Geschiedenis voor de onderbouw **Leesboek 3 vwo**

feniks

Auteurs
Robert Boonstra
Cor van der Heijden
Raymond de Kreek
Idzard van Manen

Eindredactie
Jos Venner

ThiemeMeulenhoff

Over ThiemeMeulenhoff
ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 46612 6
Tweede druk, tweede oplage, 2017

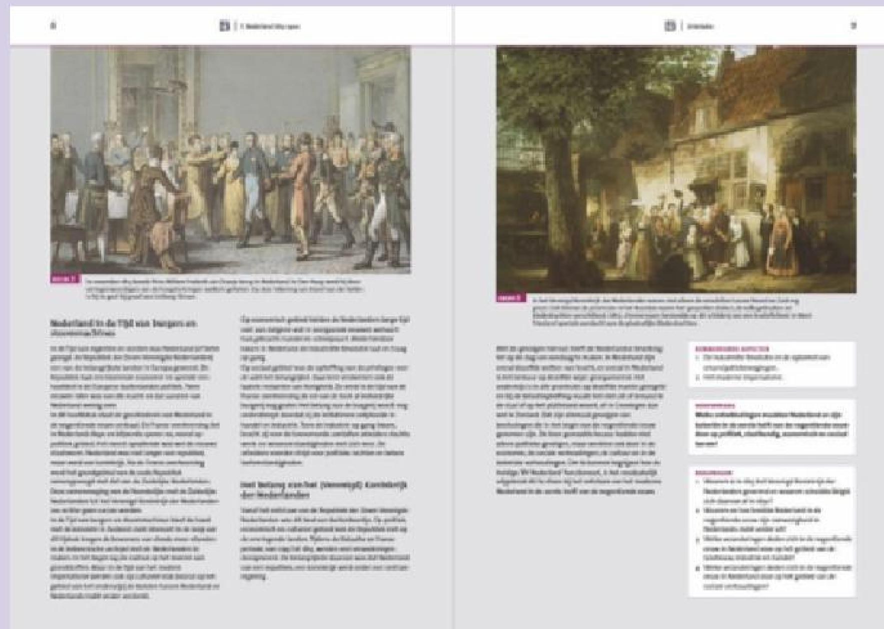
Inhoud

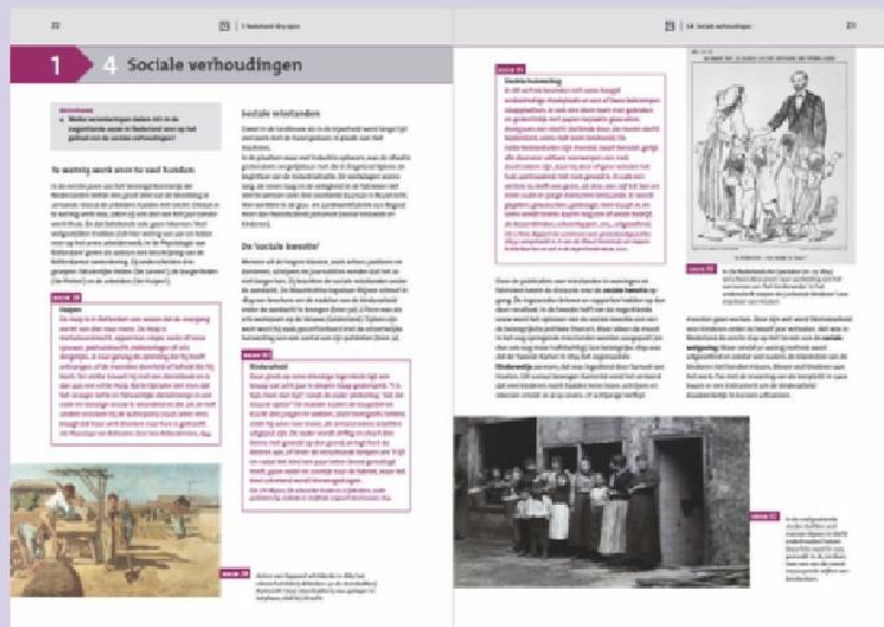
3000 v. Chr. | 1 | 500 | 1000 | 1500 | 1600 | 1700 | 1800 | 1900 | 1950 | 2000
← v. Chr. | na Chr. →

Zo werk je met Feniks

Voor je ligt je leesboek voor het vak geschiedenis. De hoofdstukken in dit leesboek volgen de loop van de tijd. In dit leesboek vind je alle teksten en bronnen die je nodig hebt om de opdrachten in het werkboek te kunnen maken.

Veel plezier met het vak geschiedenis!

Opbouw van een hoofdstuk

Het begin van een hoofdstuk

- Je werkt steeds vanuit het werkboek. Daar staat wat je moet doen.
- Op de eerste bladzijden van een hoofdstuk bekijk je waar het hoofdstuk over gaat.
- De kenmerkende aspecten worden opgesomd en kort uitgelegd.
- Er wordt uitgelegd waarom het belangrijk is dit deel van de geschiedenis goed te kennen.
- Daarna volgen de hoofdvraag en een aantal deelvragen. Meestal is er een deelvraag per paragraaf.

Een hoofdstuk bestaat uit vier paragrafen

Leesboek

- Boven aan elke paragraaf staat de deelvraag van deze paragraaf.
- Een paragraaf in het leesboek bestaat uit leesteksten en bronnen. Een bron kan een plaatje zijn (beeldbron), maar ook een tekst (tekstbron).
- Eén paragraaf heeft een mogelijkheid tot verdieping van de lesstof.

Werkboek

- Elke paragraaf begint met een opdracht waarin je kijkt wat je al van het onderwerp weet.
- In sommige paragrafen staat een vaardighedenblok. In zo'n blok wordt uitgelegd hoe je precies werkt bij geschiedenis. Om deze vaardigheden onder de knie te krijgen, oefen je ze met opdrachten. Bij een opdracht zie je dan staan: je oefent...
- Bij elke paragraaf vat je in de laatste opdracht samen wat je hebt geleerd.
- Aan het eind van elke paragraaf vind je steeds wat je moet leren voor je een toets kunt maken: de tips voor de toets.
- In het laatste blokje van de paragraaf kun je vinden wat in deze paragraaf de kennis-, begrip-, inzicht- of toepassingsopdrachten zijn.

- Soms staat dit tekentje ook bij een opdracht. Dan heb je feniks-online nodig voor die opdracht.
- betekent dat je deze opdracht samen kunt doen.

Afsluiting

Leesboek

- De laatste paragraaf van een hoofdstuk heet altijd Afsluiting. In het leesboek lees je wat je (als het goed is) hebt geleerd. Je vindt hier op een rij: de kenmerkende aspecten van het tijdvak, wat je tot dan toe hebt geleerd en wat je kunt.
- De belangrijkste gebeurtenissen en personen uit het tijdvak staan hier bij elkaar in de tijdbalk.
- De begrippen uit het hoofdstuk staan hier bij elkaar.

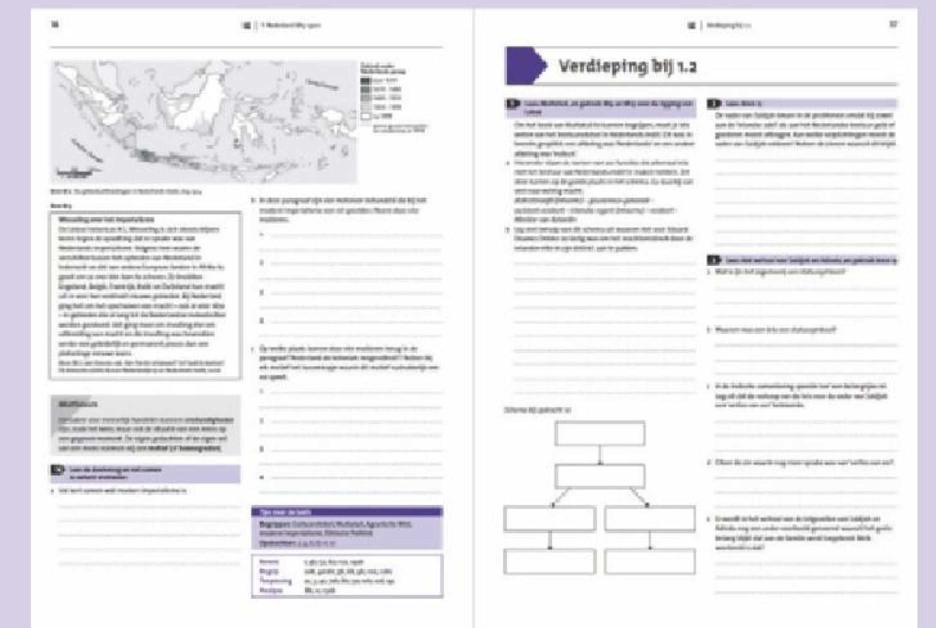
Werkboek

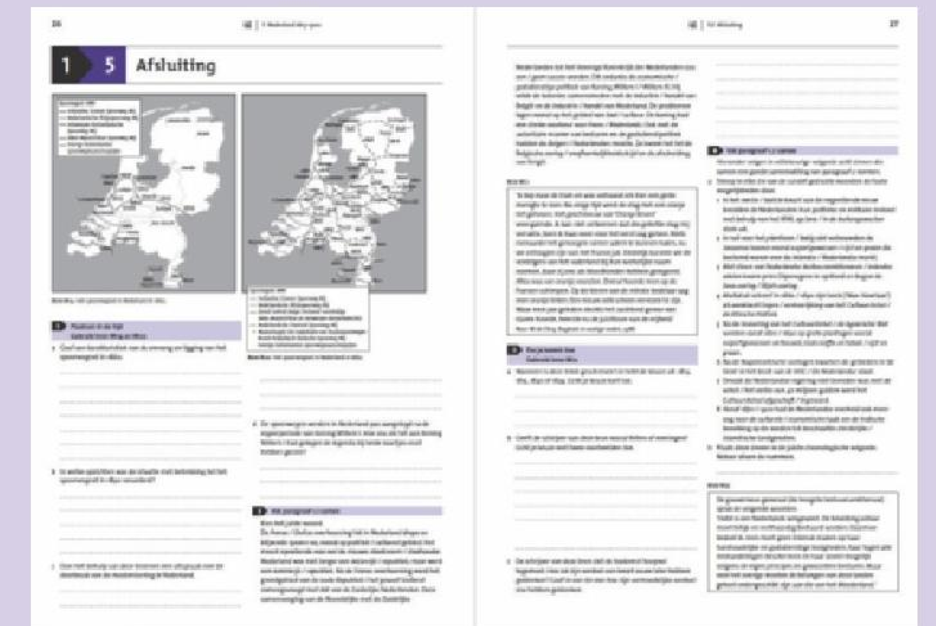
- In het werkboek maak je opdrachten die je helpen bij de voorbereiding op een toets. Er zijn opdrachten om de historische vaardigheden te oefenen en opdrachten over de begrippen uit het hoofdstuk. Tot slot maak je een samenvattingsopdracht.

www.feniks-online.nl of
www.thiememeulenhoff.nl/feniks

1 Nederland 1813-1900

BRON 1 Egidius Karel Gustaaf baron Wappers voltooide in 1835 een enorm schilderij (4,44 x 6,60m) met de titel *Tafereel van de Septemberdagen 1830 op de Grote Markt te Brussel.*

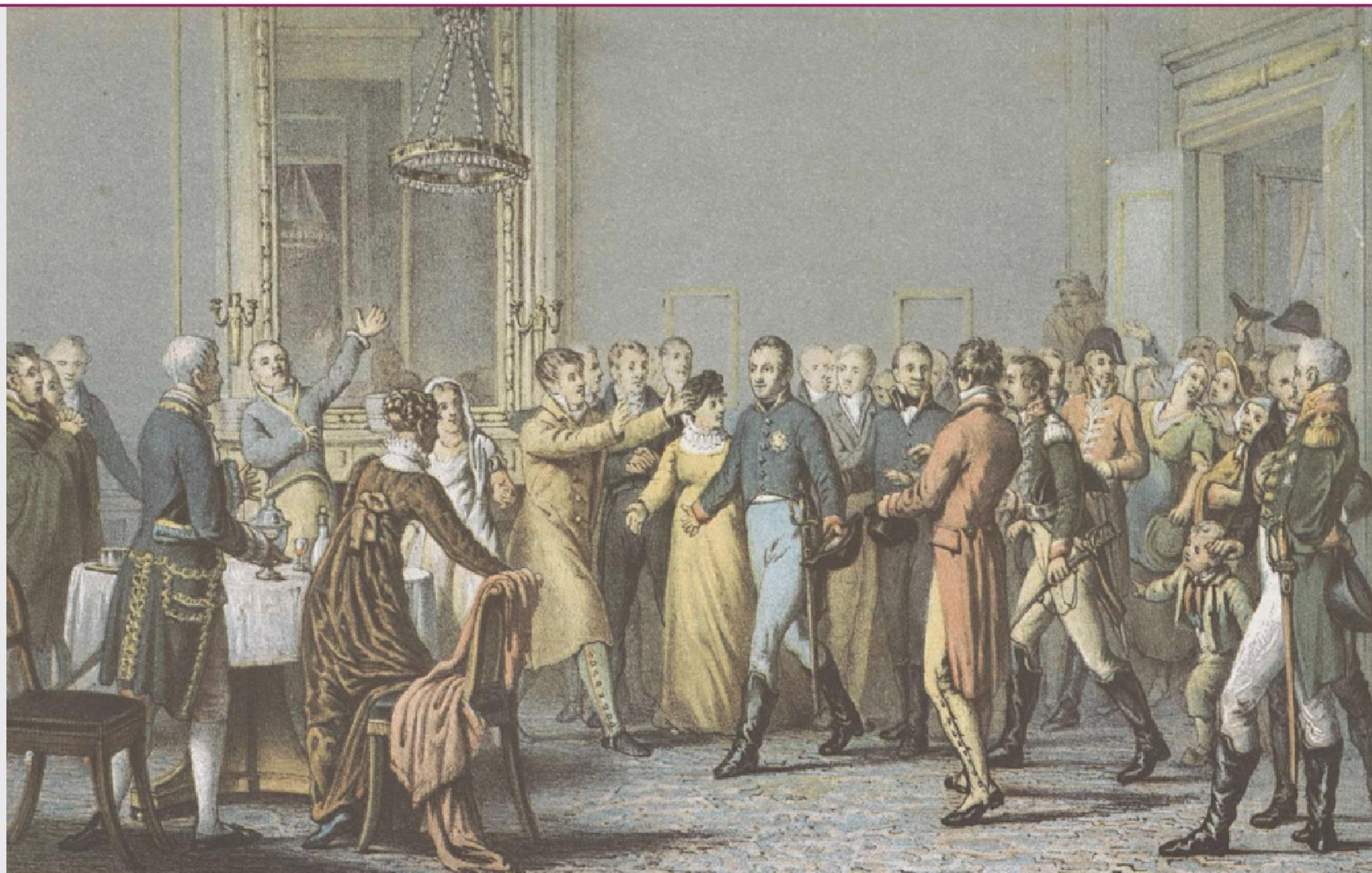

MODERNE TIJD

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

Te wapen!

'Alles is gelukkig bedaard en rustig gebleven.' Met dat zinnetje beëindigde een hoge Brusselse ambtenaar zijn brief aan zijn directe chef, de minister van Justitie. Hij bracht daarin verslag uit van het bezoek dat Koning Willem I een paar dagen eerder aan de Tentoonstelling van de Voortbrengselen der Nederlandsche Nijverheid in Brussel had gebracht. De koning had een paar uur lang 'alle voorwerpen stuksgewijze en met de meeste oplettendheid in ogenschouw genomen'. Hij was aangenaam verrast door de hoge kwaliteit en de 'gematigdheid der prijzen' van de nieuwe goederen die in Noord en Zuid en in Indië geproduceerd waren. Een tijdgenoot blufte dat de kwaliteit zo hoog was dat zelfs de Britten er jaloers op konden zijn.
In de namiddag en avond konden onderdanen van alle rangen en standen zich voor een gesprek met de vorst aanmelden. Hierbij zou geen wanklank te horen zijn geweest. De organisator van dit koninklijke bezoek aan Brussel was tevreden. Koning Willem I had 'verscheidene gelegenheden gehad om te ondervinden hoe opregt geëerbiedigd en bemind hij is'.
Het was niet vreemd dat men zich in augustus 1830 zorgen maakte. In Parijs was eind juli opnieuw een revolutie uitgebroken. In Brussel klonk – in het Frans – een welgemeend 'Weg met de Hollanders, we moeten ze aan de lantaarns ophangen!' Op 25 augustus 1830, iets meer dan twee weken na het hiervoor beschreven 'succesvolle' bezoek van Koning Willem I aan Brussel, sloeg ook hier de vlam in de pan. Na de vierde akte van de opera *La Muette de Portici* [de Stomme van Portici] schalde '*Aux armes!*' door de schouwburg. Dit bleek het beginsignaal voor een opstand die uiteindelijk zou resulteren in de vorming van een onafhankelijke Belgische staat. Koning Willem I, de eerste Nederlandse koning, droeg in oktober 1840 teleurgesteld de macht over aan zijn zoon. En dat terwijl een kwart eeuw eerder de vooruitzichten zo rooskleurig en perspectiefrijk waren geweest.

BRON 2 In november 1813 keerde Prins Willem Frederik van Oranje terug in Nederland. In Den Haag werd hij door vertegenwoordigers van de hoogste kringen welkom geheten. Op deze tekening van David van der Kellen is hij te gast bij graaf van Limburg Stirum.

Nederland in de Tijd van burgers en stoommachines

In de Tijd van regenten en vorsten was Nederland (of beter gezegd: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) een van de belangrijkste landen in Europa geweest. De Republiek had een bloeiende economie en speelde een hoofdrol in de Europese buitenlandse politiek. Twee eeuwen later was van die macht en dat aanzien van Nederland weinig over.
In dit hoofdstuk staat de geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw centraal. De Franse overheersing liet in Nederland diepe en blijvende sporen na, vooral op politiek gebied. Het meest opvallende was wel de nieuwe staatsvorm. Nederland was niet langer een republiek, maar werd een koninkrijk. Na de Franse overheersing werd het grondgebied van de oude Republiek samengevoegd met dat van de Zuidelijke Nederlanden. Deze samenvoeging van de Noordelijke met de Zuidelijke Nederlanden tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zou echter geen succes worden.
In de Tijd van burgers en stoommachines bleef de band met de koloniën in Zuidoost-Azië intensief. In de loop van dit tijdvak kregen de bewoners van steeds meer eilanden in de Indonesische archipel met de Nederlanders te maken. In het begin lag de nadruk op het leveren van grondstoffen. Maar in de tijd van het modern imperialisme werden ook op cultureel vlak (vooral op het gebied van het onderwijs) de banden tussen Nederland en Nederlands-Indië verder versterkt.

Op economisch gebied hielden de Nederlanders lange tijd vast aan datgene wat in voorgaande eeuwen welvaart had gebracht: handel en scheepvaart. Mede hierdoor kwam in Nederland de Industriële Revolutie laat en traag op gang.
Op sociaal gebied was de opheffing van de privileges voor de adel het belangrijkst. Daarmee verdwenen ook de laatste restanten van horigheid. Zo werd in de tijd van de Franse overheersing de rol van de toch al invloedrijke burgerij nog groter. Het belang van de burgerij wordt nog onderstreept doordat zij de initiatieven ontplooide in handel en industrie. Toen de industrie op gang kwam, bracht zij voor de toenemende aantallen arbeiders slechte werk- en woonomstandigheden met zich mee. De arbeiders voerden strijd voor politieke rechten en betere leefomstandigheden.

Het belang van het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden

Vanaf het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was dit land een buitenbeentje. Op politiek, economisch en cultureel gebied leek de Republiek niet op de omringende landen. Tijdens de Bataafse en Franse periode, van 1795 tot 1813, werden veel veranderingen doorgevoerd. De belangrijkste daarvan was dat Nederland van een republiek, een koninkrijk werd onder een centrale regering.

BRON 3 In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden waren niet alleen de verschillen tussen Noord en Zuid erg groot. Ook binnen de provincies in het Noorden waren het gesproken dialect, de volksgebruiken en klederdrachten verschillend. J.W.G. Zimmermann besteedde op dit schilderij van een bruiloftsfeest in West-Friesland speciale aandacht aan de plaatselijke klederdrachten.

Met de gevolgen hiervan heeft de Nederlandse bevolking tot op de dag van vandaag te maken. In Nederland zijn overal dezelfde wetten van kracht, en overal in Nederland is het bestuur op dezelfde wijze georganiseerd. Het onderwijs is in alle provincies op dezelfde manier geregeld en bij de belastingheffing maakt het niet uit of iemand in de stad of op het platteland woont, of in Groningen dan wel in Zeeland. Dat zijn allemaal gevolgen van beslissingen die in het begin van de negentiende eeuw genomen zijn. De toen gemaakte keuzes hadden niet alleen politieke gevolgen, maar werkten ook door in de economie, de sociale verhoudingen, de cultuur en in de koloniale verhoudingen. Om te kunnen begrijpen hoe de huidige 'BV Nederland' functioneert, is het noodzakelijk uitgebreid stil te staan bij het ontstaan van het moderne Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De Industriële Revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
2. Het moderne imperialisme.

HOOFDVRAAG

Welke ontwikkelingen maakten Nederland en zijn koloniën in de eerste helft van de negentiende eeuw door op politiek, staatkundig, economisch en sociaal terrein?

DEELVRAGEN

1. Waarom is in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gevormd en waarom scheidde België zich daarvan af in 1830?
2. Waarom en op welke wijze breidde Nederland in de negentiende eeuw zijn aanwezigheid in Nederlands-Indië verder uit?
3. Welke veranderingen deden zich in de negentiende eeuw in Nederland voor op het gebied van landbouw, industrie en handel?
4. Welke veranderingen deden zich in de negentiende eeuw in Nederland voor op het gebied van de sociale verhoudingen?

1 1 Koning Willem I

DEELVRAAG

1 **Waarom is in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gevormd en waarom scheidde België zich daarvan af in 1830?**

BRON 4 Een geromantiseerde voorstelling van de terugkeer van prins Willem Frederik in Nederland. Op 30 november 1813 kwam de oudste zoon van de laatste stadhouder (Willem V, die in 1795 naar Engeland was gevlucht) in Scheveningen aan. Een aquarel van Nicolaes Lodewick Penning uit 1813.

Het Verenigd Koninkrijk

Na de Franse Revolutie in 1789 kregen nagenoeg alle landen van Europa te maken met de veroveringsdrang van de Franse keizer Napoleon. Tijdens deze periode verdween de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Nadat Napoleon zijn jongere broer Lodewijk in 1806 tot Koning van Holland had aangesteld, lijfde hij in 1810 Nederland in bij het Franse Keizerrijk.
In het najaar van 1813 werd duidelijk dat de laatste dagen van het Franse Keizerrijk geteld waren. Toen kwam Willem Frederik van Oranje, de zoon van de laatste stadhouder, weer in beeld. Deze Prins van Oranje bleek een ideale pion in het schaakspel dat Groot-Brittannië wilde spelen. De Britten streefden op het Europese vasteland een machtsevenwicht na. Zij wilden voorkomen dat Frankrijk in de toekomst ooit nog een veroveringsoorlog zou kunnen beginnen. Daarom moest aan de Franse noordgrens een nieuwe staat de rol van buffer vervullen. Die bufferstaat moest groot genoeg zijn om voldoende tegenwicht aan Frankrijk te bieden, maar ook weer niet zo groot dat ze een bedreiging voor Engeland zou vormen.

Onder leiding van Willem Frederik, die nu Koning Willem I werd, kreeg Nederland een volstrekt andere bestuursvorm dan ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het nieuwe koninkrijk werd een **gecentraliseerde eenheidsstaat** met een sterk centraal bestuur en geringe macht van de provincies.

Een harde werker ...

In 1815 besloten de grote mogendheden om het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te vormen. Willem Frederik van Oranje kreeg als Koning Willem I de zware taak om twee onderling sterk verschillende gebieden tot één geheel samen te voegen. Bij de samenvoeging van de noordelijke en zuidelijke Nederlandse gewesten was er geen rekening mee gehouden dat deze gebieden al meer dan twee eeuwen niet meer bij elkaar hadden gehoord. In de loop van deze tijd hadden Noord en Zuid zich politiek, economisch, sociaal en cultureel heel verschillend ontwikkeld.

BRON 5 Een 'panorama' en een 'profiel' van het 'Groot Kanaal' (nu: het Noord-Hollands Kanaal). Dit was een van de vele kanalen die tijdens de regeerperiode van Willem I zijn gegraven.

Met tomeloze inzet wilde Willem I het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 'opstoten in de vaart der volkeren'. De twee bekendste bijnamen waarmee Willem I getypeerd wordt – de Koning-Koopman en de Kanalenkoning – geven al aan op welk vlak de aandacht van de koning vooral gericht was: de economie.
De koning toonde persoonlijk interesse voor de moderne industrie door in Gent (textiel) of Luik (mijnbouw en metaal) bedrijven te bezoeken. Hij bracht in 1829 een bezoek aan de ijzergieterijen van Cockerill op de oevers van de Maas. De koning was een persoonlijke vriend van John Cockerill, wiens onderneming hij met eigen kapitaal ondersteunde.

De havens van Rotterdam, Amsterdam en Antwerpen profiteerden van de oprichting van de **Nederlandsche Handelmaatschappij** (NHM) die een belangrijke rol speelde bij de afzet van Gentse textiel in de koloniën. De NHM was het verbindingsstuk tussen de internationale handel in het noorden en de industrie in het zuiden. Haar schepen brachten industrieproducten naar Nederlands-Indië en namen grondstoffen mee terug als retourvracht. In de NHM zag de koning het middel om Amsterdam weer tot de belangrijkste markt voor koloniale producten te maken.

BRON 6 Koning Willem I wilde van zijn koninkrijk een gecentraliseerde eenheidsstaat maken. Aan de plaatselijke verschillen die voor 1795 bestonden, moest zo veel mogelijk een eind gemaakt worden. Een van de maatregelen was om overal dezelfde maten en gewichten te gebruiken. De Amsterdamse geschut- en klokgieterij maakte in 1820 deze set met acht standaard inhoudsmaten.

...maar autoritair

Koning Willem I had bij zijn aantreden moeten beloven dat er een grondwet zou komen waarin de spelregels van het nieuwe koninkrijk waren vastgelegd. Nederland werd een **constitutionele monarchie**, waarbij de macht van de koning wordt beperkt door een grondwet. Maar al snel liet de koning, ondanks de grondwet, er geen misverstand over bestaan wie de baas was: hij, en niemand anders. De grondwet gaf hem daartoe alle gelegenheid. Hij benoemde de ministers en die moesten aan hem verantwoording afleggen (en niet aan de Tweede Kamer, zoals nu). Koning Willem I nam vaak beslissingen buiten de ministers om.
Willem I moest nog voor een ander probleem een oplossing vinden: in 1815 woonden in de Zuidelijke Nederlanden ongeveer drie en een half miljoen inwoners en in de Noordelijke Nederlanden slechts twee miljoen. Om overheersing door het Zuiden te voorkomen, eiste het Noorden hetzelfde aantal vertegenwoordigers in de Staten-Generaal als het Zuiden. Op dit punt kreeg het Noorden zijn zin. De concessie die aan het Zuiden gedaan werd, was de instelling van de Eerste Kamer. Dit was de grote wens van de conservatieve adel, die in het Zuiden nog veel invloed had. De koning kreeg de bevoegdheid om zelf de leden van de Eerste Kamer te benoemen en hij koos zijn kandidaten vooral uit de adel. De Eerste Kamer had het recht wetten te verwerpen die door de Tweede Kamer al waren goedgekeurd. De geringe macht van de Tweede Kamer wekte vooral bij de liberalen in het Zuiden kritiek op. Zij wilden de macht van de koning terugdringen.

Taal- en godsdienstpolitiek

Vooral de cultuurpolitiek van Willem I maakte in het Zuiden tegenkrachten los. In 1825 richtte de koning te Leuven het 'Collegium Philosophicum' op en verplichtte alle priesterstudenten gedurende het eerste deel van hun opleiding daar colleges te volgen. De bisschoppen in de Zuidelijke Nederlanden, die eerst elk hun eigen priesteropleiding hadden, voelden zich daardoor sterk in hun vrijheden beknot. Via de pastoors mobiliseerden zij het kerkvolk.

BRON 7 Een pastoor zoekt een café op om de mensen te beïnvloeden. Litho van Joseph Geirnaert uit 1831.

Onder het volk gingen petities rond ter ondertekening. Ook was er ontevredenheid over de taalpolitiek van de koning, die de positie van het Nederlands wilde versterken. De politiek ging in tegen de heersende tendens van verfransing in het Zuiden. De Zuid-Nederlander De Potter schreef daarover, in het Frans, een open brief aan de Noord-Nederlanders.

BRON 8

'Beschikt over Uwe meningen, Uwe erediensten, Uwe scholen zoals U goeddunkt en laat ons in vrijheid over onze beschikken! Handhaaf Uw zeden en gebruiken, Uw taal, maar laat ons ónze taal, ónze gebruiken en ónze zeden. Maakt wetten uitsluitend in het belang van Uw handel, wij zullen er maken in het belang van onze landbouw en industrie.'
Louis de Potter in: Courrier des Pays Bas, 1828.

De afsplitsing van België

De Potter wees de manier af waarop de Noordelijke politiek aan het Zuiden werd opgelegd. De koning besliste alles voor zijn volk. Dat de koning slechts één keer per tien jaar de begroting hoefde te laten goedkeuren, maakte hen achterdochtig. De liberalen en de katholieken gingen samenwerken tegen Willem I, ondanks het feit dat beide groepen eigenlijk niet bij elkaar pasten. Veel liberalen waren namelijk helemaal niet zo godsdienstig, terwijl de strenge katholieken het liberalisme eigenlijk verafschuwden. De tegenstand bracht Willem tot enkele concessies. Het Collegium Philosophicum werd gesloten, de taal- en onderwijspolitiek werden gematigd.
In 1829-1830 zat de economie tegen. De winter was zeer koud. Fabrieken lagen wekenlang stil. Werkloosheid en voedselprijzen stegen schrikbarend en de onrust onder het arme volk groeide.
De koning slaagde niet in zijn belangrijkste opdracht: het tot een eenheid smeden van Noord en Zuid.
In Brussel kwam het in 1830 tot een opstand. De opvoering van de opera *De Stomme van Portici* vormde de aanleiding voor de uitbarsting. In deze opera wordt de vrijheid verheerlijkt. Veel toeschouwers namen deze boodschap letterlijk op. Burgers die voor een afscheiding van België waren, organiseerden rellen. Eind augustus trok een opgezweepte massa door de straten.
De Belgische Opstand was een feit. Koning Willem I stuurde de kroonprins met een legermacht naar Brussel. In plaats van de stad gewapenderhand in te nemen, ging prins Willem met de opstandelingen onderhandelen. Hij toonde zich bereid om de plannen voor een bestuurlijke scheiding tussen Noord en Zuid aan zijn vader voor te leggen. De koning wilde hier niets van weten en gaf zijn tweede zoon, prins Frederik, de opdracht om met een militaire actie een eind aan de opstand te maken. Korte tijd later vloeide er bloed in de straten van Brussel.
Tussen Noord en Zuid kwam het nooit meer goed. In Brussel werd begin oktober door een Voorlopig Bewind de onafhankelijkheid uitgeroepen. Onder diplomatieke druk van Engeland en Pruisen werd uiteindelijk in 1839 officieel besloten om het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden op te splitsen in twee onafhankelijke staten: Nederland en België.

BRON 9 Op 2 augustus 1831 vielen Nederlandse troepen België binnen, dat zich in 1830 had afgescheiden. Bij Bautersem (in de buurt van Leuven) vond een belangrijk gevecht plaats. Daarbij werd het paard van de prins van Oranje – de latere Koning Willem II – aangeschoten. De prins, omringd door officieren, staat naast zijn gewonde paard. Na tien dagen sloten Noord en Zuid een wapenstilstand. Nicolaas Pieneman maakte in 1833 dit schilderij van de Slag bij Bautersem.

1 2 Nederland als koloniale mogendheid

DEELVRAAG
2 Waarom en op welke wijze breidde Nederland in de negentiende eeuw zijn aanwezigheid in Nederlands-Indië verder uit?

Goede bedoelingen

Aan het eind van de Tijd van pruiken en revoluties was de verhouding tussen de Republiek en Engeland slecht. De verstandhouding werd nog slechter toen vanaf 1795 de invloed van Frankrijk groter werd. Er werd regelmatig oorlog gevoerd. Bij een van die oorlogen aasde Engeland op de koloniale bezittingen. Zowel in 'de West' (Suriname en de Antillen) als in 'de Oost' (Nederlands-Indië) bezetten de Engelsen de overzeese gebiedsdelen die in handen waren geweest van Nederlandse handelsondernemingen (zoals de VOC). Na afloop van de Napoleontische oorlogen werd het merendeel van deze gebieden weer teruggegeven en kwamen deze in het bezit van de nieuwe Nederlandse regering. Pas in 1863 werd er de slavernij verboden. Andere Europese landen hadden de slavernij al veel eerder afgeschaft, zoals Denemarken (in 1803), Engeland (in 1834) en Frankrijk (in 1848).
Ten tijde van de Republiek had de VOC in 'de Oost' vele tientallen handelsnederzettingen in handen, die verspreid lagen over een groot gebied. Daardoor was het voor de Engelsen eenvoudig geweest om deze factorijen te bezetten. In 1815 werd de VOC, die intussen was opgeheven, geen nieuw leven ingeblazen. In plaats daarvan kreeg de Nederlandse overheid een deel van de vroegere factorijen van de VOC in handen. Na zijn aantreden als koning ging Willem I zich persoonlijk met het bestuur en beheer van de bezittingen in Indië bezighouden. Hij liet de Nederlandse bestuursmacht over een steeds groter gebied uitbreiden. Hij beloofde dat de kolonie een 'bloeiend, welvarend en gelukkig land' zou worden. In de praktijk kwam daar weinig van terecht. Veel inheemse vorsten waren er niet gelukkig mee dat zij een deel van hun macht moesten afstaan. Het ongenoegen over het Nederlandse imperialisme leidde tot onlusten en tot oorlog.

De Java-oorlog

In 1825 liep het helemaal uit de hand. De opstandelingen bundelden hun krachten. Onder leiding van de Javaanse prins Diponegoro verspreidden de opstanden zich over het middengedeelte van het eiland. Er volgde een langdurige en bloedige strijd: de Java-oorlog. Diponegoro, de zoon van een sultan, was een diepgelovige moslim. Hij meende dat hij uitverkoren was om heerser over heel Java te

BRON 10 Nicolaas Pieneman schilderde in 1830 *De gevangenneming van prins Diponegoro door generaal De Kock*.

worden en dat het zijn taak was om de 'heidenen' van het eiland te verjagen. Hij kreeg zowel de steun van de inlandse edelen als van de islamitische geestelijken en de boeren.

De opstandelingen brachten het Nederlands-Indische leger grote verliezen toe. Grote delen van Java werden verwoest. Naar schatting vielen er aan de kant van de Javanen meer dan tweehonderdduizend slachtoffers. Aan Nederlandse zijde sneuvelden 15.000 militairen. Na vijf jaar was het duidelijk dat de Javanen de strijd niet konden winnen. Er werden onderhandelingen gestart. Prins Diponegoro werd een vrijgeleide beloofd. Na drie uur onderhandelen werd hij echter gearresteerd. Op last van de regering werd hij verbannen naar een verre uithoek van de Indische archipel. Toen de balans werd opgemaakt, bleek dat Indië veel meer geld kostte dan het opbracht. Tussen 1817 en 1829 leed Nederland een verlies van 40 miljoen gulden op de kolonie.

Het Cultuurstelsel

Koning Willem I wilde van Indië in plaats van een 'schadepost' een 'wingewest' maken. De oplossing werd gevonden in de invoering van het **Cultuurstelsel**. Dat zou het gehate systeem van landrenten, dat door de Engelsen was ingevoerd, vervangen. De bedenker van dit plan was gouverneur-generaal Johannes van den Bosch. Deze hoogste bestuurder van Nederlands-Indië (1828-1834) was een fel tegenstander van de idealen van de Franse Revolutie. Hij geloofde niet in vrijheid en gelijkheid. In de tropen, zo was zijn overtuiging, waren de mensen nu eenmaal sloom en lui. Om grotere welvaart te bereiken moesten zij met dwang tot harder werken aangezet worden. Om dit doel te bereiken, schakelde Van den Bosch de inlandse adellijke vorsten en dorpshoofden in.
Via hen werd de Javaanse bevolking verplicht om een vijfde deel van haar grond te bebouwen met tropische exportgewassen. Vooral koffie, suiker, thee, tabak en indigo (een blauwe kleurstof voor de textielnijverheid) waren favoriet. De bevolking werd verplicht om een deel van de opbrengst in natura aan de Nederlandse staat te leveren. Hiervoor kregen de Javanen als vergoeding het zogenoemde 'plantloon'. De producten werden naar Nederland verscheept en voor rekening van de Nederlandse regering verkocht. De winst ('baten') kwam ten goede aan de Nederlandse schatkist. Dat werd het 'batig slot' genoemd. Het ging hierbij om grote bedragen: tussen 1850 en 1860 maakte 'het batig slot' van het Cultuurstelsel gemiddeld ruim dertig procent van de totale Nederlandse staatsinkomsten uit.
Het Cultuurstelsel had grote gevolgen voor Java. Rond 1850 was bijna de helft van de Javaanse bevolking op een of andere manier bij het Cultuurstelsel betrokken. Om alle verbouwde producten naar de havensteden te kunnen vervoeren, moest men er veel wegen aanleggen en bruggen bouwen. De lokale bevolking werd gedwongen deze verbetering van de infrastructuur uit te voeren. Hierdoor werd ook de afzet van Nederlandse nijverheidsproducten eenvoudiger. Dankzij het plantloon beschikte de Javaanse bevolking over meer contant geld. Dit geld besteedde zij voor een deel aan de aanschaf van uit Nederland afkomstige producten. Vooral de in Twente gemaakte katoenen stoffen waren erg in trek.
Toch waren voor de Javanen de nadelen van het Cultuurstelsel groter dan de voordelen. De bestuursambtenaren en de Indische regenten die toezicht moesten houden op de belastinginning, kregen namelijk een beloning in de vorm van een percentage van de opbrengst: de cultuurprocenten. Deze vorm van beloning werkte misbruik in de hand. De ambtenaren en regenten hadden daardoor immers zelf baat bij een zo hoog mogelijke opbrengst. Daarom wezen zij de beste gronden aan voor de verbouw van de exportgewassen; de inlandse bevolking moest de rijst (haar belangrijkste voedselgewas) op de slechtste gronden planten. Bovendien verlangden de regenten vaak meer dan de voorgeschreven twintig procent.

Niet elke bestuursambtenaar was gelukkig met deze vormen van machtsmisbruik en uitbuiting. Eduard Douwes Dekker schreef (onder het pseudoniem **Multatuli**) over zijn ervaringen in Indië zijn boek *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*.

BRON 11 Op Sumatra werd op grote plantages tabak verbouwd. Op de voorgrond rijdt een ossenwagen. Links van de brede weg ligt het veld met de tabaksplanten. Aan het aantal en de grootte van de schuren waar de tabaksbladeren gedroogd werden is te zien dat dit een grote plantage was.

Plantages in de buitengewesten

Na 1860 werd het Cultuurstelsel steeds minder belangrijk. In politieke kringen in Den Haag groeide de weerstand tegen dit stelsel. Toen Engelbertus de Waal in 1868 Minister van Koloniën werd, sprak hij bij de aanvaarding van zijn ambt duidelijke taal.

BRON 12

Is het batig saldo juist?

Er is onder de verschillende bestanddeelen der Koloniale kwestie één vraagstuk, dat alle andere beheerscht: wat is Indië aan Nederland rechtstreeks geldelijk verschuldigd? Er mag geen overschot zijn. Een batig slot waarnaar men streeft, is in strijd met het eerste gronddenkbeeld van een financieel beheer. Men mag van een onderdaan niet meer vorderen dan men bepaald noodig heeft voor zijn beheer. Het cijfer van de behoeften van den Staat bepaalt van zelf de grens der te heffen belastingen. En wat zal men nu denken van het financieel stelsel, gelijk wij jaren achtereen ten laste van Java hebben gevolgd? Wij hebben den Javaan last op last opgelegd, waarvoor, als men ons vraagt, wij geen andere beweegreden weten op te geven, dan dat wij hier gaarne spoorwegen willen hebben zonder daarvoor te betalen.

E. de Waal, Rede bij de aanvaarding van zijn ambt als Minister van Koloniën, 5 november 1868.

In dit veranderde politieke klimaat werd het Cultuurstelsel afgeschaft. Dit betekende niet dat Nederland zich minder met Nederlands-Indië ging bemoeien, maar juist méér. Alleen de manier waarop veranderde. In 1870 werd de **Agrarische Wet** ingevoerd. Deze wet gaf de particuliere ondernemers de mogelijkheid om langdurige pachtcontracten af te sluiten. Voortaan was het niet langer de Nederlandse overheid die voorschreef wat de Javaanse boeren moesten verbouwen. Nederlandse planters vestigden zich op de eilanden en legden daar plantages aan. Daar produceerden zij op grote schaal vooral suiker, koffie, thee en tabak. Tussen 1870 en 1914 verviervoudigde alleen de uitvoerwaarde van tabak al van 170 miljoen gulden naar 670 miljoen gulden. Ongeveer in deze zelfde periode bleek dat Nederlands-Indië rijk was aan grondstoffen. Er werd aardolie en tinerts gevonden. Ook ontdekte men dat rubberbomen goed groeiden op de eilanden Borneo en Sumatra.

Met harde hand

Met de sterke uitbreiding van de economische activiteiten kwam ook een ander probleem aan het licht. Vóór 1870 oefenden de Nederlanders eigenlijk alleen op het eiland Java echte bestuurlijke invloed uit. Na dit jaar breidde Nederland met inzet van het leger,

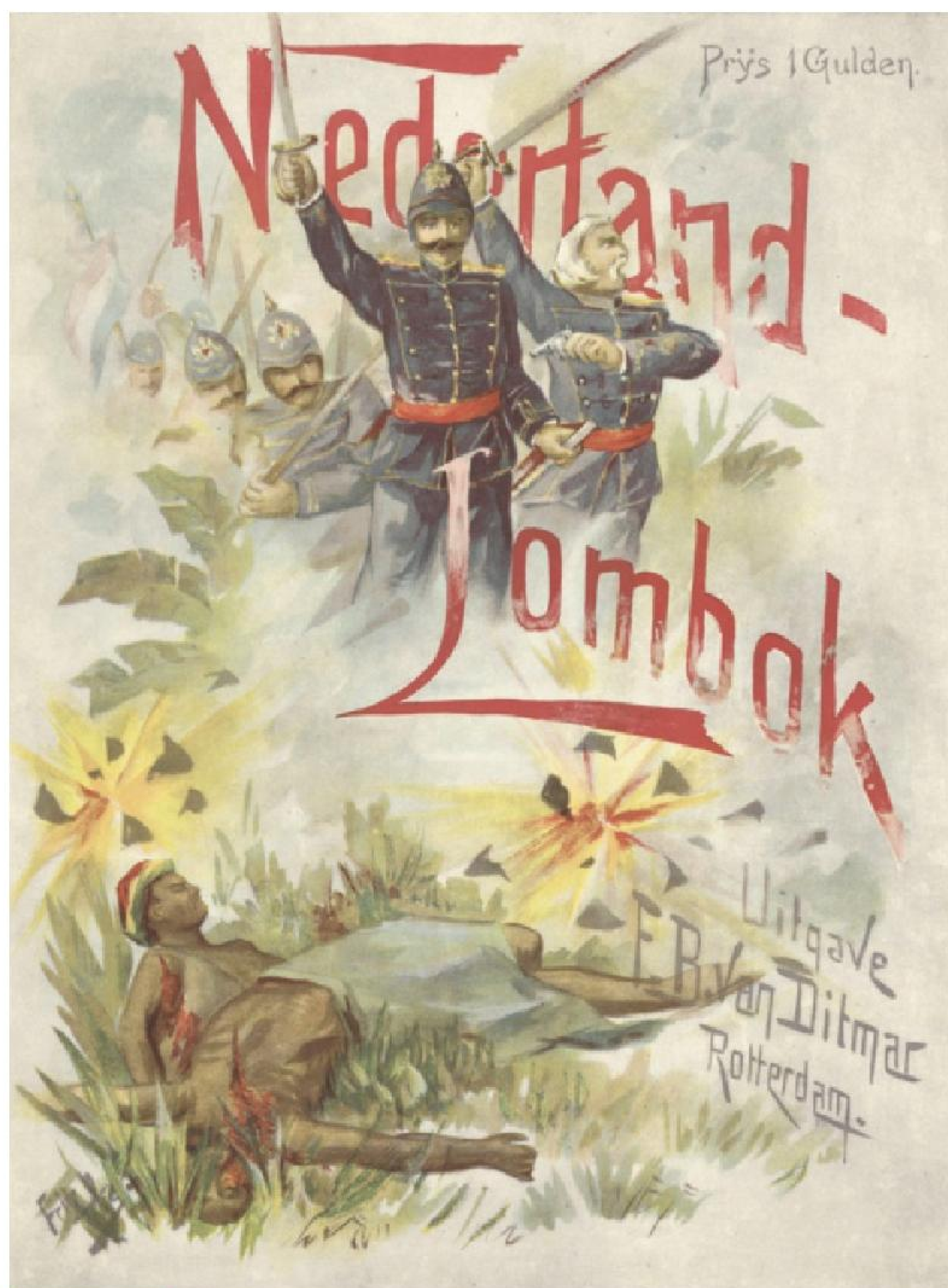
BRON 13 In de tweede helft van de negentiende eeuw vertrokken ongeveer 70.000 militairen voor kortere of langere tijd naar Nederlands-Indië. Op dit schilderij van Isaac Israëls uit 1883/1884 maken militairen zich in Rotterdam klaar voor vertrek.

vanaf 1830 het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) genoemd, het koloniaal gezag uit naar andere eilanden. Soms gebeurde dit met bruut geweld, zoals in Atjeh en op Lombok. Een van de militairen die aan de expeditie op Lombok deelnam, was de latere minister-president Hendrik Colijn.

BRON 14

Colijn schreef in een brief aan zijn vrouw:
Na den 8e aanval bleven eenige weinigen over, die genade vroegen, ik geloof 13. De soldaten keken mij vragend aan. Een 30-tal mijner manschappen was dood of gewond. Ik keerde mij naar achteren om een sigaar op te steken. Eenige hartverscheurende kreten klonken en toen ik mij weer omdraaide waren ook die 13 dood.
Aangehaald in: H.J. Langeveld, Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944, Deel 1 1869-1933, *1998*.

Omdat de militairen van het KNIL over veel modernere wapens beschikten, zoals het repeteergeweer, werd de weerstand tegen het Nederlandse **modern imperialisme** gebroken. Dit ging gepaard met bruut geweld en moordpartijen onder de inheemse bevolking. De inheemse vorsten moesten uiteindelijk allemaal een verklaring ondertekenen waarin ze beloofden zich aan het Nederlandse gezag te onderwerpen en dat ze geen betrekkingen met vreemde mogendheden zouden onderhouden. Voortaan zouden ze trouw alle regels van de Nederlandse overheid nakomen. Pas in 1914 was de laatste tegenstand tegen het koloniale bewind gebroken en was nagenoeg heel Nederlands-Indië onder Nederlands bestuur gebracht.

BRON 15 In Nederland werden de verrichtingen van de KNIL-militairen op de voet gevolgd. In de pers werd de strijd breed uitgemeten. Deze afbeelding sierde het omslag van een blad, uitgegeven ter herinnering aan de Lombok-expeditie van augustus 1894 en de militairen die daarbij waren gesneuveld.

De Ethische Politiek

Rond de eeuwwisseling drong het tot steeds meer Nederlanders door dat een groot deel van de Indische bevolking onder slechte omstandigheden leefde. Zij vonden het oneerlijk dat Nederland niets terugdeed in ruil voor de vele honderden miljoenen guldens die uit Nederlands-Indië gehaald waren. In 1899 publiceerde C.Th. van Deventer, een advocaat die een tijdlang in Nederlands-Indië werkzaam was, een artikel in een belangrijk tijdschrift dat veel ophef veroorzaakte.

BRON 16

Een Eereschuld
Nederland had eerder volgens het nu algemeen als juist erkende beginsel moeten handelen, dat de middelen en inkomsten van een bepaald koloniaal gebied moeten dienen ten voordele van dat gebied en zijn ingezetenen. In Indië zouden dan enerzijds minder belastingen geheven en anderzijds meer behoeften vervuld zijn. Erkend moet worden dat het opeisen van geld uit de Indische schatkist onrechtvaardig is. Daarom moeten de sedert 1 januari 1867 van Indië geëiste miljoenen aan Indië worden teruggegeven. De teruggave van de Indische miljoenen is de eereschuld van Nederland aan Indië.
Naar: C.Th. van Deventer, Een Eereschuld, in: De Gids, jaargang 63, augustus 1899.

Tegelijkertijd werd in Nederland steeds meer nagedacht over de vraag, hoe men de Indische bevolking meer ‘beschaving’ zou kunnen bijbrengen. Vooral christelijke politici hielden zich met dit vraagstuk bezig. Zij wilden de Indische bevolking niet alleen christelijke waarden bijbrengen, maar ook de kwaliteit van het onderwijs en de gezondheidszorg verbeteren. In 1901 sloeg de Nederlandse regering officieel een nieuwe koers in: de **Ethische Politiek**. Nederland legde zichzelf de verplichting op om de welvaart en het welzijn van de Indische bevolking te verbeteren. Van respect voor de Indische cultuur of invloed van de Indiërs op het bestuur was geen sprake. Voorlopig bleef de volgende leuze overeind: ‘Veel voor, maar niets door het Indische volk.’

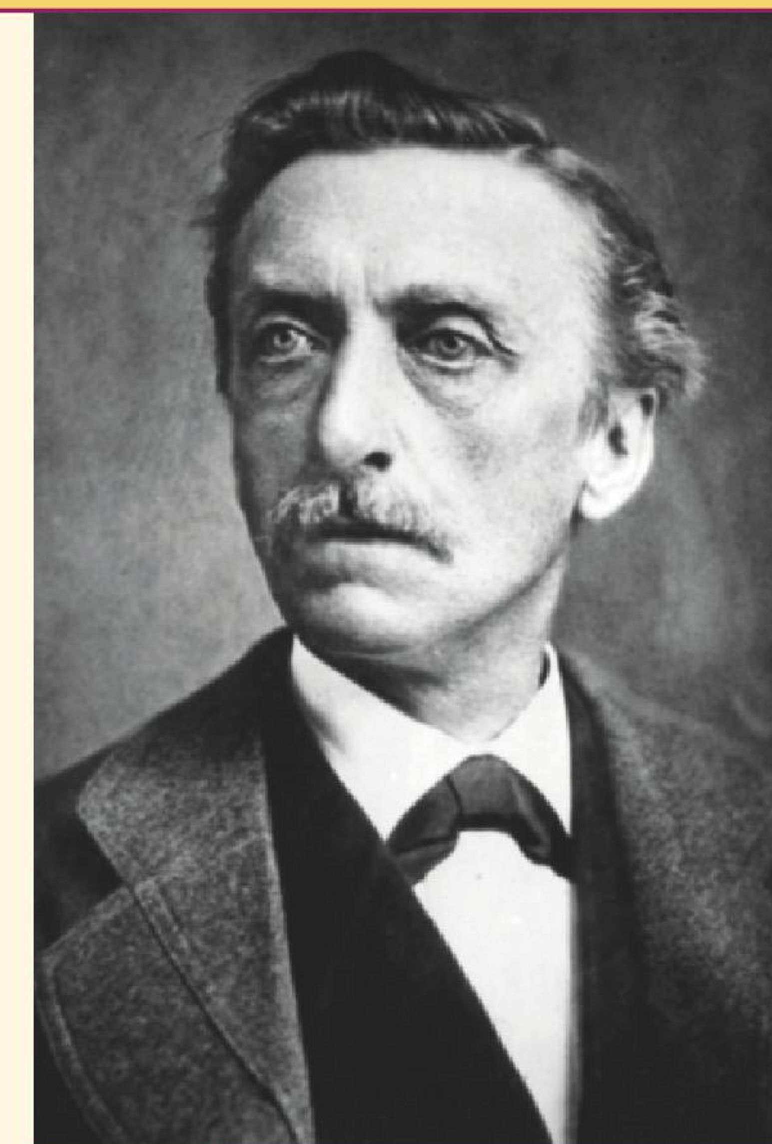
Verdieping bij 1.2

Multatuli

Eduard Douwes Dekker (1820-1887) werkte vanaf zijn achttiende bij het Nederlandse bestuur in Indië. In 1856 werd hij benoemd tot assistent-resident van Lebak, op West-Java (zie bron W15). Hier zag hij veel dat hij als onrechtvaardig beschouwde: armoede onder de inlandse bevolking, machtsmisbruik en corruptie (zowel door Nederlandse bestuursambtenaren als door de oude Javaanse adellijke families). Douwes Dekker wilde de omstandigheden voor de bevolking blijvend verbeteren. Hierdoor maakte hij in korte tijd veel vijanden. De conflicten liepen zo hoog op dat hij naar een ander district werd overgeplaatst. Douwes Dekker accepteerde dit niet en nam ontslag.
Terug in Nederland streefde hij naar eerherstel, onder andere door een roman te schrijven. In 1860 publiceerde hij *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Het boek laat zich lezen als één grote aanklacht tegen het Cultuurstelsel en de machteloosheid van de inlandse bevolking tegenover de autoriteiten. Als schrijversnaam had Douwes Dekker een pseudoniem gekozen: Multatuli. Dat betekent ‘ik heb veel gedragen’.

BRON 17

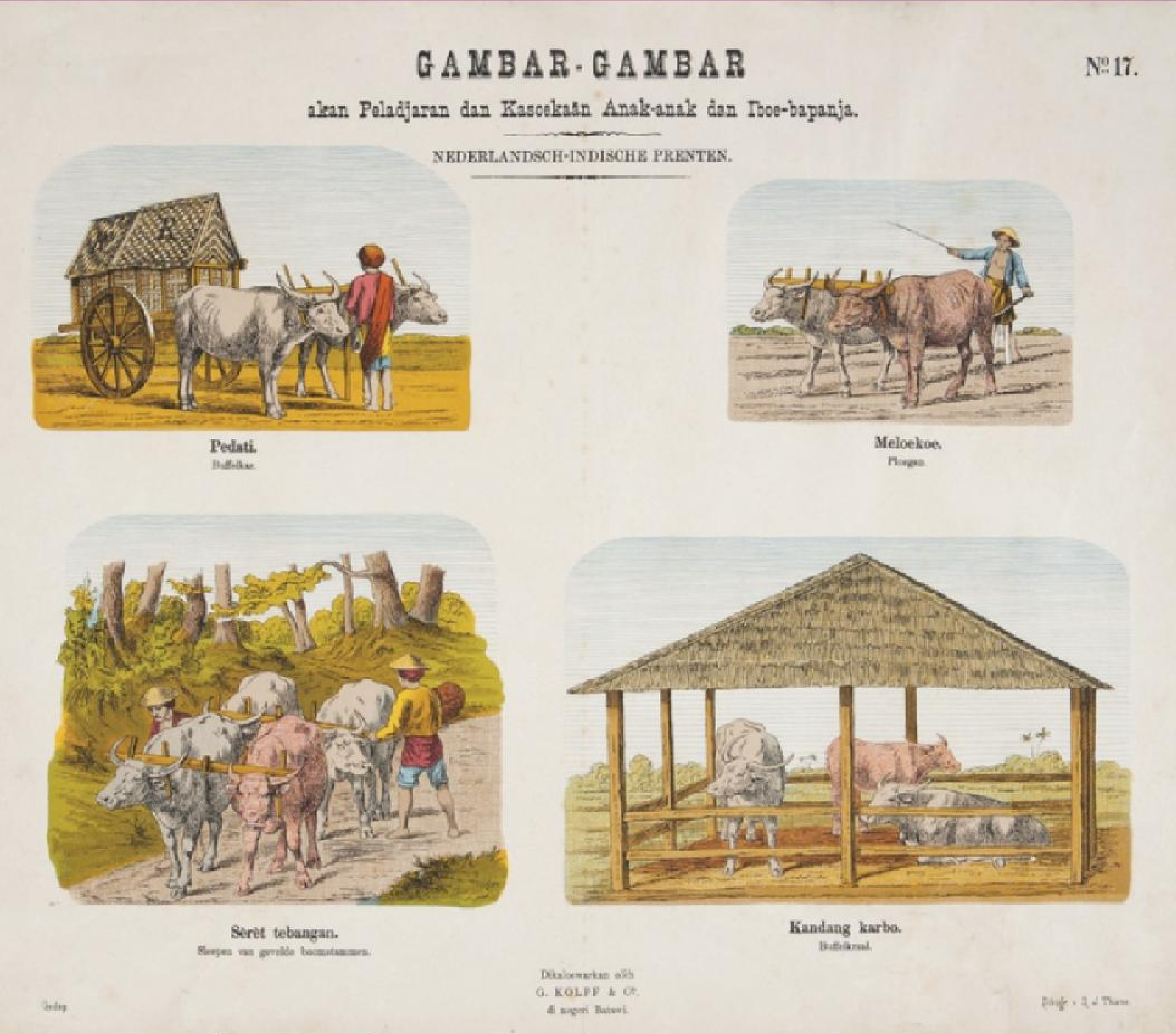
De buffel
Saïdjahs vader had een buffel, waarmee hij zijn rijstveld bewerkte. Toen het districtshoofd van Parangkujang zijn buffel afpakte, was hij diepbedroefd, en dagenlang sprak hij geen woord. Want de tijd van ploegen zou spoedig aanbreken, en de tijd van zaaien zou snel voorbij zijn als men de sawa niet op tijd bewerkte, en uiteindelijk viel er dan geen padi te snijden, om die op te slaan in de rijstschuur van het huis.
Saïdjahs vader maakte zich grote zorgen. Hij vreesde dat zijn vrouw gebrek aan rijst zou hebben, net als Saïdjah, die nog een kind was, en de broertjes en zusjes van Saïdjah. Ook zou het districtshoofd hem aanklagen bij de assistent-resident als hij niet op tijd zijn belastingen betaalde, want dat was strafbaar.
Multatuli, Max Havelaar of de koffieveilingen van de Nederlandse handelmaatschappij, 1860; hertaald door Gijsbert van Es, 2010.

BRON 18 Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli. Foto uit 1864.

BRON 19 Een kris (een gegolfde dolk) was vooral een statussymbool, rijkversierd met kostbare materialen. In deze kris zijn ivoor, goud en diamanten verwerkt.

BRON 20 Buffels waren in de negentiende eeuw voor de Javaanse boeren wat tractoren voor hedendaagse boeren zijn.

Het verhaal van Saïdjah en Adinda

Met de tekst van bron 17 begint het verhaal over Saïdjah, die toen zeven jaar was, en Adinda, met wie hij, volgens een afspraak tussen de families, zou trouwen. De vader van Saïdjah liet zich door tegenslag niet uit het veld slaan. Hij verkocht zijn met zilver beslagen kris – een erfstuk van zijn vader – aan een Chinees in de hoofdplaats om daarmee een nieuwe buffel te kopen. Nadat ook deze buffel door het districtshoofd, een bestuurder uit de Indische adel, was afgepakt, moest hij weer een erfstuk verkopen om een nieuwe buffel te kopen. Maar telkens werd na een paar jaar de buffel meegenomen opdat de elite die tijdens feestmaaltijden smakelijk kon opeten.

Op een dag was Saïdjah bezig met het ploegen van de rijstvelden. Plotseling werd hij opgeschrikt door luid schreeuwende dorpelingen, die hem waarschuwden voor een tijger die in het struikgewas zijn prooi beloerde. Terwijl de anderen in grote haast wegvluchtten, dreigde het met Saïdjah verkeerd af te lopen, maar de buffel beschermde Saïdja en doodde de tijger (bron 21).

Nadat enkele jaren later ook zijn laatste buffel door het districtshoofd was opgeëist, sloeg Saïdjahs vader op de vlucht. Hij was niet in staat de belasting te betalen en vreesde voor een zware straf. Ook had hij geen erfstukken meer die hij kon verkopen om weer een nieuwe buffel aan te schaffen. Na het verlies van de laatste buffel had hij zich nog een tijdje staande gehouden door ploegdieren te huren. Maar dit was, zo schreef Multatuli, 'zeer vernederend voor iemand die eigen buffels heeft gehad'.
Nadat zijn vrouw van verdriet was gestorven, probeerde hij wanhopig werk te zoeken in de buurt van Batavia. Met stokslagen werd hij gestraft, omdat hij het district Lebak zonder paspoort had verlaten, en de politie bracht hem terug. Hij werd krankzinnig verklaard en in de gevangenis gegooid. Lang zat hij niet gevangen, want al na korte tijd stierf hij daar.

BRON 21

De buffel redt Saïdjah

Saïdjah was, zoals de anderen, op de buffel gesprongen om te vluchten. Maar het dier maakte toen een onverwachte sprong, waardoor de jongen zijn evenwicht verloor en op de grond viel. De tijger was nu heel dichtbij. In volle vaart schoot Saïdjahs buffel enkele sprongen voorbij de plek waar zijn kleine meester de dood in de ogen zag. Toen kwam hij tot stilstand. Hij draaide zich om, keerde terug naar de plek waar Saïdjah lag, zette zijn lompe lijf op lompe poten als een dak boven het kind, en richtte zijn gehoornde kop naar de tijger. Deze sprong. En hij sprong voor het laatst. De buffel spietste hem op zijn horens, waarbij hij zelf slechts een vleeswond in z'n hals opliep door een klauw van de tijger. Daar lag de aanvaller met opengescheurde buik, en Saïdjah was gered.

Multatuli, Max Havelaar of de koffieveilingen van de Nederlandse handelmaatschappij (1860; hertaald door Gijsbert van Es, 2010.

Vlucht naar Sumatra

Saïdjah verliet zijn geboortedorp om in Batavia geld te gaan verdienen. Adinda beloofde hij dat hij na precies drie jaar zou terugkomen om met haar te trouwen. Toen hij na drie jaar op de afgesproken plek op Adinda wachtte, kwam zij niet opdagen.
In het dorp kon hij zelfs het huis van Adinda niet meer terugvinden. Meer dan wat halfvergane bamboe en resten van het neergevallen dak was er niet van over. Navraag leerde hem dat Adinda's vader ook zijn buffel was kwijtgeraakt. Samen met zijn kinderen was hij gevlucht naar Sumatra. Daar waren regelmatig opstanden, waartegen het KNIL hardhandig optrad. Saïdjah reisde zijn dorpsgenoten achterna en had hen vrij snel gevonden.

1 3 Economische ontwikkelingen

DEELVRAAG

3 Welke veranderingen deden zich in de negentiende eeuw in Nederland voor op het gebied van landbouw, industrie en handel?

Specialisatie in de landbouw

Rond 1800 waren er in de Nederlandse landbouw grote regionale verschillen. In de vruchtbare kustprovincies bestond een kapitaalintensieve en gespecialiseerde landbouw. Hier legden welvarende boeren het accent op de teelt van tuinbouwproducten en handelsgewassen en in de lage, drassige gebieden op zuivelproductie, bestemd voor de verkoop in de steden. Op de veel armere zandgronden van Oost- en Zuid-Nederland hadden de boeren een klein gemengd bedrijf met akkerbouw én veeteelt. Samen met hun gezin bewerkten ze de grond, voornamelijk om te voorzien in de eigen behoeften.
Omstreeks het midden van de negentiende eeuw veranderde de Nederlandse landbouw snel. Door steeds betere verbindingen (snellere (stoom)schepen en de trein), richtten veel boeren en tuinders zich op de export. Meer dan ooit oriënteerde de Nederlandse land- en tuinbouw zich op het buitenland. Dit kwam vooral doordat in Europa het basisvoedsel van graan en aardappelen steeds goedkoper werd. Daardoor hadden de West-Europeanen meer geld voor producten die voorheen voor de 'gewone man' onbetaalbaar waren, zoals vlees, zuivel, suiker, groenten en fruit.

BRON 22

Gelderse kippen

Gelderland stak, wat het aantal kippen betreft, al in de tweede helft van de negentiende eeuw boven de andere provincies uit. In 1866 werden er ruim 300.000 geteld. De meeste provincies, met uitzondering van Noord-Brabant, telden er minder dan 200.000. In 1875 bedroeg het aantal kippen in Gelderland ongeveer 350.000 stuks; in 1910 waren dat er ruim 2.220.000.
De groei van de pluimveehouderij was vooral te danken aan de toename van de eierconsumptie. Het ei was een vast onderdeel in het voedselpakket geworden sinds de stijging van het reële inkomen.

Uit: J. Bieleman, red., Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland, 1995.

Late industrialisatie

Aan het eind van de Tijd van pruiken en revoluties (vanaf 1780) begon in Engeland de Industriële Revolutie. Vanaf 1800 volgden België, Noord-Frankrijk en, op enige afstand, Duitsland. In Noord-Nederland was nog maar nauwelijks sprake van industrialisatie.

BRON 23 Kunstenaars hadden bij de keuze van hun onderwerpen een voorkeur voor lichamelijk zware arbeid. Isaac Israëls schilderde deze man die in een werkplaats achter een slijpsteen aan het werk was.

In de eerste helft van de negentiende eeuw bepaalden de kleinschalige bedrijven het karakter van de Nederlandse nijverheid. De meeste van de vroeg negentiende-eeuwse industrieën waren vooral gericht op de binnenlandse markt en minder op de buitenlandse groeimarkten. Vooral ondernemers die gespecialiseerd waren in het maken van luxe kwaliteitsproducten hielden vast aan de ambachtelijke productiemethoden. In Zaandam werd zo schrijfpapier gemaakt, in Delft het beroemde handbeschilderde aardewerk, in Leiden vervaardigde men nog steeds lakense stof en kandij (suiker) uit Amsterdam was de bekendste zoetstof.
Ondernemingen die in de eerste helft van de negentiende eeuw toch met behulp van stoommachines tot massaproductie overgingen, mislukten in veel gevallen. Het duurde lang voordat de stoommachines zodanig geperfectioneerd en energiezuinig waren (alle steenkool moest worden ingevoerd!) dat ze een betrouwbaarder en goedkoper alternatief voor de wind- en watermolens waren.

In de nijverheid kwam daardoor pas omstreeks 1850 het proces van moderne economische groei op gang. Op het Nederlandse platteland vestigden zich overal bedrijven die agrarische grondstoffen verwerkten. In Oost- en Zuid-Nederland, waar het loonniveau al sinds eeuwen lager lag dan in het westen, ontwikkelden zich arbeidsintensieve industrieën. Voorbeelden daarvan zijn de katoenindustrie in Twente, de wolindustrie in Tilburg en de leerlooierijen in Noord-Brabant. In Holland concentreerden zich kapitaalintensieve industrieën, zoals de scheepsbouw en machinefabrieken.

Stapelmarkt wordt transitohandel

De Nederlandse kooplieden hadden vanaf het eind van de achttiende eeuw moeten toezien hoe hun marktpositie langzaam afbrokkelde. In het midden van de negentiende eeuw echter schafte een aantal Europese landen de wetten af die de handel sterk belemmerden. Die doorbraak van de vrijhandel betekende voor de internationale handel in Nederland een flinke stimulans. Mede door de verbeterde transportmogelijkheden kon Nederland in de tweede helft van de eeuw opnieuw gaan profiteren van zijn gunstige ligging aan de Noordzee en de grote rivieren. Er brak een tijdperk van aanhoudende economische groei aan. Maar de handel was niet meer hetzelfde als vroeger. De Amsterdamse koopman P.N. Muller zag met lede ogen aan hoe rond 1860 door de introductie van de telegraaf en de opkomst van het vervoer met stoomschepen de rol van de koopman verminderde.

BRON 24 Een stoomgemaal en een windwatermolen gebroederlijk naast elkaar in Spanbroek in Noord-Holland.

BRON 25

Modernisering van de handel
Ook zijn de winsten in den handel in de laatste jaren kleiner geworden, want het sneller overbrengen van tijding en van persoon en van goed, door electriciteit en stoomkracht, heeft eene gelijkheid van de prijzen der stapelproducten op de plaatsen van voortbrenging en verbruik en op de groote handelsmarkten veroorzaakt, die de groote winsten heeft weggenomen. In grooter en sneller omzet bij kleiner winst, moet nu het voordeel verkregen worden, 'twelk hij vroeger vooral in langgerekte speculatiën zocht.
Aangehaald in: J. Jonker en K. Sluyterman, Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen, 2000.

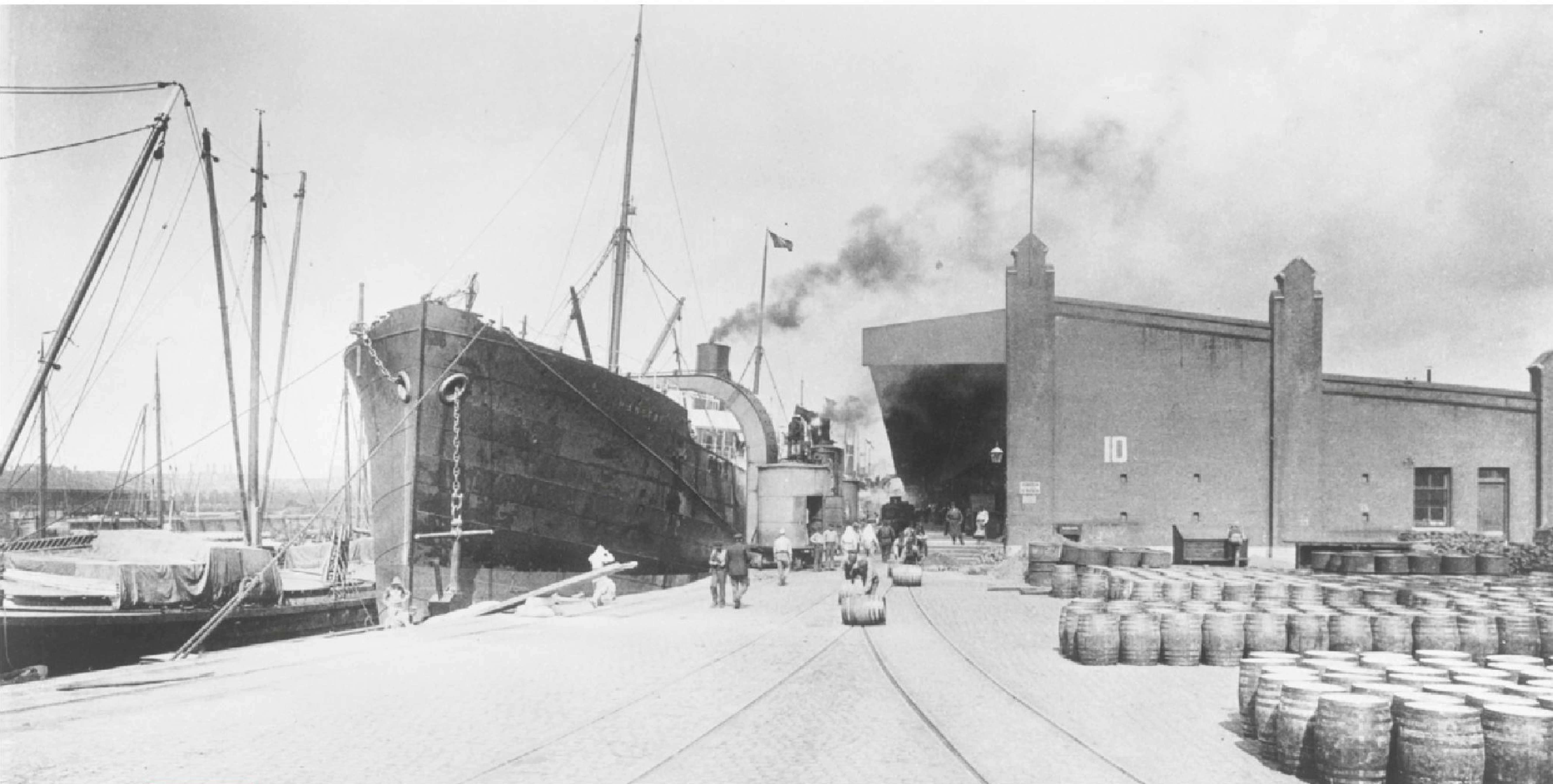
BRON 27

Overzicht van de totale tonnages die in Amsterdam, Rotterdam en Antwerpen werden geregistreerd, 1870-1913 (x 1000 ton)

	Amsterdam	Rotterdam	Antwerpen
1870	319	1026	1317
1875	320	1412	2063
1880	759	1682	2650
1885	983	2120	2969
1890	992	2939	3840
1895	1135	4215	4559
1900	1536	6360	5688
1905	1763	8375	8373
1910	2147	10877	10756
1913	2627	13047	12025

Bron: C. van der Heijden, Alle hens aan dek. Twee ronden van economische groei. Nederland tussen 1500 en 1900, 1998.

De snelgroeiende industrie in het Duitse achterland zorgde voor de opbloei van de handel en scheepvaart in Nederland. Nederlandse havens deden dienst als doorgeefluik tussen het geïndustrialiseerde Engeland en het zich industrialiserende westelijk deel van Duitsland. Deze wijze van handeldrijven is bekend geworden onder de naam **transitohandel** (doorvoerhandel). Transitohandel is vergelijkbaar met de stapelmarkt in de zeventiende eeuw. Alleen werd de handelswaar niet meer opgeslagen in pakhuizen, maar direct gedistribueerd naar de verschillende bestemmingen. De havens van Amsterdam en Rotterdam en ook Antwerpen zagen na 1870 een onstuimige groei van de hoeveelheid aangevoerde handelswaar en speelden een belangrijke rol in die transitohandel.
De nauwe verbondenheid met het buitenland en de nadruk die kwam te liggen op de doorvoer, maakte handeldrijvend Nederland wel kwetsbaar. Die kwetsbare positie zou tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog en tijdens de grote crisis van 1929 voor grote problemen zorgen.

BRON 26 Kade langs de Binnenhaven in Rotterdam. Het terrein was eigendom van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen en de kaden en loodsen werden aan particuliere bedrijven verhuurd. Foto uit 1890.

1 4 Sociale verhoudingen

DEELVRAAG
4 **Welke veranderingen deden zich in de negentiende eeuw in Nederland voor op het gebied van de sociale verhoudingen?**

Te weinig werk voor te veel handen

In de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden leefde een groot deel van de bevolking in armoede. Vooral de arbeiders hadden het slecht. Omdat er te weinig werk was, zaten zij een deel van het jaar zonder werk thuis. En dat betekende ook: geen inkomen. Veel welgestelden trokken zich hier weinig van aan en keken neer op het arme arbeidersvolk. In 'de Physiologie van Rotterdam' geven de auteurs een beschrijving van de Rotterdamse samenleving. Zij onderscheiden drie groepen: fatsoenlijke lieden ('de Jannen'), de burgerlieden ('de Pieten') en de arbeiders ('de Huipen').

BRON 28

Huipen

De Huip is in Rotterdam een wezen dat de overgang vormt van dier naar mens. De Huip is metselaarsknecht, opperman, sleper, vaste of losse sjouwer, pakhuisknecht, zakkendrager of iets dergelijks, al naar gelang de opleiding die hij heeft ontvangen, of de meerdere domheid of luiheid die hij bezit. Ten slotte trouwt hij met een dienstbode en is dan pas een echte Huip. Korte tijd later ziet men dat het vroeger nette en fatsoenlijke dienstmeisje in een vuile en slonzige vrouw is veranderd en die, als ze met andere vrouwen bij de waterpomp staat, weer eens klaagt dat haar vent dronken naar huis is gebracht.

Uit: Physiologie van Rotterdam. Door twee Rotterdammers, 1844.

BRON 29 Anton van Rappard schilderde in 1885 het olieverfschilderij *Arbeiders op de steenbakkerij Ruimzicht*. Deze steenbakkerij was gelegen in Jutphaas, vlak bij Utrecht.

Sociale misstanden

Zowel in de landbouw als in de nijverheid werd lange tijd veel werk met de hand gedaan, in plaats van met machines.
In de plaatsen waar wel industrie opkwam, was de situatie grotendeels vergelijkbaar met die in Engeland tijdens de beginfase van de industrialisatie. De werkdagen waren lang, de lonen laag en de veiligheid in de fabrieken liet veel te wensen over. Een voorbeeld daarvan is Maastricht. Hier werkten in de glas- en aardewerkfabriek van Regout meer dan tweeduizend personen (vooral vrouwen en kinderen).

De 'sociale kwestie'

Mensen uit de hogere klassen, zoals artsen, pastoors en dominees, schrijvers en journalisten vonden dat het zo niet langer kon. Zij brachten de sociale misstanden onder de aandacht. De Maastrichtse kapelaan Wijnen schreef in 1874 een brochure om de nadelen van de kinderarbeid onder de aandacht te brengen (bron 30). J. Penn was als arts werkzaam op de Veluwe (Gelderland). Tijdens zijn werk werd hij vaak geconfronteerd met de erbarmelijke huisvesting van een aantal van zijn patiënten (bron 31).

BRON 30

Kinderarbeid

Daar ginds op eene ellendige legerstede ligt een knaap van acht jaar in diepen slaap gedompeld. "t Is tijd, meer dan tijd", roept de vader plotseling, "dat die luiaard opsta!" De moeder nadert de slaapsteê en tracht den jongen te wekken, doch tevergeefs: telkens zinkt hij weer neer ineen, als iemand wiens krachten uitgeput zijn. De vader wordt driftig en sleurt den kleine met geweld op den grond, wringt hem de kleeren aan, of liever de verscheurde lompen om 't lijf en nadat het kind een paar beten brood genuttigd heeft, gaan vader en zoontje naar de fabriek, waar het kind schreiend wordt binnengedragen.

Uit: J.H. Wijnen, De arbeid der kinderen in fabrieken, onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd, 1874.

BRON 31

Slechte huisvesting

In dit vertrek bevinden zich eene hoogst ondoelmatige stookplaats en een of twee bekrompen slaapplaatsen; in vele één klein raam met gebroken en gedeeltelijk met papier beplakte glasruiten; doorgaans een slecht sluitende deur; de muren slecht bepleisterd, soms met leem besmeerd; De zolderbekleedselen zijn meestal zwart berookt, gelijk alle daarvoor vatbare voorwerpen van rook doortrokken zijn, daar bij deze of gene winden het huis aanhoudend met rook gevuld is. In zulk een vertrek nu leeft een gezin, uit drie, vier, vijf tot tien en meer oude en jonge menschen bestaande. Er wordt gegeten, gewasschen, gedroogd; men slaapt er, en soms wordt tevens daarin nog een of ander bedrijf, als bezembinden, schoenlappen, enz., uitgeoefend.

Uit: J. Penn, Rapport der commissie voor geneeskundige politie (1859), aangehaald in: A. van der Woud, Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw, 2010.

1874 No. 27.
DE EERSTE WET, TE DANKEN AAN HET INITIATIEF DER TWEEDE KAMER.

De fabriekskinderen: »Leve mijnheer van Houten!"

BRON 33 In *De Nederlandsche Spectator* (nr. 27, 1874) verscheen deze prent naar aanleiding van het aannemen van 'het kinderwetje'. In het onderschrift roepen de juichende kinderen 'Leve mijnheer van Houten'.

Door de publicaties over misstanden in woningen en fabrieken kwam de discussie over de **sociale kwestie** op gang. De ingezonden brieven en rapporten hadden op den duur resultaat. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd het oplossen van de sociale kwestie een van de belangrijkste politieke thema's. Maar alleen de meest in het oog springende misstanden werden aangepakt (en dan ook nog maar halfslachtig). Een belangrijke stap was dat de Tweede Kamer in 1874 het zogenaamde **Kinderwetje** aannam, dat was ingediend door Samuel van Houten. Dit sociaal bewogen Kamerlid vond het verkeerd dat veel kinderen nooit hadden leren lezen, schrijven en rekenen omdat ze al op zeven- of achtjarige leeftijd moesten gaan werken. Door zijn wet werd fabrieksarbeid voor kinderen onder de twaalf jaar verboden. Het was in Nederland de eerste stap op het terrein van de **sociale wetgeving**. Maar omdat er weinig controle werd uitgeoefend en omdat veel ouders de inkomsten van de kinderen niet konden missen, bleven veel kinderen aan het werk. Pas met de invoering van de leerplicht in 1900 kwam er een instrument om de kinderarbeid daadwerkelijk te kunnen uitbannen.

BRON 32 In de snelgroeiende steden leefden veel mensen bijeen in slecht onderhouden huizen. Deze foto werd in 1915 gemaakt in de Jordaan, toen een van de meest verpauperde wijken van Amsterdam.

1 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN
1 De Industriële Revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
2 Het moderne imperialisme.

JE WEET

Welke ontwikkelingen Nederland en zijn koloniën in de eerste helft van de negentiende eeuw op politiek, staatkundig, economisch en sociaal terrein doormaakten.
1 Waarom de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in 1815 zijn samengevoegd tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en waarom dit in 1830 weer in twee aparte landen uiteenviel.
2 Op welke manier en met welke bedoelingen Nederland zijn aanwezigheid in Nederlands-Indië verder uitbreidde.
3 Welke veranderingen zich op economisch gebied in Nederland gedurende de negentiende eeuw voltrokken.
4 Welke veranderingen zich in Nederland op sociaal gebied voordeden en wie bij dat veranderingsproces een belangrijke rol speelden.

JE KUNT

1 Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert). Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen en dat niet alles tegelijkertijd hoeft te veranderen.
2 Je kunt bronnen beoordelen op hun betrouwbaarheid. Je doet dit door te vragen wanneer de bron is gemaakt, hoe de maker van de bron aan zijn informatie is gekomen en met welke bedoeling hij de bron heeft gemaakt.
3 Je kunt de begrippen oorzaak en gevolg hanteren. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. Wat er gebeurt is het gevolg. Oorzaak en gevolg vormen meestal een keten waarbij het gevolg ook weer een oorzaak is. Je kunt verschillende soorten oorzaken en gevolgen onderscheiden (zoals politieke, economische en culturele). Ook is er variatie in de tijd. Dan spreken we van korte en lange termijn. Bovendien zijn er bedoelde en onbedoelde gevolgen.

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

1800
- **1806-1810** ▸ Koninkrijk Holland
- **1813** ▸ Prins Willem Frederik keert terug in Nederland en wordt Koning Willem I
- **1815** ▸ Vorming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden

1825
- **1825-1830** ▸ Java-oorlog
- **1830** ▸ Belgische Opstand
  Invoering Cultuurstelsel op Java
- **1831** ▸ Tiendaagse Veldtocht
- **1839** ▸ Onafhankelijkheid van België wordt ook door Nederland erkend
- **1840** ▸ Koning Willem I treedt af en wordt opgevolgd door Willem II

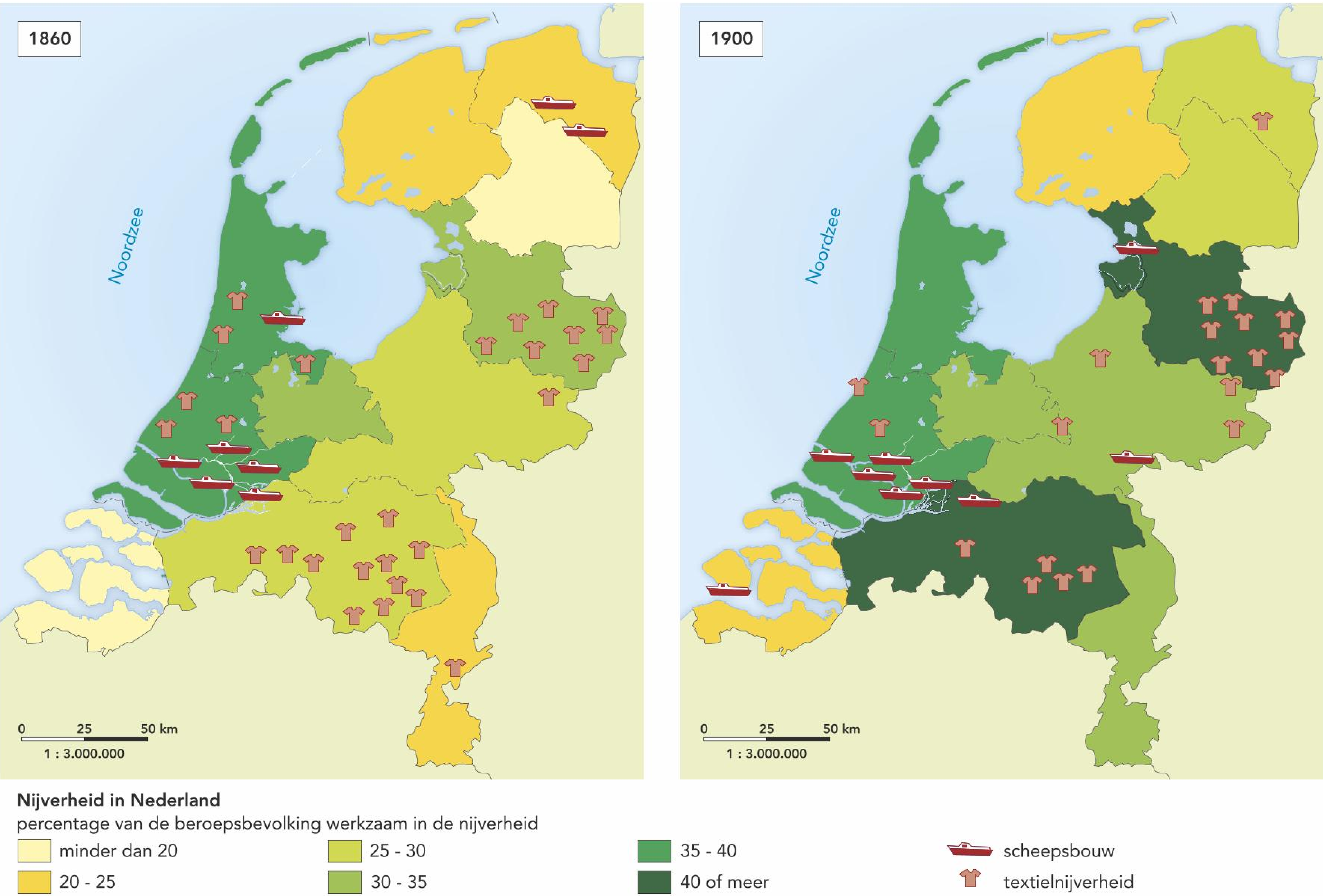
1850
- **1861** ▸ Multatuli publiceert zijn boek *Max Havelaar*
- **1863** ▸ Afschaffing van de slavernij in de Nederlandse koloniën
- **1870** ▸ Invoering van de Agrarische Wet in Nederlands-Indië
- **1874** ▸ Tweede Kamer neemt het Kinderwetje aan

1875

1900
- **1901** ▸ Lancering van de Ethische Politiek
  Invoering van de leerplicht in Nederland

BEGRIPPEN

Agrarische Wet Wet uit 1870 waardoor in Nederlands-Indië particuliere ondernemers de gelegenheid kregen plantages op te zetten door middel van langlopende pachtcontracten.
constitutionele monarchie Staatsvorm met een erfelijk koningschap, waarbij de bevoegdheden van de Koning beperkt zijn en vastgelegd zijn in een grondwet.
Cultuurstelsel Stelsel waarbij de Javaanse boerenbevolking een vijfde deel van de grond moest bebouwen met landbouwgewassen voor de Europese markt.
Ethische Politiek Richting binnen de koloniale politiek waarbij gestreefd werd naar ontwikkeling in westerse richting van land en volk van Nederlands-Indië, met speciale aandacht voor onderwijs en gezondheidszorg en verspreiding van het christendom.
gecentraliseerde eenheidsstaat Staat met een sterk centraal bestuur en geringe macht voor de provincies.
Kinderwetje Door Samuel van Houten in 1874 ingediende wet die een einde moest maken aan kinderarbeid in fabrieken; landarbeid van kinderen bleef nog wel toegestaan.
modern imperialisme Periode in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin een aantal West-Europese landen, door koloniën in Afrika en Zuidoost-Azië te veroveren, een groot koloniaal wereldrijk (imperium) opbouwde.
Multatuli Schrijversnaam van Eduard Douwes Dekker, die met zijn boek Max Havelaar een felle aanklacht schreef tegen misstanden die op Java voorkwamen als gevolg van het Cultuurstelsel.
Nederlandsche handelmaatschappij Handelsonderneming met als doel de bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en industrie. Vooral actief in de handel op Nederlands-Indië.
sociale kwestie Bewustwording van het feit dat er in de eerste fase van de industriële revolutie een groot verschil tussen de verschillende sociale groepen was ontstaan (rijk – arm) die dringend om een oplossing vroeg.
sociale wetgeving Beleid waarbij de overheid met wetgeving probeert om de misstanden op het gebied van woon-, werk- en leefomstandigheden op te lossen.
transitohandel Doorvoerhandel; de aangevoerde goederen worden direct doorgevoerd en niet zoals op de stapelmarkt tijdelijk opgeslagen in afwachting van een prijsstijging.

BRON 34 Het percentage van de beroepsbevolking dat rond 1860 (links) en rond 1900 (rechts) werkzaam was in de nijverheid.

2 Op weg naar democratie

BRON 1 Bij gelegenheid van het zilveren ambtsjubileum van Koning Willem III kwamen er allerlei producten op de markt, zoals dit bedrukte doek. Hierin werden de koning en zijn vrouw overladen met complimenten. In werkelijkheid was een groot deel van de bevolking erg kritisch over het doen en laten van Koning Willem III. Deze mensen hoopten juist niet dat hij nog eens 25 jaar zou blijven regeren.

MODERNE TIJD
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

Tijdens de regeerperiode van Koning Willem III kwamen aanhangers en tegenstanders van het koningshuis lijnrecht tegenover elkaar te staan. In een deel van de Nederlandse kranten werd schande gesproken van de levenswandel van Willem III. In 1887, bij gelegenheid van de zeventigste verjaardag van de koning, verscheen een boekje met de titel *Uit het leven van Koning Gorilla*. Eensgezind keurden de katholieke en de protestantse dagbladen die publicatie af. Zij walgden van hun landgenoten die overeenkomsten zagen tussen de uitspattingen van 'Koning Gorilla' en de misstappen van hun eigen vorst.

BRON 2 Op het voorblad van het boekje *Uit het leven van koning Gorilla* vergrijpt de gekroonde gorilla zich aan een vrouw. In zijn andere hand houdt hij een jeneverfles vast.

Piet de Ruijter, een politieman die vanwege zijn socialistische voorkeuren was ontslagen, schreef een lied met Koning Gorilla in de hoofdrol.

BRON 3

Koning Gorilla
D'r was eens eens een koning Gorilla genaamd
Een prachtexemplaar van een koning
Hij was om z'n zuipen en vloeken befaamd
Hij had zich nog nooit om z'n ondeugd geschaamd
En vreesde voor straf noch onttroning
Dat monster verkoos zich een Duitse prinses
Beroemd door talenten en gaven
Als egaa*, maar hij sloeg haar meer met de fles
Dan zich aan haar deugden te laven**
Terwijl hij zijn huwelijkse plichten vergat
Zocht hij in bordelen verstrooiing
O, wat een pracht van een koning was dat
O, wat een pracht van een koning.

Aangehaald in: D. van der Meulen, Koning Willem III 1817-1890, 2013.
* egaa = echtgenote
** laven = verfrissen, verkwikken (letterlijk: de dorst lessen).

In datzelfde jaar 1887 riep iemand, op het moment dat Koning Willem III in een rijtuig passeerde, met luide stem: 'Leve Domela Nieuwenhuis! Leve 't Socialisme! Weg met Gorilla!' Tijdens de rechtszaak verklaarde hij dat hij ook nog had willen roepen: 'Leve Willem III'. Maar hiervoor had hij geen kans gekregen omdat een inspecteur van politie hem al in de kraag had gegrepen. De rechter veroordeelde hem wegens majesteitsschennis tot een half jaar celstraf.
Twee jaar eerder had een grapjas 'Te huur' op de muur van het Paleis op de Dam gekalkt. Anderen hadden aanplakbiljetten opgehangen waarin Koning Willem III erkende een einde te zullen maken aan 'alle ongerechtigheden, kuiperijen en knoeierijen, door Ons of in Onzen naam bedreven'. Aan het eind volgde een opsomming van punten waarop de koning zijn leven zou beteren. Hij zou voortaan afzien van zijn vorstelijke salaris, vrede sluiten met Atjeh en zelfs het leger helemaal afschaffen. Daarnaast zou hij een einde maken 'aan de familieregeering van Onze vriendjes', afstand doen van de troon en het Nederlandse volk laten beslissen over een nieuwe regeringsvorm.
Ook tegen deze lasterpraatjes kwam Justitie in actie. Maar de koning zelf onderging alles gelaten en reageerde niet. 'Ik heb,' zo zei hij tegen een vroegere minister, 'het voorbeeld mij in 1848 gegeven door Koning Willem II, die las alle dergelijke producten en zij hebben invloed op hem gehad.' Koning Willem III verwees in zijn reactie naar wat misschien wel de belangrijkste politieke gebeurtenis uit het bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden is: de grondwetswijziging van 1848.

Het belang van onze staatsinrichting

In het huidige Nederland heeft het staatshoofd, de koning, weinig macht. De Nederlanders hebben via de Tweede Kamer grote invloed op de regering. Aan de totstandkoming van die machtsverhouding ging een eeuw van politieke strijd vooraf. In dit hoofdstuk staat de geschiedenis van Nederland tussen 1848 en 1917 centraal. De nadruk ligt hierbij op de manier waarop het bestuur in Nederland werkt (de staatsinrichting) en op de veranderingen die op dit terrein in deze periode plaatsvonden.
In 1848 werd in Nederland het parlementaire stelsel ingevoerd: de leden van de Tweede Kamer werden voortaan rechtstreeks gekozen en hun invloed nam sterk toe, ten koste van de macht van de koning. Een jaar later (in 1849) volgde Willem III zijn plotseling overleden vader op. Maar hij kon en wilde zich niet zonder slag of stoot bij de veranderde situatie neerleggen. Door zijn veelvuldige botsingen met het parlement was hij een weinig geliefde vorst. Rond 1885 klonk veelvuldig de roep om afschaffing van de monarchie.
Maar Koning Willem III voerde een achterhoedegevecht. De invloed van 'het volk' op de manier waarop Nederland bestuurd werd, nam steeds meer toe. In 1848 had slechts een klein gedeelte van de bevolking kiesrecht: alleen rijke mannen van 23 jaar en ouder (later werd deze leeftijd zelfs verhoogd tot 25 jaar). In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de groep kiezers steeds groter. In deze jaren voerden achtergestelde groepen, zoals de arbeiders, de katholieken, de gereformeerden en na verloop van tijd ook de vrouwen, een langdurige strijd om meer rechten.
De groep kiesgerechtigden groeide maar langzaam. In 1917, toen elders in Europa een vreselijke oorlog in volle gang was, eindigde deze strijd. In dat jaar werden enkele lang slepende kwesties opgelost. De belangrijkste mijlpaal was dat het algemeen kiesrecht werd ingevoerd. Alle mannen mochten voortaan bij verkiezingen hun stem uitbrengen; een paar jaar later kregen ook de vrouwen het kiesrecht.

BRON 4 Een oproep om aanwezig te zijn bij een bijeenkomst waarin gepleit werd voor de invoering van het kiesrecht voor vrouwen.

KENMERKENDE ASPECTEN
1 Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed.
2 De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
3 De politiek-maatschappelijke stromingen nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

HOOFDVRAAG
Hoe ontstond in de negentiende eeuw de parlementaire democratie in Nederland?

DEELVRAGEN
1 Hoe ontstond in Nederland door de grondwetswijziging van 1848 een parlementaire democratie?
2 Hoe werd de basis gelegd voor de verzuiling van de Nederlandse samenleving?
3 Waarom ontstond aan het eind van de negentiende eeuw een beweging voor de emancipatie van de vrouw?
4 Hoe en wanneer is in Nederland het algemeen kiesrecht ingevoerd?

2 1 De grondwetswijziging van 1848

DEELVRAAG

1 **Hoe ontstond in Nederland door de grondwetswijziging van 1848 een parlementaire democratie?**

De Grondwet als moeder aller wetten

In 1798 was een belangrijke wet tot stand gekomen: 'de Staatsregeling'. Uitgangspunt van dit document was dat alle burgers voor de wet gelijk zijn. Dit idee bleef in de daaropvolgende Grondwet gehandhaafd. In een grondwet zijn de belangrijkste rechten en plichten zowel van de bestuurders als van de onderdanen van een land vastgelegd. In een grondwet worden deze rechten en plichten heel kort samengevat. Een voorbeeld uit de Grondwet die nu in Nederland van kracht is, vormt artikel 1: *'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.'* In

BRON 5 Al vanaf de eerste Grondwet was er kritiek. Deze spotprent op de Staatsregeling verscheen in 1798.

de Grondwet is niet tot in detail geregeld hoe die gelijke behandeling in de praktijk gerealiseerd moet worden of wat er gedaan moet worden als iemand zich daar niet aan houdt. Dit soort zaken wordt in andere wetten verder uitgewerkt.
Er is bewust voor gekozen om de Grondwet zo algemeen mogelijk te houden. De 'houdbaarheid' van een algemeen geformuleerde wet is namelijk veel groter dan van een gedetailleerde wet. Bovendien wordt de algemene inhoud van de Grondwet zo belangrijk gevonden, dat het erg moeilijk is gemaakt om deze te veranderen. Om in Nederland de Grondwet te veranderen, moeten namelijk twee hindernissen genomen worden: een meerderheid van twee derde van de leden van de Eerste en Tweede Kamer samen is nodig en het wetsvoorstel moet twee keer door de Kamers worden goedgekeurd.

De grondwet van 1814 betekende nog niet meteen dat Nederland een **democratie** werd. Hoewel Koning Willem I gebonden was aan de grondwet, had hij in de praktijk nog altijd veel macht. De volksvertegenwoordiging (het **parlement**), verdeeld in de Eerste Kamer en de Tweede Kamer, bezat te weinig invloed om de koning goed te kunnen controleren. De koning stelde zelf de leden van de Eerste Kamer aan. Koning Willem I kon naar eigen goeddunken ministers benoemen en ontslaan; hij zag ze meer als zijn dienaren. Hij had zich omringd met vriendjes die hem niet durfden tegenspreken of met eigen plannen durfden komen.
De groep die het hiermee eens was, wordt de **conservatieven** genoemd. Zij vonden dat politieke besluitvorming een zaak van de koning was. Hij diende zich hierbij te laten assisteren door een elite, bij voorkeur afkomstig uit de aristocratie. Conservatieven waren vooral tegen een te grote invloed van 'het volk' op het bestuur. Zij waren het oneens met het grootste deel van de idealen van de Franse Revolutie. Volgens hen waren er in dit tijdvak te veel veranderingen doorgevoerd en was dit proces veel te snel gegaan. Conservatieven wilden het liefst zoveel mogelijk alles bij het oude laten.
Willem I trad in 1840 af en werd door zijn zoon opgevolgd. Ook Koning Willem II kon nagenoeg zelfstandig het land besturen en zelf het beleid uitstippelen. Hij kreeg echter met onverwachte problemen te kampen.

BRON 6 Door de ernstige ondervoeding was de arbeidende klasse het kwetsbaarst. Vooral zij die in de slechtste woonwijken moesten leven, liepen het grootste risico. Willem Hekking legde omstreeks 1853 in tekeningen de ellende in Amsterdam vast: de Goudsbloemgracht deed dienst als een open riool.

BRON 7

De Zwarte Jaren

In Nederland is er sinds de invoering van de Burgerlijke Stand in 1811, die het begin inluidde van een nauwkeurige bevolkingsregistratie, één jaar geweest waarin er meer inwoners stierven dan er geboren werden: 1847. Deze uitzonderlijke situatie werd niet veroorzaakt door een dood en verderf zaaiende epidemie, maar ze was een direct gevolg van het uitbreken van de aardappelziekte, die in de periode 1845-1848 in geheel West-Europa, met Ierland als extreme uitschieter, honger, armoede en vooral veel ellende veroorzaakte.

Uit: C. van der Heijden, Rampen en plagen in Nederland 1400-1940, 2004.

Liever liberalen dan revolutionairen

Overal in Europa ging de hongerige massa de straat op. Vooral in Frankrijk en in Duitsland waren er veel rellen en dreigde er revolutie. Ook Willem II kreeg de schrik te pakken. Zijn schoondochter Sophie (de echtgenote van de latere Koning Willem III), toonde zich in haar terugblik op het jaar 1848 een scherp waarnemer.

BRON 8

De wanhoop nabij

Iedere dag was vol gebeurtenissen en gulzig nam ik al het nieuws in me op. Ongelukkig genoeg tobde mijn schoonvader met zijn gezondheid. Hij geloofde niet meer in de toekomst en zag louter wanorde om zich heen; als een kapitein die vreest dat zijn schip bezig is te vergaan, gooide hij, stuk voor stuk, de hele lading van zijn schip overboord.

Aangehaald in: D. van der Meulen, Koning Willem III 1817-1890, 2013.

In maart 1848 besloot de koning een commissie in te stellen die een nieuwe grondwet moest voorbereiden. De **liberalen** waren voorstander van inperking van de macht van de koning. Juist hun leider, Thorbecke, kreeg de opdracht om een nieuwe grondwet te schrijven. Deze grondwet van 1848 wordt gezien als het begin van het parlementaire stelsel in Nederland. De twee hoofdkenmerken zijn:

1. De volksinvloed werd groter door de invoering van rechtstreekse verkiezingen en de mogelijkheid om zowel de Eerste als de Tweede Kamer te ontbinden en nieuwe verkiezingen te houden.
2. De macht van de volksvertegenwoordiging (parlement; in Nederland de Eerste en Tweede Kamer) werd groter en die van de koning en de regering kleiner.

BRON 9 Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) is zonder twijfel de belangrijkste politicus uit de negentiende eeuw. Niet alleen was hij het brein achter de grondwet van 1848, hij was ook drie keer minister-president.

In de grondwet van 1848 werden deze twee hoofdkenmerken in acht punten nader uitgewerkt. Deze punten zijn tot in onze tijd gehandhaafd als fundamenten van onze staatsinrichting.

A De macht van het staatshoofd (de koning) werd flink beperkt. Hij was niet langer verantwoordelijk voor het beleid. In plaats daarvan werden de ministers verantwoordelijk. De ministers moeten verantwoording voor het beleid afleggen aan het parlement (de Eerste en Tweede Kamer) en niet meer aan de koning.
B De leden van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad worden via rechtstreekse verkiezingen gekozen.
C De leden van de Eerste Kamer worden gekozen door de leden van de Provinciale Staten.

D De Eerste Kamer en de Tweede Kamer kunnen door de koning ontbonden worden om, bij een conflict tussen regering en parlement, het volk uitspraak te laten doen.
E De vergaderingen van de Eerste Kamer, de Tweede Kamer en van de Provinciale Staten zijn openbaar.
F Het **recht van interpellatie** wordt toegekend aan zowel de Eerste als de Tweede Kamer. Het **recht van amendement** en het **recht van enquête** worden alleen aan de Tweede Kamer toegekend.
G Voortaan wordt er elk jaar een begroting vastgesteld.
H De Nederlanders kregen een groot aantal **grondrechten**, zoals vrijheid van vereniging en vrijheid van vergadering.

Koning Willem III ligt dwars

Met deze nieuwe grondwet werden enkele belangrijke stappen gezet op weg naar de parlementaire democratie. Maar om drie redenen was Nederland nog echt niet democratisch.

1 Slechts een klein deel van de mannelijke bevolking had kiesrecht. Dit kwam vooral door het **censuskiesrecht**: alleen zij die een minimumbedrag aan belasting betaalden, hadden het recht om te stemmen. Bovendien kwamen alleen mannen voor het kiesrecht in aanmerking. In Nederland had daardoor in 1848 niet meer dan 2,5 procent van de totale bevolking kiesrecht.
2 Er waren nog geen politieke partijen zoals wij die nu kennen. Dit had weer te maken met het **districtenstelsel**. Nederland was verdeeld in evenveel kiesdistricten als er Kamerzetels waren. In elk district werd de kandidaat gekozen die meer dan de helft van het aantal stemmen had behaald.
3 Bovendien werkte het systeem van Thorbecke nog niet goed: de koning lag dwars. Koning Willem II overleed een jaar na de grondwetswijziging vrij plotseling. Zijn weinig populaire zoon volgde hem als Koning Willem III op. Deze had een grote afkeer van deze grondwet.

Tussen 1848 en 1868 waren er regelmatig conflicten tussen de koning en de Tweede Kamer. De bedoeling van de Grondwet van 1848 was dat de ministers verantwoording zouden afleggen aan het parlement. De koning vond echter dat dat alleen binnenlandse zaken betrof en niet buitenlandse zaken (en koloniën). De Tweede Kamer wilde ook daarover de eindbeslissing. Bij een conflict koos de koning echter – gesteund door conservatieve krachten – steeds voor de regering en niet voor de Tweede Kamer. Hij maakte van zijn recht gebruik om de Tweede Kamer te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven. Maar na nieuwe verkiezingen werden telkens nieuwe Kamerleden gekozen die het opnieuw oneens waren met de koning.

BRON 10

Een eigenzinnige koning
Willem III had een lastig karakter, sommigen waren er zelfs van overtuigd dat hij krankzinnig was. Hij bracht zijn ministers in elk geval regelmatig tot radeloosheid, zowel in zijn doen als in zijn laten. Een verstoorde relatie met zijn intelligente echtgenote Sophie, een vrijwel complete breuk met zijn zoons, een wat ongebonden persoonlijk leven (onder andere een opzienbarende affaire met een Franse operettezangeres), een uitbundig decoratiebeleid naar eigen wisselende smaak en inzicht, het bruuskeren van ministers of het vasthouden aan ministers die geen parlementaire steun meer hadden en een riskante buitenlandse politiek: dit alles leidde ertoe dat het koningschap met veel vasthoudende tact moest worden teruggebracht tot een zoveel mogelijk symbolische en ceremoniële functie.
Uit: P. de Rooy, Republiek der rivaliteiten. Nederland sinds 1813, 2002.

Pas in 1868 gaf Koning Willem III de moed op en accepteerde hij dat de Tweede Kamer de hoogste baas in Nederland was. Vanaf dat jaar is het in Nederland de gewoonte dat bij een onoverbrugbaar conflict tussen het parlement en het kabinet de ministers hun ontslag aanbieden. Er volgen dan verkiezingen. Zo ligt de politieke macht uiteindelijk bij de volksvertegenwoordigers en dus bij het volk.

BRON 11 Een spotprent uit oktober 1866. De 'Nederlandse Maagd' jaagt de ministers weg van de troon van de koning.

2 2 Het ontstaan van de verzuiling

DEELVRAAG
2 Hoe werd de basis gelegd voor de verzuiling van de Nederlandse samenleving?

Grondrechten

In de grondwet van 1848 is de basis gelegd voor de democratische rechtsstaat in Nederland. In 1848 werd niet alleen vastgelegd dat het zwaartepunt bij de volksvertegenwoordiging moet liggen, maar ook werd bepaald dat vrijheid en gelijkheid als centrale waarden in de samenleving erkend en nageleefd moeten worden.
In een land met veel inwoners, zoals Nederland, kan democratie alleen op indirecte wijze functioneren. Op basis van meerderheidsbesluiten moeten problemen op vreedzame en ordelijke wijze opgelost worden. Daarvoor is meer nodig dan alleen maar een gang naar de stembus. Er moeten ook grondrechten zijn die het voor het volk mogelijk maken om in alle vrijheid invloed uit te oefenen. Daarom hebben de burgers in een democratische rechtsstaat niet alleen maar plichten, maar ook rechten. Bij de grondwetswijziging van 1848 werden gelijkheid en vrijheid als centrale waarden benoemd. Onder gelijkheid wordt verstaan dat alle burgers gelijke rechten hebben en dat er niet mag worden gediscrimineerd op grond van bijvoorbeeld huidskleur, geslacht, religie of politieke overtuiging. Onder vrijheid wordt verstaan dat de burgers hun eigen leven moeten kunnen inrichten zoals zij dat zelf willen. Zolang zij daarmee de vrijheid van andere burgers niet schaden, mag de overheid die vrijheid niet beperken.

BRON 12

Grondrechten
Artikel 8. Niemand heeft voorafgaand verlof noodig, om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
Artikel 10. Het recht der ingezetenen tot vereeniging en vergadering wordt erkend. De wet regelt en beperkt de uitoefening van dat recht in het belang der openbare orde.
Artikel 154. Het geheim der aan de post of andere openbare instelling van vervoer toevertrouwde brieven is onschendbaar.
Artikel 164. Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid.
Artikel 166. De belijders der onderscheidene godsdiensten genieten allen dezelfde burgerlijke en burgerschapsrechten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen.
Uit: Grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden (1848), in: W.J.C. van Hasselt, Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten, 1904.

BRON 13 In artikel 8 van de Grondwet werd de 'vrijheid van drukpers' gegarandeerd. In het laatste kwart van de negentiende eeuw steeg het aantal dagbladen snel: in 1865 verschenen er in Nederland 9 dagbladen, in 1870 waren dat er 14 en in 1894 was dit aantal gestegen tot 62. Niet iedereen was gelukkig met deze wildgroei. In 1870 verscheen in de *Nederlandsche Spectator* deze spotprent.

Tot 1848 nam het Nederlands-Hervormde volksdeel in de Nederlandse samenleving een vooraanstaande positie in. In de regering, in de beide Kamers, aan de universiteiten en in de vele staatsfuncties in Den Haag bekleedden zij, op een enkele uitzondering na, alle posten. De achtergestelde groepen, zoals de katholieken, de strengere protestanten

en de arbeiders hadden door de grondwetswijziging van 1848 echter de middelen gekregen om hun gelijkberechtiging (**emancipatie**) te bewerkstelligen.

De wederopstanding van de katholieken

Ruim een derde deel van de Nederlandse bevolking was katholiek. In de eerste helft van de negentiende eeuw namen zij nog een ondergeschikte positie in. Het katholieke geloof was weliswaar toegestaan, maar de katholieke kerk als organisatie nog niet. De grondwetswijziging van 1848 gaf de katholieken echter vleugels. Toen werden de vrijheid van godsdienst én de vrijheid van vereniging als afzonderlijke grondrechten opgenomen. Een paar jaar later, in 1853, nam de paus in Rome het besluit om in Nederland vijf nieuwe bisdommen te vormen. Daarmee kreeg Nederland, voor het eerst sinds bijna drie eeuwen, weer eigen bisschoppen. Met bisschoppelijke brieven probeerden deze de katholieken meer op het 'roomse pad' te brengen én te houden. Zo ontstond het **confessionalisme** als politiek-maatschappelijke stroming. Dit betekent dat de godsdienstige overtuiging het uitgangspunt is bij de bepaling van het standpunt op politiek gebied.

De gereformeerden

Bij het protestantse volksdeel stak een woedende storm van protest op toen men besefte dat hiermee definitief een eind was gekomen aan Nederland als een protestantse natie. Vooral de meer **orthodoxe** protestanten ontwikkelden het ideaal van een aparte en sterke protestants-christelijke gemeenschap met een eigen plek in Nederland. De predikant Abraham Kuyper speelde in deze ontwikkeling een grote rol.

In Nederland gold dat kinderen door hun ouders, dus zonder inmenging van de staat, mochten worden opgevoed volgens de eigen opvattingen en het eigen geloof. Deze gedachte breidde Kuyper uit tot allerlei andere aspecten van de maatschappij. Hij noemde dit: soevereiniteit in eigen kring. Om zijn denkbeelden uit te dragen begon hij in 1872 een eigen krant, *De Standaard*. Zes jaar later richtte hij als eerste in Nederland een eigen politieke partij op, de Antirevolutionaire Partij (ARP), gevolgd door stichting van de Vrije Universiteit te Amsterdam in 1880 en in 1886 de oprichting van een eigen kerkgenootschap, de Gereformeerde Kerk. Kuyper keerde zich daarmee tegen het doordringen van de ideeën van de Verlichting en de Franse Revolutie in de Nederlandse samenleving en de vrijzinnigheid in de Nederlandse Hervormde Kerk.

BRON 14 Abraham Kuyper maakte zich bezorgd om de morele toestand van de Nederlandse bevolking. Toen hij minister-president was, werd de strijd aangebonden tegen het drankmisbruik. Niet iedereen was blij met zijn wetsvoorstel.

Verzuiling

Abraham Kuyper legde zo de basis voor de **verzuiling**.
Op den duur werden voor mensen met dezelfde godsdienstige of politieke overtuiging voor vrijwel alle aspecten van het leven afzonderlijke verenigingen opgericht. Van zangvereniging tot politieke partij, van vakvereniging tot jeugdorganisatie, van woningbouwvereniging tot begrafenisfonds, aan alles werd gedacht.
De katholieken volgden het voorbeeld van de protestanten snel. Na 1853 lieten zij zich steeds nadrukkelijker zien en horen. Het minderwaardigheidsgevoel verdween. In plaats daarvan ontstond er een sterk geloof in de eigen kracht. Onder aanvoering van de bisschoppen stonden er overal bouwpastoors op die een nieuwe parochiekerk bouwden. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden er ongeveer 800 nieuwe kerken gebouwd. Minstens even belangrijk was dat het aantal geestelijken (priesters, paters en kloosterzusters) enorm sterk toenam. En door de grote katholieke gezinnen – acht kinderen was heel normaal – bleef het aandeel van de katholieken in de Nederlandse bevolking rond de 35%.

BRON 15 Een schilderij van de officiële inwijding van de nieuwe katholieke kerk in Overveen.

BRON 16

Paters en nonnen in overvloed

Tussen 1875 en 1905 steeg het aantal priesteropleidingen in Nederland van 20 tot 48. Het aantal priesterwijdingen nam vooral rond de eeuwwisseling sterk toe: in het decennium 1891-1900 werden er 1332 nieuwe priesters gewijd en van 1901-1910 was dit aantal tot 1807 toegenomen. In 1853 waren er in Nederland 1850 kloosterzusters. In 1880 was dit aantal al vervijfvoudigd. In de negentiende eeuw hebben zich in Nederland 166 zusterorden en -congregaties gevestigd. Veel zusters werden ingezet in de gezondheidszorg. De gasthuizen voor opvang en verzorging werden rond de eeuwwisseling ziekenhuizen voor behandeling en genezing. Ook in het onderwijs kwamen de paters, broeders en zusters als geroepen. De uitbreiding van de katholieke lagere en middelbare school in deze jaren was ondenkbaar geweest zonder de beschikbaarheid van deze kloosterlingen.

bron: J. Bank, 'De eeuw van de paters en nonnen' in: Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw, *2006.*

Beginnende verzuiling in het parlement

Zo ontstond er naast de protestantse zuil ook een katholieke zuil met steeds meer organisaties om hun idealen te kunnen realiseren. Volgens predikant Abraham Kuyper zouden de parlementsleden geen vertegenwoordigers van een district moeten zijn, maar vertegenwoordigers van bevolkingsgroepen. Het lukte Abraham Kuyper om via plaatselijke kiesverenigingen protestantse kandidaten op de kieslijst te krijgen. Uit de samenwerking van die kiesverenigingen ontstond in 1879 de eerste nationale politieke partij: de Antirevolutionaire Partij.
De katholieken onder leiding van priester Herman Schaepman volgden dat voorbeeld en richtten de Roomsch-Katholieke Staatspartij op. Doordat de confessionelen het in sommige districten op een akkoordje gooiden, werd hun positie in de Tweede Kamer sterker.

BRON 17

	1869	1875	1881	1887
Liberalen	46	43	49	48
Katholieken	10	16	17	19
Antirevolutionairen	6	12	15	19
Conservatieven	18	9	5	-

Ontleend aan: G. van Klinken, Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918, 2003.

Scholen als strijdpunt

Het herwonnen zelfbewustzijn van de Nederlandse protestanten en katholieken bleek vooral bij de **Schoolstrijd**. Deze zorgde ervoor dat de liberalen en de confessionelen een tijdlang erg vijandig tegenover elkaar stonden. Wat was het geval?
In de eerste helft van de negentiende eeuw had op de openbare scholen het onderwijs een algemeen-christelijk karakter. In de praktijk werd er niet veel godsdienstonderwijs gegeven. In de grondwet van 1848 was de vrijheid van onderwijs geregeld. Hierdoor had iedereen het recht om zelf een school te stichten en daarin het onderwijs naar eigen inzicht in te richten. De confessionelen (zowel de protestanten als de katholieken) waren steeds minder tevreden met het **openbare onderwijs**, omdat er naar hun mening te weinig aandacht werd besteed aan het geloof. Zij gingen eigen scholen stichten: het zogenaamde **bijzonder onderwijs**.

De oprichters van een bijzondere school moesten het geld voor het gebouw, de onderwijzers en het lesmateriaal zelf bij elkaar zien te krijgen, terwijl openbare scholen helemaal uit de staatskas werden betaald. De protestanten en de katholieken voerden strijd voor een gelijke behandeling van het openbaar en het bijzonder onderwijs. Maar de niet-confessionelen boden lang weerstand.

Met de grondwetswijziging van 1917 werd de Schoolstrijd beëindigd. Voortaan bestond er in Nederland voor de wet geen verschil meer tussen de openbare en de bijzondere scholen.

BRON 18 In protestants-christelijke kring werden veel scholen 'met den Bijbel' gesticht.

BRON 19

Samen naar school

Wat wij dan wensen? Wij wensen dat onze kinderen samen één school bezoeken, de kinderen van orthodoxen en liberalen, roomsen en israëlieten. Wij wensen dat zij naast elkander op één bank zitten, uit één boek lezen, naar dezelfde onderwijzer luisteren. Daarom is elke penning die uitgegeven wordt voor de School met de Bijbel een bijdrage tot vermeerdering van de tweedracht onder ons volk.

Aangehaald in: M.G. van Riessen, red., Van Kind tot Burger. Volksopvoeding via het onderwijs in Nederland, 2005.

De arbeiders

De derde achtergestelde groep, de arbeiders, maakte ook van de in 1848 verkregen vrijheden gebruik om voor zijn rechten op te komen. De Kamerleden, gekozen uit de elite van Nederland hadden helemaal geen oog voor de arbeidersnoden. Van een Kamerlid werd verwacht dat hij de belangen van de inwoners van zijn kiesdistrict in de gaten hield. Daarbij wilde 'het algemeen belang' er weleens bij inschieten. Tijdgenoten merkten dit regelmatig op, zoals de Utrechtse arts H.J. Broers ten tijde van de uitbraak van een cholera-epidemie in 1853. Hij schreef de armoede en ellende vooral toe aan de 'zorgeloosheid en onverschilligheid' van de politici, aan het 'gemis aan reglementen' en aan 'de slechte uitvoering daarvan'.

Vanaf 1870 waren er namelijk tal van verenigingen actief die het verbeteren van de ellendige woon- en werkomstandigheden van de arbeiders nastreefden. Hun belangrijkste woordvoerder was Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In 1882 werd de politieke partij de Sociaal Democratische Bond opgericht. Zes jaar later werd Domela Nieuwenhuis als eerste **socialist** in de Tweede Kamer gekozen. Zijn Kamerlidmaatschap was geen succes. De andere Kamerleden negeerden Domela Nieuwenhuis en namen zijn inbreng niet serieus. Daardoor verloor hij het vertrouwen in het parlementaire stelsel en werd **anarchist**. Uiteindelijk wilde hij eerst met een revolutie de bestaande orde omverwerpen om daarna een socialistische heilstaat op te bouwen.
Niet iedereen was het met de nieuwe koers van Domela Nieuwenhuis eens. In 1894 richtte een groep socialisten de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) op. Onder leiding van Pieter Jelles Troelstra zette deze partij zich in voor de invoering van het algemeen kiesrecht. Dat zou het middel moeten zijn om de invoering van een achturige werkdag af te dwingen en ervoor te zorgen dat iedereen recht kreeg op een staatspensioen.

BRON 20 In 1886 waren er hevige rellen in de Jordaan in Amsterdam, waarbij zelfs het leger moest ingrijpen. Aanleiding was een verbod op het populaire spel 'palingtrekken', zodat de volksopstand later het Palingoproer is genoemd. Afbeeldingen van het harde optreden van leger en politie stonden op de voorpagina's van buitenlandse tijdschriften. Deze houtgravure stond in het Parijse blad *L'Illustration*.

2 3 Het eerste feminisme

DEELVRAAG

3 **Waarom ontstond aan het eind van de negentiende eeuw een beweging voor de emancipatie van de vrouw?**

Positie van de vrouw

In de Grondwet van 1848 waren belangrijke grondrechten vastgelegd. Hierbij stond in veel gevallen het begrip 'vrijheid' centraal. Van 'gelijkheid' was echter nog geen sprake. De opvallendste vorm van ongelijkheid betrof die tussen mannen en vrouwen. Voor de Nederlandse wet waren man en vrouw helemaal niet gelijk: een getrouwde vrouw was **handelingsonbekwaam**. In het Eerste Boek van het Burgerlijk Wetboek was de macht van de mannen uitvoerig vastgelegd.

BRON 21

Art. 160. De man is het hoofd der echtvereeniging.
Art. 161. De vrouw is aan haren man gehoorzaamheid verschuldigd. Zij is verpligt met den man zamen te wonen, en hem overal te volgen waar hij dienstig oordeelt zijn verblijf te houden.
Art. 163. De vrouw kan, zonder bijstand van haren man zonder zijne schriftelijke toestemming, niets geven, vervreemden, verpanden of verkrijgen.
Art. 179. De man alleen beheert de goederen van de gemeenschap. Hij kan dezelve verkoopen, vervreemden en bezwaren, zonder tusschenkomst van de vrouw.

Uit: Burgerlijk Wetboek. Officiële uitgave, 1837.

Waarschuwing!
HH. WINKELIERS.
Gelieve geen geld of goederen af te geven aan mijne Echtgenoote Mej. C. L. KUYT, aangezien deze **niet** betaald zullen worden.
C. H. GLANSDORP,
15549 10 45 Gaffelstraat 45.

BRON 22 Gehuwde vrouwen waren handelingsonbekwaam. Een man mocht de in deze advertentie aangekondigde maatregel afkondigen.

Tegen deze achterstelling ontstond vanaf 1870 verzet. Groepen vrouwen streefden naar emancipatie. De vrouwen die zich het fanatiekst inzetten voor de opheffing van hun achterstandspositie worden **feministen** genoemd. Deze naam is afgeleid van het Latijnse woord 'femina', dat 'vrouw' betekent.

De man als kostwinner

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de welvaart in Nederland, beetje bij beetje, toe. In veel gezinnen was, om te kunnen overleven, de bijdrage van heel erg jonge kinderen aan het gezinsinkomen steeds minder noodzakelijk. Daarom konden er meer kinderen naar school. Ook de vrouwen hoefden minder vaak buitenshuis te gaan werken. Terwijl in 1889 in Engeland 26 procent en in Frankrijk 31 procent van de vrouwen buitenshuis werkten, bedroeg dit percentage in Nederland 16.
De meerderheid van de Nederlandse bevolking was tevreden met deze situatie. Zodra een gezin het zich kon veroorloven, werd de man kostwinner. Hij werkte in loondienst buiten de deur en de vrouw bleef thuis en concentreerde zich op de verzorging van huis en gezin. De voormannen van de verzuilde organisaties zagen beroepsarbeid van meisjes en vrouwen buiten de sfeer van gezin, huishouding en opvoeding als strijdig met de natuurlijke aanleg van vrouwen.

BRON 23

De taak van de vrouw

De aanval op de vrouwenarbeid werd met kracht gevoerd. Dit gebeurde onder andere onder verwijzing naar teksten uit de Bijbel. Stond daar immers niet geschreven: 'Tot de vrouw zeide Hij: Ik zal vermenigvuldigen uw smart, namelijk uwer dracht, met smart zult gij kinderen baren; en tot uwen man zal uwen begeerte zijn; en hij zal over u heerschappij hebben.' De taak van vrouwen is blijkbaar kinderen te baren en gehoorzaam te zijn aan haar man; twee taken die zij het best thuis kon vervullen.

Uit: E. Blok, De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland, 1988.

Vrouwen behoorden niet te werken in een beroep dat voornamelijk door mannen werd uitgeoefend. Voor de vrouw stond een beperkt aantal beroepen open: dienstbode, ziekenverzorgster of onderwijzeres. In deze beroepen zouden hun 'typisch vrouwelijke eigenschappen' het best tot hun recht komen. Op het snel groeiende aantal bijzondere scholen werden vooral ongetrouwde jonge vrouwen aangenomen. Op katholieke scholen

werkten veel nonnen. Zij hoefden geen gezin te onderhouden en namen daarom genoegen met een zeer laag salaris. Voor hen was lesgeven een vorm van naastenliefde. Het was een roeping, vergelijkbaar met het moederschap. Voor de nonnen was het zelfs een vervanging daarvan.

BRON 24 Op bijzondere scholen waren de jongens en meisjes vaak van elkaar gescheiden. Op katholieke jongensscholen gaven, indien beschikbaar, fraters les. Nonnen verzorgden het onderwijs op meisjesscholen.

Op eigen benen staan

De feministen trokken fel ten strijde tegen de juridische en economische ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het waren voornamelijk vrouwen uit de gegoede kringen die een einde wilden maken aan deze maatschappelijke onrechtvaardigheid. In de periode 1870 tot 1900 lag de nadruk op het opheffen van de economische ongelijkheid. Vrouwen wilden laten zien dat zij op de werkvloer, in de wetenschap en in de kunsten 'hun mannetje' stonden. Dit deden ze vooral in de vorm van tentoonstellingen. De bekendste is de in 1898 gehouden Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. In de zalen lagen door vrouwenhanden gemaakte producten en de 90.000 bezoekers konden vrouwen aan het werk zien. Daarnaast waren er dagelijks lezingen. Een van de spreeksters was dr. Catharina van Tussenbroek. Zij sprak over de noodzaak van zinvol werk en goed beroepsonderwijs voor vrouwen (bron 25).

Van Tussenbroek had aan haar betoog nog kunnen toevoegen: 'of de kroon dragen'. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid was een van de activiteiten die georganiseerd werden bij gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina als koningin der Nederlanden. De nieuwe koningin en haar moeder koningin-regentes Emma bezochten op 29 augustus 1898 het tentoonstellingsterrein. Ze deden dit op exact hetzelfde tijdstip dat er een lezing over vrouwenkiesrecht werd gehouden. Was dit toeval of was het een stille steunbetuiging aan een kwestie die vanaf dat moment de gemoederen flink zou bezighouden? Vanaf 1898 concentreerden de feministen zich op het verkrijgen van kiesrecht voor vrouwen.

BRON 25

Ik geloof, dat wij vrouwen in de eerste plaats moeten werken aan het vergroten van ons zelfvertrouwen en ervoor zorgen dat we meer waardering krijgen. Ik geloof dat wij die maar op één manier kunnen veroveren: door serieuze arbeid die economische onafhankelijkheid geeft. Het traditionele type vrouw, dat gebukt gaat onder vanouds bestaande gebruiken en gewoonten, zal verdwijnen. Er zal een nieuw type vrouw gaan ontstaan. Hoe dit er uit zal zien, durf ik niet te voorspellen. Maar van één ding ben ik zeker: wij vrouwen zijn de draagsters van het goede in de samenleving en zullen dat altijd en overal uitdragen, onverschillig of we de bezem of het ontleedmes hanteren of aan het roer van de staat staan.

Uit: C. van Tussenbroek, Over het tekort aan levensenergie bij onze jonge vrouwen en meisjes (1898), bewerkt, aangehaald in: V. van de Loo, De vrouw beslist, 2005.

BRON 26 Om de onkosten te dekken werd tijdens de tentoonstelling een loterij georganiseerd. De koopkracht van een gulden uit 1898 komt overeen met die van 15 euro nu.

2 4 De strijd om het algemeen kiesrecht

DEELVRAAG
4 **Hoe en wanneer is in Nederland het algemeen kiesrecht ingevoerd?**

Kiesrecht voor een enkeling

Ook na de herziening van de Grondwet in 1848 bleef de invloed van de bevolking op het beleid van de regering klein. Door het censuskiesrecht kwam slechts een kleine groep voor het kiesrecht in aanmerking. Alleen mannen die een flink bedrag aan belasting betaalden (de census) mochten stemmen. Op deze manier, zo was de overtuiging, zouden politici gekozen worden die voor rust en orde konden zorgen. Het waren immers de rijken die het meest te verliezen hadden bij chaos en **anarchie**. Daarbij dachten zij vooral aan het optreden van Domela Nieuwenhuis en de eisen van de arbeiders. Behalve kritiek op de geringe aandacht voor slechte werk- en leefomstandigheden van de arbeiders kwam er ook kritiek op het ontbreken van kiesrecht voor het grootste deel van de bevolking. Sommigen noemden het censuskiesrechtstelsel zelfs 'bespottelijk'. Een van hen was Multatuli. Hij nam het in zijn geschriften niet alleen op voor de inwoners van de Nederlands-Indië, maar ook voor hen die nog geen kiesrecht hadden.

BRON 27

Heeft de beschaafde man die zich intellectueel ontwikkelde, maar juist dáárom misschien op geldverdienen zich niet toelegde, minder recht van bemoeienis met de publieke zaak, dan de kastelein van een meisjeswinkel? Staat de eerlyke arme – arm misschien omdat-i-eerlyk was – boven den gelukkigen gauwdief, boven den woekeraar? Moet 'n dokter in de letteren, een wysgeer, de man van studie, lager staan dan de schacheraar? Als de ministers het geld van de Natie wegsmyten, zoodat de belastingen hoog blyven, lyden zy toch ook onder dien druk. Als we door slecht bestuur oproer krygen, of oorlog, of watersnood, lyden zy toch ook onder die rampen.

Uit: Multatuli, Idee 451, in: Verzamelde werken, deel III, 2012.

Het stemhokje op een kier geopend

De plannen om de census te verlagen, waardoor een grotere groep mannen voor het kiesrecht in aanmerking zou komen, werden telkens weggestemd. Hierdoor nam het percentage mannelijke volwassenen met kiesrecht nauwelijks toe: van 10,8% in 1850 naar 12,1% in 1880.
Pas in 1887 werd in een vernieuwde grondwet bepaald dat iedereen voor het kiesrecht in aanmerking kwam die over aantoonbare 'kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand' beschikte. Ook al wist niemand precies wanneer iemand 'geschikt' was of over voldoende 'welstand' beschikte, het gevolg was wel dat de groep kiezers flink groter werd: van 134.000 naar 292.000 kiezers.
In 1896 werd een nieuwe Kieswet aangenomen. Hierin werd die 'geschiktheid' om voor het kiesrecht in aanmerking te komen nader omschreven:

1 het betalen van een minimumbedrag aan belastingen;
2 bezit van een minimumbedrag aan spaargeld;
3 het behaald hebben van bepaalde examens;
4 het verdienen van een bepaald loon;
5 het bezitten van een woning boven een bepaalde huurwaarde.

Hierdoor was in 1900 het percentage mannen met kiesrecht toegenomen tot 46%. Nog steeds werd aan de ongeschoolde en slecht betaalde arbeiders, de arme katholieke en protestantse boeren en de vrouwen de toegang tot het stemhokje ontzegd. Op dit terrein liep Nederland in vergelijking met het buitenland uit de pas.

BRON 28 De uitbreiding van het kiesrecht. Het deel van de volwassen mannelijke bevolking dat kiesrecht heeft, 1870-1910 (als percentage van de kiesgerechtigde leeftijdsgroep).

	1870	1880	1890	1900	1910
Nederland	11,3	12,3	26,8	45,8	59,1
Groot-Brittannië	32,2	35,8	62,4	61,5	62,2
Frankrijk	87,0	86,4	86,6	90,0	91,5
Duitsland	80,8	91,3	92,3	94,2	94,0
België	8,5	8,2	8,1	90,7	91,6

Uit: J.L. van Zanden en A. van Riel, Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling, 2000.

De grondwetswijziging van 1917

Met groots opgezette campagnes en massale demonstraties voerden de socialisten strijd voor de invoering van het algemeen kiesrecht. Maar de confessionelen gaven de voorkeur aan het 'huisvaderkiesrecht', waarbij in elk huisgezin één persoon een stem mocht uitbrengen.

BRON 29 Albert Hahn ontwierp in 1911 dit affiche met een oproep om – door het zetten van een handtekening (volkspetitionnement) – mee te strijden voor de invoering van het algemeen kiesrecht.

De Schoolstrijd en de groeiende angst voor het opkomende socialisme dreven protestanten en katholieken juist tot samenwerking tegen de socialisten. Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, bleef Nederland neutraal. Toch was dit een moeilijke tijd. Bedrijven moesten sluiten en duizenden mensen kwamen op straat te staan. Voedsel was op rantsoen en het leger stond paraat om plunderingen te voorkomen. Om aan deze moeilijkheden het hoofd te kunnen bieden, waren de vier politieke stromingen (liberalen, protestanten, katholieken en socialisten) gedwongen om samen te werken. De regering maakte van deze situatie gebruik om de twee slepende kwesties, de Schoolstrijd en de kiesrechtkwestie, op te lossen.
De katholieken en protestanten zouden hun zin krijgen in de Schoolstrijd - het financieel gelijkstellen van het bijzonder onderwijs - mits ze akkoord zouden gaan met de invoering van het algemeen kiesrecht, de grote wens van de socialisten. De confessionelen echter waren fel gekant tegen het vrouwenkiesrecht.

BRON 30 Cartoon over de strijd voor algemeen kiesrecht. Getekend door Albert Hahn 1908

Daarom werd een compromis voorgesteld: er zou een algemeen mannenkiesrecht komen en in de nieuwe grondwet zou ruimte komen om dit later uit te breiden met het kiesrecht voor vrouwen. De gelijktijdige oplossing voor de twee slepende kwesties wordt de **pacificatie** van 1917 genoemd.
De verkiezingen van 1917 waren de laatste in Nederland volgens het districtenstelsel. In 1918 werd voor het eerst een volksvertegenwoordiging gekozen met algemeen mannenkiesrecht volgens het nieuwe stelsel van **evenredige vertegenwoordiging**, dat wil zeggen dat een partij het aantal zetels in de Kamer krijgt dat zich verhoudt met het aantal stemmen dat de partij kreeg.
In deze nieuw samengestelde Tweede Kamer werd snel een meerderheid gevonden om de Kieswet aan te passen, zodat op woensdag 5 juli 1922 Nederlandse vrouwen van 25 jaar en ouder voor het eerst voor een landelijke verkiezing hun stem mochten uitbrengen. Hiermee was de democratisering van de politiek in Nederland vrijwel voltooid.

Verdieping bij 2.3 en 2.4

Aletta Jacobs (1854-1929)

In de Canon van de Geschiedenis van Nederland staan zeventien mannen centraal. In deze lijst van vijftig onderwerpen is er slechts plaats voor drie vrouwen. De eerste vrouw die daarin genoemd wordt, is Aletta Jacobs.

BRON 31

Iedereen kent haar als de eerste vrouw in Nederland die werd toegelaten tot een universiteit, de eerste vrouw die afstudeerde als arts, de eerste vrouw die promoveerde, de eerste vrouw die een artsenpraktijk opende en de eerste vrouw die zich op een kieslijst voor de gemeenteraadsverkiezingen wilde laten plaatsen. Maar wie was deze eigenzinnige vrouw die met grote vanzelfsprekendheid haar plek in de wereld opeiste? Gedreven door een onwrikbaar gevoel voor rechtvaardigheid betwistte Aletta Jacobs waar zij kon de fatsoensregels die vrouwen belemmerden in hun vrijheid. Zij werd uiteindelijk de spil en de ziel van de Nederlandse beweging voor vrouwenkiesrecht. Haar wapens daarbij waren een scherp politiek en strategisch inzicht, humor, toewijding, idealisme, onuitputtelijke energie en doorzettingsvermogen.

Uit: M. Bosch, Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929, 2005.

BRON 32 In 1920 schilderde Isaac Israëls een portret van Aletta Jacobs.

In 1924 blikte ze op haar leven terug. In dat jaar werd haar autobiografie gepubliceerd *(Herinneringen van Dr. Aletta H. Jacobs)*. Uit dit boek volgt hier een aantal fragmenten.

BRON 33

'Waarom zou een vrouw wel apotheker en geen dokter kunnen worden?', vroeg ik mij af. Tot dusver was het nooit door iemand geprobeerd. Het zou dus best mogelijk zijn, dat de moeilijkheden veel gemakkelijker te overwinnen waren dan men dacht.

BRON 34

Spoedig nadat ik mij gevestigd had, kreeg ik herhaaldelijk collega's op bezoek. 'Gij moet U uitsluitend bepalen tot het verleenen van verloskundige hulp', zeiden de medici. 'Blijf vooral een flink stuk beneden het gebruikelijke tarief, dan zien de medici hier ter stede dat gij U niet als hunne gelijke beschouwt', adviseerden anderen. Hoe verwonderd keken zij mij aan, toen ik hen verzekerde dat het wel degelijk in mijn bedoeling lag, mij als arts op voet van gelijkheid met de te Amsterdam gevestigde medici te plaatsen.

BRON 35

Zij vertelde mij gaandeweg haar levenshistorie, die naar de ervaring mij later leerde, dezelfde was als die van zooveel andere prostituées. Negentien jaar oud, was het Amsterdamse weeskind verleid door een heer. Geen uitkomst wetende, kwam zij van kwaad tot erger, haar lot voerde van bordeel naar bordeel, en ten slotte in het ziekenhuis dat zij, als de voor haar veilige en rustige haven, niet meer levend zou verlaten.

BRON 36

Het was in het jaar 1893, dat een zevental vrouwen, bestuursleden van de Vrije Vrouwenbeweging, een oproep plaatsten om te komen tot het oprichten eener vereeniging, dier doel zou zijn te werken voor het vrouwenkiesrecht. Zowel het leiden eener afdeeling als het presideeren van de vereeniging voor Vrouwenkiesrecht beschouwde ik als een gemakkelijke taak. Het viel mij niet moeilijk voor dagbladen en tijdschriften artikelen over het vrouwenkiesrecht te schrijven, en nimmer vond ik het bezwaarlijk een verzoekschrift te richten tot de Overheid of tot invloedrijke personen.

BRON 37

Op de boot kregen wij weer eens gelegenheid ons te overtuigen van de ellendige toestanden welke uit den oorlog voortvloeiden. Tegelijk met ons reisden eenige jonge vrouwen, sommigen met babies op de armen. Hoewel deze vrouwen geen andere taal machtig waren dan de Engelsche en zij gedurende hun geheele leven het Britsche Rijk nooit hadden verlaten, werden zij door haar huwelijk met Duitschers beschouwd als onderdanen van een vijandig land en dientengevolge uit hun geboorteland verbannen.

BRON 38

Vele van de vakken zou ik op de Rijks Hoogere Burgerschool kunnen volgen, maar die school was uitsluitend voor jongens bestemd. De directeur van die school, de heer Renssen, vond dat echter geen bezwaar. Zijn school mocht alleen mannelijke leerlingen opnemen, maar nergens was bepaald, dat meisjes niet als toehoorders mochten worden aangenomen. Met Thorbecke als Minister durfde hij het gerust wagen. Zoo werd ik het eerste meisje dat op de banken van een jongens H.B.S. plaats nam.

BRON 39

Door mijn gratis spreekuren in de Jordaan gehouden, kwam ik in nauwe aanraking met de arme en armste bevolking der hoofdstad. Als de vrouwen of kinderen te ziek waren om mij te komen consulteeren, zocht ik hen dikwijls in eigen woning op. Wat al ellende heb ik daar aanschouwd! Meer nog dan de vreeselijke armoede in zoo veel gezinnen, troffen mij echter de schandelijke woningtoestanden in vele armenwijken der stad. Hoe was het mogelijk dat menschen in dergelijke krotten konden leven? Hoe kwam het dat de overheid die wantoestanden liet voortbestaan?

BRON 40

Enkele van deze vrouwen die om redenen van socialen, moreelen of medischen aard een middel ter voorkoming van bevruchting wilden, zond ik brieven waarin ik mededeelde dat ik thans een middel meende te hebben om haar te kunnen helpen (het pessarium occluvisium). De resultaten waren van dien aard, dat ik na eenige maanden met gerustheid durfde verklaren, een onschadelijk, doeltreffend anti-conceptioneel middel in handen te hebben.

BRON 41

Vijf en twintig jaar lang heeft de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht moeten strijden, eer de Nederlandsche vrouw het kiesrecht mocht verwerven. En in die kwart eeuw zijn wij het geheele land doorgetrokken, van Noord naar Zuid, van Oost naar West. Zelfs in de verste uithoeken kwamen wij het goed recht onzer sekse bepleiten.

BRON 42

Sterk voelde ik in die dagen [de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871] het onmenselijke dat aan den oorlog ten grondslag ligt. Toen later Nederland Atjeh bestookte, heb ik mijn sympathie voor de Atjehers nooit onder stoelen of banken gestoken en ik heb steeds geweigerd dien oorlog als een door de omstandigheden gerechtvaardigd gebeuren te beschouwen.

BRON 43 Voor een van de gebouwen van de universiteit van Groningen is een beeld van Aletta Jacobs geplaatst.

2 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed.
2. De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen.
3. De politiek-maatschappelijke stromingen nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

JE WEET

Hoe in de negentiende eeuw de parlementaire democratie in Nederland is ontstaan.

1. Hoe er in Nederland door de grondwetswijziging van 1848 een parlementaire democratie is ontstaan.
2. Hoe de basis werd gelegd voor de verzuiling van de Nederlandse samenleving.
3. Welke omstandigheden een rol speelden bij het ontstaan van de beweging voor de emancipatie van de vrouw aan het eind van de negentiende eeuw.
4. Hoe in Nederland de strijd om de invoering van het algemeen kiesrecht verliep.

JE KUNT

1. De politieke stromingen die in de Nederlandse politiek een belangrijke rol van betekenis gespeeld hebben, benoemen en hun doelen en opvattingen uit geschreven en ongeschreven bronnen herkennen en plaatsen in de tijd.
2. Oorzaken, gevolgen en omstandigheden indelen naar de volgende onderdelen van de maatschappij (zowel in het verleden als in het heden): sociaaleconomisch, politiek-bestuurlijk en cultureel-mentaal.

1800

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

1825

1850

- **1848** ▸ Onder leiding van Thorbecke komt nieuwe Grondwet tot stand; Invoering van het parlementaire stelsel in Nederland
- **1853** ▸ Vorming van vijf nieuwe bisdommen in Nederland
- **1868** ▸ Koning Willem III staakt verzet tegen de Grondwet van 1848

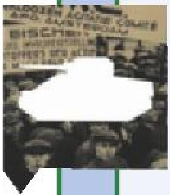
1875

- **1879** ▸ Oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij
- **1888** ▸ Ferdinand Domela Nieuwenhuis wordt eerste socialistische Kamerlid
- **1896** ▸ Uitbreiding van het kiesrecht dankzij nieuwe Kieswet
- **1898** ▸ Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid; Wilhelmina wordt ingehuldigd als koningin

1900

- **1914** ▸ Uitbreken van de Eerste Wereldoorlog; Nederland blijft neutraal
- **1917** ▸ Einde aan de Schoolstrijd; Invoering van het algemeen mannenkiesrecht
- **1922** ▸ Dankzij invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht mogen vrouwen voor het eerst hun stem uitbrengen

1925

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1950

BEGRIPPEN

anarchie, anarchisten
Idee van een samenleving zonder autoriteit of macht. De gedachte staat centraal dat een individu op geen enkele manier ondergeschikt aan of van iets of iemand mag zijn.

bijzonder onderwijs
Door particulieren opgerichte en bestuurde scholen die van oorsprong vanuit een bepaalde levensovertuiging of geloofsrichting werken.

censuskiesrecht
Toekenning van het kiesrecht aan dat deel van de bevolking dat meer dan een vastgesteld minimumbedrag aan belasting betaalt.

confessionalisme, confessionelen
Aanhangers van de politieke stroming waarbij het geloof (rooms-katholicisme of protestantisme) uitgangspunt is bij de politieke stellingname en keuzes.

conservatisme, conservatieven
Politieke stroming waarbij zo weinig mogelijk veranderingen doorgevoerd moeten worden en zo veel mogelijk bij het oude gelaten moet worden.

democratie
Politiek stelsel dat het mogelijk maakt om op basis van meerderheidsbesluiten op vreedzame en ordelijke manier problemen op te lossen en afspraken te maken over de inrichting van de samenleving.

districtenstelsel
Kiesstelsel waarbij het land is ingedeeld in kiesdistricten en de kandidaat (of partij) die in een kiesdistrict de meeste stemmen haalt (of: meer dan de helft), de parlementszetel voor dat district krijgt.

emancipatiebeweging, emancipatie
Beweging die streeft naar gelijke rechten voor groepen die in de samenleving achtergesteld worden (zoals arbeiders, vrouwen, homo's of allochtonen).

evenredige vertegenwoordiging
Kiessysteem waarbij het percentage behaalde zetels bij benadering evenredig is aan het percentage behaalde stemmen (een partij die 10% van de stemmen haalt, heeft dus recht op ongeveer 10% van de zetels).

feminisme, feministen
Politieke beweging die zich ten doel stelt de achtergestelde positie van de vrouw te verbeteren.

grondrechten
In de Grondwet vastgelegde fundamentele rechten die de vrijheid van de burger te allen tijde garanderen.

handelingsonbekwaam
Wettelijk vastgelegd principe dat de gehuwde vrouw zonder toestemming van de echtgenoot geen overeenkomsten kon afsluiten of rechtshandelingen verrichten.

liberalisme, liberalen
Politieke stroming die streeft naar zoveel mogelijk individuele vrijheid voor burgers en zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis.

openbaar onderwijs
Door de overheid opgerichte scholen die niet zijn gebonden aan een bepaalde levensovertuiging of geloofsrichting.

orthodox
Orthodoxe gelovigen houden zich strikt aan de leerstellingen van het geloof en passen die niet vrijzinnig aan de ontwikkelingen in de maatschappij aan.

pacificatie
Naam voor het in 1917 gesloten compromis om gelijktijdig twee lang slepende strijdpunten op te lossen (het einde aan de Schoolstrijd en de invoering van het algemeen kiesrecht).

parlement
Gekozen volksvertegenwoordiging (in Nederland de Staten-Generaal, de verzamelnaam voor de Eerste Kamer en de Tweede Kamer).

recht van amendement
Recht van leden van de Tweede Kamer om wijzigingen in een wetsvoorstel aan te brengen.

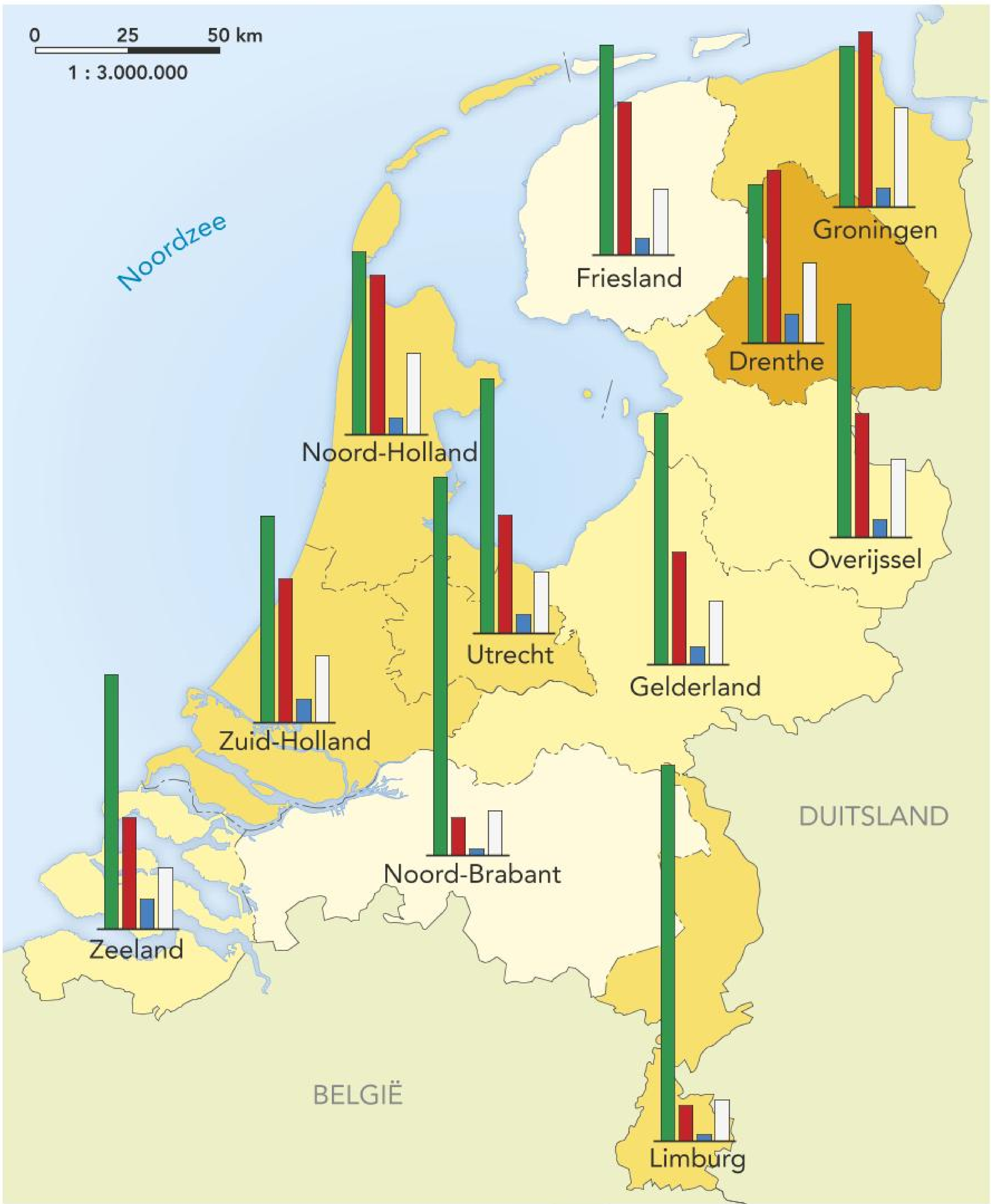
recht van enquête
Recht van Kamerleden om, buiten de regering om, een onderzoek in te stellen waarbij mensen onder ede gehoord kunnen worden.

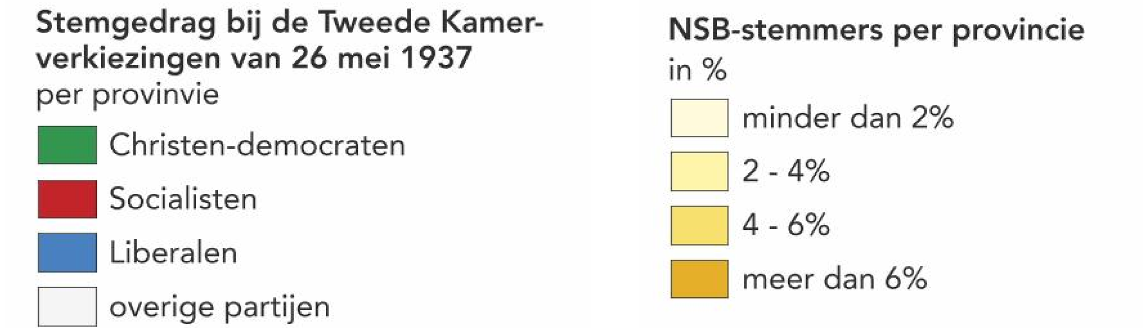
recht van interpellatie
Recht van Kamerleden om een of meer ministers uit te nodigen om inlichtingen te verstrekken over handelingen van de regering (soms ook over nagelaten handelingen).

Schoolstrijd
Strijd die in Nederland gevoerd werd over de vrijheid en financiering van het bijzonder onderwijs (in 1917 werd deze strijd beëindigd met de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs).

socialisme, socialisten/sociaaldemocraten
Aanhangers van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse door het invoeren van sociale hervormingen via het parlement, wilde breken om zo de positie van de arbeider te verbeteren.

verzuiling
Opdeling van de samenleving in bevolkingsgroepen die zich verenigd hebben in sterk van elkaar gescheiden maatschappelijke of politieke organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag (in Nederland: rooms-katholiek, protestants-christelijk, socialistisch en liberaal).

BRON 44 De verkiezingsuitslagen van 1937, uitgesplitst per provincie.

3 De Eerste Wereldoorlog

BRON 1

De oorlog, het monumentaal grote schilderij van de Duitse kunstenaar Otto Dix, veteraan uit de Eerste Wereldoorlog. Hij begon eraan in 1929, tien jaar na afloop van de oorlog.

MODERNE TIJD

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

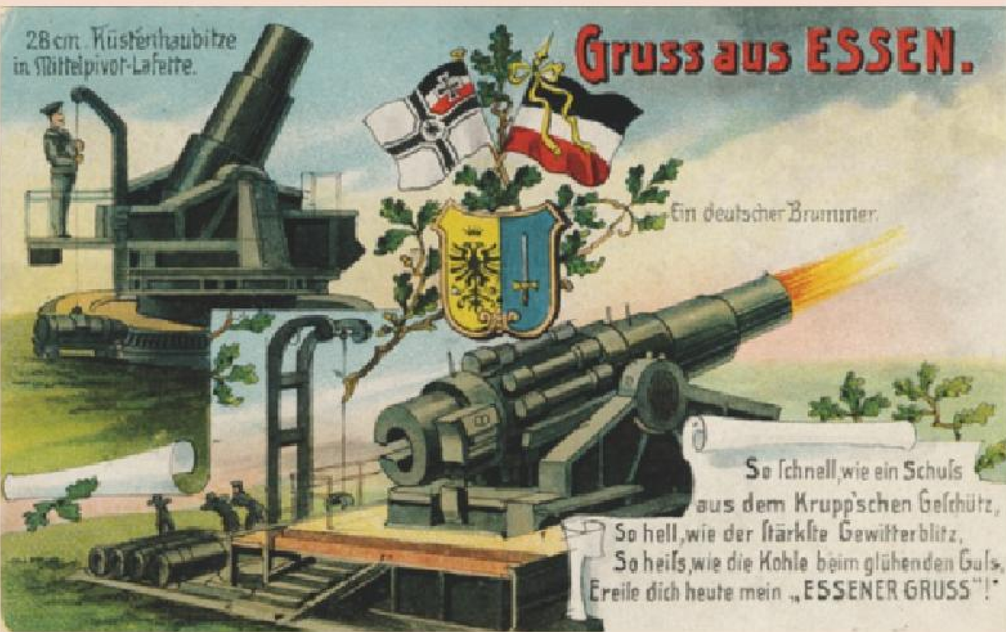
In hetzelfde jaar 1914 dat Otto Dix afstudeerde aan de kunstacademie van Dresden, vertrok hij als vrijwilliger naar de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Eenmaal aan het front ondervond hij dat oorlog voeren helemaal niets heroïsch of heldhaftigs had, zoals de meeste Duitsers dachten. Dat liet hij zien op het grote schilderij, waaraan hij tien jaar na de Vrede van Versailles begon. Het is een drieluik met nog een vierde schilderij eronder.

Het centrale schilderij laat een verwoest landschap zien met lijken en lichaamsdelen. De enige overlevende soldaat kijkt ons aan door de ronde glazen van zijn gasmasker. Op het linkerpaneel trekken soldaten ten strijde onder een dreigende rode lucht, waarschijnlijk van branden verderop. Op het rechterpaneel trekt een soldaat zijn gewonde kameraad omhoog uit de stapel slachtoffers. Otto Dix heeft hier zichzelf in zijn eigen schilderij neergezet, het gezicht van de hoofdfiguur is een zelfportret. Herbergt het rechthoekige schilderij onderaan dode soldaten in een grafkist of gewonden die even zijn weggelegd?

Dit is in ieder geval de visie van kunstenaar Otto Dix op de Eerste Wereldoorlog.

Je eigen volk en je eigen land

Europa verwachtte begin twintigste eeuw geen oorlog, maar vooruitgang, vrede en grotere welvaart. De Industriële Revolutie lokte veel mensen naar de stad om werk te vinden in fabrieken. De fabrieken maakten steeds meer duurzame producten die voor de middenklasse en zelfs voor de arbeiders betaalbaar waren. Dat kwam ook doordat voedsel steeds goedkoper werd. Europese landen als Engeland en Frankrijk veroverden in Afrika en Azië koloniën, op zoek naar grondstoffen en afzetmarkten: het moderne imperialisme.
De economische concurrentie en afgunst om de koloniën leidde tot steeds feller nationalisme.
Wilhelm I en Wilhelm II, de opeenvolgende keizers van het nieuwe Duitsland, bewonderden de Engelse industriële productie en vlootbouw, maar zagen die ook als een bedreiging. Ze stimuleerden de wapenindustrie en zetten alles op alles om de Duitse vloot net zo groot en sterk te maken als de Engelse.

BRON 2 Ansichtkaart 'Groeten uit Essen', waar de firma Krupp een grote wapenindustrie had opgebouwd.

Met Frankrijk raakte Duitsland zelfs in oorlog (1870-1871), waarna Elzas-Lotharingen bij Duitsland kwam. Frankrijk zocht vergelding; het nationalisme was ook in dat land krachtig aanwezig.
Nationalistische bewegingen wilden voor elk volk een eigen land met een eigen regering vormen. Pruisen werkte met militair geweld aan de eenwording van Duitsland en annexeerde telkens gebieden. Toen Italiaanse nationalisten streden voor eenwording van Italië, raakte Oostenrijk-Hongarije gebied kwijt aan Italië. Binnen Oostenrijk-Hongarije, het Turkse Rijk en Rusland, staten waarin verschillende volkeren samenleefden, verlangden een aantal volkeren naar onafhankelijkheid. De Grieken maakten zich los van het Turkse Rijk, later volgden Serviërs, Roemenen en Bulgaren hun voorbeeld. Hongarije kreeg zelfbestuur binnen de Oostenrijks-Hongaarse staat.

Bondgenootschappen en Grote Oorlog

Tussen Engeland, Duitsland en Frankrijk ontstond een wapenwedloop. Om de ander af te schrikken en zich veiliger te voelen, sloten deze landen bondgenootschappen. Zo kwamen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog de Triple Entente (Frankrijk, Rusland en Engeland) en de Triple Alliantie oftewel Dreibund (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië) tegenover elkaar te staan. In plaats van oorlog te voorkomen, sleurden die bondgenootschappen juist vele landen de oorlog in.

In de zomer van 1914 brak de oorlog uit, de *Great War*. Met al dat moderne wapentuig en de trein als vervoermiddel voor legereenheden en superzware kanonnen zou hij maar kort duren, dacht iedereen. In België en Noord-Frankrijk stokte de Duitse opmars echter al snel. Omdat de Russen heel vlug mobiliseerden en ten aanval trokken, kon Duitsland de gevreesde tweefronten-oorlog niet voorkomen. Het Duitse leger moest zowel in het westen als in het oosten vechten. Aan het westfront groeven beide partijen zich in. Uiteindelijk liep een eindeloze slinger van loopgraven van de Belgische kust tot aan de Zwitserse grens. Die patstelling duurde de rest van de oorlog, vier jaar lang. In de loopgraven van Noord-Frankrijk en op de Russische vlakten stierven miljoenen soldaten. Maar ook de burgerbevolking leed zwaar onder de oorlog.

Wereldoorlog en Vrede van Versailles

In 1917 verklaarde ook Amerika de oorlog aan Duitsland. De Grote Oorlog werd een wereldoorlog. In Rusland, waar de Duitsers grote terreinwinst hadden geboekt, werd de tsaar afgezet en kwamen in oktober 1917 communisten aan de macht. Zij sloten in maart 1918 een eenzijdige vrede met Duitsland. Wilhelm II verplaatste snel zijn soldaten van de Russische slagvelden naar het westfront. De Duitse soldaten deden in het voorjaar van 1918 nog eenmaal een wanhoopaanval, aanvankelijk met succes. Maar de inzet van tanks en de verse Amerikaanse soldaten gaven de geallieerden moed en dreven de Duitsers definitief terug. Wilhelm II zag zijn verlies in, vluchtte naar neutraal Nederland en de nieuwe Duitse regering gaf zich over. De kanonnen zwegen en de Vredes van Parijs, waaronder de belangrijkste, de Vrede van Versailles, werden gesloten (1919). Duitsland werd veroordeeld tot zware herstelbetalingen en verloor grote gebieden. De grote rijken vielen uiteen doordat in Oost-Europa een aantal volkeren een eigen staat kreeg. De Volkenbond werd opgericht om toekomstige oorlogen te voorkomen. Voor de drie keizers en de sultan en hun veelvolkerenstaten was geen plaats meer. De Russische tsaar was door de communisten geëxecuteerd, Wilhelm II leefde nog jaren in Nederland in ballingschap, Frans Joseph van Oostenrijk-Hongarije was in 1916 gestorven en zijn beoogde opvolger werd nooit tot keizer gekroond. Het Turkse sultanaat werd vervangen door een moderne, westers georiënteerde regering over een sterk verkleind Turkije.

Het belang van de Eerste Wereldoorlog

Hoe kon zo'n allesverwoestende oorlog ontstaan? Kun je zo'n oorlog voorkomen, als staatshoofd, als politicus of als gewone burger?
Gaat het nog zo? Komen landen nog steeds bijna ongemerkt in een oorlog terecht, waarna er voor getroffen burgers vaak niets anders opzit dan vluchten en alles achterlaten? En denken wij ook dat oorlogen korter duren dankzij de modernisering van wapens?

BRON 3

Slaapwandelaars
De hoofdrolspelers van 1914 waren slaapwandelaars, alert maar blind, opgejaagd door dromen maar onwetend van de realiteit van de gruwelen die ze over de wereld zouden brengen.
Naar: Chr. Clark, Slaapwandelaars, hoe Europa in 1914 ten oorlog trok, 2013.

BRON 4 Belgische vluchtelingen met een kar vol kinderen, getrokken door honden, op weg naar de Nederlandse grens (1914). Het speldje werd in ons land verkocht om de onkosten van de opvang te bestrijden.

KENMERKENDE ASPECTEN

8 *Tijd van burgers en stoommachines*
1. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie.
2. De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme.

9 *Tijd van wereldoorlogen*
3. Het voeren van twee wereldoorlogen (in dit hoofdstuk: de Eerste Wereldoorlog).
4. Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij de oorlogvoering.

HOOFDVRAAG
Wat waren de oorzaken en de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog?

DEELVRAGEN
1. Waarom zochten de grote Europese mogendheden rond 1900 bondgenoten?
2. Hoe veroorzaakten de bondgenootschappen juist een oorlog?
3. Hoe verliep de strijd en welke gevolgen had die voor militairen en burgers?
4. Hoe werd de Grote Oorlog een wereldoorlog en hoe kwam er uiteindelijk vrede?

3 1 Je eigen volk en je eigen land

DEELVRAAG
1 **Waarom zochten de grote Europese mogendheden rond 1900 bondgenoten?**

BRON 5 Prentbriefkaart gemaakt van reclameprent uit 1886 voor het tijdschrift *La Revanche* [de vergelding]. Op de tekening zie je hoe Rusland en Frankrijk samen het monster Duitsland verslaan.

Eén volk, één land, één regering

Duitsland was eeuwenlang een machteloos gebied geweest, bestaand uit hertogdommen, graafschappen, zelfstandige steden en de koninkrijken Beieren en Pruisen. Er leefden ook veel Duitssprekende mensen elders, zoals in het keizerrijk Oostenrijk. In de negentiende eeuw ontstonden **nationale bewegingen**, die voor het eigen volk naar een eigen land met een eigen regering streefden. De Duitse nationalisten wilden alle gebieden met Duitssprekende inwoners verenigen in een democratisch bestuurd rijk. Uit angst voor machtsverlies blokkeerden de Duitse vorsten dat streven. Volgens de kanselier (premier) van Pruisen, Otto von Bismarck, kon vereniging van de Duitse gebieden in één staat alleen maar lukken door *Eisen und Blut* [ijzer en bloed], door wapengeweld dus. Pruisen versloeg Denemarken en het Oostenrijkse leger en verkreeg daardoor Sleeswijk en Holstein. Enthousiast over deze militaire aanpak sloten andere Duitse staatjes zich bij Pruisen aan.
Uit angst dat de Duitse eenwording een sterke en gevaarlijke buurman zou opleveren, verklaarde Frankrijk in 1870 Pruisen de oorlog. Bij de Noord-Franse vestingstad Sedan maakten de Pruisen korte metten met het Franse leger. Moordend en plunderend trokken de Pruisen verder en omsingelden en beschoten Parijs met langeafstandskanonnen. Op 18 januari 1871 riepen de Duitse vorsten in het paleis van Lodewijk XIV in Versailles de Pruisische koning uit tot keizer Wilhelm I van Duitsland. Frankrijk verloor Elzas-Lotharingen, de natuurlijke barrière tussen Frankrijk en Duitsland met zijn rijke kolen- en ijzerertsmijnen, en moest vijf miljard franc betalen. Dat schreeuwde om *revanche* [vergelding].

Industrie en wapenwedloop

Trots op hun overwinning en de eenwording van hun gebieden vonden de Duitsers zichzelf het beste volk op aarde. Voor dit **nationalisme** deden de Fransen en Engelsen trouwens niet onder. Van het Franse geld liet de nieuwe Duitse keizer spoorwegen, kanalen en wegen aanleggen. Het tweede keizerrijk in de Duitse geschiedenis moest een modern industrieland worden. Een concurrent van Frankrijk, maar vooral van Engeland, dat dankzij de Industriële Revolutie een voorsprong had. Het stak de Duitse keizer Wilhelm I en na hem Wilhelm II dat Engeland en Frankrijk al zoveel koloniën hadden. Voor handelsmaatschappijen als de VOC en de WIC waren handelsfactorijen aan de kust voldoende geweest, maar voor toegang tot grondstoffen en afzetmarkten voor de industrie moesten de Europese landen nu ook het binnenland van de koloniën veroveren. Dankzij het moderne wapentuig lukte dat ook. In Afrika moesten eeuwenoude inheemse koninkrijken zich gewonnen geven. Duitsland mengde zich volop in de race om het grootste koloniale wereldrijk, het **moderne imperialisme**. De Fransen waren extra bezorgd over de Duitse plannen omdat hun industrie achterbleef en de groei van hun bevolking stagneerde, in tegenstelling tot die van Duitsland. Had Frankrijk wel soldaten genoeg voor een nieuwe Frans-Duitse oorlog?
De Duitse staalproductie, die in 1865 nog maar de helft van die van Frankrijk was, was rond 1900 al twee keer zo groot als de Franse en Engelse staalproductie samen. Wilhelm II stimuleerde de wapenindustrie, zoals het concern Krupp dat langeafstandskanonnen ontwikkelde, en bouwde een flinke oorlogsvloot om koloniën te veroveren en de sterke Britse marine te weerstaan. De Engelsen produceerden als antwoord hierop hun eerste moderne slagschip en noemden dat *dreadnought* oftewel

BRON 6 Deze eerste *dreadnought*, gefotografeerd in 1907, stond model voor de nieuwe generatie snelle slagschepen van de Engelse marine.

'durfal', met turbostoommachines, zware bepantsering en tien kanonnen in draaibare geschutstorens. Voor het eerst was een wapenwedloop tussen de Europese landen in volle gang.

Veelvolkerenstaten

Nationale bewegingen konden staten vormen, maar ook afbreken, zoals die waarin verschillende volken met een eigen taal en cultuur onder één vorst leefden: **veelvolkerenstaten**. Dat waren Oostenrijk-Hongarije, tsaristisch Rusland en het Osmaanse of Turkse Rijk.
In Oostenrijk-Hongarije spraken Oostenrijkers, Hongaren, Tsjechen en Slowaken ieder hun eigen moedertaal. In 1866 gunde Oostenrijk-Hongarije de Hongaren onder druk van hun nationale beweging zelfbestuur. Wel bleven de Hongaren de Habsburgse keizer als hun koning erkennen, vandaar dat Oostenrijk-Hongarije ook wel de Dubbelmonarchie genoemd wordt.
Het gevaar kwam echter ook van buiten. De Dubbelmonarchie verloor eerst gebieden aan Pruisen. In 1871 verkreeg het pas één geworden Italië de provincies Venetië en Lombardije. In 1908 probeerde de keizer deze gebiedsverliezen te compenseren op de Balkan en bezette hij het Turkse Bosnië-Herzegovina. Hiermee haalde het katholieke Oostenrijk-Hongarije twee nieuwe problemen binnen. Ten eerste waren de Bosniërs in Bosnië-Herzegovina moslims die niets voelden voor het bewind van de katholieke keizer. Het tweede probleem was de Servische bevolkingsgroep in Bosnië: deze mensen wilden bij hun taalbroeders in buurland Servië horen.

BRON 7

Een Servische krant, 1913
'Het is vandaag vijf jaar geleden dat, bij keizerlijk bevel, Bosnië en Herzegowina onder de Oostenrijkse heerschappij kwamen. Het volk legde toen de gelofte af wraak te nemen en zich op heldhaftige wijze vrij te vechten. Servische soldaten leggen vandaag de gelofte af dat ze tegen het "tweede Turkije" zullen optreden.'
J. Demey, Geschiedenis in documenten (1971).

In Istanboel zetelde de sultan van het Osmaanse of Turkse Rijk. Hij regeerde over Klein-Azië, grote delen van de Arabische wereld en de Balkan: Zuidoost-Europa. De Turken hadden bij hun veroveringen de islam overgenomen van de Arabieren. Het uitgestrekte rijk telde vele bevolkingsgroepen met een eigen taal, cultuur of godsdienst, waaronder joden en christenen. In de negentiende eeuw verzwakte het Osmaanse Rijk echter en nationale bewegingen zorgden ook hier dat het rijk uiteenviel. In 1830 maakten de Grieken zich los, in 1878 de Serviërs en de Roemenen en in 1908 de Bulgaren. De Arabieren in het Midden-Oosten stonden te trappelen om hun voorbeeld te volgen.

BRON 8 Rusland en Oostenrijk vechten om de Balkan. De Osmaanse sultan staat erbij en kijkt ernaar.

Ook het Russische keizerrijk was een veelvolkerenstaat. Vanuit het middeleeuwse vorstendom Kiev was Rusland uitgegroeid tot een gigantisch rijk: van de Oostzeekust, met inbegrip van Finland, Estland, Letland, Litouwen en de helft van Polen, tot de Beringstraat in het uiterste oosten. Daarbij nam het andere volkeren met hun eigen taal en cultuur op. Het tsarenrijk was christelijk, Russisch-orthodox, terwijl er ook mensen met andere godsdiensten – joden en moslims – en andere talen, zoals het Pools, het Oekraïens en het Fins, leefden. Polen was in de achttiende eeuw opgeslokt, dus Rusland grensde direct aan Duitsland.

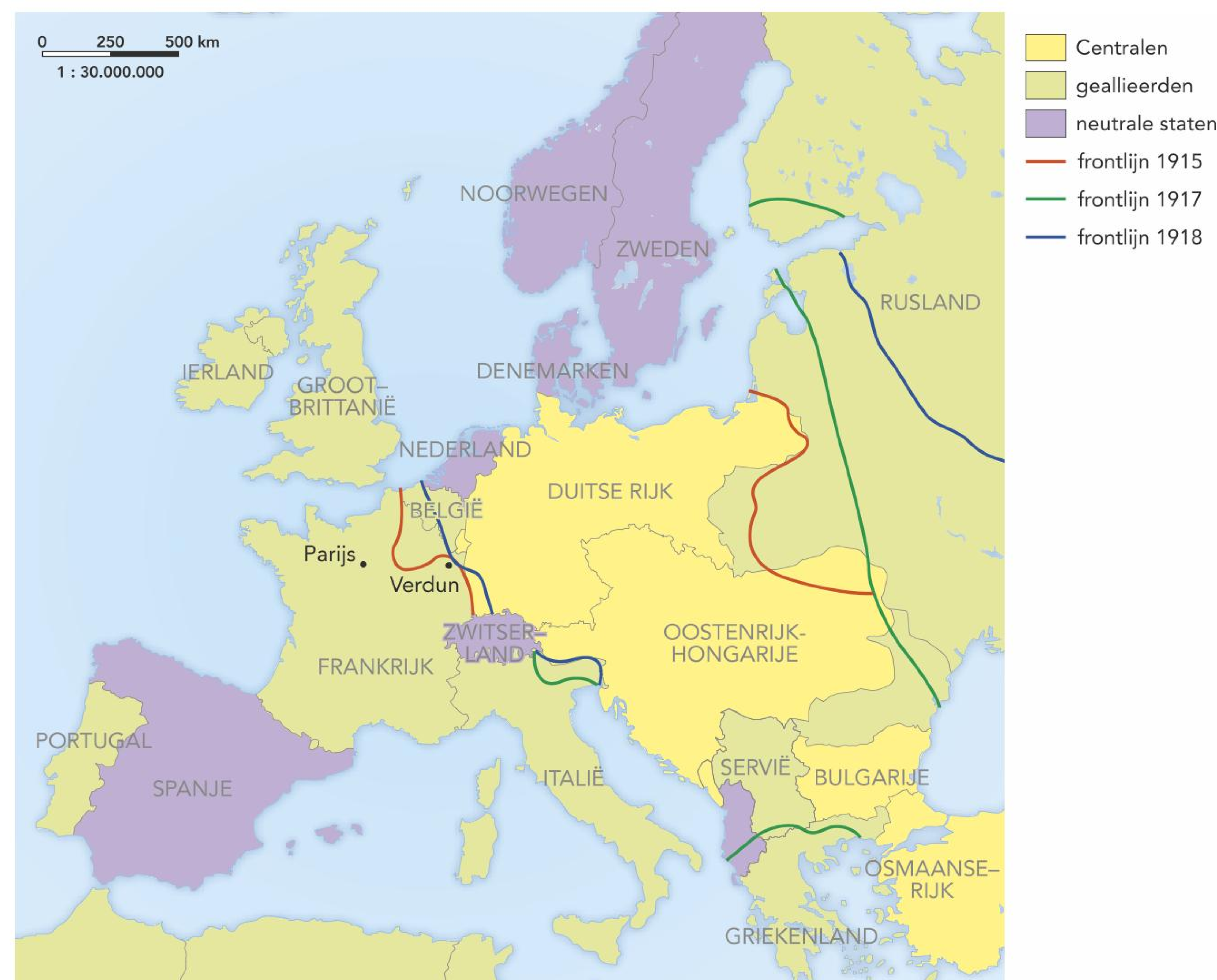
Tegenstellingen en bondgenootschappen

De Russen hadden als christelijke natie weinig op met de islamitische Turken. Verder was de Balkan voor Rusland een strategisch belangrijk gebied. De enige Russische havens die 's winters niet bevroren, lagen aan de Zwarte Zee, zoals Sebastopol. De Russische marine kon de wereldzeeën alleen bereiken via de Dardanellen en de Bosporus, dus tussen Turkse kanonnen door. Ten slotte steunden de Russen de Bosniërs, Slovenen en Serven op de Balkan, die net als zij tot de Slavische taalfamilie behoren.

De Russische problemen met Turkije en de Franse angst voor Duitsland leidden tot een bondgenootschap tussen Rusland en Frankrijk. Daarmee sloten ze hun Duitse buurland aan twee kanten in. Eerst deden de Engelsen niet mee, vanwege hun *splendid isolation*: los van Europa oriënteerden zij zich liever op de beheersing van de wereldzeeën en hun koloniale rijk. Maar later kozen ze de kant van Frankrijk en Rusland en ontstond de **Triple Entente**.

Duitsland vond bondgenoten in Oostenrijk-Hongarije en Italië; samen vormden de drie landen de **Dreibund** of **Triple Alliantie**. Noch Italië, noch Oostenrijk-Hongarije was echter militair sterk. Bovendien waren die twee geen vrienden van elkaar, te meer daar Italië nog meer gebied van Oostenrijk opeiste. Duitsland wist dus dat het in een oorlog de grootste last zou dragen. Probleem was dat het land bij een **tweefronten-oorlog** tegelijkertijd tegen Rusland en Frankrijk zou moeten vechten. Generaal Von Schlieffen bedacht hier het **Von Schlieffen-plan** voor: Duitsland zou eerst snel Frankrijk verslaan en daarna aan het oostfront Rusland aanvallen. De tsaar kon zijn legers toch niet vlug genoeg mobiliseren, dacht Von Schlieffen minachtend.

Zo stonden toen het oorlogsjaar 1914 aanbrak twee tot de tanden toe bewapende bondgenootschappen tegenover elkaar. Aan een bondgenootschap deelnemen geeft de leden ervan een veilig gevoel, maar of de wereld er daarmee ook veiliger op wordt?

BRON 9 De bondgenootschappen tijdens en het verloop van de Eerste Wereldoorlog.

3 2 De Grote Oorlog

DEELVRAAG
2 Hoe veroorzaakten de bondgenootschappen juist een oorlog?

BRON 10 De Eerste Wereldoorlog gezien door de ogen van de Nederlandse tekenaar Anton Pieck. Pieck schilderde meestal gezellige oudhollandse plaatjes en ontwierp later het sprookjesbos van de Efteling. Hij maakte een heel ander soort voorstelling toen hij de Eerste Wereldoorlog tekende.

De aanleiding: Princip pleegt een moord

Op 28 juni 1914 maakten de Oostenrijkse kroonprins Franz Ferdinand en zijn vrouw Sophie in een open auto een rijtoer door Sarajevo, de provinciehoofdstad van het Servisch sprekende deel van Oostenrijk-Hongarije. De scholier Gavrilo Princip had met vijf vrienden afgesproken dat ze de kroonprins zouden vermoorden. Alle zes waren zij leden van de terroristische Bende van de Zwarte Hand die streefde naar de vorming van een Groot-Servië, dat zou bestaan uit Servië en alle gebieden waar Servisch gesproken werd. Ze waren bereid om hun leven daarvoor op het spel te zetten. De eerste vriend durfde niet, de tweede aarzelde bij de aanblik van prinses Sophie en de derde stond toevallig naast een politieagent toen hij zijn handgranaat gooide en miste daardoor; hij verwondde wel een officier van de prins. Het prinselijk paar reed ongedeerd door. Na de rijtoer wilde Franz Ferdinand de gewonde officier opzoeken in het ziekenhuis. Maar zijn chauffeur reed verkeerd en stopte toevallig juist op de plaats waar Princip stond. Die aarzelde niet, maar sprong op de treeplank van de auto en schoot de prins van dichtbij dood. Zijn tweede kogel raakte Sophie, die zich over haar stervende echtgenoot boog. Princip verklaarde later tegenover de gevangenispsychiater geen spijt te hebben van zijn terreurdaad. Alleen had hij nooit een wereldoorlog willen veroorzaken. Hoe kon dat toch, vroeg hij zich af in zijn eenzame cel.

Bondgenootschappen vormen een gevaar

Oostenrijk-Hongarije verdacht buurland Servië ervan achter de moordaanslag te zitten. De Oostenrijkse regering wilde met eigen mensen in Servië politieonderzoek doen en dreigde Servië de oorlog te verklaren als dit werd geweigerd. Door de verplichtingen die Oostenrijk-Hongarije, Duitsland en Italië enerzijds en Engeland, Frankrijk en Rusland anderzijds tegenover elkaar waren aangegaan, kon dat op een grote Europese oorlog uitlopen. Er volgde een maand van druk diplomatiek verkeer om oorlog te voorkomen. Servië leek wel aan de eisen van Wenen te willen voldoen. Maar in de nacht van 24 op 25 juli telegrafeerden de Russen de Servische regering dat Rusland Servië zou helpen in geval van een oorlog met Oostenrijk-Hongarije. De Russen overwogen **mobilisatie**, de gigantische operatie waarbij leger en vloot gevechtsklaar worden gemaakt. Op bezoek bij de tsaar bevestigde de Franse premier Poincaré dat Frankrijk en Rusland over het conflict tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië 'op één lijn zaten'.

Binnen het andere bondgenootschap kreeg Oostenrijk-Hongarije van Wilhelm II een *blanco cheque* om Servië aan te pakken. De Duitse keizer besefte donders goed dat hij hiermee in oorlog met Rusland kon komen en dat Frankrijk dan niet werkloos zou toezien. Duitse geheimagenten berichtten dat Rusland eigenlijk al mobiliseerde: honderdduizenden paarden werden opnieuw beslagen, munitie, voedsel en manschappen werden bijeengebracht en de wegen en spoorwegen in westelijke richting werden vrijgehouden.

BRON 11 Op weg naar het front in augustus 1914 schreven Duitse soldaten nog optimistisch 'Uitstapje naar Parijs' en 'Tot ziens op de boulevard' op hun wagon.

De Grote Oorlog

Op 28 juli verklaarde Oostenrijk-Hongarije de oorlog aan Servië. Op 30 juli gaf de Russische tsaar het bevel tot mobilisatie. Nu raakte de Duitse legerleiding in paniek. Door een snelle Russische mobilisatie liep immers het Von Schlieffen-plan gevaar te mislukken. Op 1 augustus verklaarde Duitsland de oorlog aan Rusland. Onverwacht snel veroverden de Russen delen van Oost-Pruisen. De Russische mobilisatie was veel vlotter verlopen dan verwacht. Frankrijk steunde Rusland en was van plan Duitsland via de Belgische Maasvallei aan te vallen. De Engelsen wachtten even af. Zij moesten op hun marine vertrouwen, want hun kleine beroepsleger was niet berekend op een omvangrijke en langdurige landoorlog. De Duitse generaals Hindenburg en Ludendorff versloegen al aan het einde van de maand de Russen bij Tannenberg en de Masurische Meren (in het huidige Polen). Tot verbazing van Wilhelm II weigerde het neutrale België de gevraagde doortocht naar Noord-Frankrijk.

BRON 12

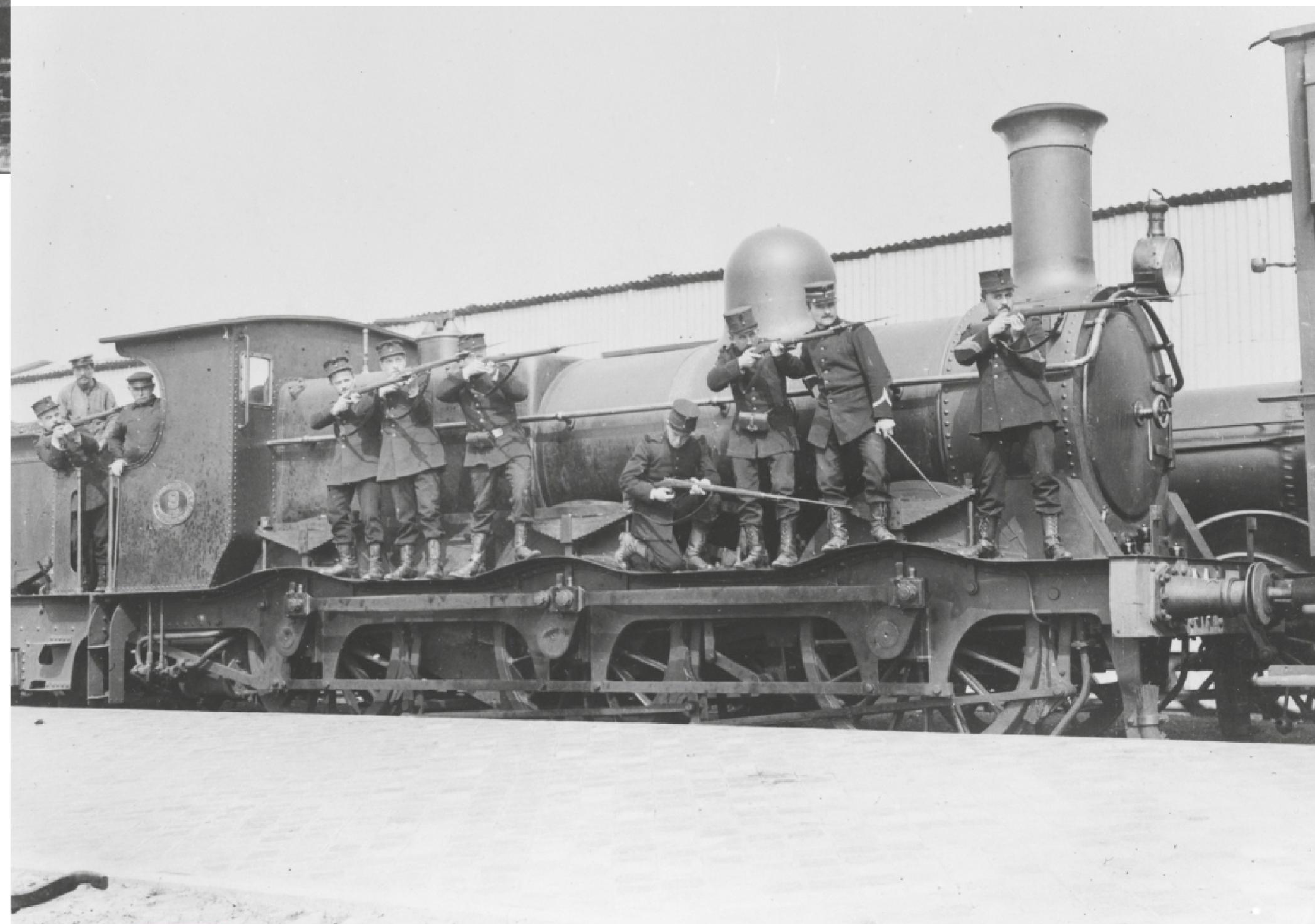
'Waar ziet hij mij voor aan?'
Die avond (3 augustus) zond de Duitse keizer een persoonlijke oproep aan koning Albert, een ver familielid, waarin hij zijn vriendelijkste bedoelingen herhaalde. Voor het eerst na twee zenuwslopende dagen gaf de Belgische koning lucht aan zijn woede: 'Waar ziet hij me voor aan?' Hij gaf onmiddellijk orders voor het opblazen van de Maasbruggen bij Luik en de spoorbruggen en spoorwegtunnels aan de Luxemburgse grens. De commandant van het Luikse fort kreeg het bevel 'tot het einde toe met uw divisie de stelling te verdedigen.'
Naar: J. Keegan, De Eerste Wereldoorlog, 2006.

Duitse treinen brachten daarop in de nacht van 4 op 5 augustus reusachtige kanonnen over de Belgische grens. Het ene na het andere fort langs de Maas werd vanaf de hoge Ardennen in puin geschoten. Nu verklaarde Engeland de oorlog aan Duitsland, want het had de neutraliteit van België gegarandeerd. Antwerpen mocht niet in handen van de Duitsers vallen, want dan zou die stad een gevaarlijke uitvalsbasis voor de Duitse marine worden. Door de strijd aan het oostfront tegen de Russische legers, het heldhaftige verzet van de Belgen en de inmenging van Engelse troepen mislukte het Von Schlieffen-plan helemaal. Parijs omsingelen en het Franse leger insluiten bleek een onrealistisch plan. De Fransen riepen de Duitsers aan de rivier de Marne in Noord-Frankrijk een halt toe en drongen hen terug. De troepen aan beide zijden begonnen zich in te graven; zo ontstond de **loopgravenoorlog**.

Van aanslag tot oorlogsverklaring

De terreurdaad van een schooljongen, Gavrilo Princip, leidde dus tot een kettingreactie waaruit uiteindelijk de Eerste Wereldoorlog volgde.

1 Scholier Princip schiet in Sarajevo de Oostenrijkse kroonprins dood.
2 Oostenrijk-Hongarije verdenkt Servië van de moordaanslag en eist eigen onderzoek.
3 Duitsland geeft Oostenrijk-Hongarije de vrije hand om oorlog te voeren tegen Servië.
4 Rusland steunt Servië en mobiliseert troepen aan de grenzen met Oostenrijk-Hongarije en Duitsland.
5 Frankrijk verklaart zich eensgezind met Rusland.
6 Duitsland verklaart de oorlog aan Rusland en Frankrijk en opent de aanval.
7 Duitsland valt zonder oorlogsverklaring het neutrale België binnen om doortocht te forceren naar Noord-Frankrijk.
8 Engeland vat schending van de Belgische neutraliteit op als oorlogsverklaring en verklaart de oorlog aan Duitsland.

BRON 13 Belgen op de terugtocht beschieten bij Mechelen Duitsers vanaf een stoomlocomotief.

3 3 Een totale oorlog

DEELVRAAG
3 Hoe verliep de strijd en welke gevolgen had die voor militairen en burgers?

Totale oorlog

BRON 14 Cartoon van de Nederlandse tekenaar in dienst van *De Telegraaf*, Louis Raemaekers. Duitse militairen met pikelhelm op vermoorden Belgische burgers.

De Duitse legerleiding was woedend over de Belgische tegenstand. Onder de Duitse soldaten deden uit de lucht gegrepen gruwelverhalen de ronde over Belgische scherpschutters. Daarmee rechtvaardigden de Duitsers dat zij bij hun opmars Belgische dorpen en steden terroriseerden. Voor de ogen van hun vrouwen en kinderen werden Belgische mannen op de dorpspleinen bijeengedreven en door mitrailleurs neergemaaid. In Leuven staken Duitse soldaten het centrum met de eeuwenoude universiteitsbibliotheek in brand. Zo betrokken de Duitsers bewust, voor het eerst in de geschiedenis, ook burgers bij de oorlog: het werd een **totale oorlog**. Hun terreurdaden schokten de wereld.
De Nederlandse oorlogscorrespondent Jean-Louis Pisuisse beschreef de eerste gruwelijke oorlogsdag van het Belgische dorp Warsage.

BRON 15
Warsage
'En de bewoners van deze rampzalige streek, ze waren al vroeger gevlucht of ze lagen naast hun beesten, als hun beesten, neergeschoten voor de huizen, in de greppels, langs de wegen, onherkenbaar vertrapt vaak door cavalcades [stoeten ruiters], hun lijken te pletter gereden onder kneuzende kanonnenwagens.'
Naar: M. Kropman, www.onsverleden.net. 2008.

Visé, aan de grens met Nederland, was diezelfde dag in brand gestoken. Er waren 38 inwoners in koelen bloede doodgeschoten en 631 weggevoerd naar Duitsland. Nederlanders lazen dit soort gruwelijke berichten en zagen de prenten van Louis Raemaeckers in *de Telegraaf* (bron 14). Vanaf de Zuid-Limburgse heuvels bekeken Nederlandse ramptoeristen de oorlogsbranden in de Maasvallei. Zou Nederland wél neutraal kunnen blijven, iets wat België niet gelukt was? Maar ze dachten ook: wat kunnen we voor die arme Belgen doen?
In augustus en september al vluchtten tienduizenden Belgen Zuid-Limburg in. Begin oktober, vlak voor de Duitsers Antwerpen bombardeerden, groeide dat uit tot een massale vlucht; eerst nog per trein, maar later, toen ook het treinpersoneel op de vlucht was geslagen, te voet of met paard en wagen. Onder de vluchtelingen bevonden zich ook Duitse deserteurs en Engelse en Belgische militairen. Die laatsten probeerden via Nederland en Engeland opnieuw naar het slagveld te gaan. Zij werden in kazernes en interneringskampen opgesloten, want de Nederlandse regering was bang om hen te laten gaan. Duitsland zou dat kunnen opvatten als een oorlogshandeling en als het einde van Nederlands neutraliteit. Zodra de militairen dat doorkregen, probeerden ze in burgerkleding terug de grens over te glippen.

Maar hoofdzakelijk waren het burgers, een stroom die aanzwol tot een miljoen mensen, waarvan honderdduizend vluchtelingen in Limburg, vijfhonderdduizend in Noord-Brabant en vierhonderdduizend in Zeeland.

BRON 16
Vluchtelingen in Tilburg
'niet alleen de huizen en andere gebouwen in de stad vol zaten met Belgen, maar dat zij alle straten vulden, van gevel tot gevel en dat er geen open plekje meer te vinden was op de Groote Markt'.
Naar: M. Bos, Heel Belgenland leek richting de grens te strompelen, in: Historisch Nieuwsblad, 2007.

De zes miljoen Nederlanders vingen de één miljoen Belgische vluchtelingen liefderijk op. De meesten keerden terug, toen hun land voor het grootste deel door Duitsland bezet was en de bezetters garantie gaven dat hen niets zou overkomen.

Loopgraven

De Franse generaal Joffre stopte de Duitse opmars af met overwinningen aan de Noord-Franse rivier de Marne en de rivier de IJzer in zuidwest België. Vervolgens ontstond er een lange slinger van Duitse en geallieerde loopgraven van de Belgische kust, door Vlaanderen en Noord-Frankrijk heen, tot aan de Zwitserse grens. Soms drie linies dik en door prikkeldraad beschermd, met tussenliggende verbindingsgangen, ondergrondse hospitalen en munitieopslagplaatsen. Als militair kroop je daar rond in de modder. Achter je hoorde je het gebulder van de eigen kanonnen, die over de eigen linie heen de tegenstanders murw beukten. Dook je op uit je loopgraaf, dan riskeerde je een kogel van een vijandelijke scherpschutter. Bij een stormaanval liep je in een regen van mitrailleurkogels. Pogingen om de linies te doorbreken kostten honderdduizenden doden en leverden nauwelijks terreinwinst op. In 1916 belegerden de Duitsers zes maanden lang de vestingstad Verdun in Noord-Frankrijk. In die zes maanden sneuvelden 143.000 Duitse en 162.000 Franse soldaten. Kort daarna vielen er nog eens een miljoen doden en gewonden in de slag aan de Somme, die vier maanden duurde.

Nieuwe wapens

Vliegtuigen en zeppelins voerden verkenningsvluchten en primitieve bombardementen uit. Op 22 april 1915 stierven de eerste Franse soldaten aan mosterdgas. Dat was bepaald geen betrouwbaar wapen, want bij draaiende wind dreef het naar de eigen linies. Met een mitrailleur zaaide je dood en verderf onder de aanstormende vijand, maar dat wapen was niet geschikt om bij een eigen aanval een doorbraak te forceren. De Engelsen bedachten de tank om soldaten veilig over prikkeldraad en loopgraven heen achter de vijandelijke linie te brengen. De eerste tanks waren grote gepantserde machines, uitgerust met lichte kanonnen of mitrailleurs en rupsbanden links en rechts over het hele voertuig. Later werden ze doorontwikkeld tot geduchte aanvalswapens met een zwaar kanon voorop.

BRON 17 Belgische militairen voorlopig opgevangen in het ziekenhuis van Middelburg.

BRON 18 *Halt! Who goes there?*
'Halt! Wie gaat daar? Als je een vriend bent, neem dienst in het Britse leger en help de dappere jongens aan het front.'
Het Engelse beroepsleger was klein en had versterking nodig.

Het doden vond grotendeels van een flinke afstand plaats, met artillerie, machinegeweren, granaten of andere wapens, waardoor de vijand geen echt gezicht kreeg. Slechts 0,1% van alle Duitse slachtoffers aan het westelijk front in de lente van 1917 viel door gevechten van man tegen man. Artillerievuur doodde driekwart van de Franse slachtoffers. Een anonieme en onpersoonlijke vijand op afstand doodmaken was veel gemakkelijker dan in man-tot-man-gevechten. Dan sprong je bijvoorbeeld in een vijandelijke loopgraaf en doodde iemand vlak voor je met je bajonet, terwijl hij je aankeek.

BRON 19 Een van de eerste Engelse tanks op het slagveld.

BRON 20

Hoe soldaten het ervoeren

-Duitse soldaat: 'Je kunt je de verschrikkingen echt niet voorstellen. Niemand kan dat als hij ze zelf niet heeft meegemaakt,'

-Britse soldaat: 'Er werd geen appel gehouden toen we waren teruggekeerd, want er waren toch maar vijfentwintig man over van de achthonderd die op pad gingen. Er viel weinig te tellen.'

-Franse soldaat: 'De vijand is niet meer dan een obstakel dat moet worden vernietigd. We zijn in beesten aan het veranderen. Ik voel het bij anderen en bij mezelf.'

-Uit een Duits gedicht over een bombardement door kanonnen:

'Klappen, Klossen, Woelen, Krijsen
Gillen, Fluiten, Sissen, Brommen
Pletten, Klappen, Knarsen, Kraken
Stompen, Stampen'

Naar: Chr. en K. Brants, Velden van weleer, reisgids naar de Eerste Wereldoorlog, 2010.

Aan het oostfront

Toen hun opmars van augustus 1914 eenmaal gestuit was door de Oostenrijkse en Duitse legers begon al gauw de terugtocht van de Russen. Zij namen mee wat los en vast zat en deporteerden groepen Polen, die zij ervan verdachten met de **centralen** (de bondgenoten van Duitsland die voorheen de Triple Alliantie vormden) te heulen. De Polen hoopten dat deze Grote Oorlog hun bevrijding van de Russische overheersing zou brengen.

BRON 21

Uit de memoires van een Poolse burgemeester

Binnen een jaar na het begin van de oorlog kwamen de Oostenrijkse troepen vijf keer en de Russische troepen vier keer voorbij. Vlakbij mijn dorp Tarnoberg werden drie grote veldslagen uitgevochten, de Russen bezetten het gebied tot twee keer toe, de eerste keer drie weken en de keer daarop acht maanden. Door kanonvuur gingen 300 boerderijen en huizen verloren. Sommige buurdorpen verdwenen helemaal. 14.000 hectare bos verbrandde, werd gekapt of kapotgeschoten en boerderijen werden geplunderd. Mijn bevolking – voor zover niet gevlucht – leefde in geïmproviseerde onderkomens tussen de ruïnes. Ze konden hun akkers niet meer bewerken vanwege de loopgraven en kluwens prikkeldraad, terwijl hun paarden en het overige vee meegenomen waren. De meeste volwassen mannen werden gedeporteerd tot voorbij de Oeral. Wat restte was voedselgebrek, hoge prijzen en hongersnood.

Naar: I. Kershaw, De afdaling in de hel. Europa 1914-1949, 2015.

Op zee

Zowel de Engelsen als de Duitsers hadden in 1914 een marine met moderne bewapening en pantserbescherming. De Duitsers bezaten echter maar weinig havens. Eenmaal op de Noordzee stuitten ze op weg naar de Atlantische Oceaan op een cordon van Engelse oorlogsschepen tussen Noord-Schotland en Noorwegen. Bovendien lag het Kanaal vol Engelse mijnen. Een aantal grote zeeslagen werd uitgevochten en onzichtbaar doorkruisten onderzeeërs het water. Ook op zee werden burgers in de oorlog betrokken. Koopvaardijschepen werden tot zinken gebracht. De torpedering van de Britse lijnboot Lusitania (1915) kostte 1201 passagiers het leven, onder wie 128 Amerikanen. Politiek nam Duitsland hiermee een groot risico, want Amerika gaf er bijna zijn neutraliteit door op.

Verdieping bij 3.3

BRON 22 De broers Van Raemdonck (links zittend) in het voetbalelftal van Temse.
In: L. de Ryck, Terug naar niemandsland. De geschiedenis van de gebroeders Van Raemdonck; mythe en werkelijkheid, 2014.

Edward en Frans

Na de Duitse inval in België meldden de broers Edward (19) en Frans (17) van Raemdonck uit het Vlaamse stadje Temse zich als vrijwilligers bij het leger. Zij waren verontwaardigd over de overval, dachten dat de oorlog snel voorbij zou zijn en zagen hun vrienden al in militaire uitrusting lopen. Moeder Van Raemdonck barstte in tranen uit en vader schrok hevig toen de broers thuis over hun plan vertelden. De twee broers waren nog minderjarig. Ze haalden hun vader echter over zijn handtekening te zetten, die nodig was voor de indienststreding.

BRON 23

Edward meldt zich aan als vrijwilliger

'Ik zie me nog stappen nemen neven mijn oude vader. O dien dag lag de edelheid, de vaderlandsliefde meer dan ooit in al zijn doeningen. Met een Vlaamschen trots trok hij met mij de trappen van het stadhuis op. Daar moest het offer geschonken worden.'

Naar: L. de Ryck, Terug naar niemandsland. De geschiedenis van de gebroeders Van Raemdonck; mythe en werkelijkheid, 2014.

Edward en Frans merkten al gauw dat hun Waalse opleidingsofficieren neerkeken op Vlamingen. In Vlaanderen sprak de elite ook nooit 'boeren-vlaams'. Regelmatig was er miscommunicatie tussen officieren, die hun bevelen in het Frans gaven, en Nederlandssprekende manschappen. Edward en Frans hielden als 'cultuurflaminganten' de taal en cultuur van de Vlamingen hoog en ergerden zich aan hun officieren, die zij arrogant vonden. 'Aan het front worden de Vlamingen zo ongeveer beschouwd als koloniale soldaten, als Zoeloes, Gurkhas en andere wilden,' schreef Frans in een van zijn brieven. De Duitse opmars verliep zo snel dat het Belgische leger, met Frans en Edward, zich in een chaotische vlucht terugtrok in het zuidwesten van het land. Vanuit Duinkerken voeren de broers met andere militairen naar Frankrijk. Bij Nieuwpoort werd het gebied van de rivier de IJzer onder water gezet. Achter deze inundaties handhaafden de dappere Belgen zich. In april 1915 ondergingen de broers hun eerste vuurdoop.

BRON 24

In de loopgraven

Frans: 'De lijken stapelen hoop over hoop! Kogels fluiten om ons ooren met duizenden. Daartusschen loopen de gekwetsten rond; dragen mannen versche kogels naar hun maten. Recht, pal staan de Belgen in dichte rijen gesloten. En schieten 6 uur lang.'

Edward: 'Den nacht van 24-25 april zullen we nooit vergeten. Rond negen uur 's avonds bombardeerden de Duitsers ons. Tot tien obussen [granaten] tegelijk vielen rondom onze loopgracht. Dan begonnen ze met stikgas te werken. Meer dan de helft van de mannen waren bedwelmd. Handgranaten, bommen, stikgas, vliegmachienen. Wij, we bleven pal.'

Naar: L. de Ryck, Terug naar niemandsland. De geschiedenis van de gebroeders Van Raemdonck; mythe en werkelijkheid, 2014.

BRON 25 Gebruik van 'stikgas', zoals Edward van Raemdonck het noemde.

In juni zette hun compagnie bij Diksmuide op 150 meter van de Duitse loopgraaf een kanon neer. Je terugtrekken bij deze gevaarlijke actie mocht alleen vooruit! Dat deed Frans en dook in een loopgraaf op slechts 10 meter van de vijand. De luchtdruk van een ontploffende granaat slingerde hem omhoog om hem hevig bloed spugend weer neer te kwakken. Frans' langdurige revalidatie in Franse hospitalen vanwege inwendige bloedingen scheidde de broers van elkaar.

Flamenpolitik

De Duitse bezetters gaven met hun Flamenpolitik de Nederlandse taal een betere positie. Ongeveer 15.000 Vlaamse activisten collaboreerden met de Duitsers, enkelen zelfs als spion. Daarom werden Vlaamse ‘frontblaadjes’ verboden. Op 22 januari 1917 riep een door de bezetter getolereerde ‘Raad van Vlaanderen’ zelfs de onafhankelijkheid van Vlaanderen uit. Steeds meer Vlaamse soldaten deserteerden uit het leger. Dat ging de gebroeders Van Raemdonck te ver, al werden ze steeds meer politiek bewust als flamingant.

Terug naar het front

Toen Edward een kogel in zijn hoofd had gekregen en voor verzorging naar Dieppe was gebracht, werden de broers als bij toeval weer verenigd. Terug aan het front kregen ze op 17 maart 1917 de opdracht om ’s nachts krijgsgevangenen te maken, voor informatie over de vijand. Edward en Frans slopen met hun manschappen het niemandsland tussen de twee linies in. Na afloop kon Edward Frans nergens vinden. Hij besloot het niemandsland weer in te gaan. Pas achttien dagen later vond men drie overhoopgeschoten lichamen, in ernstige staat van ontbinding. Twee doden met hun armen in elkaar en een derde iets apart. Het waren de drie vermisten van het peloton, Frans, Edward en de Waal Amé Fiévez. Onder hevig vijandelijk vuur lukte het niet om de lijken te bergen. In een granaatkrater werden ze voorlopig begraven.
Had Edward zijn gewonde broer Frans gedragen en waren ze in broederlijke omhelzing gestorven? Of had Frans juist Amé gedragen, of was het Amé die Edward wilde redden? Dan was de derde iets verderop broer Frans! De aanhangers van de Vlaamse Beweging dachten het eerste: een Waal zou toch nooit een Vlaming redden? Voorstanders van een eenheidsstaat België vonden een redding van een Vlaming door een Waal wel passend.

Nasleep

De Vlaamsgezinde pers schreef meteen dat ‘twee gebroeders, in malkanders armen liggend voor de eeuwigheid’ als Vlaamse helden waren gestorven en verzweeg de mogelijke rol van de Waalse korporaal Fiévez. In 1924 werden alle gesneuvelde Belgen op officiële begraafplaatsen herbegraven. Toen ze de drie mannen opgroeven, waren er zo weinig resten over dat ze makkelijk in één kist konden. Onder drie grafstenen kwam maar één kist. Later werd de kist herbegraven bij het Vlaamse monument *De IJzertoren*. De Vlaamse Beweging gaat nog jaarlijks op bedevaarttocht hiernaartoe.

« Het gaat soms mijn gedacht te boven hoe een
« mensch zooveel kan lijden en zonder morren zijn
« lastige taak weet te kwijten, om ten laatste... te
« sterven als held ! ! ! .. »
EDWARD.

«. .Dat er misschien menschen zullen zijn, die over onze
« graven zullen stappen en zeggen; « Hij was goed en
« braaf, ik heb hem bemind: maar hij is begraven, hij
« is niet meer.... en wij zullen dood zijn voor hen,
« dood voor eeuwig ! »
FRANS.

ONS DOEL :
To saam vereend
in vreugd en nood,
als d'eene sterft :
den andre « dood » !
FRANS.

Gebroeders VAN RAEMDONCK

Beiden sergent in de 6e Kompagnie
24e Linie-regiment.

Gesneuveld te STEENSTRAETE,
in elkaars armen, in den nacht
van 26 Maart 1917.

EDWARD
— Geboren te TEMSCHE, den 7 Oktober 1895. —
Bekwam het OORLOGSKRUIS in Maart 1917.

FRANS
— Geboren te TEMSCHE, den 17 Januari 1897. —

BRON 26 Het ‘dubbele’ doodsprentje van Edward en Frans van Raemdonck.

3 4 Het laatste oorlogsjaar en vrede

BRON 27 Foto van de Vlaamse stad Ieper, genomen vlak na de oorlog, in 1918.

DEELVRAAG
4 **Hoe werd de Grote Oorlog een wereldoorlog en hoe kwam er uiteindelijk vrede?**

Wereldoorlog

Om Amerikaanse steun aan de geallieerden te dwarsbomen, joegen Duitse onderzeeërs op vrachtschepen die de Atlantische Oceaan overstaken. In deze ‘onbeperkte duikbootoorlog’ werden ook Amerikaanse schepen getorpedeerd. President Wilson kwam in januari 1917 met een lijst van Veertien Punten als basis voor een toekomst in vrede. Onder die punten waren een Volkenbond om nieuwe oorlogen te voorkomen, nieuwe landsgrenzen op basis van zelfbeschikkingsrecht der volkeren en democratie. In april 1917 besloot het Amerikaanse Congres tot oorlog en sprak Wilson: ‘De wereld moet veilig worden gemaakt voor democratie. We verlangen geen overwinning, geen grondgebieden. We zijn slechts een van de voorvechters van de rechten van de mens.’ Nu werd het echt een **wereldoorlog**. Het kostte nog een jaar om Amerikaanse legers over de oceaan te verschepen.

Revolutie en vredesverdrag

In februari 1917 waren de Russen zo ontevreden over de nederlagen van de tsaar en over zijn autoritaire regering, dat ze een revolutie begonnen. Nicolaas II trad af ten gunste van een Voorlopige Regering. In oktober 1917 pleegden vervolgens Russische communisten onder leiding van Lenin een geslaagde revolutie tegen deze regering. Door de chaos van de Februarirevolutie en de Oktoberrevolutie konden de Duitsers in Rusland enorme gebieden veroveren. De communisten startten onderhandelingen met Duitsland, want ze wilden allereerst de macht in Rusland stevig in handen krijgen. Daarom accepteerden ze bij de Vrede van Brest-Litovsk, maart 1918, grote gebiedsverliezen.

Wapenstilstand

Hierna bracht Wilhelm II haastig zijn troepen van het oostfront over naar het westen en begon in het voorjaar van 1918 een groot offensief. Maar uiteindelijk dwongen de **geallieerden** (de bondgenoten van Frankrijk en Engeland), aangevuld met Amerikaanse troepen en ondersteund door tanks, de Duitsers tot de terugtocht. In oktober 1918 sloegen Duitse soldaten en mariniers aan het muiten. Net als stakende burgers demonstreerden zij tegen de keizerlijke oorlogspolitiek. Het was een verloren zaak, wisten ook de Duitse generaals. Zij adviseerden de keizer om een wapenstilstand te vragen en af te treden. Dat gebeurde op 8 november 1918.

BRON 28

Het oorlogsdagboek van Barthas
Louis Barthas, een eenvoudige tonnenmaker uit Zuid-Frankrijk, schreef een oorlogsdagboek in 19 dikke schriften.
‘Het was middag toen we het nieuws hoorden in de kazerne van Vitre. Geen enkele soldaat bleef nog op zijn kamer. Ze stormden als bezetenen door de gangen naar de politiepost waar een telegram was aangeplakt. Hierin werd in twee zinnen laconiek de verlossing van miljoenen mensen, het einde van hun folteringen en de terugkeer naar het burgerleven aangekondigd. Hoe vaak hebben we niet van deze gezegende dag gedroomd? Een dag die velen nooit meer zullen zien! En nu was deze onsterfelijke dag aangebroken! Het geluk en de vreugde overweldigden ons en we keken elkaar sprakeloos aan.’
Naar: De oorlogsdagboeken van Louis Barthas 1914-1918, 2012.

Wilhelm II kreeg asiel in Nederland. De socialist Ebert vormde een nieuwe regering, die op 11 november de wapenstilstand ondertekende. De Eerste Wereldoorlog was afgelopen, de soldaten die het overleefd hadden konden naar huis.

De vrede van Versailles

In januari 1919 begonnen de Geallieerden hun onderlinge onderhandelingen over de vredesverdragen met Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Turkse Rijk: de Vredes van Parijs. In juni ondertekende Duitsland in de Spiegelzaal van het paleis van Versailles de **Vrede van Versailles** of het *Diktat*, zoals de Duitsers het noemden:
Gebiedsverliezen: Elzas-Lotharingen en Saarland (tot 1934) aan Frankrijk; Eupen en Malmédy aan België; noordelijk Sleeswijk-Holstein aan Denemarken; aan het nieuw opgerichte Polen een 'Poolse corridor' dwars door Oost-Pruisen, plus de Oostzeehaven Gdansk; alle Duitse koloniën.
Leger en vloot: Leger sterk verkleind, geen tanks, oorlogsgassen, grensversterkingen, marine of luchtmacht meer.
Herstelbetalingen voor oorlogsschade: 132 miljard goudmark.
Schuldvraag: Duitsland!
Handhaving van de vrede: Oprichting Volkenbond.

Veelvolkerenstaten opgesplitst

De Oostenrijk-Hongaarse en Duitse keizer en de sultan van het Turkse rijk waren alle drie van het toneel verdwenen. Aan hun veelvolkerenstaten was een eind gekomen.
Oostenrijk-Hongarije werd opgesplitst in de zelfstandige staten Oostenrijk, Hongarije en Tsjecho-Slowakije. Een nieuw koninkrijk: Joegoslavië, bestond uit de gebieden Servië, Montenegro, Dalmatië, Bosnië-Hercegovina en Slovenië.
Rusland was al verkleind door de eenzijdige vrede van Brest-Litovsk. Finland, Estland, Letland, Litouwen en Polen werden onafhankelijke staten.
Het Ottomaanse rijk werd verkleind tot het huidige Turkije en verloor alle gebieden in het Midden-Oosten. De nieuwe Volkenbond wilde die gebieden 'laten opvoeden tot zelfstandigheid'. Engeland kreeg het mandaat, de opdracht, om de **mandaatgebieden** Palestina, Egypte en Irak te besturen. Frankrijk zorgde voor mandaatgebied Syrië, inclusief het huidige Libanon. Dat was zuur voor de Arabische nationale beweging, die door de geallieerden was opgeroepen tot opstand tegen de sultan, in ruil voor de belofte van zelfstandigheid. De enige Arabische staat die gesticht werd was het koninkrijk Saoedi-Arabië (1920).
De grenswijzigingen bezorgden 60 miljoen mensen een eigen staat, maar er kwamen ook 25 miljoen 'minderheden' binnen de veranderde landsgrenzen bij.

Het Pruisische grondgebied dat aan Polen kwam bijvoorbeeld was inclusief de Duitse bewoners. Dus ontstond er binnen het nieuwe Polen een Duitse minderheid. In het nieuwe Tsjecho-Slowakije woonden behalve Tsjechen en Slowaken ook Duitsers. Het zelfbeschikkingsrecht der volkeren van president Wilson was niet helemaal geslaagd.

Onzekere toekomst

Meestal pasten teruggekeerde soldaten zich moeilijk aan de burgermaatschappij aan. De verschrikkingen van het slagveld hadden hen emotioneel en moreel afgestompt. Om maar niet te spreken van de talloze oorlogsinvaliden – psychisch of lichamelijk – in alle landen die deelgenomen hadden aan de oorlog. Overal in Europa probeerde men het leven weer op te pakken.
In Duitsland vormden wraakzuchtige ex-soldaten militante groepen die jacht maakten op iedereen die zij schuldig achtten aan het verlies van de oorlog.
Amerika werd geen lid van de Volkenbond, want de meeste Amerikanen wilden geen bemoeienis met het buitenland meer. De toekomst was onzeker. Had de Eerste Wereldoorlog 'de wereld' echt 'veilig gemaakt voor democratie', zoals president Wilson wilde?

BRON 29 Na de oorlog schilderde de Duitse kunstenaar Otto Dix deze kaartspelende oorlogsinvaliden. Oorlogsinvaliden werden een beetje weggestopt. Men zag ze niet graag, zo ook deze spelers, die in een eigen hoekje in het café zitten.

BRON 30

Het oorlogsdagboek van Barthas
In februari 1919 schrijft Louis Barthas voor het laatst in zijn oorlogsdagboek:
'Na jaren van nachtmerries terug bij mijn familie geniet ik van het leven of beter gezegd van het herleven. Ik geniet van stil geluk met dingen die ik voor die tijd niet opmerkte: bij de haard of aan tafel zitten, in mijn bed slapen, wakker worden en de luiken horen klapperen in de wind die door de hoge platanen waait. De regen horen kletteren tegen de ruiten, de serene, stille sterrennacht zien en bij donkere nachten zonder maan terugdenken aan dezelfde nachten daar in het noorden.
Soms denk ik aan mijn talkrijke kameraden die naast mij zijn gevallen. Ik hoor hun verwensingen tegen de oorlog en de aanstichters ervan; die tot in het diepst van hun hart gevoelde opstandigheid tegen hun verderfelijke lot, tegen het feit dat ze uitgemoord werden. En ik die het overleefd heb, ik weet zeker dat het hun wens is dat ik zonder ophouden en genadeloos tot mijn laatste ademtocht zal vechten voor de vrede en de verbroedering van de mensheid.'
Naar: De oorlogsdagboeken van Louis Barthas 1914-1918, 2012.

Pacifisme

Na de eerste wereldoorlog waren er heel wat mensen die nooit meer oorlog wilden. Deze mensen noemen we **pacifisten** (van het Latijnse woord 'pax' = vrede).

BRON 31

'De oorlog zelf heeft me tot zijn tegenstander gemaakt. Het is een catastrofe voor Europa, een pest voor de mensheid, de misdaad van onze eeuw,' schreef de Duitse socialistische toneelschrijver Ernst Toller. De Engelse schrijfster Vera Brittain werd pacifiste, socialiste en voorvechter van vrouwenrechten vanwege haar walging over alle dood en verderf, en uit verdriet om het verlies van haar verloofde, haar broer en twee goede vrienden. In Frankrijk stichtte Madeleine Vernet, die voor de oorlog een weeshuis had geleid, de Bond voor Vrouwen tegen de Oorlog.
Naar: I. Kershaw, De afdaling in de hel. Europa 1914-1949, 2015.

De pacifist Ernst Friedrich bedreef anti-oorlogspropaganda in zijn boek *Krieg dem Kriege* ([*Oorlog aan de oorlog*] Berlijn 1924). Hij richtte bij het uitkomen van zijn boek in Berlijn een anti-oorlogsmuseum op, waarin honderden van het soort foto's als in bron 32 werden tentoongesteld. In 1933 is dit museum door knokploegen van Hitler vernield en ingericht als SA-clublokaal.

BRON 32 Vader vlak voor de veldslag. Vader een dag later...

3 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

8 Tijd van burgers en stoommachines

1. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
2. De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme

9 Tijd van wereldoorlogen

3. Het voeren van twee wereldoorlogen (In dit hoofdstuk: de Eerste Wereldoorlog)
4. Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij de oorlogvoering.

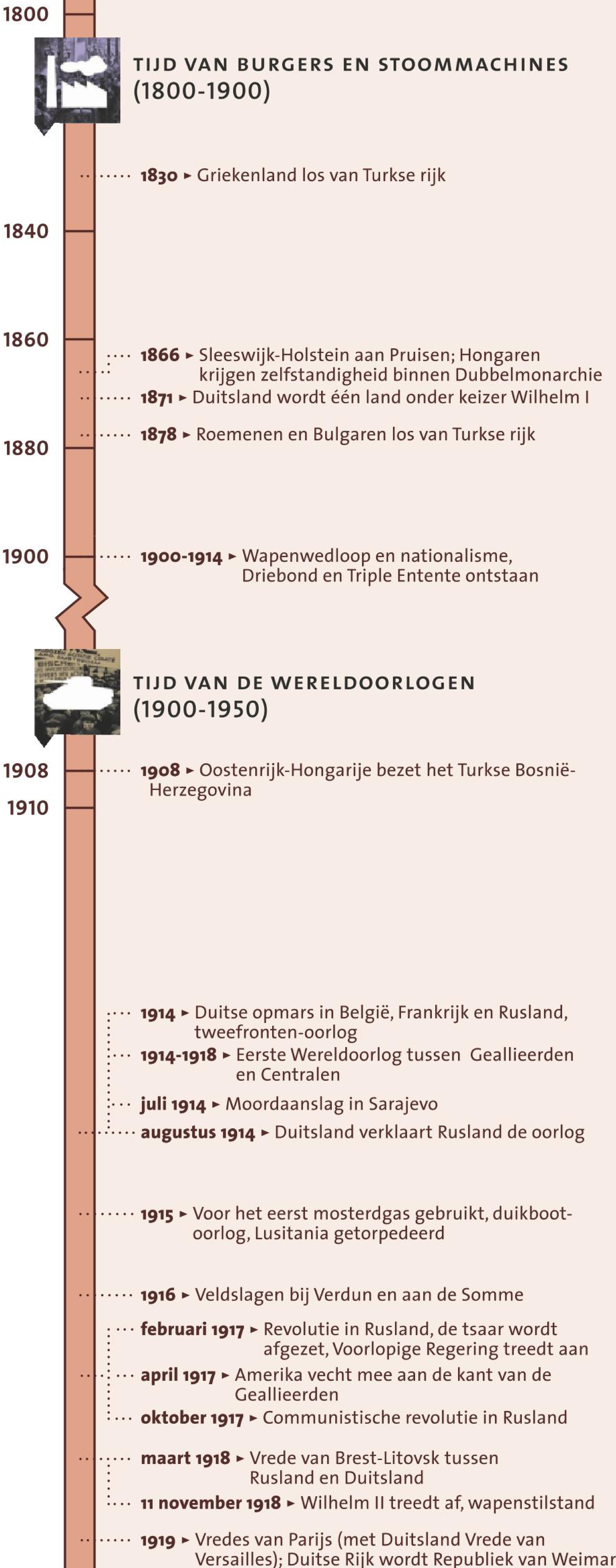
JE WEET

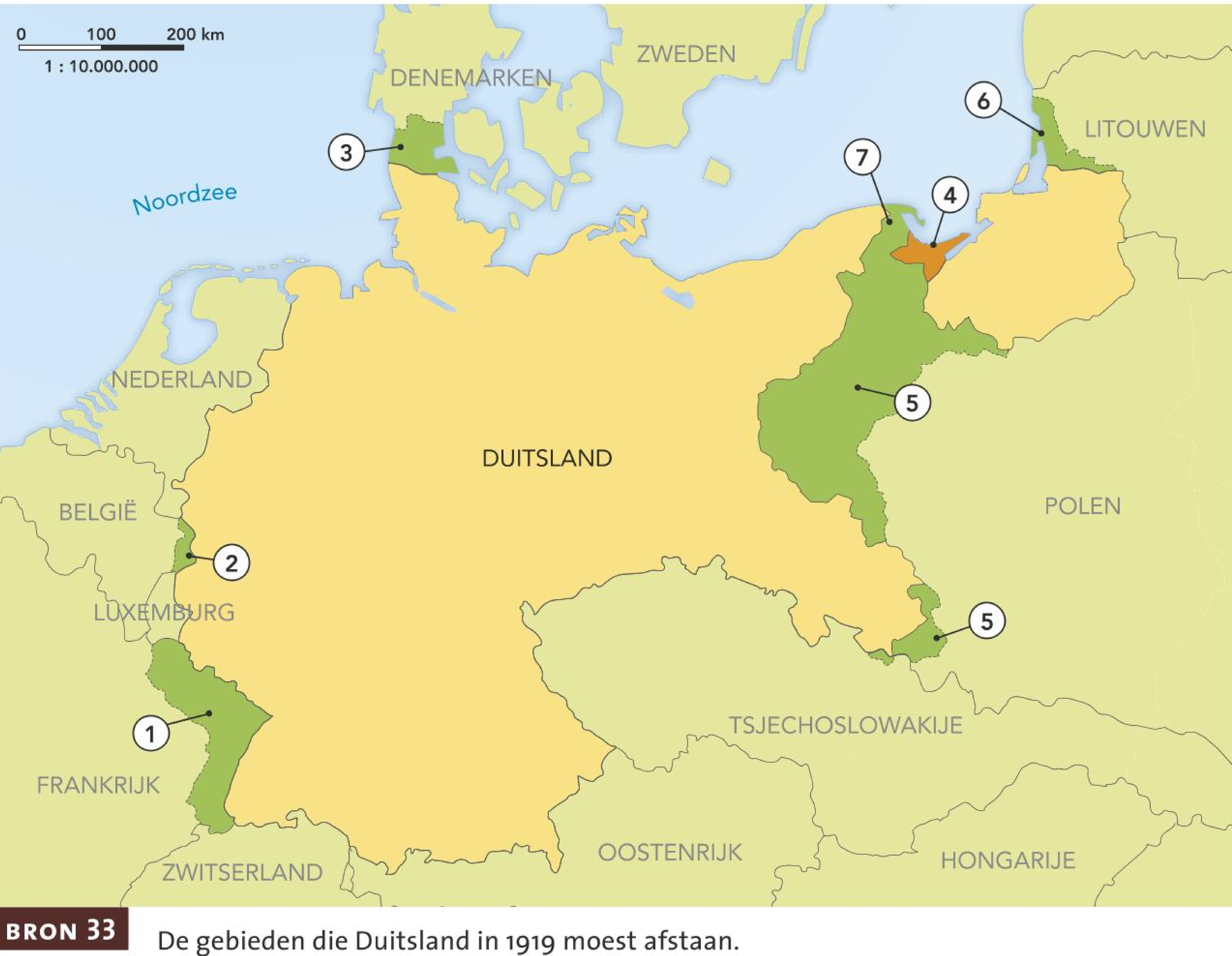
Welke oorzaken de Eerste Wereldoorlog had en wat de gevolgen waren.

1. Waarom de grote mogendheden rond 1900 bondgenoten zochten.
2. Op welke wijze de bondgenootschappen juist een wereldoorlog veroorzaakten.
3. Hoe de strijd verliep aan het westfront en het oostfront en welke gevolgen de oorlog had voor militairen en burgers.
4. Waardoor de Grote Oorlog een echte wereldoorlog werd en hoe er uiteindelijk vrede kwam.

JE KUNT

Soorten oorzaken en soorten gevolgen onderscheiden en beschrijven. Denk daarbij niet alleen aan directe en indirecte oorzaken en gevolgen, maar ook aan bedoelde en onbedoelde gevolgen.
Er zijn gevolgen op de korte termijn en gevolgen op de lange termijn.
De laatste oorzaak (de directe oorzaak) noemen wij ook wel aanleiding.

Door Duitsland afgestane gebieden:
1 Elzas-Lotharingen (Frankrijk)
2 Eupen en Malmédy (België)
3 noorden van Sleeswijk (Denemarken)
4 Danzig wordt Poolse stad Gdansk
5 deel Pruisen en Opper-Silezië (Polen)
6 Memelland (Litouwen)
7 Poolse corridor door Pruisen (Polen)

BRON 33 De gebieden die Duitsland in 1919 moest afstaan.

BEGRIPPEN

centralen
Naam voor de bondgenoten van Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog (voordien Triple Alliantie).

Dreibund
Zie Triple Alliantie.

geallieerden
Naam voor de bondgenoten van Frankrijk en Engeland tijdens de Eerste Wereldoorlog (voordien Triple Entente).

loopgravenoorlog
Oorlog waarbij de tegenstanders zich hebben ingegraven in loopgraven, waardoor er weinig beweging in zit.

mandaatgebieden
Gebieden door de Volkenbond aan westerse landen toegewezen om ze op te voeden tot onafhankelijkheid.

mobilisatie
Het onder de wapenen roepen van het leger.

modern imperialisme
Landen streven naar een koloniaal wereldrijk voor afzetgebied en grondstoffentoevoer.

nationale beweging
Politieke beweging die voor elk volk een eigen regering en eigen land nastreeft.

nationalisme
Overdreven vaderlandsliefde, je eigen land is beter dan alle andere.

pacifisten
Mensen die absoluut tegen elke vorm van oorlogvoering zijn.

totale oorlog
Oorlog waarin ook burgers volop betrokken worden.

Triple Alliantie
(= Dreibund) Bondgenootschap tussen Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië.

Triple Entente
Bondgenootschap tussen Frankrijk, Rusland en Engeland.

tweefronten-oorlog
Oorlog die wordt uitgevochten op twee fronten tegelijk. Voor Duitsland een oost- en een westfront.

veelvolkerenstaten
Staten waarin verschillende volken samenleven onder één centrale regering.

Von Schlieffen-plan
Duitse strategie om een tweefronten-oorlog te voorkomen door een snelle opmars in Frankrijk, terwijl de Russen nog aan het mobiliseren zijn.

Vrede van Versailles
Vredesverdrag dat de oorlog tussen Duitsland en de geallieerden afsloot (1919).

wereldoorlog
Grote oorlog waaraan landen uit verschillende continenten deelnemen.

4 Rusland wordt communistisch

BRON 1 De adel danst in het paleis van tsaar Nicolaas II Sint Petersburg in 1913.

MODERNE TIJD
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

Het is 1913 op dit schilderij, een jaar voordat de Eerste Wereldoorlog zou uitbreken. Het orkest speelt heerlijke muziek en de deftig geklede dames en heren van de Russische adel zwieren rond door de enorme zaal. Ze hebben vanuit hun grote landhuizen op het platteland hun mooiste kleding en sieraden meegenomen om goed voor de dag te komen. Ze komen er trouwens regelmatig, aan het hof van tsaar Nicolaas II. Niet alleen om te dansen, plezier te maken en elkaar weer eens te spreken, maar vooral omdat de adel de taak heeft om de tsaar te helpen met regeren. Terwijl zij aan het hof in Sint-Petersburg verblijven, beheert een bedrijfsleider hun uitgestrekte landgoederen.
Tsaar Nicolaas II was in 1894, 26 jaar oud, ingehuldigd in de Oespenski-kathedraal in Moskou. Hij droeg bij die gelegenheid een keizerskroon waarop een paar duizend diamanten flonkerden, een scepter met een van de beroemdste diamanten ter wereld en de koninklijke gouden rijksappel, die ook was voorzien van diamanten en bovendien een enorme saffier. Hij was rijker dan de rijkste edelman en bezat paleizen, kunstschatten, boeken, grond en kapitaal.

Kleine top, brede basis

De tsaar stond aan de top van een maatschappelijke en politieke piramide, met direct onder hem edelen en de hoge geestelijkheid van de Russisch-orthodoxe kerk. Mijlenver daaronder stonden in de steden de bourgeoisie, de middenstanders zoals winkeliers en bazen van kleine ambachtelijke werkplaatsen en ten slotte wat industriearbeiders. Op het platteland leefde een enorme massa boeren. Zij vormden de basis van de piramide. De meesten waren lijfeigenen van een edelman. Nicolaas' grootvader Alexander II had uit economische motieven de lijfeigenschap opgeheven, maar echte vrijheid had dat de boeren niet gebracht. Onder zijn opvolger Alexander III moderniseerde Rusland wel enigszins, doordat deze de opbouw van de industrie stimuleerde, maar de overgrote meerderheid van de Russen bleef boer.

BRON 2 Een Russische poster uit 1919. 'Het Oude en het Nieuwe. Waar de Russen vroeger voor vochten en waar ze nu voor vechten'.

Verzetsstromingen

Michael Bakoenin had geschreven dat kleine gemeenschappen van boeren of fabrieksarbeiders samen de fabriek of de landbouwgrond moeten bezitten. Die bestuurden dan zichzelf, dus staat en tsaar konden dan worden afgeschaft. Zijn opvatting heet het anarchisme ('zonder regering').
De Duitse filosoof Karl Marx had zijn hoop op de fabrieksarbeiders gevestigd. Die hadden het zo ellendig dat ze, als er eenmaal behoorlijk wat fabrieken en arme uitgebuite arbeiders waren, vanzelf in opstand zouden komen om hun fabrieken tot gemeenschappelijk bezit te maken (marxistisch socialisme). De marxistische mensjewieken volgden de ideeën van Marx. Maar ongeduldige marxistische bolsjewieken konden niet op een spontane revolutie wachten. Onder leiding van Lenin wilden ze al eerder, namens de arbeidersklasse, de revolutie ontketenen. Hun opvattingen noemen we het leninisme.
De politieke groepering die zich op de boeren richtte, de socialisten-revolutionairen, vond Rusland alleen geschikt voor een boerenrevolutie en boerensocialisme. Een kleine groep liberalen ten slotte hoopte op een parlementaire democratie.

Drie revoluties

In 1905 waren de spanningen in Rusland zo gestegen dat er, toen Rusland een vernederende nederlaag leed tegen Japan, een revolutie uitbrak, de Revolutie van 1905. De tsaar stond uiteindelijk toe dat er een parlement werd ingesteld, de Doema, die echter bitter weinig te vertellen kreeg. Tijdens de Eerste Wereldoorlog drongen de Duitse legers het Russische leger terug. Veel landbouwgebied ging verloren en er ontstonden hongersnoden. Uit onvrede hiermee kwamen de Russen in februari 1917 opnieuw in opstand tijdens de Februarirevolutie. Nicolaas II trad af. Een Voorlopige Regering beloofde verkiezingen, maar zette de oorlog voort. De bolsjewieken wilden echter meer. Hun voormannen Lenin en Trotski ontketenden in oktober 1917 de Oktoberrevolutie. Zij zetten de Voorlopige Regering af en lieten de tsaar en zijn familie vermoorden.

Burgeroorlog en oorlogscommunisme

De communistische partij, zoals de marxisten hun partij voortaan noemden, begon het socialisme in te voeren. De Russisch-orthodoxe kerk, officieren, fabriekseigenaren en grootgrondbezitters wilden hun macht en bezit echter niet afstaan. Er ontstond een Burgeroorlog tussen deze groepen, de Witten, en de communisten, de Roden. Die werd gewonnen door de Roden, vooral dankzij de goede organisatie van het Rode Leger door Léon Trotski.
Boeren moesten op collectieve boerderijen werken en alle fabrieken werden staatsbedrijf. Industriearbeiders werkten daarin voor loon in natura: voedsel, kleding en onderdak in plaats van geld. Dat werd oorlogscommunisme genoemd. Wie niet meewerkte, werd vervolgd. Toen uit verzet hiertegen de economische productie flink daalde en er opnieuw hongersnood ontstond, lieten de communisten in 1921 de boeren weer vrij produceren, werden kleine fabrieken weer privébezit en werd vrije handel toegestaan: de Nieuwe Economische Politiek.

BRON 3 Hongersnood in het Wolgagebied, 1921/1922.

De naam Rusland vervingen de communisten door Sovjet-Unie, om de verschillende nationaliteiten in de veelvolkerenstaat voor zich te winnen. Sovjet betekent raad. In fabrieken, op landgoederen en in steden en dorpen hadden mensen zelf in het revolutiejaar sovjets gevormd om de macht over te nemen.

Collectivisatie

Na Lenins dood (1924) streden Trotski en Stalin om de macht. Trotski had als organisator van het Rode Leger naam gemaakt, maar Stalin regelde als partijsecretaris veel benoemingen van medestanders. Uiteindelijk won Stalin en veranderde de Sovjet-Unie in een dictatuur. Met harde hand voerde Stalin de collectivisatie van de landbouw door. Boeren die weigerden, vooral zelfstandige boeren oftewel koelakken, liet hij doodschieten of naar Siberië afvoeren. Omdat communistische bestuurders de oogst en zelfs het zaaigraan afpakten, ontstond er een enorme hongersnood op het platteland. Miljoenen mensen verhongerden.

Totalitaire staat

Propaganda verheerlijkte Stalin als grote leider, critici werden streng vervolgd. De Vijfjarenplannen voor de economie waren goed op papier, maar de resultaten waren slecht. Overal vermoedde Stalin tegenstanders, op wie hij zijn geheime politie afstuurde. Zelfs oude partijkameraden liet hij in showprocessen, na verschrikkelijke martelingen, geheel verzonnen misdaden tegen het communisme opbiechten. Tijdens deze Grote Terreur werden miljoenen geëxecuteerd of naar Siberië verbannen. Kunstenaars en schrijvers moesten volgens de partijvoorschriften werken. In communistische jeugdclubs als de Pioniers en de Komsomol werd de jeugd geïndoctrineerd. In het onderwijs, op het werk en in je vrije tijd, overal kwam je de communistische leer tegen. Rusland werd een totalitaire staat waarin één ideologie, het communisme, alle doen en denken bepaalde.

Het belang van de communistische tijd in Rusland

Rusland is in onze tijd niet meer communistisch, maar veel Russen willen kennelijk nog steeds een sterke leider. Sommigen verlangen zelfs terug naar de tijd van Stalin, ook al hebben Lenin en Stalin met harde hand een nieuwe maatschappij opgebouwd. Dit heeft aan miljoenen Russen het leven gekost. Protesteren daartegen was nauwelijks mogelijk. Dat betekende arrestatie, gevangenis of werkkamp.
Van de manier waarop Stalin zijn eigen bevolking terroriseerde, kunnen we leren hoe belangrijk het is om een vrije pers te hebben die de regering kritisch volgt en hoe waardevol een democratie is, waarin niemand onbeperkt macht kan uitoefenen.
Dat sommigen naar de tijd van Stalin terugverlangen, maakt duidelijk dat wij de ogen moeten openhouden voor misleidende propaganda die onderdrukking verhult of ontkent.

KENMERKENDE ASPECTEN

8 Tijd van burgers en stoommachines, 1800-1900
1. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met industrialisatie
2. De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme

9 Tijd van de wereldoorlogen, 1900-1950
3. Het voeren van twee wereldoorlogen
4. Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
5. Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën: communisme

HOOFDVRAAG

Hoe veranderde het Russische tsarenrijk in een totalitaire communistische staat?

DEELVRAGEN

1. Waardoor kwamen in tsaristisch Rusland het socialisme en het anarchisme op?
2. Hoe veroorzaakte de Eerste Wereldoorlog de Russische Revolutie?
3. Hoe bouwden de communisten een nieuwe maatschappij?
4. Hoe werd de Sovjet-Unie een totalitaire staat?

4 1 Socialisten en anarchisten in Rusland

DEELVRAAG
1 Waardoor kwamen in tsaristisch Rusland het socialisme en het anarchisme op?

De Russische piramide

Aan de top van de maatschappelijke en politieke piramide stond de oppermachtige **tsaar**. Hij was fabelachtig rijk en regeerde Rusland autocratisch, zoals een traditionele Russische vader zijn gezin. Behalve verschillende paleizen bezat de tsarenfamilie voor miljarden aan grond, aandelen, kapitaal op de bank, kunstschatten en juwelen. Een andere belangrijke vorst, een kerkvorst, was de patriarch van de Russisch-orthodoxe kerk, die door de tsaar werd benoemd. De kerk leerde de Russen dat God de tsaar en de adel: de grootgrondbezitters of **bojaren**, boven hen had gesteld. Daarom was verzet tegen hen een doodzonde. Mensen met een afwijkende mening werden genadeloos aangepakt. Ze werden geslagen met de Russische 'knoet': een stok met daaraan leren riemen en scherpe ijzertjes of loden bolletjes. Soms werd geslagen totdat het slachtoffer dood was. Een andere straf was verbanning naar Siberië. De bojaren hielpen de tsaar bij het regeren, belasting innen en oorlog voeren. Behalve op hun landgoederen verbleven zij regelmatig aan het hof in Sint-Petersburg, terwijl bedrijfsleiders de uitgestrekte landgoederen beheerden.

BRON 4 De kroning van tsaar Nicolaas II in de kathedraal van Moskou,1896.

In de steden leefden de middenstand, zoals winkeliers en ambachtslieden met een eigen werkplaats, en de bourgeoisie, rijke kooplui en fabrikanten. Dan waren er nog bestuursambtenaren en intellectuelen en schrijvers. Zij richtten zich meestal op het Westen, waar ze hun politieke en maatschappelijke ideeën vandaan haalden. Ook bojaren hielden van westerse invloeden, maar dan op het gebied van mode, literatuur en muziek. Een diepe kloof scheidde adel, middenstand, bourgeoisie en de intellectuelen van de massa van de bevolking.
Industrie was er nog maar nauwelijks, dus er waren ook maar weinig industriearbeiders. De meeste Russen waren boer, tot 1861 als **lijfeigene** gebonden aan de bojaar. Die mocht lijfeigenen verkopen of zelfs vergokken bij een dobbel- of kaartspel. De boeren woonden in de **mir**, de dorpsgemeenschap. Daarbinnen overlegden familiehoofden over de onderlinge verdeling van de landbouwgrond, over de herendiensten (zoals gratis werken op het privéland van de bojaar) en het betalen van de hoofdelijke belasting. Elke Rus was belastingplichtig, behalve bojaren, geestelijken, leger en marine. Van de oogst ging het grootste deel naar de edelman, de rest was voor eigen consumptie en verkoop op de dorpsmarkt. De Russische landbouw bracht weinig op. Dat lag aan het landklimaat met zijn ijskoude winters en hete zomers, maar ook aan de bojaren. Die vonden modernisering, zoals mechanisatie, niet nodig. Er waren immers lijfeigenen in overvloed. Alleen daarom al wilden sommige Russen de lijfeigenschap opheffen.

BRON 5

Lijfeigenschap
Pieter van Woensel, een Nederlandse arts in Russische overheidsdienst, schreef in 1804:
'Rusland zal niet eerder een gelukkig volk worden, voordat de lijfeigenschap wordt afgeschaft. Indien het rijk eens gezegend wordt met een vorst met een gevoelig hart zal hij de adel leren dat de lijfeigenschap een voettreding der wetten van de natuur, van de heiligste rechten is.'
Naar: F. L. Prins, Rusland tussen traditie en verandering, 1991.

Anarchisme en boerensocialisme

Toch was het een edelman met vijfhonderd lijfeigenen, Michael Bakoenin (1814-1876), die uit idealisme de lijfeigenschap wilde afschaffen. Hij vond dat gezag over een ander en materieel bezit het slechte in de mens bovenhaalt. Schaf de almachtige staat en tsaar en het privébezit van een fabriek of van landbouwgrond dus af, maar ook de kerk als mede-onderdrukker van de boeren.

BRON 6 Armoedige 'Wolgaslepers' op het jaagpad, geschilderd door Ilja Repin in 1873. Ze trekken een schip de Wolga op. Doordat het grootste deel van Rusland en Siberië vlak is, zijn de rivieren goed bevaarbaar.

Geef de macht aan kleinschalige gemeenschappen met zelfbestuur, zoals een dorp of fabriek. Wegens zijn opvattingen werd Bakoenins landgoed hem afgenomen en moest hij naar het buitenland vluchten. Bakoenin werd de filosoof van de Russische anarchisten. Het **anarchisme** is een ideologie die tegen elke vorm van georganiseerde regering is (*anarchè* betekent: geen regering). Ook privébezit vinden de anarchisten uit den boze: de grond en de productiemiddelen zouden van alle mensen samen moeten zijn. Daarin hadden ze dezelfde opvattingen als de aanhangers van het **socialisme**. Eerst dachten de anarchisten dat iedereen hun idealen zo geweldig vond dat hun maatschappij er vanzelf zou komen.
Toen daar weinig van terechtkwam, gingen zij steeds meer geweld gebruiken in de vorm van aanslagen. Dit heeft de anarchisten hun slechte naam bezorgd.
Een andere belangrijke groepering met verbeteridealen voor de Russische maatschappij waren de **narodniki** (*narod* = volk), afkomstig uit de ontwikkelde bovenlaag. Zij zagen de aloude mir (als bezitter en bestuurder van de grond) als het ware Russische anarchistisch socialisme. Als jonge narodkini echter op het platteland hun boodschap verkondigden, werden deze 'stadskinderen met hun vreemde ideeën' door de traditioneel ingestelde boeren aan de politie uitgeleverd. Ook de socialisten-revolutionairen van de **Socialistische Revolutionaire Partij** richtten zich op de boeren: alleen van de grootste groep van de bevolking kon Rusland revolutie en socialisme verwachten.

De bourgeoisie ten slotte, die zich sterk op het Westen richtte, koos partij voor de liberalen, die hoopten dat Rusland een parlementaire democratie zou worden met vrije verkiezingen en een sterke volksvertegenwoordiging.

Economische ontwikkeling en expansiepolitiek

Puur om economische redenen hief tsaar Alexander II in 1861 de lijfeigenschap op. Elke mir kon een staatslening krijgen om grond van de edelman te kopen. Maar omdat een boer zijn mir pas kon verlaten als hij zijn aandeel in de schuld aan de edelman had betaald, bleef hij in de praktijk even onvrij. Alexander II liet ook industrie en mijnbouw ontwikkelen en spoorwegen aanleggen. De narodniki dachten dat alleen geweld een eind kon maken aan alle misstanden. Zij bliezen Alexander II met koets en al op (1881). Troonopvolger Alexander III haalde de teugels aan, maar bleef Rusland moderniseren. De arbeiders in de nieuwe industrieën hadden het overigens even zwaar als de boeren. Eind negentiende eeuw pas verbood de overheid nachtarbeid van vrouwen en kinderen en voerde zij een werkdag in van ten hoogste elf-en-een-half uur. Dankzij het steeds uitgebreidere spoorwegnet bloeide de export in graan, katoen en olie. De inkomsten daarvan investeerde de staat in industrie en infrastructuur. Er werd alleen zoveel graan voor de export gereserveerd dat één misoogst al hongersnood in eigen land kon veroorzaken, zoals gebeurde in 1891.

BRON 7

Hongersnood

Aleksandra Bogdanovitsj schreef in haar dagboek over de hongersnood: Verchovski beweert dat de export van tarwe pas werd stopgezet toen A.A. Abaza (voorzitter van de afdeling van Economische Zaken) zijn eigen tarwe voor een goede prijs had kunnen verkopen. Ze zeggen dat in de provincie Simbirsk alle kinderen al van de honger zijn omgekomen. Er is een partij kinderkleding naartoe gestuurd, maar die kwam weer terug. Er zou niemand meer over zijn om de kleren te dragen. De verontwaardiging groeit met de dag.

Naar: O. Figes, Tragedie van een volk. De Russische Revolutie 1891-1924, 2008.

Het grootste ontwikkelingsproject was de aanleg van de Trans-Siberië-Expres (1890), onder Alexander III begonnen en door Nicolaas II voortgezet. Deze spoorlijn verbond Rusland met zijn gebieden in het Verre Oosten. Rusland raakte hierdoor geïnteresseerd in delen van China, zoals Mantsjoerije en Korea. Dat leidde tot politieke conflicten met Japan, dat ook een begerig oog op die gebieden had laten vallen. Wel stimuleerde Nicolaas II de ontwikkeling van boeren tot vrije, marktgerichte zelfstandigen, de **koelakken**.

Marxisten

Bakoenin ontmoette in ballingschap andere Russische revolutionairen. Hun voorbeeld was Karl Marx, die had verkondigd dat een socialistische revolutie alleen zou plaatsvinden in een modern land met veel industrie. Dan pas waren er voldoende industriearbeiders – proletariërs – om de macht te grijpen en de 'dictatuur van het proletariaat' te vestigen. Zijn **ideologie**, zijn opvatting hoe de maatschappij moest worden ingericht, was het **marxistisch socialisme**. Voor veel Russen was dat een openbaring: een bevolking die alle bezit in handen krijgt en zichzelf regeert, en dat door revolutie! Maar gold marxisme ook voor het agrarische Rusland? Voor Marx waren industriearbeiders immers de ware vertegenwoordigers van de vooruitgang. Het verhaal gaat dat Marx, als hij per trein door Duitsland reisde, op de stations minachtend het raampje dicht deed om de boerenlucht niet te hoeven ruiken. Omdat Rusland echter steeds meer mijnbouw en industrie ontwikkelde, dachten Russische marxisten dat ook Rusland op weg was naar een marxistische revolutie. Zij stichtten de **Russische Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (RSDAP)**. Op een partijvergadering in Londen (1903) overtuigde Vladimir Lenin een meerderheid, de **bolsjewieken** oftewel 'meerderheidsmensen', ervan dat de partij het voortouw moest nemen om de arbeidersmassa te leiden. Zij worden ook vaak de **communisten** genoemd. De **mensjewieken** (de 'minderheidsmensen' op de vergadering van 1903) wilden liever wachten tot er genoeg arbeiders in Rusland waren voor een spontane revolutie.
Onderling ruziënd in het buitenland, ondergedoken in eigen land of eenzaam verbannen in Siberië, wachtten anarchisten, marxisten, bolsjewieken, mensjewieken en socialisten-revolutionairen op hun kans.

BRON 8 Op de wereldtentoonstelling in Parijs (1900) lieten de Russen trots zien hoe ver ze toen waren: tot Peking. Dat was niet voor niets: Rusland had westerse leningen nodig.

4 2 De drie revoluties

BRON 9 Bloedige Zondag, 9 januari 1905. De vreedzame demonstratie van Gapon wordt bloedig uiteengeslagen. Een schilderij van Ilja Repin.

DEELVRAAG

2 Hoe veroorzaakte de Eerste Wereldoorlog de Russische Revolutie?

De eerste revolutie die het bewind van de tsaren bedreigde vond plaats in 1905, maar de Februarirevolutie en de **Oktoberrevolutie** van 1917 zouden aan het tsarenregime definitief een einde maken. Alle drie de revoluties begonnen toen Rusland in oorlog was, maar natuurlijk hadden ze ook interne oorzaken.

De revolutie van 1905

De aanleg van de Trans-Siberië-Expres had de interesse van de tsarenregering gewekt in wat er in het Verre Oosten gebeurde. Daar probeerde Japan zijn invloed en grondgebied uit te breiden ten koste van het zwakke China. Toen Japan de Chinese havenstad Port Arthur in Mantsjoerije innam, greep Rusland in. De Chinese gebieden Mantsjoerije en Korea zouden Russisch moeten worden en in die expansiepolitiek paste deze Japanse actie niet. Rusland probeerde zelf Port Arthur en Mantsjoerije in te nemen. Dit liep uit op een dramatische mislukking. In januari 1904 overviel de Japanse marine het Russische vlooteskader dat voor Port Arthur lag. De Japanse marine zette troepen aan land. Die versloegen het Russische leger, dat inderhaast via de Trans-Siberië-Expres was aangevoerd. In 1905 werd het nog erger toen de Russische Oostzeevloot, die helemaal naar de Chinese Zee was gevaren, vernietigd werd. Ondertussen groeide in Rusland de onrust over deze smadelijke nederlagen tegen het als minderwaardig beschouwde Japanse volk uit tot een echte revolutie.

BRON 10

Smeekschrift aan de tsaar

Sire, wij richten ons tot u.

'Sire – Wij, de arbeiders en inwoners van Sint-Petersburg, afkomstig uit verschillende standen, richten ons, samen met onze vrouwen, onze kinderen en onze ouderen, tot U, o Sire, voor gerechtigheid en bescherming. Wij zijn arm, we worden onderdrukt, we moeten eindeloos zwoegen en we worden met minachting behandeld. We stikken in al dit despotisme en deze rechteloosheid.'

Naar: O. Figes, Revolutionair Rusland 1891-1991, een geschiedenis, 2014.

De tekst van bron 10 vormt het begin van het smeekschrift dat de priester Georgi Gapon schreef aan Nicolaas II. Hij ging op 9 januari 1905 voorop in een grote demonstratieve optocht naar het paleis om het aan te bieden. De menigte was net zo verontwaardigd over de nederlagen tegen Japan als over de binnenlandse problemen. De mensen gaven de schuld echter niet aan 'vadertje tsaar', maar aan zijn ministers en adviseurs, die hem verkeerde dingen influisterden. Daarom werd er ook een portret van Nicolaas II meegedragen. Er waren veel vrouwen en

kinderen bij, om het vreedzame karakter van de demonstratie te benadrukken. Toen een regiment ruiters op de stoet begon in te hakken, bleef een aantal demonstranten gewoon doorlopen, recht in de bajonetten en het geweervuur van de infanteristen iets verderop. En toen iedereen alle kanten op vluchtte, bleven de militairen steken en schieten. Ook elders in de hoofdstad waren demonstraties en ook daar werd met scherp geschoten. Zo werd zondag 9 januari 1905 Bloedige Zondag en verloren velen hun geloof in vadertje tsaar.

Uit woede over Bloedige Zondag braken vervolgens in het hele land stakingen uit. De liberalen, die hun aanhang hadden onder de meer ontwikkelde bourgeoisie, roken hun kans. Misschien was dit het moment waarop Rusland een parlementaire democratie kon worden. In juni brak muiterij uit op het oorlogsschip Potjomkin in de Zwarte Zee en begonnen boerenopstanden tegen de bojaren. Bijna drieduizend landhuizen gingen in vlammen op. De marxistisch-socialisten van Lenin en Trotski organiseerden stakingen en richtten **sovjets** op, raden van arbeiders in een fabriek of stad. Uiteindelijk wist Nicolaas II, met beloftes en met veel geweld van trouw gebleven politie en legeronderdelen, een eind te maken aan de chaos. De liberalen kregen hun zin: er kwam een parlement, een **Doema**. In 1906 werden er de eerste verkiezingen voor gehouden. Veel invloed zou deze Doema niet krijgen.

De Eerste Wereldoorlog

Op 1 augustus 1914, de dag van de Duitse oorlogsverklaring (hoofdstuk 3), trokken Russische troepen Pruisen binnen, maar zij werden nog in diezelfde maand bij Tannenberg en de Masurische Meren verslagen. In Sint-Petersburg vielen boze burgers de Duitse ambassade aan en winkels van eigenaren met een Duitse achternaam. Uit angst dat die anti-Duitse opstandjes zich tegen hem zouden keren – tsarina Alexandra was van Duitse afkomst, net als veel hovelingen – veranderde Nicolaas II de naam Sint-Petersburg demonstratief in Petrograd. In 1915 volgden weer verpletterende nederlagen. Het leger trok zich terug en had nu in totaal vier miljoen doden, gewonden en krijgsgevangenen verloren. In de waan dat het ontzag voor hem de motivatie van het leger kon bevorderen, benoemde Nicolaas II zichzelf tot opperbevelhebber. Hij verliet de hoofdstad en vertrok naar het front.

Het verlies van landbouwgrond door de Duitse opmars en de verwaarlozing van de landerijen – de boeren en hun paarden dienden in het leger – veroorzaakten in de winter van 1916-1917 een grote hongersnood.

BRON 11 De keizerlijke symbolen worden in brand gestoken, februari 1917.

De Februarirevolutie

De overheidsfinanciën waren een chaos en de inflatie was torenhoog. Nicolaas II kreeg als tsaar én als opperbevelhebber de schuld van alles. Soldaten muitten; zij kozen sovjets om hen te vertegenwoordigen en eisten het aftreden van de tsaar. Arbeiders kozen 'fabrieks-sovjets' en ook in de steden kwamen sovjets. Op landgoederen van de bojaren organiseerde de Socialistisch-Revolutionaire Partij 'boerensovjets'. Het leek wel 1905! Vertegenwoordigers van de sovjets van geheel het land vergaderden in een Pan-Russisch Congres van Sovjets.

Op 23 februari 1917 gingen arbeidsters in Petrograd uit protest tegen de honger en de armoede de straat op en plunderden bakkerswinkels en huizen van rijke stadgenoten. Toen soldaten het vuur op hen openden, kwamen matrozen van de Petrogradse marinehaven Kronstadt de arbeidsters te hulp en legden arbeiders uit de wapenindustrie het werk neer. Muitende garnizoenssoldaten trokken op 27 februari naar het paleis waar de Doema vergaderde. Toen ook de legercommandanten de tsaar lieten vallen, werd zijn aftreden onvermijdelijk.

BRON 12

Telegramverkeer

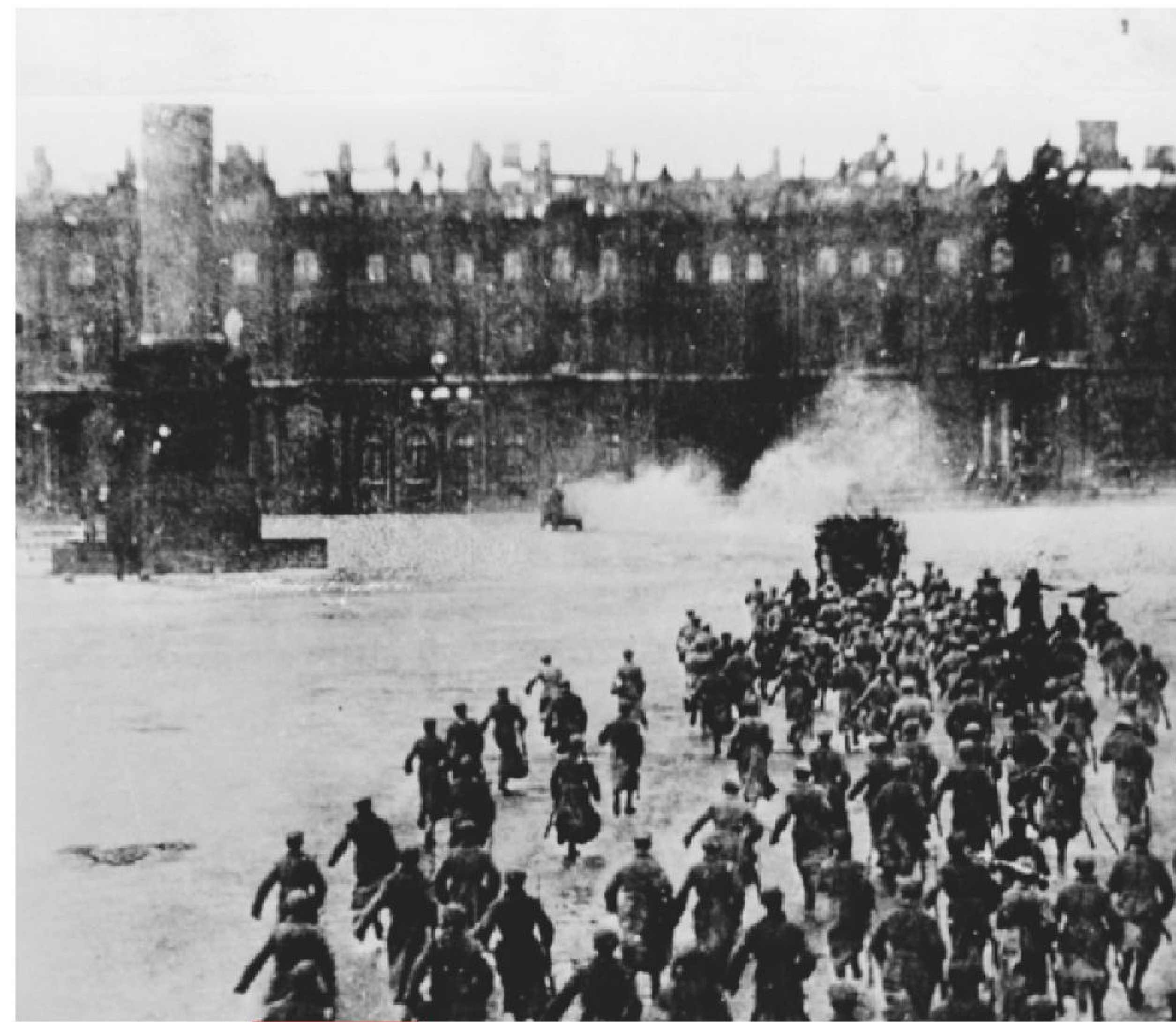
Tussen de voorzitter van de Doema en Nicolaas II gingen op 27 februari en 1 maart telegrammen heen en weer.

Voorzitter Doema: De toestand verergert, majesteit. Maatregelen moeten meteen genomen worden. Anders heeft het laatste uur geslagen voor Rusland en uw dynastie.

Nicolaas II: Er is geen offer dat ik niet bereid ben te brengen voor het heil en welzijn van moedertje Rusland. Daarom treed ik af ten gunste van mijn zoon. Mijn broer zal tijdelijk regent zijn.

Naar: I. Kershaw, De afdaling in de hel, Europa 1914-1949, 2015.

Deze **Februarirevolutie** betekende de val van Nicolaas II en het einde van het keizerrijk. De nieuwe Voorlopige Regering beloofde aan de bondgenoten Engeland en Frankrijk voortzetting van de oorlog tegen Duitsland en stelde de Russen verkiezingen voor een echt machtige Doema in het vooruitzicht. Premier werd de socialistisch-revolutionair Kerenski.

BRON 13 De Rode Gardisten nemen het Winterpaleis in (oktober 1917). 'Stil' uit de propagandafilm 'Oktober' van regisseur Sergei Eisenstein (1928).

Voor Lenin en Trotski kwam deze revolutie onverwacht. Haastig beloofden ze vanuit ballingschap: gemeenschappelijk bezit van fabrieken en boerenland en het einde van de honger. Hun marxistische kameraden in Rusland probeerden de macht in de sovjets te grijpen. Om de chaos in Rusland te vergroten, verleenden de Duitsers Lenin in april vrije doortocht naar Petrograd. In zijn Aprilstellingen beloofde Lenin 'land, brood, alle macht aan de sovjets en vrede'.

Onder Kerenski verloor het Russische leger in juli opnieuw. Frontsoldaten deserteerden massaal om erbij te zijn als het land verdeeld werd. Vele mirs pakten de landbouwgrond namelijk al af van de bojaren. Officieren die soldaten wilden tegenhouden werden doodgeschoten. Kerenski liet de bolsjewistische onruststokers bestrijden, waarop Lenin uitweek naar Finland, dat autonomie genoot binnen het rijk.

Oktoberrevolutie

Trotski keerde in september terug en werd hoofd van de Petrogradse Sovjet. Lenin verliet Finland weer en op 24 oktober bestormden bolsjewistische Rode Gardisten het Winterpaleis en arresteerden de leden van de Voorlopige Regering. Alleen Kerenski ontkwam. Het was meer een staatsgreep dan een massale revolutie, want het leven op straat ging gewoon door. Uit onvrede met deze tweede revolutie, nog voor de beloofde verkiezingen, verlieten veel mensjewieken en socialisten-revolutionairen de vergadering van het Pan-Russische Congres van Sovjets in Petrograd. Zo kregen de bolsjewieken de meerderheid in het Congres en werden alle bolsjewistische voorstellen aangenomen.

BRON 14

Trotski richt zich tot mensjewieken en socialisten-revolutionairen op het Congres van Sovjets: 'U bent armzalige eenlingen, u bent failliet, uw rol is uitgespeeld, scheert u weg naar de plaats waar u van nu af thuishoort: op de vuilnisbelt van de geschiedenis!'

Naar: O. Figes, Revolutionair Rusland 1891-1991, een geschiedenis, 2014.

Een bolsjewistische regering van 'volkscommissarissen' (ministers) begon aan de immense taak om heel Rusland onder haar gezag te brengen. Dat moest met geweld en terreur, want de overgrote meerderheid van de Russen steunde haar niet. Lenin en de zijnen durfden de beloofde verkiezingen niet meer tegen te houden. Een kwart van de stemmen ging naar de bolsjewieken, terwijl de socialisten-revolutionairen duidelijk wonnen. 'De partij onderneemt de revolutie namens de arbeidersklasse,' stelden Lenin, Trotski en Stalin toen en stuurden het nieuwgekozen parlement in januari 1918 naar huis.

4 3 Van Burgeroorlog tot Vijfjarenplannen

DEELVRAAG
3 Hoe bouwden de communisten een nieuwe maatschappij?

Rood tegen Wit

De socialistische maatschappij opbouwen was moeilijk zolang Rusland nog in oorlog was. Daarom sloot Lenin in maart 1918 met de centralen de Vrede van Brest-Litovsk. Rusland verloor de Oekraïne, het Russische deel van het voormalige Polen, Estland, Letland, Litouwen en Finland. Dat maakte weinig uit, want in het industrieel ontwikkelde Duitsland, Frankrijk en Engeland zou volgens Lenin toch binnenkort de marxistische revolutie uitbreken. Dat had Marx immers voorspeld en de oorlogsomstandigheden zouden het laatste duwtje geven op weg naar de overwinning van het internationale socialisme.
Landsgrenzen telden dan niet meer. Verontwaardigd stuurden de geallieerden een troepenmacht om de revolutie ongedaan te maken en de Russen terug te brengen in de oorlog. De geallieerden steunden hiermee in de burgeroorlog, die intussen in Rusland was uitgebroken, de Witten. Die vochten tegen de **Roden**, de bolsjewistische regering, zo genoemd naar het rood van het socialisme. De **Witten** vormden een bont gezelschap: officieren met heimwee naar de tsaar, zonen van de adel en de bourgeoisie, boerengroeperingen en opstandige nationaliteiten zoals Oekraïners en Georgiërs. De bourgeoisie en de adel hadden in de ogen van Lenin afgedaan. Dat waren 'plunderaars die aan de beurt zijn om geplunderd te worden'. Landhuizen van de bojaren en rijke burgerhuizen werden leeggeroofd. Ongeveer twee miljoen welgestelden vluchtten berooid naar het buitenland.
Trotski organiseerde het **Rode Leger** en dwong de boeren met terreur om dienst te nemen. De geweldige groei van het Rode Leger van 430.000 man in oktober 1918 naar 5.300.000 eind 1920 kwam ook doordat veel Russen bang waren voor terugkeer van de oude maatschappij en het tsarenregime. Om de Witten elke hoop daarop te ontnemen, liet Lenin in 1918 Nicolaas II en zijn gezin in Jekaterinenburg vermoorden. Om van Jekaterinenburg geen bedevaartsplaats te maken, hakten hun bolsjewistische beulen de lichamen in stukken en begroeven die. De RSDAP kreeg een nieuwe naam: Communistische Partij van de Sovjet-Unie. 'Communistisch' verving het begrip bolsjewistisch, dat te inheems-Russisch klonk tegenover het buitenland. De **Burgeroorlog tussen Roden en Witten** duurde tot in 1922 en kostte meer dan zeven miljoen Russen het leven, bijna vier keer zoveel als de Eerste Wereldoorlog. De communisten wonnen en Moskou werd de nieuwe hoofdstad van de Sovjet-Unie.

BRON 15 Hongerige boeren op de vlucht, gefotografeerd langs de kant van de weg, 1921.

Lenins oorlogscommunisme

Het platteland moest gratis graan en vlees leveren aan de staat. Dat ging rechtstreeks naar de militairen en de industriearbeiders. De arme boeren en landarbeiders verdreven zelf met geweld de rijkere, zelfstandige boeren van hun boerderijen en begonnen hun land en het grondbezit van de bojaren in mir-verband onderling te verdelen. Ze werkten in coöperaties, gewend als ze waren aan samenwerking binnen de mir. De fabrieken werden staatseigendom en arbeiders moesten overal inzetbare 'arbeiderslegers' vormen. Ze kregen betaald in voedsel, kleding en huisvesting. Nu de sovjets allemaal in handen van de communisten waren, werden die de baas in alle bedrijven. Deze aanpak noemde Lenin **oorlogscommunisme**.
Maar bolsjewistische brigades die graan of vlees kwamen ophalen, werden door de boeren opgehangen of doodgestoken. Daardoor stagneerde de voedselaanvoer naar de industriesteden. Het oorlogscommunisme pakte dan ook slecht uit. Duizenden onwillige boeren werden doodgeschoten, tienduizenden naar strafkampen gestuurd. De industriële productie was begin 1921 nog maar een derde van die in 1913 en die in de landbouw veertig procent. Het resultaat was een vreselijke hongersnood. Arbeiders in de grote steden gingen massaal in staking. In maart 1921 staakten ook de matrozen van Kronstadt, die voordien steunpilaren van de revolutie waren. Zij eisten vrije handel in voedingsmiddelen en vrije verkiezingen voor de sovjets. Trotski's Rode Leger sloeg deze muiterij neer. Duizenden marinemensen sneuvelden en de rest werd na afloop geëxecuteerd of naar kampen in Siberië verbannen.

BRON 16
Lenin over terreur
We moeten de kracht en de populariteit van de terreur bevorderen. Boeren zijn uitzuigers die rijk zijn geworden van de honger van het volk. Koelakken zijn valse vijanden van de Sovjetregering en bloedzuigers die zich hebben gevoed met het bloed van de arbeiders. Dood aan hen allen!
Naar: I. Kershaw, De afdaling in de hel, Europa 1914-1949, 2015.

Nieuwe Economische Politiek

Toch konden de communisten niet op tegen dit hardnekkige verzet en de vreselijke hongersnood. Ze vaardigden in 1921 de **Nieuwe Economische Politiek (NEP)** uit. Boeren mochten grond bezitten en hun producten weer vrij verkopen, na afdracht van een klein deel ervan als belasting. Winkels, werkplaatsen en kleine fabrieken werden weer privébezit en mochten marktgericht werken. Alleen mijnbouw en zware industrie waren daarvan uitgesloten. Toen de productie en handel op gang kwamen en er weer meel en vlees genoeg was, waren velen daar blij mee, maar de echte bolsjewieken vonden de NEP een terugval.
Toen Lenin in 1924 was gestorven, ontstond er een machtsstrijd in de partijtop. De socialistische revolutie in Frankrijk, Duitsland of Engeland was uitgebleven en het nog steeds zo agrarische Rusland stond er alleen voor. De populaire Trotski bleef aansturen op een wereldrevolutie, maar Stalin en anderen wilden eerst 'revolutie in één land'. Om de industrie te ontwikkelen en het aantal arbeiders te laten groeien, zou de NEP voortgezet worden. Tegenstanders van dit beleid werden uit de partij gezet en Trotski werd in 1929 zelfs uit Rusland verbannen. Stalin, die als secretaris-generaal binnen de partij veel bondgenoten had doordat hij de duizenden partijbenoemingen regelde, trok de macht naar zich toe.

Collectivisatie

Na zijn machtsovername maakte Stalin onmiddellijk een eind aan de NEP. Alle boeren moesten versneld in collectieve boerderijen worden samengebracht (**collectivisatie**). Daartoe werden **kolchozen** opgezet, waarbinnen de boeren nog wel een eigen stukje grond mochten bebouwen. Maar wat Stalin betrof moesten de boeren vooral in **sovchozen** werken, staatslandbouwbedrijven met boeren in loondienst. Dat paste helemaal in zijn idee van een door de staat geleide economie. De landbouw moest goedkope grondstoffen en voedsel produceren voor de stedelingen en industriearbeiders én voor de export. Van de opbrengst daarvan zou de industrie worden opgebouwd. Het aantal industriearbeiders – tenslotte de motor van de marxistische revolutie – moest groeien. Stalin liet, te beginnen in 1928, **Vijfjarenplannen** opzetten met onmogelijk haalbare streefgetallen voor de productie in industrie en landbouw voor vijf jaar. Hierdoor kreeg hij de boeren tegenover zich die al samenwerkten in coöperaties van de mir. Alle landbouwproblemen schreef Stalin toe aan koelakken-verzet. Ook al waren het geen rijke boeren, toch werden boeren die tegenwerkten al snel koelakken genoemd. En zo'n kapitalistische koelak werd, van huis en haard verdreven, doodgeschoten of in de gevangenis gezet. Miljoenen verdwenen in strafkampen. Nog eens miljoenen stierven de hongerdood.

BRON 17 Sjaal met het opschrift: Industrialisatie is de weg van Lenin naar het communisme (1917-1927).

BRON 18 Een van zijn grond en vee beroofd 'koelakkengezin' wordt uit de boerderij gezet.

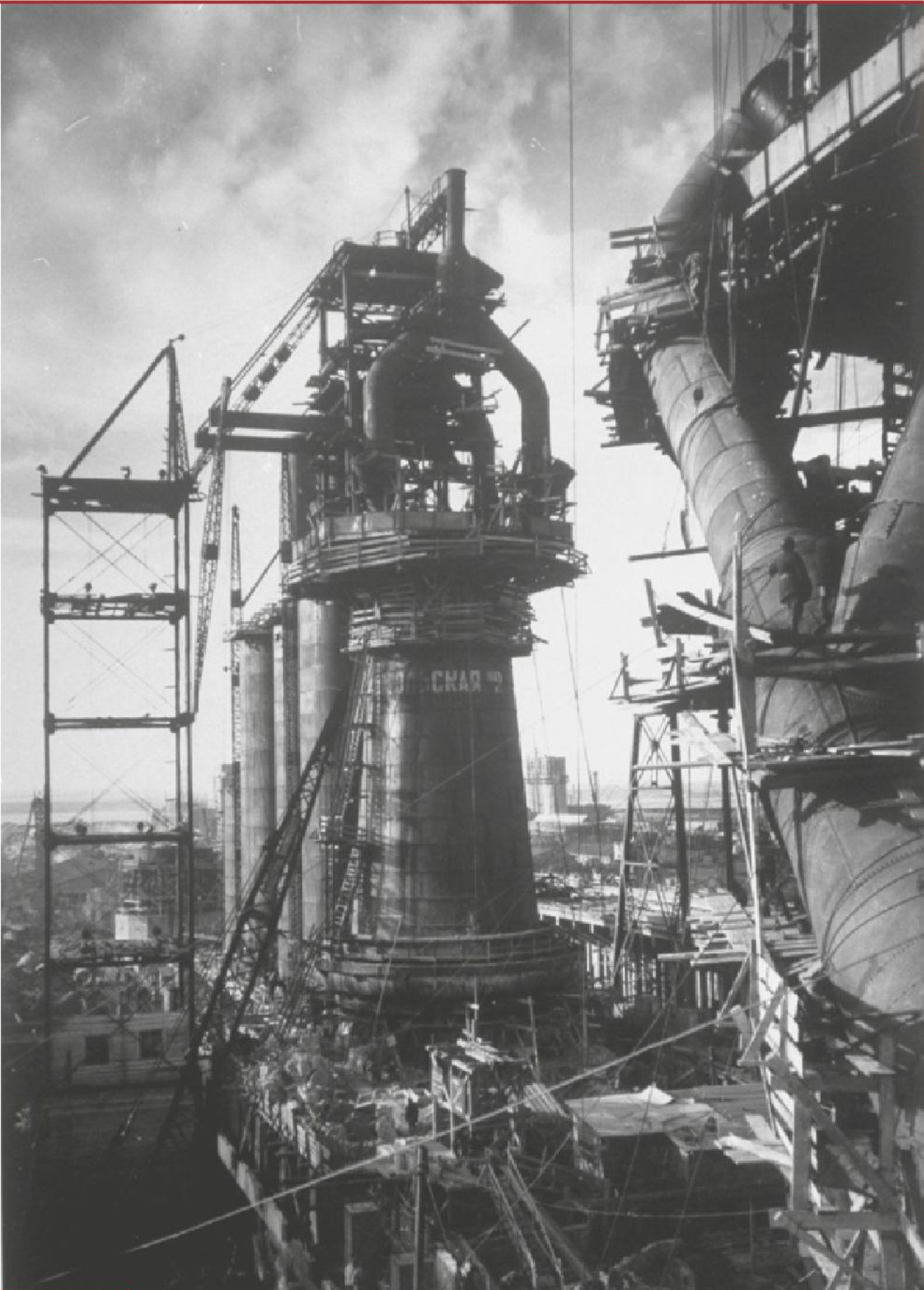
Ook kleine fabrieken en winkels werden weer staatsbezit. De nieuwe industrie moest de productie van consumptiegoederen overnemen van de ambachtslieden. Dat mislukte, waardoor er ook op dit gebied grote tekorten ontstonden. De bolsjewistische managers kregen de schuld en werden door Stalins geheime politie, de Tsjeka, opgepakt. Vanwege de industrialisatiepolitiek werd de woningbouw verwaarloosd, waardoor tienduizenden die naar de stad waren getrokken op zoek naar werk, in krotten en overvolle woonkazernes woonden.
Hoewel Stalin met zijn Vijfjarenplannen bij lange na niet de voorgespiegelde productiecijfers haalde, werden toch talloze machinefabrieken en hoogovens gebouwd. Met dwangarbeid liet Stalin kanalen, spoorwegen en wegen aanleggen en nieuwe industrie- en mijnbouwregio's ontwikkelen. De prijs die de bevolking ervoor moest betalen was bijzonder hoog. Een deel verdroeg dat uit idealisme, anderen onder de dwang van de vreselijke terreur.

BRON 19

Geloof in 'de Partij'

In 1926 beschreef Joseph Roth voor de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* het enthousiasme voor de nieuwe maatschappij.
'Voor de jonge Tsjoevasjen is communisme beschaving, de kazerne van het Rode Leger in de stad een paleis en het paleis – dat ook voor hem geopend is – een zevenhonderdste hemel. Elektriciteit, krant, radio, boek, inkt, schrijfmachine, bioscoop, theater – alles wat ons zo moe maakt – vernieuwt de primitieve mens en doet hem opleven. Alles is te danken aan "de Partij". Zij heeft niet alleen de hoge heren ten val gebracht, ze heeft ook de telefoon uitgevonden en het alfabet. Ze heeft de mensen geleerd trots te zijn op zijn eigen volk, op zijn kleinheid, zijn armoede. Ze heeft zijn nederige verleden tot een verdienste gemaakt. Zijn boerse, instinctieve wantrouwen verdwijnt bij zo veel prachtige dingen. Zijn kritisch vermogen is nog lang niet ontwaakt. Zo wordt hij een fanaticus van het nieuwe geloof. Het "collectieve gevoel", dat de boeren ontberen, vervangt hij dubbel en dwars door extase.'

Naar: M. Krielaars, H. Driessen, ooggetuigen van de Russische geschiedenis, 2007.

BRON 20 Staalfabriek in de nieuwe stad Magnetigorsk in de Oeral, een van de grootste ter wereld, 1938.

BRON 21 Het Vijfjarenplan in de praktijk

Product	Gepland	Werkelijk
Gietijzer	17 miljoen ton	6,2 miljoen ton
Petroleum	45 miljoen ton	21,4 miljoen ton
Tractoren	170.000	49.800
Auto's	200.000	23.900

Naar: O. Chlevnjoek, Stalin, de biografie, 2015.

4 4 Op weg naar de totalitaire staat

DEELVRAAG
4 **Hoe werd de Sovjet-Unie een totalitaire staat?**

BRON 22 In 1924 wordt de kop van Lenin uitgehouwen in een berg op de Krim. Links staat de beeldhouwer.

Leninisme

'De partij voert de marxistische revolutie uit namens de arbeidersklasse,' was Lenins stelling. Daarom moest iedereen de partij gehoorzamen, anders werd je hardhandig het zwijgen opgelegd. 'Hoe kun je een revolutie voltooien zonder vuurpelotons?', vroeg Lenin het partijcongres in 1917. De marxistische ideologie van een revolutie van de arbeidersklasse was veranderd in een van de partij, het **leninisme**. Ook binnen de partij was gehoorzaamheid van groot belang. Onder Lenin werden al processen gevoerd tegen politieke tegenstanders, **showprocessen**, waarin beklaagden vaak gefantaseerde bekentenissen aflegden, waarna ze werden schuldig bevonden en geëxecuteerd.

Stalinisme

Lenins opvolger Stalin wantrouwde iedereen en zeker medestanders uit de revolutietijd. Waren die niet eigenlijk op zijn positie uit? Ook zij bekenden, uit angst voor hun familie, uit blinde trouw aan het bolsjewisme of vanwege vreselijke martelingen, de meest fantastische misdaden tegen de Sovjet-Unie. Ze werden vervangen door een jongere garde van partijleden die hun positie aan Stalin te danken hadden. In de jaren dertig leek niemand, zelfs hoge officieren en partijfunctionarissen niet, de dans te kunnen ontspringen. Ze werden doodgemarteld, doodgeschoten of in werkkampen opgesloten. Die lagen als eilanden in een oceaan van Siberische toendra's, steppen en wouden en werden beheerd door de organisatie Goelag. Samen vormden ze de **Goelag Archipel**. Het hoogtepunt van de vervolgingen was de periode van de **Grote Terreur** (1937-1938).

Onder Stalin werd Lenins revolutie van de *partij* namens de arbeidersklasse de revolutie van *één man* namens de partij: het **stalinisme**. Het verzet was wel groot, maar langzamerhand verlangde de gewone Rus ook naar rust en orde. Met echte democratie hadden ze geen ervaring, wel met autoritaire bestuurders, eerst de tsaren en nu Stalin. 'Het Russische volk heeft behoefte aan een tsaar,' riep Stalin in 1934. Ook het boerenideaal van een strenge vader, aan wie vrouw en kinderen gehoorzaam zijn, kon Stalin wel gebruiken. Verder moest de Rus onder dwang en onder invloed van propaganda veranderen in een echt socialistisch mens. Vandaar ook het programma 'De Uitroeiing van de Godsdienst'. Eerst werden de kerkklokken weggehaald, daarna werden duizenden gebedshuizen vernietigd en ten slotte werden de geestelijken gedood of gedeporteerd. Hiermee raakten de plattelanders hun geestelijke steunpilaar kwijt: de *pope* ofwel dorpspastoor, de rabbijn of de imam. Romans en gedichten schrijven mocht alleen als die gingen over het communisme en Stalin. Schrijvers die iets anders deden of wilden, verdwenen in gevangenissen of strafkampen. Hetzelfde gold voor beeldend kunstenaars en filmers. Kunst moest **'socialistisch-realistisch'** zijn: je moest kunnen zien 'wat het voorstelde' en het moest het communisme dienen.
Kinderen werden lid van de Pioniers, een soort communistische padvinderij. Daarna konden jongeren doorstromen naar de Komsomol, waarin een nieuwe generatie werd klaargestoomd om het communisme te dienen. Bijvoorbeeld door hun eigen ouders of die van hun vrienden te verraden, als die er iets opstandigs uitflapten.

BRON 23 Propaganda-affiche voor de communistische jeugdbeweging.

Het gezin had voor de communisten afgedaan; er werden uitsluitend woonkazernes gebouwd met gemeenschappelijke toiletten op de gang en dunne muren tussen de verblijven. Een privéleven was daar niet mogelijk. Later kwam Stalin daarvan terug, omdat er veel te weinig kinderen geboren werden. Omdat verscheidene mirs werden samengebracht in een collectieve boerderij of bij dat proces juist werden gesplitst, verloren de dorpsbewoners de vertrouwde organisatie van hun leefomgeving, waarin ze lief en leed hadden gedeeld en samen beslissingen hadden genomen.
Met **propaganda** werd de bevolking doordrongen van het communisme en het heilzame werk van Stalin. In het begin mocht Stalin niet belangrijker lijken dan Lenin, de aanbeden leider van de Russische Revolutie.
Langzamerhand echter werd zijn rol in de Oktoberrevolutie steeds meer verdraaid: van minder belangrijk dan Lenin naar even belangrijk, tot je in 1933 in Moskou twee keer zoveel borstbeelden en afbeeldingen van Stalin zag als van Lenin. Dat mondde uit in een regelrechte **persoonsverheerlijking**. Het viel echter niet mee voor tekenaars en schilders om van de nogal onooglijke Stalin in hun propagandamateriaal een krachtige leidersfiguur te maken.

BRON 24 'Lang leve Stalin, de grote architect van het communisme!'
Stalin bekijkt op deze propagandaposter de grootste stuwdam voor het opwekken van elektriciteit ter wereld, in de Oekraïne, vlakbij Kiev.

BRON 25

Onfeilbare leider

Meesterlijk en met de volle steun van het Sovjetvolk vervulde Stalin de taak van leider van de partij en het volk, toch liet hij nooit een spoor van gewichtigheid, verwaandheid of eigendunk blijken,' schreef Stalin zelf in het voorwoord bij zijn biografie, die in 1947 in 13 miljoen exemplaren in Rusland werd verspreid. Stalin had elke zin gecontroleerd voor het boek naar de drukker ging.

Naar: O. Chlevnjoek, Stalin, de biografie, 2015.

Uiteindelijk stond alles, van schoolboeken en onderwijs tot werk en vrijetijdsbesteding, van krant en film tot wonen en familieleven, in dienst van het communisme: alles was 'politiek' geworden. Zo'n maatschappij, waarin het hele leven beheerst wordt door een ideologie, noem je **totalitair**.
Door oorlogen en revoluties was zo een einde gekomen aan het eeuwenoude tsarenrijk. Of de Russen er beter van werden, was iets wat al in Stalins tijd ernstig betwijfeld werd. Twee grapjes die je alleen in zeer betrouwbaar gezelschap kon vertellen, illustreren dat.

- *Een bolsjewiek legt een oude vrouw uit wat het communisme te bieden heeft: 'Alles zal in overvloed te krijgen zijn. Voedsel, kleding, wat u maar kunt bedenken. U kunt ook naar het buitenland reizen.' 'O,' zei de oude vrouw, 'net als onder de tsaar!'*
- *'Wat voor nationaliteit hadden Adam en Eva?' 'Sovjetburgers natuurlijk. Wie anders loopt er blootsvoets en naakt rond, met een enkele appel die hij nog moet delen ook, en denkt dan nog dat hij in het paradijs is beland?'*

Verdieping bij 4.4

Van idealist tot beroepsrevolutionair

Stalin werd in 1878 geboren als Josef Dzjoeghasjvili in een uithoek van het Russische rijk, het Georgische stadje Gori. Zijn moeder was de dochter van lijfeigenen die in 1864 naar Gori waren verhuisd en zijn vader was schoenmaker. Met de armoede, zoals die in latere propaganda werd voorgesteld, viel het mee. Zijn vader verdiende redelijk als bekwame vakman.
Sommige historici menen dat Josef Dzjoeghasjvili een moeilijke kindertijd had en veel werd geslagen, zowel door zijn vader, een alcoholist, als door zijn moeder. Dat zou zijn kille wreedheid later als dictator verklaren. Maar in feite was het gezinsleven voor Georgische begrippen normaal. Toen vader Vissarion, gedwongen door zijn drankprobleem, vrouw en kind verliet, hoefde 'SoSo' niet te werken, maar ging hij naar school, waar hij vloeiend Russisch leerde spreken en schrijven. Daarna studeerde hij aan het seminarie, mede dankzij financiële bijstand van vrienden en familie en een beurs van de staat.
Van de pokken die hij als kind kreeg, hield hij een pokdalig gezicht over. Na een ongeluk werd hij niet goed behandeld, waardoor hij al jong aan artrose aan zijn gewrichten leed en zijn linkerarm nauwelijks kon gebruiken. Veel later werd het daarom lastig voor de propagandamachine om hem als de kwieke, sterke man neer te zetten die Sovjet-Rusland naar een stralende toekomst kon leiden. Op het seminarie ruilde Stalin zijn christelijk geloof in voor het geloof in de ideeën van Karl Marx. Vervolgens radicaliseerde hij steeds meer.

BRON 26 Josef Dzjoeghasjvili als gezocht crimineel onruststoker in een politiedossier, 1908.

Dat bracht hem in problemen op het instituut. Uiteindelijk moest hij vertrekken, maar wel met een goed getuigschrift en diploma, waarschijnlijk dankzij zijn zieke moeder. Hij kreeg een baantje bij een weerstation, maar dook onder toen hij verdacht werd van betrokkenheid bij grote stakingsgolven in 1900 en in 1901 in de stad Tiflis. Hiermee begon zijn carrière als beroepsrevolutionair; hij was op dat moment begin twintig.

Extremisme, geweld en wantrouwen

Rusland zelf, en zeker de woeste Kaukasus, kende al eeuwenlang een vrij harde cultuur met extremisme en geweld en dat gold ook onder revolutionairen. Een historicus die Josef toen ontmoette, omschreef hem al zo: 'Buitengewoon wreed en wraakzuchtig en bereid de meest extreme maatregelen te treffen'. Volgens een politierapport was hij iemand die 'zeer voorzichtig opereert en op straat voortdurend achteromkijkt'. Deze combinatie van eigenschappen kwam hem later, tijdens zijn klim naar de top, goed van pas. Omdat hij de schuld kreeg van een overval op een gevangenis om medestrijders te bevrijden, werd Josef gevangengezet. Na meer dan een jaar volgde zijn verbanning naar Siberië. Al snel ontsnapte hij en dook in 1904 weer op. Intussen had het bolsjewisme gezegevierd binnen de RSDAP, een stroming die om geharde beroepsrevolutionairen vroeg. Zelfs ervaren criminelen waren welkom. De partij richtte gewapende milities op, overviel geldtransporten van banken, vermoordde en terroriseerde tegenstanders, stak fabrieken in brand, zette illegale drukkerijen op en organiseerde stakingen. Het was een kolfje naar de hand van de jonge revolutionair.
Op het paspoort van een gestorven vriend bezocht hij in het buitenland revolutionaire ballingen als Lenin. Verschillende malen werd hij gevangengezet en verbannen, maar telkens wist hij te ontsnappen. In 1912 trad hij als vertrouweling van Lenin toe tot de bolsjewistische partijtop. Hij kon nu op kosten van de partij door Rusland reizen en kwam in Sint-Petersburg en Moskou. Hij nam de schuilnaam 'Stalin' aan, man van staal, een Russisch klinkende naam: Stalin begon Georgië achter zich te laten. In 1913 werd hij verraden door een verklikker en kreeg vier jaar ballingschap in Siberië. Door dat verraad van een partijgenoot strekte zijn karakteristieke wantrouwen in de medemens zich voortaan ook uit tot zijn kameraden.

Behoedzaam naar de macht

In zijn Siberische ballingsoord hoorde Stalin van de Februarirevolutie van 1917 en het aftreden van de tsaar. Hij reisde na zijn vrijlating naar Sint-Petersburg en kon, met Lenin nog in het buitenland, een leidersrol in de partij op zich nemen. In april kwam Lenin terug en sprak op het partijcongres: 'We kennen hem [Stalin] nu al jaren. Hoe zwaar de taak die hij krijgt ook is, men kan altijd op hem bouwen.' Toen Trotski een maand daarop uit zijn Amerikaanse ballingschap terugkeerde, bleek dat hij goed kon spreken en organiseren, tot grote jaloezie van Stalin. Maar hij kon nog niets tegen Trotski uitrichten, want Lenin had diens kwaliteiten in deze moeilijke periode van koers bepalen hard nodig. Toen Lenin weer moest vluchten, werd Stalins positie wel beter en na de Oktoberrevolutie maakte hij carrière binnen het partijapparaat. Als voorzitter van het Partijbureau en het Organisatiebureau benoemde hij in enkele jaren meer dan tienduizend bestuurders in de provincie. Zij werden zijn fervente aanhangers in de machtsstrijd na de dood van Lenin. Zo bouwde hij stilletjes en bescheiden aan zijn macht – als iemand die 'zeer voorzichtig opereert', zoals in het politierapport stond – en werd schromelijk onderschat door de andere partijleiders. Dat is hun gruwelijk opgebroken.

BRON 28

Kleine man

Stalin was klein van stuk en onbehouwen in zijn optreden. De meer kosmopolitische en intellectuele partijleiders deden weinig moeite om te verhullen dat ze op de kleine man met zijn pokdalige gezicht en Georgische accent neerkeken. Hij zou het hun nooit vergeven, net zomin als hij anderen ooit iets vergaf: een gewoonte die hij had overgehouden aan de semicriminele en door vendetta's beheerste wereld van de revolutionaire ondergrondse in de Kaukasus.

Naar: O. Figes, Revolutionair Rusland 1891-1991, een geschiedenis, 2014.

BRON 27 Stalin in 1937 met minister van Buitenlandse Zaken Molotov (links) en Nikolai Jezjov (rechts), hoofd van de NKDP (Binnenlandse Zaken en Veiligheid, waaronder de Geheime Politie) van 1936-1938. Jezjov werd zelf in 1938, na afloop van de Grote Terreur, gearresteerd en in 1940 doodgeschoten in een nog door hem zelf ontworpen executiekamer. Die had een aflopende vloer, waardoor het bloed gemakkelijker wegstroomde.

4 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

8 Tijd van burgers en stoommachines, 1800-1900

1. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met industrialisatie
2. De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme

9 Tijd van de wereldoorlogen, 1900-1950

3. Het voeren van twee wereldoorlogen
4. Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
5. Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën: communisme

JE WEET

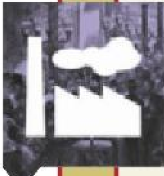
Hoe het Russische tsarenrijk veranderde in een totalitaire communistische staat.

1. Waardoor in tsaristisch Rusland het socialisme en het anarchisme opkwamen.
2. Hoe de Eerste Wereldoorlog de Russische Revolutie veroorzaakte.
3. Hoe de communisten een nieuwe maatschappij bouwden.
4. Hoe de Sovjet-Unie een totalitaire staat werd.

JE KUNT

Verschillende politieke stromingen in Rusland noemen en hun denkbeelden beschrijven. Je weet op welke bevolkingsgroepen die politieke stromingen zich richtten en wat daarvoor de beweegredenen waren.

1850

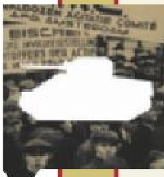

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

- **1861** ▸ Opheffing lijfeigenschap boeren
- **1881** ▸ Tsaar Alexander vermoord door een anarchist

1900

- **1903** ▸ Op een partijvergadering in Londen stonden bolsjewieken en mensjewieken tegenover elkaar
- **1905** ▸ Revolutie van 1905, instelling Doema

TIJD VAN WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1910

- **1914-1918** ▸ Eerste Wereldoorlog tussen geallieerden en centralen
- **1917** ▸ Februarirevolutie
  april: Lenin en andere communistische ballingen terug in Rusland
  oktober: Oktoberrevolutie in Rusland
- **1918** ▸ Vrede van Brest-Litovsk (maart)
- **1918-1921** ▸ Burgeroorlog tussen Roden en Witten
- **1919** ▸ Vrede van Versailles

1920

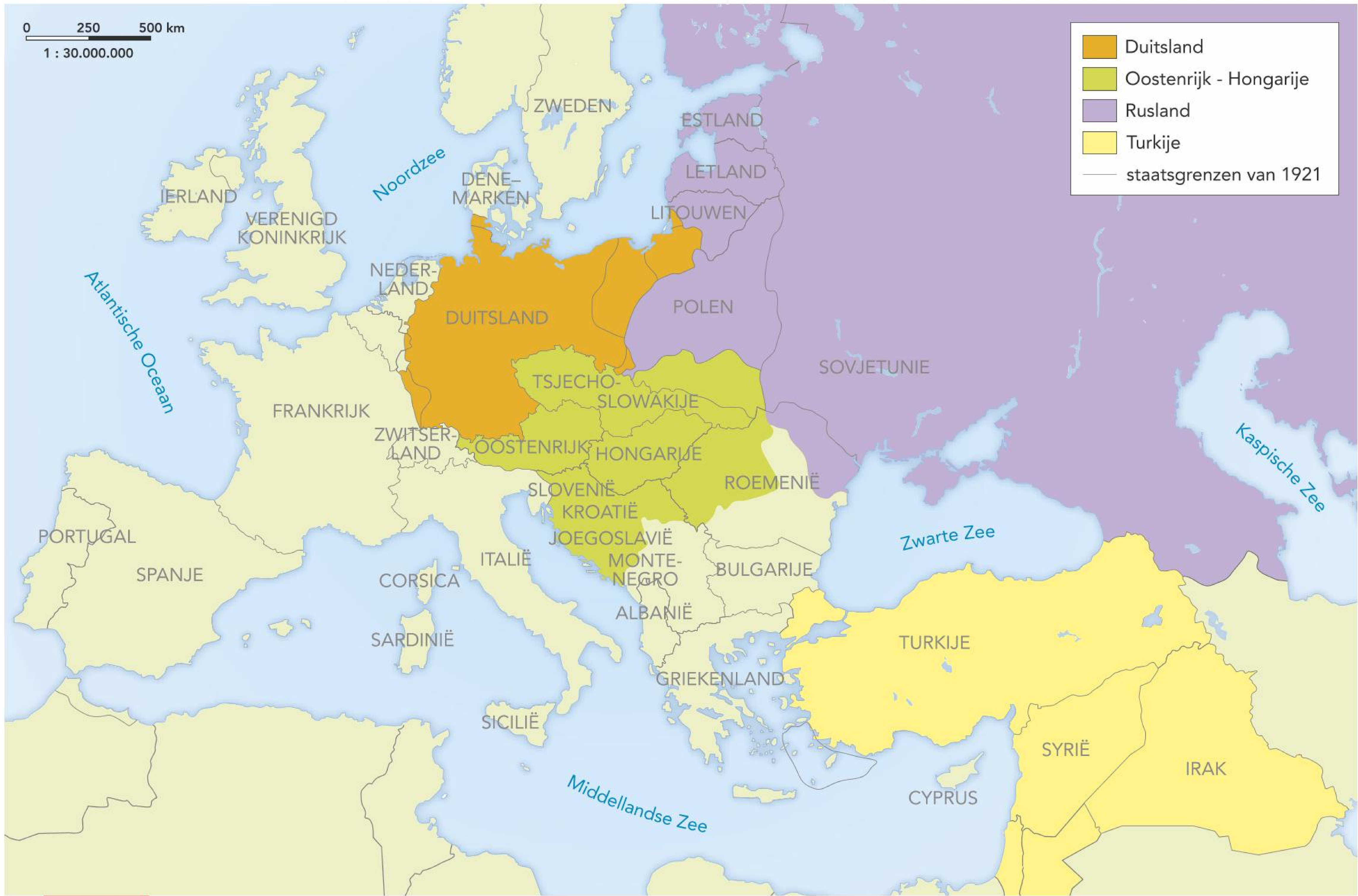
- **1921-1924** ▸ Nieuwe Economische Politiek onder Lenin
- **1928** ▸ Stalin wint machtsstrijd van Trotski
- **1928** ▸ Start Vijfjarenplannen met collectivisatie landbouw en industrie

1930

- **1937-1939** ▸ Grote Terreur, showprocessen

1940

1950

BRON 29 Europa na het Verdrag van Versailles. Finland vocht zichzelf onafhankelijk. Tijdens de Tweede Wereldoorlog heroverde Stalin de gebieden, behalve Finland.

BEGRIPPEN

anarchisme
Socialisme zonder staat, kleine gemeenschappen regeren zichzelf.

bojaren
Russische edelen.

bolsjewieken
Voorstanders van een revolutie door de partij namens de arbeidersklasse.

Burgeroorlog tussen Roden en Witten
Burgeroorlog tussen de aanhangers van de Oktoberrevolutie (de Roden) en tegenstanders van de revolutie die de tsaar en de vroegere maatschappij terug wilden (de Witten),1917-1921.

collectivisatie
Gemeenschappelijk bezit maken van landbouw en industrie.

communisme, communisten
Ideologie waarin alle kapitaal, geïnvesteerd in industrie en landbouw en geld, in handen van de gemeenschap is.

Doema
Russische volksvertegenwoordiging, de eerste werd ingesteld na de Revolutie van 1905.

Februarirevolutie
Revolutie in Rusland tegen het tsarenregime in februari 1917.

Goelag Archipel
Stelsel van concentratiekampen in Rusland, beheerd door de organisatie Goelag.

Grote Terreur
Periode van grote vervolgingen, ook binnen partij en leger, tijdens Stalin.

ideologie
Samenhangend stelsel van ideeën over hoe de maatschappij eruit moet zien.

koelak
Zelfstandige vrije boer die voor de markt produceert.

kolchoz
Collectieve boerderij waarin boeren een eigen stukje grond behouden.

leninisme
De ideologie van Lenin: de marxistische revolutie wordt namens de arbeidersklasse door de partij geleid.

lijfeigenschap, lijfeigene
Boeren zijn niet vrij, maar horen bij de heer van het landgoed.

marxistisch socialisme
Socialisme met gemeenschappelijk eigendom van fabrieken invoeren zoals Karl Marx dat voorzag: door een revolutie van de arbeidersklasse als die groot genoeg was.

mensjewieken
Russische marxisten die echt wilden afwachten tot er voldoende arbeiders voor de revolutie waren.

mir
Dorpsgemeenschap, waarin de boeren gewend waren alles onderling te regelen. Het Russische 'mir' betekent ook vrede.

narodniki
Anarchistisch-socialisten die de mir als bestuurseenheid zagen.

Nieuwe Economische Politiek (NEP)
Boeren mochten weer voor de markt produceren en kleine fabrieken mochten weer in privébezit terug, nadat het oorlogscommunisme mislukt was.

Oktoberrevolutie
Communistische revolutie tegen de Voorlopige Regering van Rusland in oktober 1917.

oorlogscommunisme
Tijdens de burgeroorlog tussen Roden en Witten maakten de communisten fabrieken tot staatseigendom en boeren werden gedwongen in collectieve boerderijen te werken.

persoonsverheerlijking
Ophemelen van een politiek leider om meer aanhang te krijgen.

propaganda
Politieke reclame.

Rode Leger
Leger van de marxisten, georganiseerd door Trotski.

Roden
Aanhangers van de Oktoberrevolutie, meestal marxisten.

Russische Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (RSDAP)
Marxistisch-socialistische partij, later communistische partij genaamd.

showproces
Propagandaproces tegen vermeende tegenstanders van de communisten.

sociaal-realistische kunst
Kunst waarvan je kunt zien wat het voorstelt en die het communisme dient.

socialisme
Ideologie waarbij fabrieken en boerderijen gemeenschappelijk bezit zijn.

Socialistische Revolutionaire Partij, socialisten-revolutionairen
Partij die boerensocialisme nastreefde. De boeren waren de motor van een socialistische revolutie.

sovchoz
Collectieve staatsboerderij, waarin de boeren in dienst stonden van de staat.

sovjet
Raad die fabrieken, boerderijen en dorpen ging besturen. Later ook benaming voor de communisten, de sovjets.

stalinisme
Communisme met één man als dictator, Stalin.

totalitaire staat
Het totale doen en laten van de inwoners wordt bepaald door de staat.

tsaar
Keizer van Rusland.

Vijfjarenplan
Vanaf 1928 werd in de Sovjet Unie de productie in de landbouw en de industrie telkens voor vijf jaren vooruit gepland.

Witten
Tegenstanders van de revolutie die de tsaar en de vroegere maatschappij terug wilden.

5 Van *Golden Age* naar *Great Depression*

BRON 1 ‘Help een veteraan. Koop een appel. 5 cent’. Foto gemaakt in Chicago in 1930, een jaar na het begin van de economische crisis.

MODERNE TIJD
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

22.000 demonstranten

Vlak buiten Washington D.C. was in de vroege zomer van 1932 een enorme sloppenwijk ontstaan. Duizenden veteranen, afkomstig uit alle uithoeken van de Verenigde Staten, hadden er hutjes van golfplaten, zeil en ander afval gebouwd. De mannen, die tijdens de Eerste Wereldoorlog voor hun vaderland gevochten hadden, waren woedend op de Amerikaanse regering. Ze voelden zich in de steek gelaten. Velen hadden door de economische crisis hun baan verloren. Massaal waren ze naar de hoofdstad getrokken om te protesteren, ze eisten meer steun van de overheid.
In 1924 hadden de veteranen namelijk ‘bonuscertificaten’ gekregen als toekomstige beloning voor hun inzet tijdens de oorlog. Het bedrag kon oplopen tot meer dan zeshonderd dollar. Nu het economisch zware tijden waren, konden de mannen het beloofde geld natuurlijk goed gebruiken. Het Congres moest dan wel akkoord gaan met vervroegde uitbetaling. Toen het parlement over de kwestie vergaderde, verzamelden meer dan twintigduizend demonstranten zich nabij het Capitool, het Amerikaanse parlementsgebouw. Maar ondanks het massale protest stemde men tegen uitbetaling van de bonussen.
De sfeer in Washington werd daarna grimmig. De Amerikaanse president Hoover gaf op 28 juni 1932 het leger opdracht het kamp te ontruimen. Een grote veldslag, waarbij tanks en traangas moesten worden ingezet, was het gevolg. Twee veteranen werden gedood. Verschillende media reageerden verontwaardigd over het harde optreden tegen de demonstranten.
In november 1932 leed Hoover een gigantische nederlaag bij de presidentsverkiezingen. Zijn harde optreden tegen de *Bonus Army* had hem veel stemmen gekost.

BRON 2 De Amerikaanse president Wilson (vooraan met de hoed in zijn hand) werd in januari 1918 in Engeland ontvangen als een held. De oorlog zou nog tot november duren.

Safe for democracy

Dit hoofdstuk gaat over de periode die het interbellum wordt genoemd. Dat is de tijd tussen de twee wereldoorlogen. In april 1917 had Amerika de oorlog verklaard aan Duitsland. President Wilson overtuigde het Congres door te stellen dat deelname aan de oorlog de wereld veilig zou maken voor democratie. Veel Amerikanen vonden dit een waardig ideaal om voor te strijden. Samen met Engeland en Frankrijk vochten Amerikaanse troepen vanaf de zomer van 1917 aan het westfront.

In november 1918 was op verzoek van Duitsland een wapenstilstand gesloten. Amerika werd beschouwd als een van de grote winnaars van de oorlog. De leiders van de geallieerden werkten in de Franse hoofdstad aan een definitief vredesverdrag, dat Duitsland zou moeten ondertekenen. President Wilson had grote idealen voor de toekomst. Hij geloofde dat oorlogen voorkomen konden worden als alle volken het recht kregen om zichzelf te besturen. Ook kwam hij met het idee van de Volkenbond, een organisatie waarbij alle landen aangesloten moesten zijn om de wereldvrede te bewaren. Helaas voor Wilson werden veel van zijn idealen niet verwezenlijkt. Desondanks ontving hij in 1919 de Nobelprijs voor de vrede.

Trias Politica

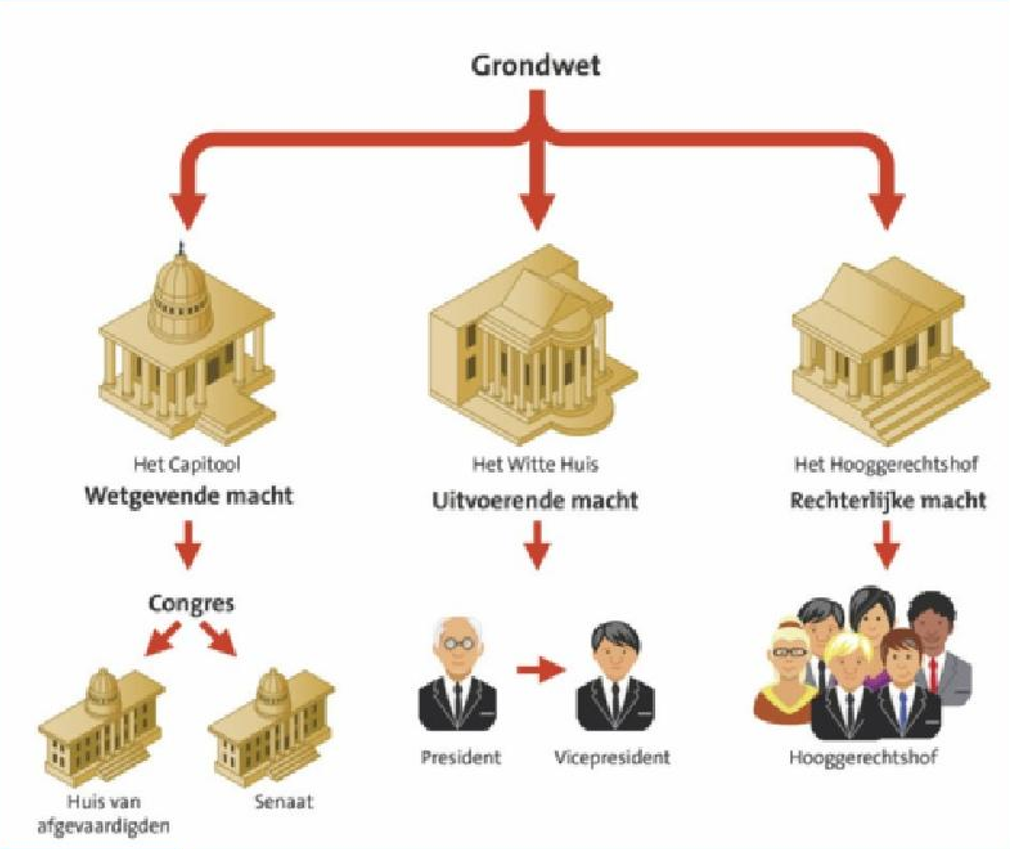
Uit het motief om deel te nemen aan de oorlog – *to make the world safe for democracy* – blijkt hoe trots de Amerikanen op hun politieke systeem waren.

De Verenigde Staten vormen een statenbond. De federale overheid in Washington kan besluiten nemen die voor alle Amerikanen gelden. Maar de afzonderlijke staten hebben ook veel eigen bevoegdheden en zeggenschap. Daardoor kunnen de verschillen tussen de staten groot zijn.

Van de twee grote Amerikaanse politieke partijen vinden de **Republikeinen** dat de overheid zich zo min mogelijk met de economie en het dagelijks leven van de burgers moet bemoeien. De zelfstandigheid van de staten moet groot blijven. De **Democraten** zijn juist voorstanders van een actieve en invloedrijke federale overheid.

Van optimisme naar crisis

Na de Eerste Wereldoorlog zette voor Amerika de economische groei door. Het werd een tijd van vooruitgang en optimisme. De periode wordt de *roaring twenties* genoemd. Het bruto nationaal product – de waarde van alle goederen en diensten die in een land worden geproduceerd – steeg tussen 1919 en 1929 met veertig procent. De bevolkingsgroei zette door; van bijna

BRON 3 Staatsinrichting van de Verenigde Staten, gebaseerd op de Trias Politica.

76 miljoen Amerikanen aan het begin van de eeuw tot 122 miljoen eind jaren twintig. Maar op de grote veranderingen kwamen in dit decennium vanuit de samenleving wel vaak conservatieve reacties.

BRON 4 *The Cathedrals of Broadway*, schilderij van Florine Stettheimer uit 1929. Het decadente leven in New York van de *roaring twenties* was een belangrijk thema in haar schilderijen.

De *fabulous twenties* eindigden rampzalig. De zeepbel van de mooi ogende voorspoed spatte uiteen. In 1929 stortte de aandelenhandel in en brak een zware economische crisis uit. De overheid was zeer terughoudend in het ondersteunen van de miljoenen werklozen. Bijna altijd waren ze aangewezen op familie of liefdadigheid.

In november 1932 vonden de presidentsverkiezingen plaats. Namens de Republikeinen stelde Herbert Hoover zich herkiesbaar. De Democraten wezen Franklin Delano Roosevelt aan als kandidaat. De aanpak van de crisis werd een van de belangrijkste thema's in de campagne en de debatten die Hoover en Roosevelt voerden.

Het belang van de Verenigde Staten in het interbellum

De economisch crisis had niet alleen in Amerika, maar ook in Europa invloed op de politiek. Veel burgers verloren het vertrouwen in de democratische machthebbers, die de problemen blijkbaar niet wilden oplossen. In plaats van de democratie steunden steeds meer kiezers antidemocratische stromingen. Het communisme en het fascisme werden steeds populairder.

In Duitsland beloofde Hitler op radicale wijze een einde te maken aan de crisis. De economische crisis is een van de oorzaken geweest voor de opkomst en populariteit van Adolf Hitler en het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog. Zonder kennis van de economische crisis valt dit niet goed te begrijpen. Dat er ook een andere weg was om uit de crisis te komen, bewees de democratisch gekozen president Roosevelt. Hij hielp met zijn New Deal de Amerikaanse economie weer op gang. Miljoenen werklozen vonden weer werk.

KENMERKENDE ASPECTEN

1 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
2 De economische wereldcrisiscrisis
3 Het voeren van twee wereldoorlogen

HOOFDVRAAG

Welke gevolgen had de economische crisis in de Verenigde Staten op politiek, economisch en sociaal gebied?

DEELVRAGEN

1 Waren de *roaring twenties* een vooruitstrevende of conservatieve periode?
2 Wat waren de oorzaken en gevolgen van de economische crisis die in 1929 uitbrak en die wereldwijd merkbaar was?
3 Met welke maatregelen reageerden Hoover en Roosevelt op de economische problemen?
4 Welke invloed hadden de spanningen in Europa en Azië vanaf de jaren dertig op het beleid van Roosevelt?

5 1 De *roaring twenties*

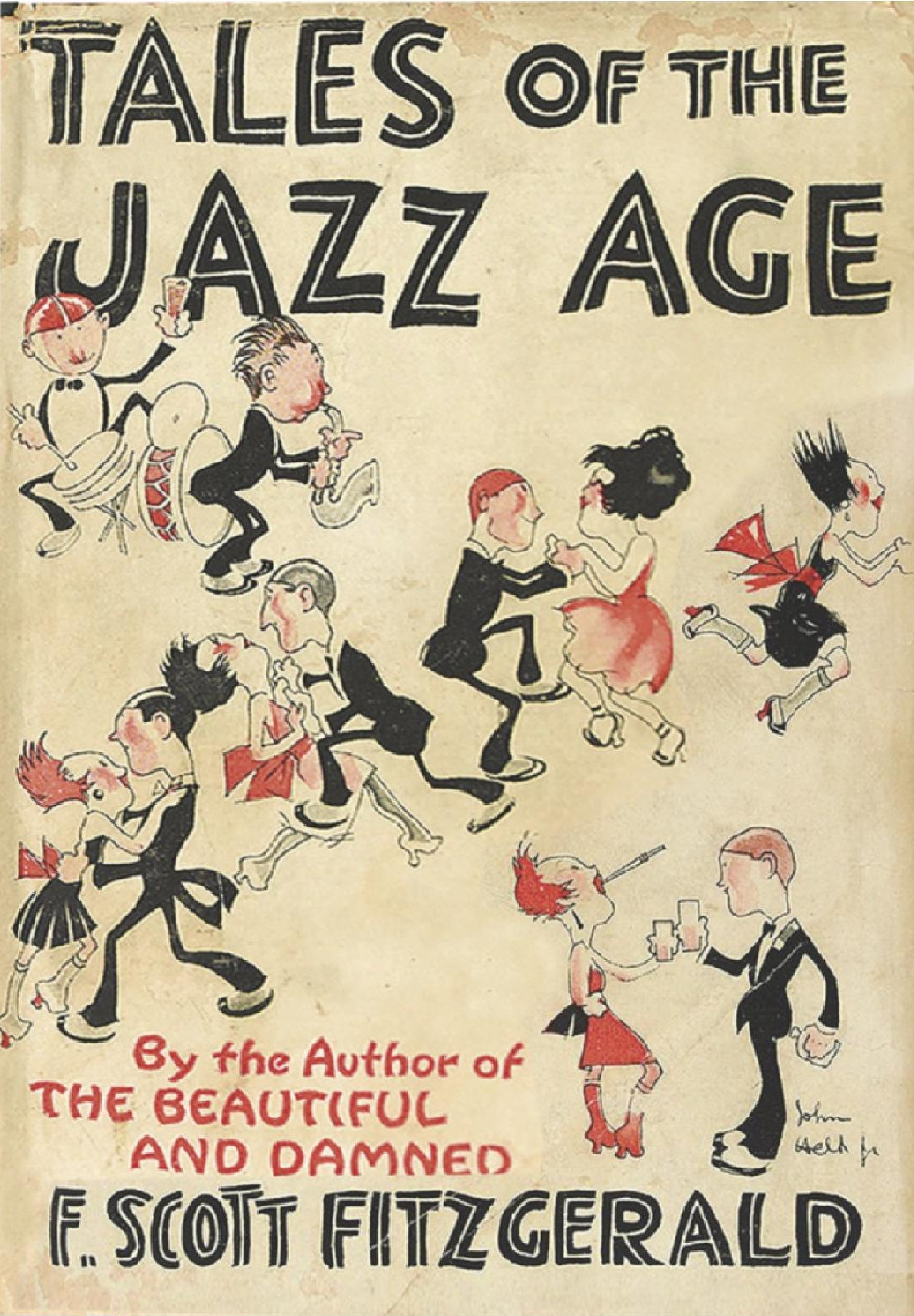
DEELVRAAG
1 **Waren de *roaring twenties* een vooruitstrevende of conservatieve periode?**

Back to normalcy

Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging de Amerikaanse overheid zich steeds actiever met de economie bemoeien, iets wat in de Verenigde Staten niet gebruikelijk was. Maar nu het land in oorlog was, wilde de overheid de beschikbare grondstoffen zo goed mogelijk benutten. De productie van oorlogsmaterialen, nodig voor de strijd in Europa, kreeg daarbij voorrang. De Amerikaanse overheid gaf leiding aan de **oorlogseconomie**.
In november 1920, twee jaar na de wapenstilstand die een einde maakte aan de Eerste Wereldoorlog, won de republikeinse kandidaat Warren G. Harding de presidentsverkiezingen. Er was in Amerika steeds meer kritiek gekomen op het actieve beleid van president Wilson tijdens de oorlogsjaren. Harding beloofde de kiezers dat de Verenigde Staten onder zijn leiding weer terug zouden keren naar de normale vooroorlogse situatie. Dat betekende dat er een einde moest komen aan de inmenging van de overheid in de economie. En op het gebied van de buitenlandse politiek zou Amerika zich weer zoveel mogelijk afzijdig houden van conflicten en problemen buiten het eigen continent. Dit wordt ook wel het **isolationisme** genoemd.
Na een korte economische neergang vlak na de Eerste Wereldoorlog zijn de jaren twintig uiteindelijk de geschiedenis in gegaan als *the age of prosperity*. Anderen spraken van de *golden age* of van de *fabulous, gay and **roaring twenties*** (de opwindende, vrolijke en roerige jaren twintig). Het was een periode van vernieuwingen op sociaal, economisch en cultureel gebied.
Maar het decennium staat ook bekend om de behoudende reacties.

BRON 5

Tegenstellingen
Veel Amerikanen vonden de jaren twintig een verwarrende tijd. Na de slachtingen in de Eerste Wereldoorlog en de mislukte idealen, ontstond er veel onenigheid over een heleboel maatschappelijke thema's. Alcoholisten streden tegen de voorstanders van de drooglegging. Atheïsten maakten fundamentalisten belachelijk. Blanke protestanten vernederden de nieuwe immigranten. En bijna iedereen merkte dat de normen en waarden veranderden. Mensen op het platteland spraken schande van de moraal van de stedelingen.
Eigenlijk waren deze tegenstellingen niet echt nieuw, al veel langer speelden ze in de samenleving. Maar nu de samenleving zo snel aan het veranderen was, nam de onzekerheid bij velen toe. Welke tradities moesten behouden blijven? En welke vernieuwingen omarmd?
Naar: James Kiry Marin, America and its People – volume two, from 1865, 1993.

BRON 6 In 1922 kwam het boek *Tales of the Jazz Age* uit, geschreven door F. Scott Fitzgerald. Het was een bundeling van elf verhalen die een beeld schetsen van dit decennium. Fitzgerald schreef ook *The Great Gatsby*, een roman over het leven in New York tijdens de *roaring twenties*.

BRON 7

	Bevolking in miljoenen	Verdeling inwoners stad/ platteland (%)	Aantal auto's geregistreerd
1900	76	40/60	8.000
1910	92	46/54	458.300
1920	105	51/49	8.131.500
1930	122	56/44	23.034.700
1940	131	56/44	27.465.000
1950	150	64/36	40.339.000

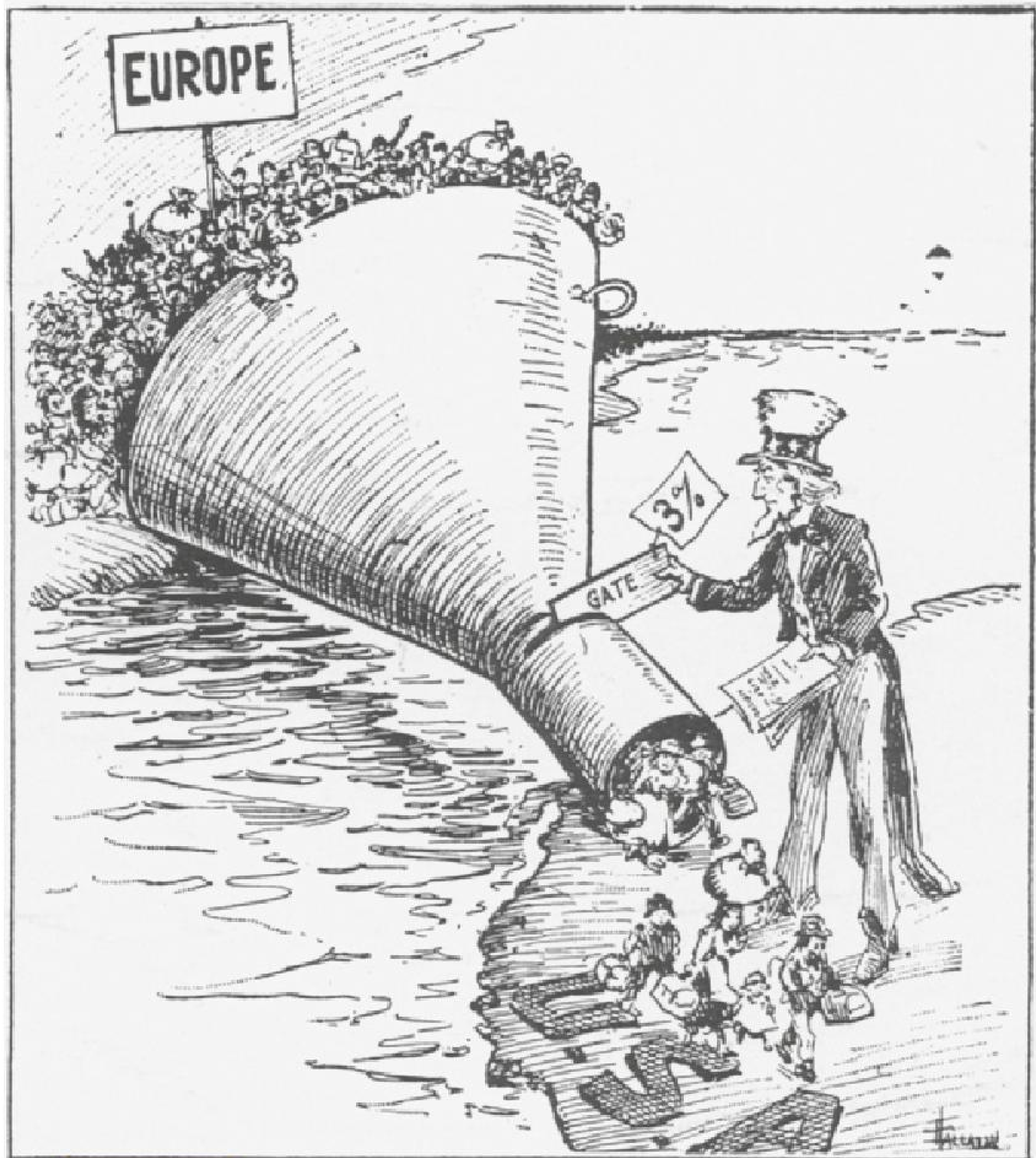
M. Norton, A People and a Nation, 1999.

BRON 8 Het aantal auto's groeide in Amerika in de jaren twintig van 8 naar 23 miljoen. Deze advertentie moest vooral vrouwelijke consumenten overhalen om een nieuwe auto aan te schaffen en te besturen.

Vooruitstrevend

De moderniseringen van de jaren twintig waren vooral in de grote steden goed zichtbaar. Amerika ontwikkelde zich aan het begin van de twintigste eeuw tot een industrieel-urbane samenleving. Steeds minder mensen woonden op het platteland, de steden groeiden. Vanwege dalende sterftecijfers nam de bevolking aanzienlijk toe. Om de bevolkingsgroei op te vangen en de bedrijven kantoorruimte te bieden verrezen er wolkenkrabbers in stadscentra. Aan de randen werden rustige buitenwijken gebouwd. Daarnaast was de binnenlandse migratie een oorzaak voor de groei van veel steden. Tijdens de ***Great Migration*** verlieten anderhalf miljoen zwarte Amerikanen het zuiden. Ze trokken naar steden in de noordelijke staten, op zoek naar werk in de industrie. Daarbij was er in de noordelijke staten over het algemeen minder racisme dan in het zuiden.
Door het gebruik van machines en de toepassing van de lopende band werden veel industriële producten efficiënter vervaardigd. Dat betekende dat de kosten en de prijzen relatief laag waren. De T-Ford, een auto van de Ford Motor Company, was daar een goed voorbeeld van. Dankzij massaproductie kostte deze auto nog geen driehonderd dollar. Het autobezit in Amerika steeg daardoor aanzienlijk. De overheid stimuleerde de aanleg van snelwegen.
In de Amerikaanse steden bloeide de **consumptiemaatschappij** op. Mensen ontleenden hun status aan bezit en het kopen van steeds weer nieuwe spullen. Naast de auto waren huishoudelijke apparaten die op elektriciteit werkten ongekend populair. Reclameadvertenties uit de jaren twintig probeerden de Amerikanen over te halen om de nieuwste modellen stofzuigers, koelkasten en radio's te kopen.
In hun vrije tijd trokken de Amerikanen de stadscentra in op zoek naar vermaak. Het kijken naar sport werd in de jaren twintig een grote rage. Enorme sportstadions verrezen waar Amerikanen hun sporthelden konden aanschouwen.
In Hollywood, een stadsdeel van Los Angeles, bloeide de filmindustrie op. In 1922 bezochten gemiddeld 40 miljoen Amerikanen wekelijks de bioscoop. Tien jaar later waren dat er al 100 miljoen. In 1927 kwam *The Jazz Singer* uit, de eerste film met geluid. Speelfilms wakkerden rages op het gebied van kleding, muziek en haardracht aan. Vanuit de bars, bordelen en theaters klonk in de jaren twintig een populaire muziekstijl: de jazz, dat oorspronkelijk een 'zeer energieke dans' betekende.

BRON 9 In 1924 werd de *National Origins Act* aangenomen. Deze wet beperkte de hoeveelheid immigranten, met name uit Zuid- en Oost-Europa, die in Amerika toegelaten mocht worden.

Behoudend

Niet alle Amerikanen waren optimistisch over de moderniseringen van de jaren twintig. Vooral de mensen op het platteland en in de kleinere steden zagen de vernieuwingen als een gevaar en de lichtzinnige levensstijl als een bedreiging voor de traditionele normen en waarden.
De Amerikaanse overheid besloot om de **drooglegging** in te stellen. De productie, verkoop en handel in alcohol werden vanaf 1920 in heel het land verboden. De regering hoopte dat daardoor de criminaliteit en veel andere problemen (zoals geweld en armoede) zouden verdwijnen. Maar de drooglegging had het tegenovergestelde effect. De georganiseerde misdaad ging zich bezighouden met de handel in alcoholische dranken. Maffiabazen kregen door omkoping van politici en geweld steeds meer invloed in de steden. Al Capone verdiende met de illegale handel in drank zestig miljoen dollar per jaar. In Chicago, de stad waar hij actief was, vonden tussen 1927 en 1930 vijfhonderd moorden plaats.
In de jaren twintig speelde het christelijke geloof een belangrijke rol in de samenleving. Veel besluiten waren gebaseerd op christelijke normen en waarden. Sommige Amerikanen vonden dat het conservatisme doorbroken moest worden. In 1925 gaf in Tennessee een biologieleraar les over de evolutieleer van Charles Darwin. Conservatieve christenen waren daar fel op tegen en de leraar werd aangeklaagd en veroordeeld. In veel deelstaten werd aandacht voor evolutieleer op school verboden.
Discriminatie en racisme waren ook kenmerken van de Amerikaanse samenleving in de jaren twintig. Zwarte Amerikanen werden vaak behandeld als tweederangsburgers. **Segregatie** werd wettelijk toegestaan. Blanken en Afro-Amerikanen werden op veel terreinen van elkaar gescheiden. Met name in de steden in het Zuiden waren er aparte scholen voor Afro-Amerikanen, aparte plaatsen in het openbaar vervoer en aparte woonwijken.
Veel blanke Amerikanen sloten zich in de jaren twintig aan bij de Ku Klux Klan (KKK). In eerste instantie was de KKK vooral actief in kleine plattelandsdorpen in het zuiden, maar in de jaren twintig groeide ook de populariteit in de steden. In 1935 telde de racistische en gewelddadige organisatie vijf miljoen leden. Aanhangers wilden niet alleen dat de positie van de Afro-Amerikanen niet zou verbeteren. Ook vreesden zij de invloed van immigranten uit Azië en Zuid-Europa. De activiteiten van de KKK hadden invloed op de landelijke politiek.
Aanhangers van het communisme werden in Amerika in deze periode ook als gevaarlijk beschouwd. Er was sprake van een ***red scare***, waarbij de geheime dienst leiders van vakbonden en andere socialistische organisaties liet arresteren.

BRON 10 De leden van de Ku Klux Klan droegen vaak witte mantels en puntmutsen over hun hoofd, waardoor ze anoniem konden blijven. Op de foto is een bijeenkomst in 1925 in Washington te zien, waaraan tienduizenden KKK leden meededen.

Verdieping bij 5.1

Emancipatie van vrouwen

In 1920 werd het kiesrecht voor vrouwen vastgelegd in de Amerikaanse grondwet. Daaraan was een lange periode van strijd voorafgegaan. Deze periode wordt de Eerste Feministische golf (1880-1920) genoemd. Feministen in de Verenigde Staten streden voor meer politieke rechten, voor de mogelijkheid van geboorteregeling (bijvoorbeeld door het gebruik van voorbehoedsmiddelen) en voor de drooglegging.
Na het bereiken van het vrouwenkiesrecht verwachtten velen dat de positie van de vrouw in de jaren twintig nog verder zou verbeteren. Op veel terreinen, zoals onderwijs en werk, werd zij nog achtergesteld bij de man. Maar vanuit de Amerikaanse samenleving werd in het **interbellum** vaak behoudend gereageerd op al te vooruitstrevende vrouwen. Dat bleek uit het voorbeeld van het *Equal Rights Amendment*. Alice Paul, feministe en lid van de *National Woman's Party*, stelde in 1923 voor om de gelijkheid tussen man en vrouw vast te laten leggen in de grondwet. Het Amerikaanse Congres besprak dit voorstel uitvoerig, maar keurde het in eerste instantie af. Pas in 1927 werd het amendement aangenomen. Daarnaast bleek dat veel arbeidersvrouwen, nu het kiesrecht eenmaal was bereikt, weinig belangstelling toonden in de politiek en in actievoeren.

BRON 11 Zelfbewuste vrouwen, die zich niet gedroegen zoals in die tijd gangbaar was, werden in de jaren twintig 'flappers' genoemd.

BRON 12

Een schok!
Ik was werkelijk verbaasd door wat Amerikaanse vrouwen in het bedrijfsleven hebben bereikt. Het was nogal een shock voor een Europeaan om een mooi meisje van zevenentwintig te ontmoeten. En te horen dat ze in een medicijnenfabriek werkt, om vervolgens te ontdekken dat ze de directrice is. Een schok om een vrouw te ontmoeten die een advocatenkantoor leidt en daarbij zeven- tot achtduizend dollar verdient, waarvan ze kan leven. Het was een verrassing om een Amerikaanse typiste te vinden die vier keer meer verdiende dan haar collega uit Europa. Al deze voorbeelden zijn toevalligheden, maar ik moet toegeven dat de Amerikaanse vrouw een goede positie heeft verworven. In een lijst van belangrijke Amerikanen kom ik op iedere honderd hooguit een vrouw tegen. Amerika wordt nog steeds geleid door mannen.
Naar: Hail Columbia! Random Impressions of a Conservative English Radical, 1921.

BRON 13

Koud en onvrouwelijk
Kijk eens naar jezelf! In het theater, de tijdschriften, boeken, de balzalen, de nachtclubs en in auto's. Het bewijst een toenemende minachting voor de meest basale regels die gelden voor kleding en gedrag. Men hoeft niet preuts of conservatief te zijn om te constateren dat er iets aan het veranderen is in de harten en hersenen van de huidige vrouw. Het maakt ze koud en onvrouwelijk.
Naar: Rev. Hugh L. McMenamin, Evils of Women's Revolution against Old Standards. Current History, 1927.

BRON 14

Ouders en kinderen
Onderwerpen waar Amerikaanse ouders met hun kinderen onenigheid over hebben (1929). Er werden 348 jongens en 382 meisjes ondervraagd.

Onderwerpen	*Jongens*	*Meisjes*
Gebruik van de auto	35,6	29,6
De keuze met wie je omgaat	25,0	27,0
Waar je geld aan uitgeeft	37,4	28,8
Huishoudelijke verplichtingen	19,0	26,4
Kleding	15,8	24,6
Alleen naar feestjes gaan	15,2	27,5

Robert S. Lynd en Helen Merell Lynd, Middeltown: A Study in American Culture, 1929.

5 2 De grote depressie

DEELVRAAG

2 **Wat waren de oorzaken en gevolgen van de economische crisis die in 1929 uitbrak en die wereldwijd merkbaar was?**

BRON 15

Iedereen rijk

Fragment van een artikel uit het damestijdschrift Ladies' Home Journal:

Een gewone man zou wekelijks vijftien dollar opzij moeten leggen en investeren in gewone aandelen. Als hij dan zijn winst steeds weer zou investeren, dan zou hij na twintig jaar tachtigduizend dollar verdiend hebben. Hij zal er dus rijk door worden! En omdat iedereen met een inkomen dit moet kunnen doen, ben ik ervan overtuigd dat iedereen niet alleen rijk kan zijn, maar rijk zou moeten zijn.

Naar: John J. Raskob, Everybody Ought to be Rich, augustus 1929.

Vrijemarkteconomie

Tijdens de jaren twintig waren alle Amerikaanse presidenten afkomstig van de Republikeinse Partij. Harding (1921-1923), Coolidge (1923-1929) en Hoover (1929-1933) waren grote voorstanders van het kapitalisme en de vrijemarkteconomie. In hun beleid wilden ze ondernemers zoveel mogelijk vrijheid bieden. Zo gingen in het interbellum de belastingen voor bedrijven omlaag. Stakende arbeiders werden hard aangepakt. Vakbonden werden tegengewerkt door de overheid. Het minimumloon werd afgeschaft. En wetgeving die kinderarbeid moest voorkomen, werd veelal teruggedraaid.

In de jaren twintig vonden velen dat de overheid zich zo weinig mogelijk met het dagelijks leven en de economie moest bemoeien. De politiek steunde juist de grote ondernemers. Men geloofde dat de grote ondernemingen uit eigen beweging de arbeidsomstandigheden van hun arbeiders zouden verbeteren. Bij deze vrijemarkteconomie was geen actieve inmenging van de overheid nodig. Maar ondertussen groeide de ongelijkheid in de samenleving. In de jaren twintig namen de verschillen in inkomsten enorm toe. Een kleine groep Amerikanen werd rijker en rijker, de middenklasse en de arbeiders hadden in verhouding steeds minder te besteden. De ongelijke inkomensverdeling vormde uiteindelijk een grote bedreiging voor de economische groei.

BRON 17

Vrij spel

Wij dienen voorzichtig te zijn dat we niet door bepaalde agrarische bedrijfstakken te steunen, de gehele agrarische sector in gevaar brengen, door deze te onderwerpen aan de tirannie van bureaucratische regelingen en controle. Dat zal het gevolg van deze wet zijn. Los daarvan, niemand kan voorzien wat het effect op ons economisch leven zal zijn als we lang gevestigde en beproefde handelspatronen doorbreken. De wet gaat in tegen het goedgefundeerde principe dat een gezonde economie het best wordt onderhouden door een vrij spel van economische wedijver.

Herbert Hoover, 1926.

BRON 16 De Republikeinse president Harding (rechts naast de dame met bloemen) had in 1924 een ontmoeting met de *Republican Businessmen's Association of New York*. Foto: *Library of Congress*.

BRON 18 Na de beurskrach gingen in Amerika meer dan 1500 banken failliet. Veel mensen verloren hun spaargeld. Bij een dreigende sluiting probeerden veel klanten op het laatste moment hun tegoeden op te nemen. Op de foto is een bank run te zien in New York, aan het begin van de crisisjaren.

De grote illusie

Tijdens de campagne voor de presidentsverkiezingen in 1928 beloofde Hoover de kiezers een gouden toekomst met voor alle Amerikanen 'een kip in de pan en een auto in de garage'. Korte tijd later ging het mis en stortte de aandelenbeurs in. Daarop volgde een ingrijpende economische crisis. De Amerikaanse economie kende in de jaren twintig naast de al eerder genoemde ongelijke inkomensverdeling een aantal zwakke plekken die de economische groei bedreigden.

Ten eerste was er in de landbouwsector overproductie ontstaan. Dat kwam deels door de mechanisatie, waardoor de productie was versneld en de prijzen voor landbouwproducten waren gedaald. Daar kwam bij dat de Amerikaanse boeren tijdens de Eerste Wereldoorlog veel hadden kunnen exporteren naar Europa. Boeren kochten in die jaren extra grond of investeerden in nieuwe machines of gebouwen, veelal met geleend geld. Na de wapenstilstand van 1918 kwam in Europa de landbouwproductie weer op gang. Daardoor bleven Amerikaanse boeren met overschotten zitten, daalden de prijzen van de landbouwproducten en de inkomsten van

Datum / *Bedrijf*	3-3-1928	3-9-1928	3-9-1929	3-11-1929
Montgomery Ward	132	466	137	49
New York Central	160	256	256	160
Union Carbide & Carbon	145	413	137	59
American Telephone & Telegraph	77	181	304	197
Anaconda Copper	54	162	131	70
Westinghouse	91	313	289	102
Electric Bond	89	203	186	50

BRON 19 De waarde van verschillende aandelen in dollars, overgenomen uit de *Wall Street Journal*.

de boeren. De schulden die ze tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden gemaakt konden ze nauwelijks terugbetalen. Bovendien hadden de boeren door deze ontwikkeling ook zelf minder te besteden.
Ten tweede hadden mensen door het ontstaan van de consumptiemaatschappij grote financiële risico's genomen. Veel producten kon je kopen op afbetaling. Banken leenden makkelijk geld uit aan consumenten. Er was weinig toezicht op de betrouwbaarheid van de financiers. Veel Amerikaanse huishoudens hadden zo in de jaren twintig grote schulden opgebouwd.
Ten derde was de speculatie met aandelen in de jaren twintig ongekend populair geworden. De koers, de waarde van een aandeel, kon stijgen. Bij verkoop van de aandelen kon je veel winst maken. Veel Amerikanen kochten ook hun aandelen met geleend geld.

Beurskrach en crisis

Eind jaren twintig waren de eerste voortekenen van een economische omslag zichtbaar. De verkoop van consumptiegoederen daalde, de markt leek verzadigd. De rijke Amerikanen waren verzadigd met spullen, de armste Amerikanen zaten in de schulden en konden zich geen nieuwe producten veroorloven. Ook op de huizenmarkt ging het slechter: de vraag naar nieuwe huizen daalde. Beurshandelaren werden ongerust door deze ontwikkeling. Uit angst voor een daling van de koersen begonnen zij steeds meer aandelen te verkopen.
Dat leidde op 24 oktober 1929 tot een paniekreactie op de beurs. Op deze **zwarte donderdag** werden meer dan twaalf miljoen aandelen te koop aangeboden. Speculanten verloren door de **beurskrach** veel geld. Amerikanen die hun aandelen met geleend geld hadden gefinancierd kwamen in grote problemen. Zij konden hun schulden niet terugbetalen aan de bank.
Het gevolg was dat veel banken failliet gingen of minder geld konden uitlenen aan bedrijven. Die besloten vaak om te bezuinigen, onder andere door personeel te ontslaan. Miljoenen Amerikanen verloren hierdoor hun baan.
De crisis bleef niet beperkt tot Amerika. Ze sloeg in de jaren dertig over naar Europa. Een van de maatregelen van de Amerikaanse overheid tegen de economische problemen was het beschermen van de eigen economie. Ook eisten de banken in de VS de leningen aan Duitsland terug. Door het heffen van hoge invoerbelastingen werden buitenlandse concurrenten buiten de deur gehouden. Deze tariefpolitiek belemmerde wel de internationale handel. Europese producenten verkochten minder producten aan de Verenigde Staten. Uiteindelijk waren de negatieve gevolgen wereldwijd merkbaar.
De jaren dertig gingen de geschiedenis in als de periode van de **economische wereldcrisis**. In veel landen was sprake van massale werkloosheid. De sociale gevolgen zorgden vaak voor politieke onrust. Veel burgers in Europa raakten teleurgesteld in de overheid, die in hun ogen de problemen maar niet goed wist aan te pakken. De steun voor politici die radicale oplossingen beloofden en tegenstanders waren van de democratie groeide in veel Europese landen, zoals Duitsland.

BRON 20 'De dag der wrake'. James N. Rosenberg begon met deze tekening op 24 oktober 1929: Black Thursday. Rosenberg was een jurist die veel geld verloor door de beurskrach.

5 3 Roosevelt en de *New Deal*

DEELVRAAG
3 Met welke maatregelen reageerden Hoover en Roosevelt op de economische problemen?

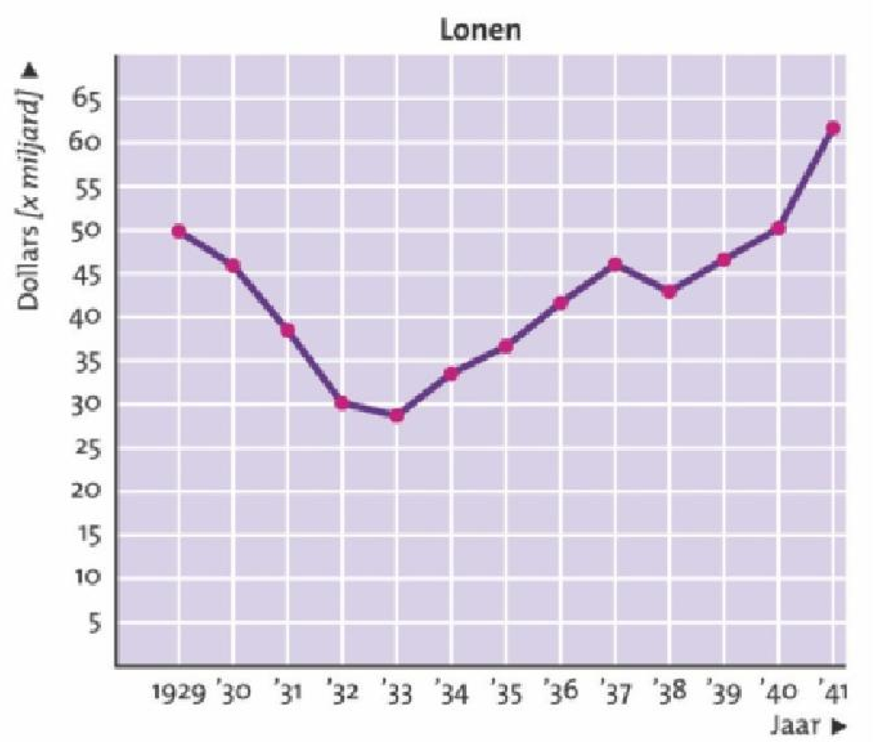
BRON 21 Op 4 maart 1933 werd Roosevelt ingehuldigd als president. Samen met zijn voorganger Hoover zit hij die dag in een open auto, onderweg naar de ceremonie. De tekenaar van de illustratie op de omslag van *The New Yorker* legt vooral de nadruk op de verschillende gezichtsuitdrukkingen.

Hoover en de Republikeinen

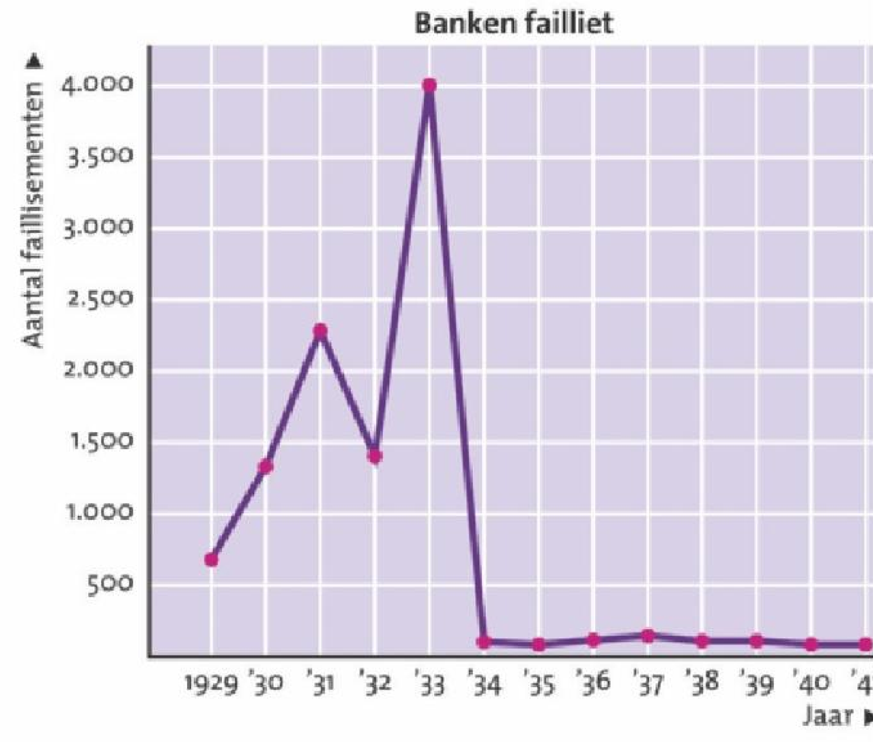
In maart 1929 werd Herbert Hoover beëdigd tot president van Amerika. Toen een aantal maanden later de aandelenbeurs instortte en de economische crisis uitbrak, bleef Hoover nog positief. '*Prosperity is just around the corner*', zo meende hij. Hoover vergeleek Amerika met een zieke patiënt die niet geopereerd moest worden, maar op eigen kracht moest herstellen. Slechts zeer beperkt nam de overheid maatregelen tegen de economische problemen. Van een grootscheepse aanpak op federaal niveau was onder leiding van Hoover geen sprake. Hulp voor de getroffen burgers moest vooral komen van liefdadigheidsinstellingen. De gevolgen van de crisis werden alsmaar ernstiger. Steeds meer banken gingen failliet en de werkloosheid nam een schrikbarende omvang aan. Inmiddels sprak men niet langer over de economische crisis, maar over de ***Great Depression***.

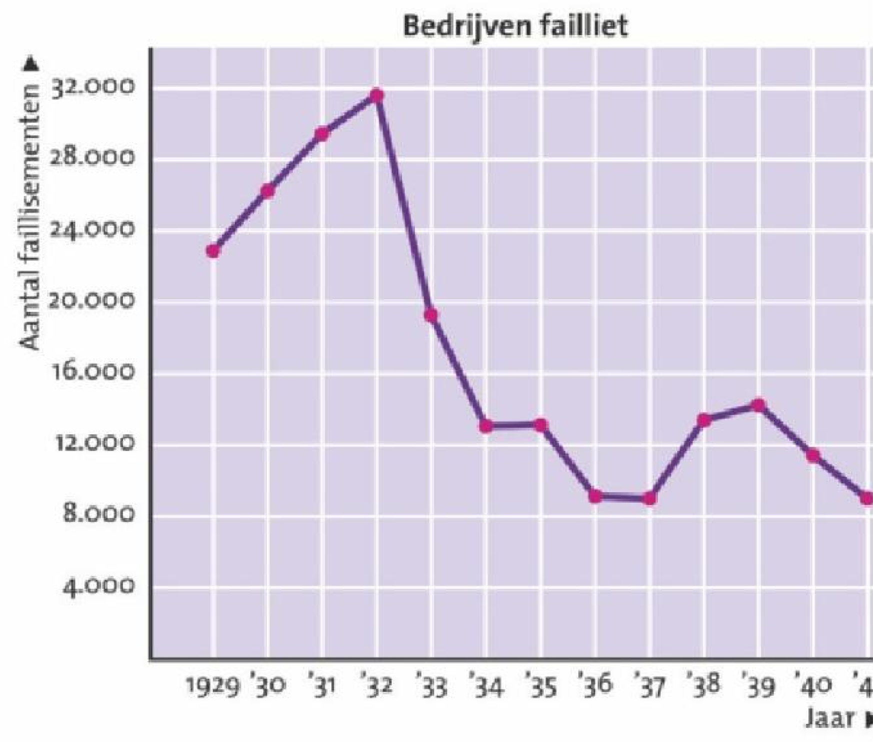
Presidentsverkiezingen 1932

In november 1932 werden de presidentsverkiezingen gehouden. Namens de Republikeinen stelde Hoover zich voor een tweede termijn verkiesbaar. De boodschap in zijn campagne was dat de economische problemen snel voorbij zouden zijn. '*We are turning the corner*', zo voorspelde hij de kiezers.
De democraten hadden Franklin Delano Roosevelt als kandidaat. Hij beloofde de kiezers een geheel nieuwe aanpak, een *new deal*. Roosevelt vond dat het tijd was dat de federale overheid in actie kwam. De politiek moest maatregelen nemen om de depressie te bestrijden.
De meeste kiezers verlangden ook naar veranderingen en een einde aan het beleid van de republikein Hoover. Roosevelt won daardoor met een overweldigende meerderheid de verkiezingen. In maart 1933 werd hij ingehuldigd als president van de Verenigde Staten. Direct dezelfde avond begon hij samen met zijn adviseurs aan het maken van plannen om de economische crisis te bestrijden.

BRON 22 De gevolgen van de economische crisis in cijfers.

This nation asks for action

Roosevelt had zijn kiezers een nieuwe aanpak beloofd. In snel tempo stelde de regering allerlei wetsvoorstellen op en werden er organisaties in het leven geroepen. De ***New Deal*** werd de verzamelnaam voor alle maatregelen die Roosevelt en zijn regering namen om de economische problemen te lijf te gaan. Hij vergeleek daarbij de economie met een kaartspel. De kaarten moesten opnieuw geschud en gedeeld worden. Volgens Roosevelt moesten Amerikanen kunnen rekenen op steun (*relief*) van de overheid. Ook moest de politiek maatregelen nemen om de economie te herstellen (*recovery*). Daarbij was het volgens Roosevelt ook soms noodzakelijk dat er door de overheid hervormingen (*reform*) werden doorgevoerd.

BRON 23

Fireside chats

Tussen 1933 en 1940 hield Roosevelt 30 lange toespraken die op zondagavond werden uitgezonden op de radio. Deze *fireside chats* [praatjes bij de open haard] werden uitgezonden vanuit het Witte Huis. Voor het eerst in de geschiedenis richtte een Amerikaanse president zich rechtstreeks tot het volk. Besproken onderwerpen bij een aantal *fireside chats*:

1933	12 maart	over de bankcrisis
	7 mei	over de New Deal
1934	30 september	over economisch herstel en sociale zekerheid
1935	28 april	over werkverschaffing
1939	3 september	over de oorlog in Europa en de neutraliteit van de Verenigde Staten
1941	9 december	over de oorlog met Japen en Duitsland

Een van de eerste maatregelen die Roosevelt nam, was het besluit om alle banken voor een week te sluiten. In die tijd werden ze gecontroleerd, waarna alleen betrouwbare banken met voldoende financiële reserves hun deuren weer mochten openen. Vanaf dat moment kwam er ook toezicht vanuit de federale overheid op de bankwereld. Voor werklozen werden grote **werkgelegenheidsprojecten** opgezet. Deze werden onder andere georganiseerd door de *Works Progress Administration*. Voor het onderhoud van bossen en werk bij rivieren werden speciale kampen voor jeugdige werklozen opgericht. Een van de grootste projecten was die van de *Tennessee Valley Authority*, waarbij werklozen werden ingezet bij het bouwen van dammen in de rivier de Tennessee. Die waren bedoeld om overstromingen te voorkomen, maar met de stuwdammen kon ook elektriciteit worden opgewekt. Een ander groot probleem dat Roosevelt met zijn *New Deal* wilde aanpakken was de overproductie. Boeren kregen van de overheid subsidie als zij minder producten

BRON 24 Dorothea Lange maakte in 1940 deze foto in opdracht van de *Farm Security Administration*, een onderdeel van de *New Deal*. De ondertitel bij deze foto luidde: 'Kinderen in een democratie. Een zwervend gezin, dat leeft in een aanhangwagen in het open veld. Geen riolering, geen water. Zij kwamen uit Amarillo in Texas.'

zouden verbouwen. En via de *National Industrial Recovery Act* probeerde Roosevelt met ondernemers afspraken te maken over lonen en de omvang van de productie.
In 1936 eindigde Roosevelts eerste termijn als president. In de vier jaar dat hij president was geweest was de werkloosheid flink gedaald en waren de lonen weer gestegen. In 1933 zat bijna 25% van alle arbeiders thuis zonder werk, in 1936 was dat gedaald naar 16%. Het aantal faillissementen was ook verminderd. Maar de overheid had wel veel moeten investeren. Dat lukte alleen door het verhogen van de belastingen.
Roosevelt was een van de eerste presidenten die heel bewust met de **massamedia** omging. Door middel van **propaganda** probeerde de regering de **publieke opinie** te beïnvloeden. Het was belangrijk dat de meerderheid van de Amerikanen achter de maatregelen van de *New Deal* zou blijven staan.

BRON 25 Spotprent uit 1933. Vertaling van de titel: 'De laatste modetrends met Pasen'. De man links zegt: 'Het is tijd voor een nieuw jasje'. Op de boerderij staat: 'Lage prijzen' en 'Armoede in de landbouw'. Op de potten verf staat 'Boerderijen Hulp Plan' en 'New Deal'.

5 4 Einde aan de crisis, begin van de oorlog

DEELVRAAG
4 **Welke invloed hadden de spanningen in Europa en Azië vanaf de jaren dertig op het beleid van Roosevelt?**

Einde aan de economische crisis

In 1936 werd Roosevelt opnieuw tot president gekozen. Maar het aantal tegenstanders van het beleid van Roosevelt was toegenomen. Met name de Republikeinen vonden dat de overheid een te grote rol in de economie kreeg. Ze beschuldigden Roosevelt ervan dat hij een communist zou zijn. Ze vergeleken het beleid van de *New Deal* met de maatregelen die Stalin in dezelfde periode in de Sovjet-Unie nam. Daar was sprak van een planeconomie, waarbij de overheid door middel van vijfjarenplannen grote invloed in de economie had.
In 1937 dacht Roosevelt dat de grootste economische problemen voorbij waren. Daarom was het nu weer mogelijk om te gaan bezuinigen. De overheid had in de eerste vier jaar van de *New Deal* veel geld uitgegeven. Vooral de werkgelegenheidsprojecten hadden veel overheidsgeld gekost. Maar de bezuinigingen hadden een averechts effect. Veel organisaties en maatregelen van de *New Deal* haalden weinig uit nu er minder geld beschikbaar was.

Van isolationisme naar oorlog

Onder de republikeinse presidenten in de jaren twintig had Amerika geprobeerd het isolationisme vol te houden. En ook Roosevelt wilde dat Amerika zich in de jaren dertig afzijdig zou houden van internationale conflicten. Met Latijns-Amerika probeerde hij de contacten wel te verbeteren. Dit werd de ***Good Neighbor Policy*** genoemd. Volgens Roosevelt zouden goede contacten met de landen in Zuid-Amerika vooral positief zijn voor de economie.
Sinds Roosevelt in 1933 aan de macht was gekomen, was er in Europa veel veranderd. In Duitsland had Adolf Hitler de macht overgenomen.
Ook al was Roosevelt een fel voorstander van de democratie en een tegenstander van dictators zoals Hitler, hij wilde zich niet mengen in de Europese spanningen. In 1935 werd de Neutraliteitswet aangenomen. Het was voor Amerikanen verboden om wapens te leveren aan oorlogvoerende landen. Want zouden de Verenigde Staten dat wel doen, dan kwam de neutraliteit in gevaar. Ook in Azië nam in de jaren dertig de oorlogsdreiging toe. Japan, een bondgenoot van Duitsland, had een groot tekort aan grondstoffen en wilde zijn machtsgebied vergroten.
In 1939 begon de Tweede Wereldoorlog. Engeland en Frankrijk hadden Duitsland de oorlog verklaard. In de jaren daarna veroverde Duitsland grote delen van Noord- en West-Europa. Amerika bleef afzijdig, maar de zorgen over de macht van Duitsland werden wel steeds groter. In 1941 werd daarom de ***Lend-Lease Act*** aangenomen. Het was nu toegestaan om oorlogsmaterialen aan Engeland 'uit te lenen'.
Uiteindelijk raakten de Verenigde Staten in december 1941 bij de oorlog betrokken. Op 7 december 1941 voerde de Japanse luchtmacht een aanval uit op de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbor (bij Hawaï). Roosevelt vroeg daarna aan het Congres toestemming om de oorlog te verklaren aan Japan.

Uiteindelijk was het niet de *New Deal* maar de Tweede Wereldoorlog die zorgde voor het definitieve einde van de economische crisis. Allerlei bedrijven werden ingeschakeld om materialen voor de oorlog te produceren. De werkloosheid verdween en al snel was er een tekort aan arbeidskrachten.

BRON 26 In 1940 verscheen *The Great Dictator* in de bioscoop, een Amerikaanse parodie op Adolf Hitler die werd gespeeld door de komiek Charlie Chaplin. Sommige leden van het Congres hadden bezwaar tegen deze film, omdat die het isolationisme van de Verenigde Staten in gevaar zou kunnen brengen.

BRON 27 Een groep demonstrerende moeders knielt biddend neer voor het Capitool in Washington. De leden van de *Mothers Crusade* wilde op deze wijze protesteren tegen de Lend-Lease Act.

BRON 28 Poster van de *War Project Service*, 1943. Amerikaanse burgers worden opgeroepen om een bijdrage te leveren aan de oorlogsvoering.

5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie.
2. De economische wereldcrisis.
3. Het voeren van twee wereldoorlogen.

JE WEET

Welke politieke en sociale gevolgen de economische crisis in de Verenigde Staten had.

1. Welke moderniseringen op sociaal, cultureel en economisch gebied kenmerkend waren voor de *roaring twenties*.
2. Wat de oorzaken en gevolgen waren van de economische crisis die in 1929 uitbrak en die wereldwijd merkbaar was.
3. Met welke maatregelen Hoover en Roosevelt reageerden op de economische problemen.
4. Welke invloed de spanningen in Europa en Azië hadden op het beleid van Roosevelt.

JE KUNT

Je kunt de verschillende oorzaken van de grote economische crisis beschrijven en parallellen trekken met oorzaken van volgende economische crises of de hedendaagse economische situatie. Ook kun je de economische politiek van regeringen nu vergelijken met die van de Republikeinen en Democraten. Je kunt een afgewogen oordeel geven over de sociaal-economische politiek die de verschillende regeringen voorstaan.

1900

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1910

- **1917** ▸ Verenigde Staten doen mee aan de Eerste Wereldoorlog
- **1919** ▸ Vrede van Versailles; Great Migration

1920

- **1920** ▸ Via amendement op de grondwet wordt de drooglegging gestart
- **1924** ▸ Coolidge wordt verkozen tot president
- **1927** ▸ *The Jazz Singer*, de eerste film met geluid, komt uit
- **1928** ▸ Hoover wordt verkozen tot president
- **1929** ▸ Beurskrach

1930

- **1932** ▸ Roosevelt wordt verkozen tot president
- **1933** ▸ start van de *New Deal*; Hitler komt aan de macht in Duitsland
- **1935** ▸ Neutraliteitswet
- **1936** ▸ De tweede termijn van president Roosevelt

1940

- **1941** ▸ Aanval op Pearl Harbor

1950

BEGRIPPEN

beurskrach
Gebeurtenis waarbij de koers van de aandelen ingrijpend daalt.

consumptiemaatschappij
Samenleving waarin mensen hun status ontlenen aan het bezit en het kopen van producten.

Democratische Partij, Democraten
Amerikaanse politieke partij die voor een actieve rol van de federale overheid in de economie en het dagelijks leven is.

drooglegging
Periode tussen 1920 en 1933 waarin in Amerika alcoholische dranken verbonden waren.

economische wereldcrisis
Periode met grote werkloosheid en economische depressie die in grote delen van de wereld optrad na de Amerikaanse beurskrach van 24 oktober 1929.

Good Neighbor Policy
Buitenlandse beleid van president Roosevelt met betrekking tot Latijns-Amerika.

Great Depression
Periode na de beurskrach (1929), waarin sprake was van massale werkloosheid.

Great Migration
Periode van 1919 tot 1930 waarin veel Afro-Amerikanen vanuit de zuidelijke staten naar de steden in het noorden trokken.

interbellum
Periode tussen de twee wereldoorlogen.

isolationisme
Buitenlandse politiek van de Verenigde Staten waarin dit land afzijdig wilde blijven van conflicten buiten het eigen continent.

Lend-Lease Act
Wet uit 1941 die het mogelijk maakte dat Amerika materialen 'uitleende' aan Engeland en de Sovjet-Unie, voor de strijd tegen nazi-Duitsland.

massamedia
Media die een groot publiek kunnen bereiken.

New Deal
Verzamelnaam voor de maatregelen die president Roosevelt vanaf 1933 nam om de gevolgen van de economische crisis aan te pakken.

oorlogseconomie
De economie van een land in oorlog is dan nagenoeg helemaal gericht op het ondersteunen van het leger.

propaganda
Reclame maken voor een idee.

publieke opinie
Mening over een bepaald maatschappelijk thema, waarover de meeste inwoners het eens zijn.

red scare
Heksenjacht op communisten in Amerika.

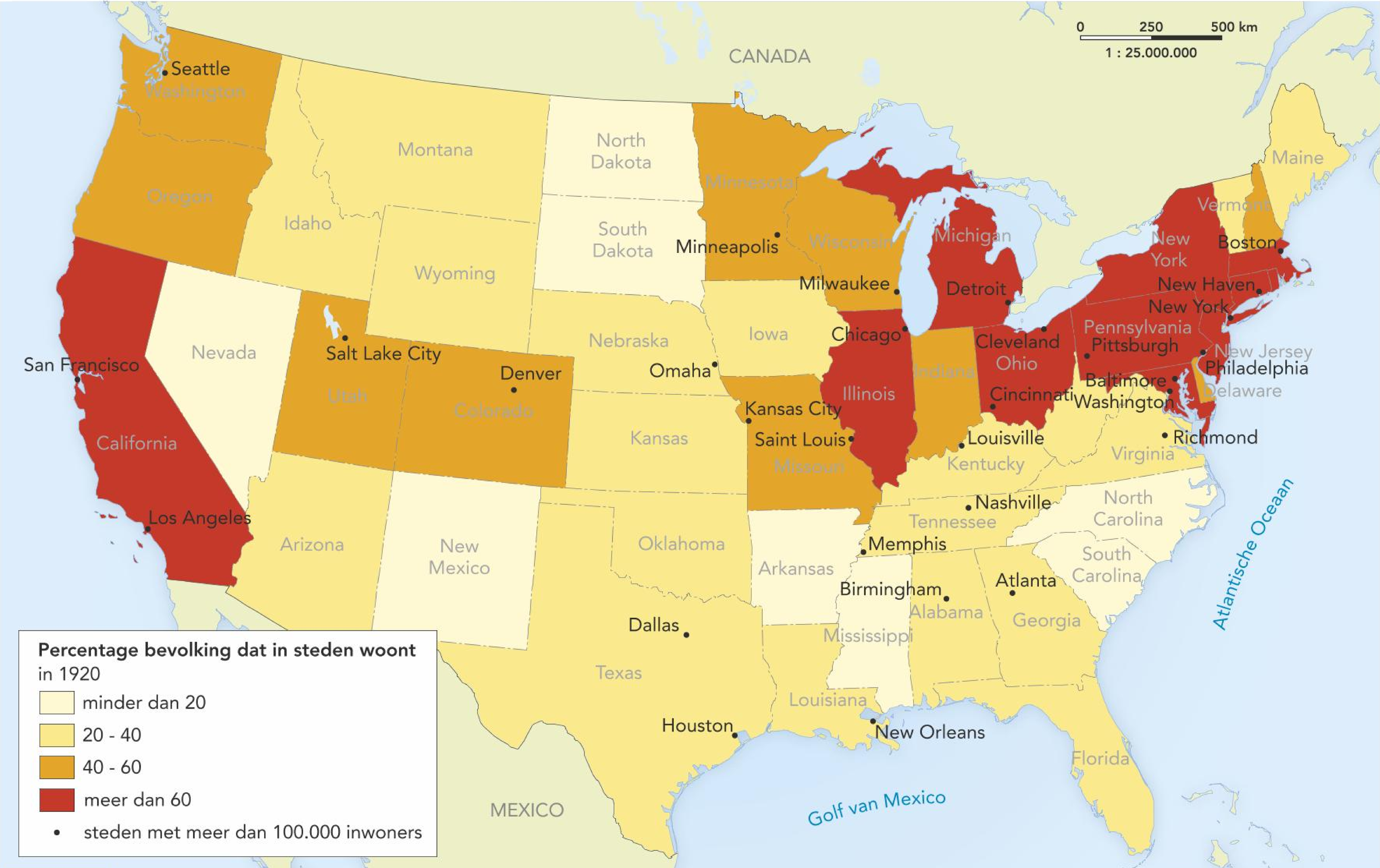
Republikeinse Partij , Republikeinen
Politieke partij waarvan de aanhangers vinden dat de overheid zich niet of nauwelijks met de economie en het dagelijks leven moet bemoeien.

roaring twenties
Bijnaam voor de jaren twintig, waarin veel moderniseringen plaatsvonden.

segregatie
Hier: het scheiden van blanke en zwarte Amerikanen door aparte voorzieningen aan te bieden.

werkgelegenheidsprojecten
Projecten die door de overheid worden georganiseerd en waarbij werklozen aan het werk worden gezet.

zwarte donderdag
24 oktober 1929, de dag waarop de aandelenbeurs van Wall Street instortte.

BRON 29 Urbanisatie 1920

6 Nationaalsocialisme en Tweede Wereldoorlog

BRON 2

Berlijn

Berlijn was in die tijd een stad van teruggekeerde frontsoldaten. Er bestaat een foto van de troepen die in december 1918 onder de Brandenburger Tor door marcheren: de ongeschoren gezichten doorgroefd van honger en kou, de mondhoeken naar beneden, zwijgend publiek aan de kant, driftig stappen ze de vernedering weg. Hun kameraden waren kapot, invalide, wrakhout, zelf waren ze vakbekwame moordenaars geworden. Ze begrepen niets van de nederlaag die opeens over hen gekomen was.

Naar: G. Mak, In Europa, reizen door de twintigste eeuw, 2004.

Wie als de schilder Ernst Ludwig Kirchner zo gewond was geraakt dat hij blijvend invalide was, zou de rest van zijn leven aan de oorlog denken. Ook de soldaten die door de Brandenburger Tor Berlijn weer binnen marcheerden (bron 2) hadden hun teleurstellingen: hun kameraden waren invalide of dood en de oorlog was voor Duitsland verloren. Bovendien: wat wachtte hen in het naoorlogse Duitsland? Zouden ze weer een plekje in de maatschappij kunnen veroveren? De oorlog van 1914-1918 had aan alle oorlogvoerende landen onvoorstelbaar grote verliezen toegebracht. Er waren bijna negen miljoen gesneuvelde militairen en ongeveer zes miljoen burgerdoden, ook als gevolg van massale deportaties, hongersnood en ziekten. Er waren totaal zeven miljoen krijgsgevangenen gemaakt, van wie een klein aantal nog jarenlang in primitieve gevangenenkampen moest doorbrengen.

MODERNE TIJD

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

Kenmerken van dit tijdvak

In de Duitse plaats Weimar was een nieuwe grondwet geschreven. Duitsland werd een democratische republiek met een sterk parlement, de Republiek van Weimar. De regering zocht steun bij het leger tegen communistische revoluties, zoals die van Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg in 1919 in Berlijn, of opstanden van rechts, zoals die van Kapp, die juist de oude keizerlijke orde wilde herstellen. Toen Frankrijk het Ruhrgebied bezette omdat Duitsland de herstelbetalingen niet wilde voldoen, organiseerde de regering een staking en betaalde deze door geld bij te drukken. Dat leidde tot hyperinflatie en grote ellende. Daarom legde de regering Stresemann zich toch neer bij de voor Duitsland vernederende bepalingen van de Vrede van Versailles, geholpen door Amerikaanse steun via het Dawesplan. Amerikaanse leningen en investeringen hielpen het land er weer bovenop. In het Verdrag van Locarno (1925) erkende Duitsland uit eigen beweging de nieuwe grenzen met België en Frankrijk.

BRON 1 Ernst Ludwig Kirchner, *Zelfportret als soldaat*, 1915.
De Duitse schilder Kirchner schilderde dit zelfportret nadat hij zijn hand verloren had in de loopgraven. Hij werd een van de duizenden gehandicapte veteranen in naoorlogs Duitsland.

BRON 3 Propaganda voor Adolf Hitler, die revanche wilde voor de nederlaag van de Eerste Wereldoorlog.

Hitler komt

In 1929 sloeg de economische crisis toe. Die was begonnen in de Verenigde Staten van Amerika. Doordat de economie van Duitsland via het Dawesplan direct verbonden was met die van de Verenigde Staten, kwam de crisis in Duitsland extra hard aan. Zes miljoen Duitsers werden werkloos, hadden weinig te besteden en waren onzeker over hun toekomst. Duitsland kwam nu in de ban van de ideeën van Adolf Hitler. Hij wilde Duitsland tot een echte 'volksgemeenschap' maken, zoals die volgens hem ooit had bestaan. Communisten, kapitalisten, Joden en andere mensen van een 'ander ras', zoals hij de mensheid indeelde, hadden de volksgemeenschap kapot gemaakt. Hij geloofde in racisme en was vervuld van Jodenhaat, antisemitisme.

Hitler gebruikte moderne communicatiemiddelen en geraffineerde propaganda en kon meeslepend spreken. In 1933 werd hij kanselier in een kabinet waarin zijn partij, de NSDAP, maar enkele ministers had. Maar nadat het Rijksdaggebouw als waarschuwing tegen de NSDAP in brand gestoken was, kreeg hij volmacht van het parlement. Hij veranderde Duitsland in een totalitaire staat, waarin iedereen zijn nationaalsocialisme moest aanvaarden. Zijn partij (NSDAP) werd een massaorganisatie en hij begon zijn Jodenhaat (antisemitisme) in daden om te zetten. Alleen zogenaamde Ariërs, blanke Duitsers, telden mee. In de *Kristallnacht* (1938) werden duizenden synagogen, Joodse winkels en andere bedrijven vernield. Veel Joden vluchtten hierop het land uit.
Hitler liet het bedrijfsleven autowegen aanleggen en wapens produceren. Alles werd betaald uit de staatskas. De industrie draaide op volle toeren, maar Hitler-Duitsland stevende regelrecht op een bankroet af. Alleen een aanvalsoorlog kon de economie nog redden.

Tweede Wereldoorlog

Hitler maakte de bepalingen van het Verdrag van Versailles ongedaan. Hij herbewapende Duitsland, legerde militairen in het Rijnland (dat grenst aan Frankrijk) en lijfde Oostenrijk bij Duitsland in. Hij mocht zelfs straffeloos een flink stuk van Tsjechoslowakije innemen. Maar toen hij op 4 september 1939 Polen binnenviel, verklaarden Engeland en Frankrijk hem de oorlog. Dat was het begin van de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). In hoog tempo, in een *Blitzkrieg*, veroverden de Duitse legers vrijwel heel West-Europa. Alleen Engeland bleef overeind, doordat het de *Battle of Britain* won. Nu was het gehate communisme in Rusland aan de beurt. In de Operatie Barbarossa trok Duitsland de eindeloze Russische vlakten binnen. Het lukte echter niet om in een *Blitzkrieg* Rusland te verslaan.
Ondertussen werd ook de moord op de Joden systematisch aangepakt, niet alleen op de Duitse Joden, maar ook op die in de bezette West-Europese landen en de miljoenen in Polen en Rusland. *Einsatzgruppen* vermoordden een miljoen Joden, nog eens vijf miljoen werden in vernietigingskampen omgebracht.
Japan schakelde met zijn luchtvloot eerst de Amerikaanse Stille Zuidzee-vloot in Pearl Harbor uit en begon daarna een veroveringsoorlog in Azië. Engelse en Franse koloniën en ook Nederlands-Indië werden door Japan veroverd. Amerika verklaarde de oorlog aan Japan. Hitler verklaarde, uit solidariteit met Japan, de oorlog aan Amerika. Daarmee was de wereldoorlog compleet. Het einde (8 mei 1945) kwam na de invasie in Normandië in juni 1944, waarna de geallieerden oprukten richting Berlijn, dat door het Rode Leger het eerst werd bereikt. Japan werd pas verslagen nadat twee atoombommen Hiroshima en Nagasaki hadden verwoest (augustus 1945).

Nederland bezet

Nederland was vijf jaar lang bezet door de Duitsers. Na het terreurbombardement op Rotterdam gaf Nederland zich over. De regering, inclusief koningin Wilhelmina, week uit naar Londen. De meeste burgers pasten zich aan. Een klein deel van de bevolking kwam actief in verzet, een even groot deel vocht met de Duitsers aan het oostfront. NSB'ers pleegden verraad door collaboratie: zij gaven verzetslieden aan, vervulden bestuursfuncties voor de Duitsers en joegen op Joodse burgers.
Joden mochten eerst niet meer in parken, zwembaden of bioscopen komen en moesten een Davidsster dragen. De Amsterdammers pikten de vervolging op Joden niet en begonnen de Februaristaking (1941), de enige staking tegen antisemitisme in bezet Europa. Spoedig werden Joden gedwongen in Amsterdam te wonen, van waaruit ze, via doorgangskamp Westerbork in Drenthe, naar de vernietigingskampen in het oosten werden gedeporteerd. Honderdduizenden mannen doken onder, omdat ze niet in Duitsland wilden werken.
In juni 1944 kwam eindelijk de invasie van geallieerde troepen in Frankrijk. In september landden luchtlandingstroepen bij Arnhem om de Rijnbruggen veilig te stellen voor de oprukkende geallieerde strijdmacht. Maar helaas, dat mislukte. West-Nederland onderging een Hongerwinter, waarin velen door honger, kou en ziekten omkwamen.
Op 5 mei gaf de Duitse bezetter zich over, Nederland was weer vrij. Ruim drie maanden later, op 15 augustus, volgde ook de bevrijding van Nederlands-Indië.

BRON 4

Hongerwinter in Enkhuizen

Akke Jorritsma: Vader ging op een keer op de fiets naar onze familie in Friesland. Op de terugweg droeg hij dan een gordel met pakjes boter.
-Sina van Leeuwen: Oom Jan had een graanmolentje geknutseld. Kon je tarwe mee malen, zodat je meel had om brood van te bakken. Mijn vader haalde dat op de fiets uit de Wieringermeer. Wij zaten dan bij de Koepoort te wachten. Hij had ook een tuintje bij de Vest. Daar verbouwde hij ook tabak. Die werd ook in het molentje gemalen. Kon er weer gerookt worden.

Naar: I. van Manen, De stad en de oorlog, Enkhuizen in bezettingstijd, 2009.

Het belang van het nationaalsocialisme

De periode na de Eerste Wereldoorlog was voor veel Europeanen een tijd van statusverlies, onzekerheid, werkloosheid en armoede. Nog maar nauwelijks opgekrabbeld van de gevolgen van Eerste Wereldoorlog, werd de bevolking getroffen door de grote economische crisis. In zulke tijden van snelle maatschappelijke

BRON 5 Graven van Engelse soldaten in Bemmel, vlak na de bevrijding.

verandering geven mensen al snel hun stem aan politici die zeggen die ontwikkelingen te zullen stoppen. Fascisten en nationaalsocialisten wakkerden de ontevredenheid onder de bevolking extra aan door het buitenland of bepaalde bevolkingsgroepen: communisten of Joden, de schuld te geven van de problemen. Zo vergrootten zij het ongenoegen. Fascisten en nationaalsocialisten maakten zo handig gebruik van die situatie om een greep naar de macht te doen. Wat voor de argeloze burger een oplossing leek, mondde uit in onvrijheid, dictatuur, vervolging, uitroeiing en oorlog. Geen enkele periode in de wereldgeschiedenis maakt voor ons zo duidelijk dat de burger waakzaam en kritisch moet blijven ten aanzien van machtsbeluste politici als die van de twee wereldoorlogen. De eenvoudige oplossingen voor zeer complexe maatschappelijke problemen blijken niet te werken. Ze leiden tot erger. Behoud van democratie en een bestuur dat recht doet aan de grondwettelijke rechten en maatschappelijke belangen van heel de bevolking van het land, zonder enige uitzondering, is een groot goed.

KENMERKENDE ASPECTEN
1. De economische wereldcrisis.
2. Het racistisch en totalitair karakter van het nationaalsocialisme.
3. De Duitse bezetting en de Jodenvervolging.

HOOFDVRAAG
Hoe kwam het voor de tweede keer in de twintigste eeuw tot een wereldoorlog?

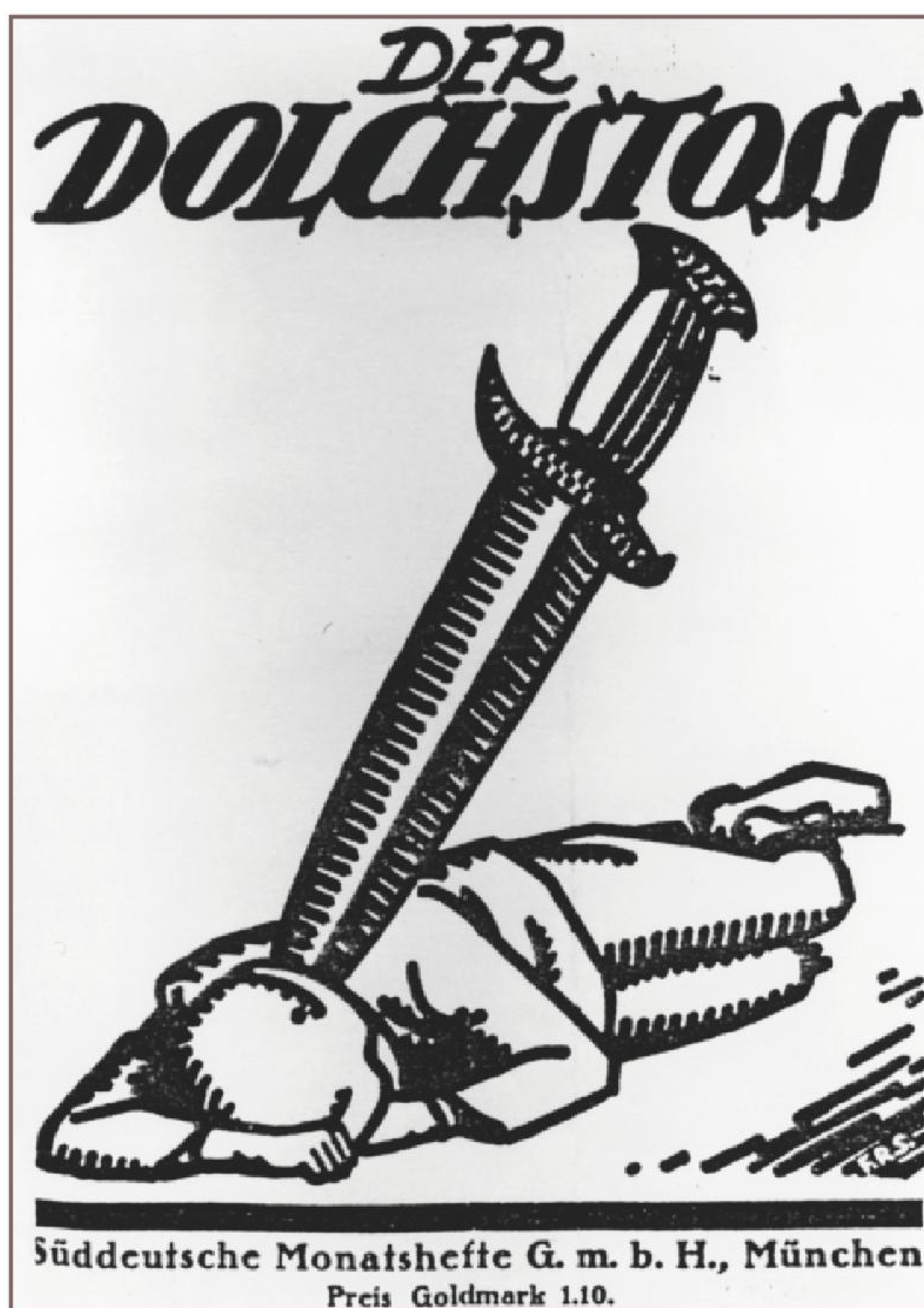
DEELVRAGEN
1. Waardoor raakte Duitsland na de Eerste Wereldoorlog in een grote economische crisis?
2. Hoe kwam Hitler aan de macht?
3. Hoe ontstond de Tweede Wereldoorlog en hoe verliep deze?
4. Hoe onderging Nederland de Duitse bezetting?

6 1 De Republiek van Weimar

DEELVRAAG
1 **Waardoor raakte Duitsland na de Eerste Wereldoorlog in een grote economische crisis?**

Duitsland wordt een republiek

Na het aftreden en de vlucht van keizer Wilhelm II naar Nederland probeerde de nieuwe Duitse regering van sociaaldemocraten, liberalen en katholieken het land weer op de rails te krijgen. Zij sloot een wapenstilstand met de geallieerden en vernieuwde in de plaats Weimar de grondwet: zonder keizerschap en met een veel machtiger parlement. Dit was de **Republiek van Weimar**.
De terugkerende soldaten misten de kameraadschap van het leven in de loopgraven en de pure opwinding van de gewapende strijd. Een kwart van hen, onder wie de nog onbekende Adolf Hitler, werd lid van militante gewapende groepen, **vrijkorpsen**, die jacht maakten op iedereen die zij verdachten van de nederlaag. Gewone Duitse soldaten wisten niet dat hun eigen generaals, zoals Ludendorff, bij de keizer op zijn aftreden en op een wapenstilstand hadden aangedrongen. Nee, het lag aan communistische en socialistische oproerkraaiers en aan de Joden dat er oproeren, stakingen en muiterijen van matrozen en soldaten waren uitgebroken. En het was de nieuwe republikeinse regering die om een wapenstilstand had gevraagd. Die 'dolkstoot in de rug' had Duitsland de oorlog gekost. Deze **Dolkstootlegende** is jarenlang in Duitsland grif geloofd. Ook de ondertekening van de Vrede van Versailles door de Weimarregering zagen de gefrustreerde mensen als verraad.

BRON 6 De Dolkstoot, cartoon uit 1924, verschenen in een Duits maandblad.

In januari 1919 brak in Berlijn de communistische Spartacusopstand uit, genoemd naar Spartacus, de leider van de beroemdste slavenopstand uit de Romeinse geschiedenis. Politie en leger onderdrukten deze poging tot revolutie. De leiders, Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, werden vermoord. In april 1919 riepen in Beieren gewapende communisten een radenrepubliek uit, naar het voorbeeld van de sovjet-republieken van de Sovjet-Unie. Ze vestigden een 'dictatuur van het proletariaat', executeerden politieke tegenstanders en richtten een *Rote Armee* op. Ook tegen deze opstand zette de regering het leger in. En dat leger werkte gewillig mee.

BRON 7 Een vrijkorps dat Kapp bij zijn staatsgreep helpt, houdt even rust. Berlijn, maart 1920.

De generaals wilden graag het oude bestuur met de keizer herstellen. Ze accepteerden de Weimarrepubliek eigenlijk niet, maar nog minder wilden ze dat de roden aan de macht zouden komen. Toen de antidemocratische Wolfgang Kapp samen met vrijkorpsen in 1920 een staatsgreep pleegde, deden ze niets. Een algemene staking van de vakbonden verijdelde deze Kapp-putsch. Dat de legertop zelf geen coup durfde te plegen, kwam vooral doordat de generaals geen oplossing wisten voor de grote problemen van Duitsland. Bovendien: zouden de voormalige geallieerden Duitsland nog wel willen helpen als het land een militaire dictatuur werd? Dat hulp nodig was, bleek al gauw.

Hyperinflatie en *Erfüllungspolitik*

De economie van de Weimarrepubliek was uitgeput door de oorlogvoering. Voor de teruggekeerde soldaten was er vaak geen werk. De Duitse munt, de *Reichsmark*, verloor steeds meer waarde ten opzichte van andere muntsoorten. Deze inflatie was handig voor de Duitse regering om binnenlandse schulden af te kopen en voor ondernemers om goedkoop geld te lenen. Het was echter een ramp voor wie spaargeld had of van een pensioentje leefde. Duitsland, dat zich tegen het Verdrag van Versailles verzette, kon steeds moeilijker de herstelbetalingen voldoen. Toen in 1923 de herstelbetalingen helemaal uitbleven, bezette Frankrijk het Ruhrgebied, het belangrijkste industriegebied van Duitsland. De Duitse regering riep een staking uit en betaalde de stakers met bankbiljetten, die inderhaast werden bijgedrukt. De inflatie van de mark ontaardde in hyperinflatie.

BRON 8 Spotprent op de hyperinflatie in Duitsland, 1923. Een moeder, tot haar middel in de bankbiljetten, heft haar stervende kind op.

BRON 9
Metrokaartje
Een oudere, goedopgeleide Berlijnse man had met de 100.000 mark spaargeld in normale tijden een aangename oude dag kunnen genieten. Nu de munt vrijwel waardeloos was geworden, kon hij er hooguit nog een kaartje voor de metro van kopen. Hij kocht dat kaartje en maakte nog een rit rond de stad. Vervolgens sloot hij zich op in zijn appartement om daar van honger om te komen.
Naar: I. Kershaw, De afdaling naar de hel, Europa 1914-1949, 2015.

In 1923 werd Gustav Stresemann kanselier. Om de inflatie te stoppen, was hij bereid tot compromissen. Amerika verstrekte Duitsland met het **Dawesplan** leningen om de economie te herstellen en de herstelbetalingen te kunnen voldoen. Frankrijk trok zich terug uit het Ruhrgebied en de Weimarrepubliek besloot loyaal 'Versailles' uit te voeren: de ***Erfüllungspolitik***. Bij het **Verdrag van Locarno** (1925) met Frankrijk en België erkenden de Duitsers vrijwillig het verlies van Eupen-Malmedy en Elzas-Lotharingen. Dat oud-generaal Von Hindenburg tot president werd gekozen, schiep vertrouwen bij oudgedienden, grootgrondbezitters en industriëlen. De Amerikaanse autofabrikant Henry Ford en andere Amerikaanse industriëlen investeerden in de Duitse economie en de werkloosheid nam af, evenals het geschreeuw over verraad en dolkstootlegende. Dankzij de *Erfüllungspolitik* mocht Duitsland in 1926 lid worden van de Volkenbond. In 1928 ondertekende Duitsland met vele andere landen het **Kellog-Briand-Pact,** dat een eind moest maken aan alle oorlogen. Het belang daarvan was dat voor het eerst sinds de Eerste Wereldoorlog overwinnaars en overwonnenen samen een groot internationaal verdrag sloten. Stresemann en de Franse premier Aristide Briand kregen voor hun streven naar vriendschappelijke verhoudingen tussen Frankrijk en Duitsland de Nobelprijs voor de vrede.
De Weimarrepubliek stond er dus in 1929 economisch en internationaal weer goed voor.

6 2 In de ban van Hitler

DEELVRAAG
2 Hoe kwam Hitler aan de macht?

Crisis en onvrede

De economische crisis die in Amerika in 1929 losbarstte (hoofdstuk 5) had onmiddellijk effect op Duitsland. De VS eisten de leningen van het Dawesplan terug. Amerikaanse bedrijven sleurden hun Duitse filialen mee in hun faillissement. Banken gingen failliet en grote bedrijven met hen. Uiteindelijk werden meer dan zes miljoen Duitsers werkloos. In de Rijksdag werd geruzied over de beste oplossing. De oude regeringspartijen, de socialistische SPD en de katholieke Zentrumpartei, werkten niet meer samen en er volgden machteloze kabinetten, die er niet in slaagden de economie te herstellen. De communisten (KPD) wilden niet meewerken. Zij wachtten op bevelen uit Moskou. Vele Duitsers zeiden met hen: '*Schluss mit diesem System*' (bron 10). Niet alleen aanhangers van de KPD die dit affiche verspreidde, maar ook aanhangers van Hitler die op hun manier naar het einde van de Weimarrepubliek uitkeken.

Mein Kampf

Adolf Hitler en generaal Ludendorff pleegden op 8 november 1923 een staatsgreep in München, de hoofdstad van deelstaat Beieren. De staatsgreep werd onderdrukt door politie en leger. Hitler ging voor een jaar een soort luxegevangenis in, een lage straf, vergeleken met wat er met linkse revolutionairen gebeurde. Daar beschreef hij zijn ideologie in *Mein Kampf (Mijn strijd)*. Hitlers voorbeeld was Benito Mussolini, sinds 1922 dictator van Italië. Mussolini vond dat er maar één leider, *duce* in het Italiaans, en één partij konden zijn en was fel nationalist. Persvrijheid was er niet en politieke tegenstanders werden vermoord of verdwenen in strafkampen. De Romeinse bijl met roedebundel, de *fasces*, die in de klassieke Oudheid gedragen was door het gewapende gevolg van Romeinse bestuurders, werd het symbool van zijn **fascisme**.

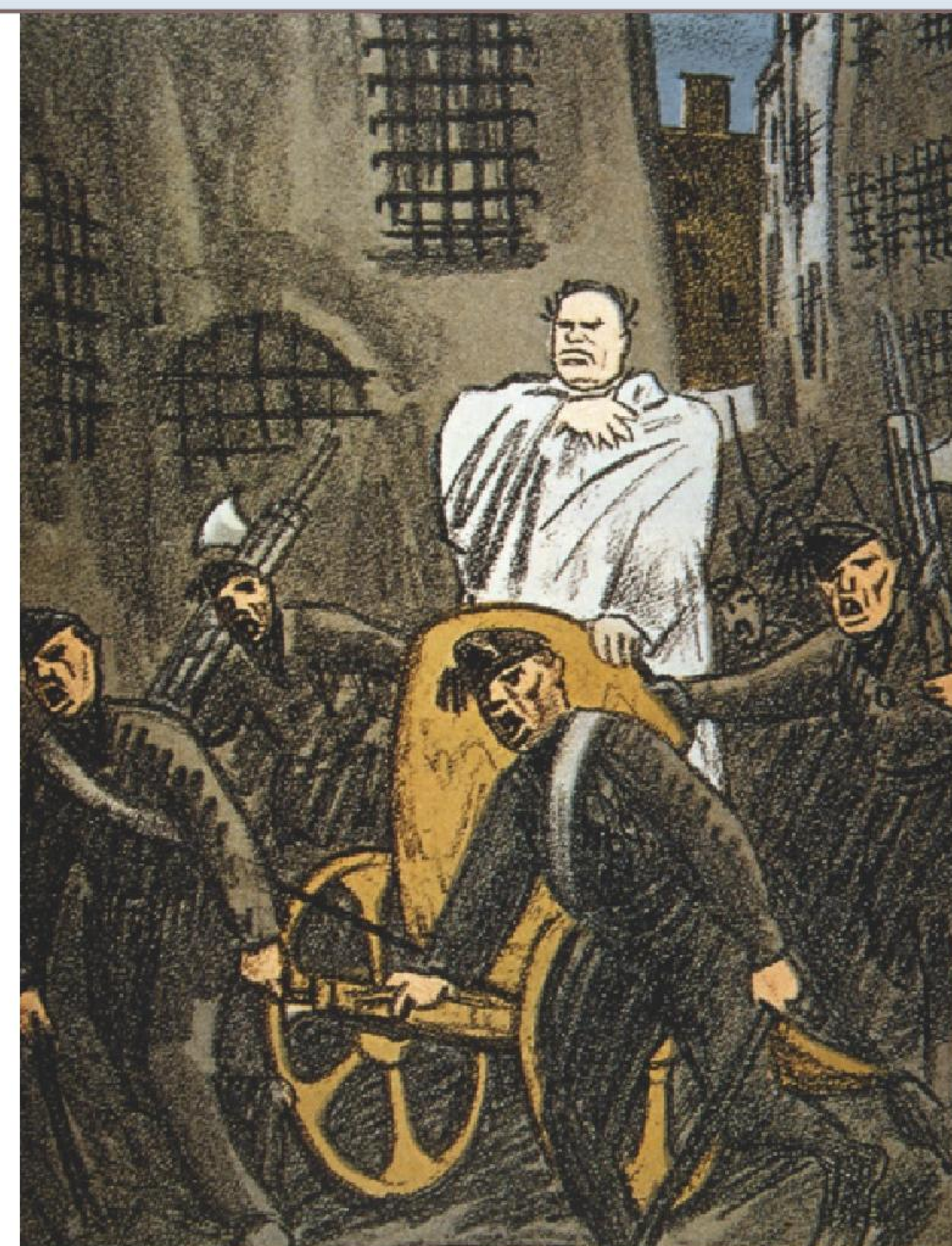
Ook Hitler wilde als leider, *Führer*, de alleenheerschappij. Ooit, zei hij, was er een ***Volksgemeinschaft*** geweest, een saamhorige volksgemeenschap van Duitsers. Kapitalisme, liberalisme en de parlementaire democratie hadden die kapot gemaakt. Die stelden het individu centraal.

BRON 10 Verkiezingsaffiche van de communistische KPD: *Schluss mit diesem system*, 1932.

BRON 11 Gewapende leden van de SA (*Sturmabteilung*), Hitlers militie, kwamen uit het hele land naar München om te helpen bij de staatsgreep van 8 november 1923.

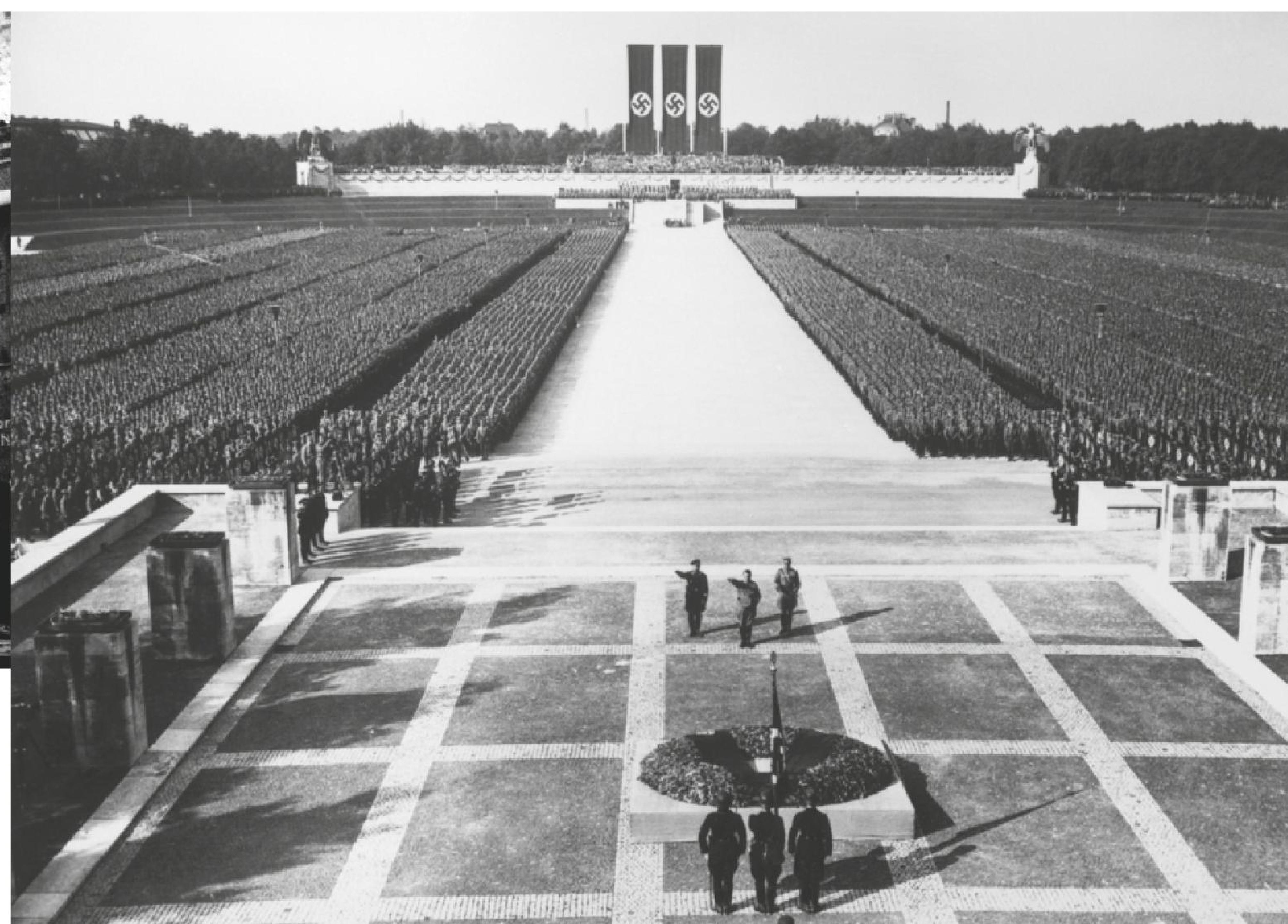

BRON 12 De triomftocht van Mussolini als Caesar. Zijn begeleiders dragen de Romeinse roedebundel, 1925.

Dat gold ook voor communisten en socialisten, die zich uitsluitend op één maatschappelijke groep, de industriearbeiders, richtten.
Volgens Hitler bestonden er verschillende mensenrassen en was het Arische ras beter dan andere. Duitsers waren volgens Hitler Germanen, afstammelingen van de blanke Ariërs uit India. Hij wist dat de Indo-Germaanse talen daar hun wortels hadden. Hij vervormde het Aziatische zonnerad tot het hakenkruis. Zigeuners of donkergekleurde mensen en vooral Joden, die hij on-Duits vond, bedreigden de volksgemeenschap. Hitler en veel Duitsers gaven Joden de schuld van alle problemen. Joden noemde Hitler naar hun semitische taalgroep het 'Semitische ras'. Hij geloofde in discriminatie, racisme, **antisemitisme** en nationalisme. Duitsland moest in zijn ogen weer groot worden en de vernederende Vrede van Versailles terugdraaien. Voor deze ideologie, het **nationaalsocialisme**, voerde hij met de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP) zijn *Kampf*.

Machtsovername

Tijdens de economische wereldcrisis werd Hitlers fractie de grootste in de Rijksdag. Joseph Goebbels was de propagandaspecialist die de bevolking bestookte met nazidenkbeelden. Hitler zelf was een uitstekend demagoog, die op massabijeenkomsten het publiek wist op te zwepen. President Hindenburg maakte na overleg met kopstukken uit politiek en bedrijfsleven Hitler kanselier van een centrumrechtse coalitieregering met drie NSDAP-ministers. De communisten en socialisten stonden dan buiten spel. Hitler zou zich als regeringsleider wel rustig houden, dacht de politieke elite. Maar dat was een verkeerde inschatting. In januari 1933 trad deze regering-Hitler aan. Hitler haalde Hindenburg over meteen nieuwe verkiezingen uit te schrijven, in de hoop op een meerderheid in de Rijksdag. Vlak voor die verkiezingen, op 27 februari 1933, stak de Nederlandse communistische metselaar Marinus van der Lubbe het Rijksdaggebouw in brand. Hij wilde daarmee de Duitsers wijzen op de dreigende NSDAP-dictatuur. 'Een communistisch complot tegen de Weimarrepubliek!' kraaide de propaganda. Hitler

BRON 13 Nazi-partijdag in Neurenberg 1934.

mocht van Hindenburg diezelfde nacht nog de noodtoestand afkondigen. De grondwet gold niet meer en het parlement was machteloos.
Nu barstte de terreur van de twee bewapende afdelingen van de nazipartij, de *Sturmabteilung* (SA) en de *Schutzstaffel* (SS), massaal bemand met vrijwilligers uit de vroegere vrijkorpsen, pas goed los. Politieke tegenstanders en Joden werden in elkaar geslagen of gearresteerd. De NSDAP haalde 44% van de stemmen in deze laatste vrije verkiezingen (wel beïnvloed door naziterreur), dus geen meerderheid. De Rijksdag, inclusief de Zentrumpartei en de liberalen, verleende Hitler vervolgens met de machtigingswet *Zur Behebung der Not von Volk und Reich* ruime bevoegdheden. De SPD-afgevaardigden stemden tegen en zouden dat nog bezuren. De communistische afgevaardigden zaten al in concentratiekampen of waren vermoord; spoedig zouden socialisten die weg volgen.

Op weg naar een totalitaire staat

Na deze machtsovername stelde Hitler orde op zaken binnen zijn partij. Om de legertop te paaien beloofde hij herbewapening van Duitsland. Omdat de SA dreigde uit te groeien tot het Duitse leger, liet hij de top van de SA in de Nacht van de Lange Messen (30 juli 1934) vermoorden. De NSDAP werd als enig toegestane partij een grote massaorganisatie. Duitsland veranderde in een **totalitaire** dictatuur. Journalisten schreven wat Goebbels dicteerde en radio en film werden ingezet als **massacommunicatiemiddelen**.

BRON 14

Lebensraum* en *Germanisierung

Al op 3 februari, dus slechts een paar dagen na de machtsovername, maakte Hitler de legertop duidelijk wat zijn bedoelingen waren: grootschalige herbewapening en daarna verovering van *Lebensraum* en de '*rücksichtslose Germanisierung*' van Oost-Europa. De legertop ging ervan uit dat het zo'n vaart niet zou lopen, maar wilde wel graag herbewapenen en de dienstplicht weer invoeren. Hitler bood hun de gelegenheid. Ze dachten Hitler wel de baas te kunnen, maar later zou blijken dat ook zij een pact met de duivel hadden gesloten.

Naar: W. Melching, Hitler, opkomst en ondergang van een Duits politicus 2013.

Schoolboeken werden herschreven. In de *Hitlerjugend* raakten jongens vertrouwd met de ideologie, voor meisjes was er de *Bund Deutscher Mädel*. Het *Deutsche Arbeitsfront* voor werknemers én werkgevers verving vakbonden en werkgeversorganisaties. Het *Arbeitsfront* versterkte de 'volksgemeenschap' en was een instrument om de economie te beheersen. Rechtbanken en rechtspraak kwamen onder nazi-invloed en in beslag genomen abstracte kunst en kunst van Joodse kunstenaars werd als ***entartete Kunst*** [ontaarde kunst] in het buitenland verkocht of vernietigd. Jazzmuziek werd uit racistische motieven verboden, alleen *volkseigene Musik* was nog toegestaan.

BRON 15 Het schilderij *Der Schützengrabe* [de loopgraaf] van Otto Dix werd in 1937 als *entartete Kunst* verbrand. Oorlog diende volgens de nazi's het volk en bracht kameraadschap naar boven. En dit expressionistische schilderij van Dix gaf juist de gruwelen van de oorlog weer.

Kristallnacht

De *Sicherheitsdienst* (SD) en de *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) vermoordden politieke tegenstanders of sloten hen op. Onder psychiatrische patiënten en verstandelijk gehandicapten begon een programma voor gedwongen euthanasie, omdat die 'het ras verzwakten'. Er klonk pas protest toen ook getraumatiseerde veteranen uit 1914-1918 gedood werden. Joden werden als tweederangsburgers beschouwd, gepest en vervolgd. Wie kon, vluchtte, vaak pas na inlevering van alle bezittingen.
In de nacht van 9 op 10 november 1938, die *Reichskristallnacht* is genoemd vanwege de ontelbare kapotte ruiten, werden bijna driehonderd synagogen in brand gestoken, bij duizenden Joodse winkels de ramen ingegooid en de inboedel geplunderd. Honderden Joden werden vermoord.
Het was een wraakactie voor de aanslag door een Poolse Joodse activist op de Duitse ambassadeur in Parijs. De Joodse gemeenschap moest de schade die de nazi's hadden aangericht vergoeden en kreeg een hoge boete opgelegd. Doel van dit alles was om de Joden uit Duitsland te verjagen. Velen vertrokken inderdaad, hoewel niet elk land stond te trappelen om hen op te nemen.
De rest van de bevolking stak geen hand uit voor hun Joodse medeburgers. Ook de kerken kwamen alleen in actie als het om hun eigen zelfstandigheid binnen het Rijk ging. Er was zo weinig verzet tegen Hitler dat er niet veel politieke gevangenen bijkwamen.

BRON 16 Propaganda voor de Hitlerjugend.

BRON 17

Vertrek

De familie Frank vertrekt met Anna uit Frankfurt am Main naar Nederland: Op 13 maart 1933 hijst de SA vanaf het stadhuisbalkon van Frankfurt de hakenkruisvlag, drie weken later werd een boycot voor de meeste Joodse winkels en bedrijven afgekondigd, en na de paasvakantie bleek de 'niet-arische' klasselerares van Margot Frank spoorloos verdwenen. In diezelfde weken begint vader Otto Frank emigratieplannen te maken. Binnen een jaar woonde de hele familie aan het Merwedeplein in Amsterdam. In april 1933, na Margots vertrek, werd de rector van Margots school vervangen door een nazi. De Joodse meisjes uit de klas bleven weg, de een na de ander. Het familiehuis van de Franks is gebleven, met een dikke steen namens de stadsjeugd: 'Haar leven en sterven, onze verplichting.'

Naar: G. Mak, In Europa, reizen door de twintigste eeuw, 2004.

Economische successen?

Hitler liet het bedrijfsleven autowegen aanleggen, vliegtuigen, tanks en kanonnen bouwen en, om het volk te paaien, een goedkope *Volkswagen*, *Volksempfanger* (radio), *Volkskühlschrank* (ijskast) en zelfs een *Volksfernseher* (voorloper van de televisie) ontwikkelen. Alles werd betaald uit de staatskas. De industrie draaide op volle toeren en de werkloosheid verdween. Later herinnerden de Duitsers zich deze jaren als 'de gouden jaren'. Hitler-Duitsland stevende echter regelrecht op een bankroet af.
In 1935 al kwamen er serieuze waarschuwingen van het ministerie van Financiën: de vele uitgaven zouden binnenkort tot grote inflatie leiden. En juist die inflatie was iets waar alle Duitse politici beducht voor waren. In augustus koos Hitler voor een alles-of-niets-oplossing: binnen vier jaar moesten industrie en leger klaar zijn voor oorlog. In de jaren 1933-1939 gaf het Hitler-regime 50 miljard *Reichsmark* uit aan bewapening, twee derde van de totale overheidsuitgaven. In grote projecten werd begonnen met de bouw van een nieuwe vloot en een volledig nieuwe luchtmacht.
Vliegtuigen werden na productie uit elkaar gehaald en in onderdelen in hooibergen op het Duitse platteland verstopt. Alles ging immers tegen het Verdrag van Versailles in. Hitler rekende op goedkope of zelfs gratis grondstoffen, voedsel en arbeidskrachten, zodra zijn verovering van Europa zou beginnen. Dat die er zou komen stond voor hem vanaf het begin als een paal boven water.
Historici zijn het over één ding eens: als hij in augustus 1939 niet met de oorlog was begonnen, was het toen binnen enkele maanden uit geweest met zijn Derde Rijk.

Verdieping bij 6.2

BRON 18 Postzegel ter gelegenheid van de samenwerking tussen Hitler en Mussolini met de symbolen van hun ideologieën ernaast.

De Volkenbond

Bij de Vrede van Versailles hoorde ook de oprichting van een Volkenbond, om scheidsrechter te zijn in conflictsituaties en te zorgen voor collectieve veiligheid, bijvoorbeeld door een internationaal ontwapeningsprogramma. Jammer was dat de VS er geen lid van werden. Dat paste bij hun naoorlogse politiek van isolationisme: zo weinig mogelijk bemoeienis met de Europese politiek. Een andere zwakte van de Volkenbond was dat hij geen machtsmiddelen, geen eigen leger, had om besluiten af te dwingen. Dat werd steeds duidelijker toen in Italië Mussolini aan de macht kwam en in Duitsland Hitler.
De Italianen zagen de autoritaire ideologie van het fascisme als een oplossing voor de politieke en economische chaos in het land. Toen de fascisten in 1922 een grote Mars op Rome organiseerden, benoemde koning Victor Emmanuel II Mussolini tot premier, uit angst voor een fascistische staatsgreep. Hitler zag Mussolini als zijn voorbeeld. Zijn aanhangers riepen: 'Duitslands Mussolini heet Adolf Hitler'. Hitler zelf begon in 1923 een mars in München, als voorproefje van een eigen 'Mars op Berlijn'. Politie en leger schoten echter achttien demonstranten dood en namen Adolf Hitler gevangen. Mussolini moest in die tijd weinig van Hitler hebben, vanwege diens radicale obsessie met Joden en omdat hij als onbeduidend politicus gefaald had, waar Mussolini geslaagd was. Tegen de machtsovername van Mussolini en Hitler kon de Volkenbond niets ondernemen. Ook tegenover hun agressieve buitenlandse politiek stond de Volkenbond machteloos, zo zou spoedig blijken.

Ontwapeningsconferentie

Als beloning voor de *Erfüllungspolitik* werd de Weimarrepubliek in 1926 lid van de Volkenbond. In 1928 begon de Volkenbond een ontwapeningsconferentie, die zich jaren voortsleepte. De andere landen stonden Duitsland niet meer bewapening toe dan in Versailles was vastgesteld, maar weigerden zelf tot ten minste het niveau van Duitsland te ontwapenen, zodat er gelijkwaardigheid zou ontstaan. Na Hitlers machtsovername liet hij weten dat dit oneerlijk was. In oktober 1933 verliet de Duitse delegatie de conferentiezaal en gaf Duitsland zelf het lidmaatschap van de Volkenbond op. Hitler organiseerde vol zelfvertrouwen een volksstemming over zijn besluit en won die moeiteloos. Hitlers herbewapeningsprogramma was al illegaal volgens het Verdrag van Versailles en het werd nog erger toen hij in 1935 de dienstplicht invoerde, onthulde dat hij aan een nieuwe *Wehrmacht* werkte van 550.000 man én in het geheim een luchtvloot bouwde, groter dan die van Engeland. Als klap op de vuurpijl legerde hij in 1936 troepen in het gedemilitariseerde Rijnland. De Volkenbond stond machteloos en ook individuele Europese landen reageerden niet bovenmatig alert op deze overtredingen. De Engelse premier Chamberlain dacht Hitler via een politiek van *appeasement* rustig te kunnen houden. Er zat toch ook wel wat in Hitlers argumenten, zo lang na Versailles? Hitler leerde ervan dat de Volkenbond hem geen kwaad kon doen en dat er internationaal weinig weerstand was tegen de Duitse herbewapening.

BRON 19 De NSDAP op campagne tijdens de volksstemming over het uittreden uit de Volkenbond, november 1933.

BRON 20

Geniale zet

Zelfs nadat Hitler kanselier was geworden, behield een groot deel van de Duitse bevolking, zeker dat deel dat de Eerste Wereldoorlog bewust had meegemaakt, een pathologische angst voor een nieuwe oorlog. De geniale zet van Hitler was dat hij hen jarenlang wist wijs te maken dat hij streefde naar vrede en niet naar oorlog, dat herbewapening de beste manier was om de verdediging van Duitsland te kunnen garanderen en dat hij niet meer wenste dan dat Duitsland in militair opzicht dezelfde rechten kreeg als de westerse machten. Als die laatsten zich niet wilden ontwapenen, zo stelde hij, dan verlangde de eerlijkheid en het prestige van een groots land als Duitsland dat het ook zijn leger, dat door 'Versailles' zwaar was beknot, opnieuw opbouwde. Menigeen vond dat een overtuigend argument, niet alleen de nazi's.

Naar: W. Melching, Hitler. Opkomst en ondergang van een Duits politicus 2013.

Onmacht van de Volkenbond

Hitlers eerste poging om Oostenrijk aan te sluiten bij Duitsland mislukte. De Oostenrijkse nazi's pleegden een moordaanslag op dictator Dolfuss. Niet de Volkenbond, maar Mussolini verhinderde de annexatie van Oostenrijk door troepen samen te brengen bij de Brennerpas. Een vergroot, sterk Duitsland als buurman was voor hem een bedreiging.
Zelf begon hij een wrede kolonisatieoorlog in het enige nog onafhankelijke Afrikaanse land, Ethiopië, ook lid van de Volkenbond. Keizer Haile Selassi deed vergeefs een beroep op de Volkenbond. De met speren bewapende Ethiopische ruiters konden uiteindelijk niet op tegen het moordend mitrailleurvuur, de bombardementen, het gifgas en de vlammenwerpers. Uiteindelijk werd de Italiaanse koning de keizer van Ethiopië. Weer stond de Volkenbond machteloos.
Mussolini werd wel het zwarte schaap in de internationale politiek. Hij zocht daardoor toenadering tot Hitler. Ze sloten de As Rome-Berlijn. In 1938 werd de Oostenrijkse president Schussnigg zo onder druk gezet, dat hij de Oostenrijkse nazi Seyss-Inquart tot kanselier benoemde. Niet langer gestoord door Mussolini annexeerde Duitsland in 1938 Oostenrijk. Om een oorlog te voorkomen na zijn dreigement om Tsjechoslowakije binnen te vallen, kreeg Hitler tijdens de Conferentie van München met Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland zijn zin. Hij mocht het Tsjechische Sudetenland inlijven en bezette daarna Tsjechië, terwijl Slowakije zijn bondgenoot werd.
Met de Sovjet-Unie sloot Hitler een Non-Agressie Pact, waarbij beide landen Polen in het geheim verdeelden. Op 1 september 1939 vielen de Duitsers Polen binnen. In plaats van een krachtig optreden van de Volkenbond, zelfs als leden van de Volkenbond onderling elkaar aanvielen, zoals in het geval van Italië en Ethiopië, had Europa gekozen voor een politiek van *appeasement*, die op niets was uitgelopen. De machteloze Volkenbond had de Tweede Wereldoorlog niet kunnen voorkomen.

BRON 21 *Zur historischen Begegnung* (Ter gelegenheid van de historische ontmoeting). Ansichtkaart naar aanleiding van de conferentie van München, 29 september 1938. Van links naar rechts: Chamberlain, Daladier, Mussolini en Hitler. Op het poststempel staat o.a. Troppau, 4.12.1938, *Im befreiten Sudetenland* en er staat een hakenkruis op.

6 3 De Tweede Wereldoorlog

DEELVRAAG

3 Hoe ontstond de Tweede Wereldoorlog en hoe verliep deze?

Hitler negeert Versailles

Volstrekt in strijd met het Verdrag van Versailles kwam de Duitse herbewapening op gang en voerde Hitler in 1935 de dienstplicht in. Niemand ondernam iets tegen deze overtredingen, zelfs niet toen hij een jaar later troepen in het Rijnland legerde, dat volgens hetzelfde verdrag gedemilitariseerd moest blijven.

BRON 22

Gek van vreugde

Uit het dagboek van Joseph Goebbels 8 maart 1936: 'Fakkeloptochten bij de Rijkskanselarij. De menigte is gek van vreugde. We zijn weer soeverein in eigen land. De doden zijn niet voor niets gevallen.'

Naar: W. Melching, Hitler, opkomst en ondergang van een Duits politicus, 2013.

Ook vormde Hitler de As Rome-Berlijn met Mussolini. Vervolgens liet hij zijn oog vallen op de omliggende landen. De Oostenrijkse president Schussnigg werd zo onder druk gezet, dat hij de Oostenrijkse nazi Seyss-Inquart tot kanselier benoemde. Daarna trokken Duitse troepen in 1938 het land binnen en werd Oostenrijk geannexeerd, tot vreugde van veel Oostenrijkers.

BRON 23 Tot vermaak van de Weense bevolking worden Joden gedwongen vlak na de Anschluss met tandenborstels het plaveisel schoon te maken.

Vervolgens was Tsjechoslowakije aan de beurt. Onder het verzinsel dat de Sudeten-Duitsers daar ernstig werden gediscrimineerd, dreigde Hitler met een inval. Om een oorlog te voorkomen werd in november 1938 in München een conferentie van Italië, Frankrijk, Engeland en Duitsland gehouden. Hitler kreeg zijn zin. Hij mocht Sudetenland inlijven. Vooral de Britse premier was blij dat de vrede gehandhaafd bleef. Deze politiek van sussen en toegeven, de **appeasementpolitiek**, hielp echter niet. Een tijdje later nam Hitler heel Tsjechië in. Een zelfstandig Slowakije werd bondgenoot van Duitsland.

Opnieuw oorlog

In 1939 was Polen aan de beurt. Maar Hitler wist dat hij dit buurland van de Sovjet-Unie niet zonder verzet van Stalin kon binnenvallen. Daarom sloot hij een niet-aanvalsverdrag met Rusland, het Non-Agressie-Pact (24 augustus 1939). In het geheim verdeelden ze daarbij onderling Polen. Op 1 september drongen Duitse tanks en infanterie, ondersteund door jachtbommenwerpers, Polen binnen.

Nu was de maat vol: Engeland verklaarde op 3 september 1939 de oorlog aan Duitsland, gevolgd door Frankrijk. De Tweede Wereldoorlog was begonnen.
Engeland en Frankrijk hadden hun strategie en bewapening meer op verdedigen dan op aanvallen gericht en wachtten op Hitlers initiatief. Dat kwam. In het voorjaar van 1940 veroverde de *Wehrmacht* in een ***Blitzkrieg*** Denemarken en Noorwegen en vervolgens Nederland, België en het grootste deel van Frankrijk. In Compiègne, in dezelfde spoorwegwagon waarin in 1918 de smadelijke wapenstilstand getekend was, werd de overgave van Frankrijk bezegeld. Te hulp geschoten Britse troepen konden maar net wegkomen vanaf het strand van Duinkerken. Frankrijk werd bezet, op het zuidoostelijk deel, Vichy-Frankrijk, na, dat een Duitse satellietstaat werd onder leiding van maarschalk Pétain. Het lukte de *Luftwaffe* niet om Engeland in de luchtoorlog op de knieën te krijgen. De Royal Air Force won in de herfst van 1940 op het nippertje de *Battle of Britain*. Duitsland beheerste nu heel West-Europa en had havens van Narvik tot Biarritz. Het grote plunderen ten bate van de vrijwel failliete Duitse economie kon beginnen.

BRON 24 Landingsoperaties op D-Day op Omaha Beach in Normandië.

Rusland en Noord-Afrika

Toen bleek dat hij Engeland niet kon veroveren, begon Hitler op 22 juni 1941 zijn langgekoesterde wens de Sovjet-Unie te veroveren. Hij zag die strijd als een kruistocht tegen het communisme. Daarom noemde hij deze operatie: Barbarossa, naar de Duitse kruisvaarder keizer Frederik Barbarossa uit de twaalfde eeuw. Hitler zag Polen en Rusland als *Lebensraum* voor de Ariërs. Ook Operatie Barbarossa werd uitgevoerd als *Blitzkrieg*. Stalin was totaal verrast. Leningrad werd lange tijd belegerd, maar hield onder grote ontberingen stand. Bijna stond het Duitse leger voor Moskou. Maar zo diep in Rusland werden de Duitse aanvoerlinies te lang. In de zomer al stokte de opmars. Historici stellen dat Hitler toen al besefte dat het toch weer een tweefronten-oorlog zou worden en dat de zaak eigenlijk al verloren was. Hij had Engeland immers niet kunnen veroveren en via Engeland kon een machtig land als Amerika te hulp komen voor een tegenaanval op bezet West-Europa. Toen de winter inviel kwam het Russische tegenoffensief. Honderdduizenden Duitse soldaten stierven in de bittere kou, doordat ze alleen zomeruniformen hadden. Ondertussen rukten de Duitsers wel op in Griekenland. Hongarije, Roemenië en Bulgarije sloten zich bij de As-mogendheden aan. De Duitsers staken over naar de Italiaanse kolonie Libië en naderden onder generaal Rommel Egypte. Daar ligt het Suezkanaal, op dat moment de slagader van het Britse imperium.

Holocaust

Bij Operatie Barbarossa trokken *Einsatzgruppen* vlak achter de Duitse linies aan: speciale afdelingen van de *Wehrmacht* en de SS, maar ook politieagenten, die uiteindelijk een miljoen Joden opspoorden en doodschoten, vergasten met uitlaatgassen of, opgesloten in hun synagoge, levend verbrandden.
Het was het begin van de **genocide** (volkerenmoord) op de Joden, de **Holocaust**, in Hitlers termen de ***Endlösung*** ('definitieve oplossing'). In Polen verrezen daarvoor grote concentratiekampen, zoals Auschwitz en Treblinka. Dat waren gedeeltelijk werkkampen, waar dwangarbeiders zich doodwerkten in filialen van Duitse industrieën. Maar een ander deel bestond uit vernietigingskampen, met gaskamers om de per trein aangevoerde Joden direct te vermoorden en met crematoria om hun lijken te verbranden. Er waren ook vernietigingskampen met alleen een station en een of meer gaskamers en crematoria, zoals Sobibor. Toen het Russische leger oprukte richting Berlijn hebben de Duitsers zoveel mogelijk kampen opgeruimd en er bos overheen geplant. In totaal zijn ongeveer zes miljoen Joden om het leven gebracht. Ook doodden de Duitsers massaal hun Russische krijgsgevangenen, hetzij door uithongering, hetzij door executie of vergassing.

Japan in oorlog

Op 7 december 1941 bombardeerden Japanse torpedovliegtuigen onverwachts de Amerikaanse marinebasis in de Stille Zuidzee, Pearl Harbor. Met deze verrassingsaanval wilde Japan de overmacht krijgen in Azië. Het land had een nijpend tekort aan steenkool, aardolie, rubber en ijzererts. Die waren op het vasteland van Azië en in Nederlands-Indië te vinden. Al in de jaren dertig hadden de Japanners een deel van China bezet. Nu waren de Engelse, Franse en Nederlandse koloniën aan de beurt. Uitschakeling van de Amerikaanse Stille Zuidzee-vloot was daarvoor noodzakelijk. Hitler verklaarde nu ook de oorlog aan Amerika en de oorlog werd daarmee vanaf december 1941 een echte wereldoorlog, de **Tweede Wereldoorlog**. In januari 1942 bestelde Roosevelt 60.000 vliegtuigen en 45.000 tanks, een gigantische impuls voor de Amerikaanse industrie. De werkloosheid in Amerika verdween als sneeuw voor de zon.

Keerpunt

Mede dankzij de deelname van Amerika vormde het jaar 1942 een keerpunt. In Egypte verloor Rommel in de zomer de slag bij El Alamein. In de Stille Zuidzee versloegen de Amerikanen de Japanners bij de Midway-eilanden. In de winter overwonnen de Russen de Duitsers bij Stalingrad en vanaf de lente van 1943 joegen ze hen terug naar hun *Heimat*.
Om de Russische legers te ontlasten, drong Stalin aan op een front in het westen. Dat betekende een aanval op de *Atlantikwall*, de Duitse verdedigingslinie van bunkers, prikkeldraad, tankvallen en mijnenvelden langs de kusten van bezet West-Europa. Vanuit Zuid-Engeland begon die aanval op 6 juni 1944 – *Decision-day* oftewel D-day – met de invasie in Normandië.

De geallieerde legers begonnen aan de opmars richting Berlijn; de Russen vanuit het oosten en de andere geallieerden vanuit het westen. Op 2 mei 1945 stond het Rode Leger in hartje Berlijn. Hitler had al op 30 april zelfmoord gepleegd in zijn bunker. Op 8 mei 1945 gaven de Duitsers zich over. De oorlog in Europa was voorbij, maar in Azië ging hij nog door. In de Stille Zuidzee moesten de Amerikanen eiland voor eiland veroveren op de Japanners. Omdat dat heel veel Amerikaanse soldatenlevens kostte, besloot de Amerikaanse president Truman de supergeheime atoombom in te zetten.

BRON 25 Twee Amerikaanse soldaten kijken verbijsterd naar de lijken die zij in 1945 bij de bevrijding van concentratiekamp Dachau aantreffen.

Op 6 augustus werd dit **massavernietigingswapen** voor het eerst afgeworpen boven de Japanse stad Hirosjima. Duizenden Japanse burgers verdampten binnen een seconde, huizenblokken werden weggevaagd en een grote zwarte radioactieve wolk verhief zich boven de getroffen stad. Pas na nog een atoombom, nu boven Nagasaki, gaf keizer Hirohito het op. Op 15 augustus 1945 was de Tweede Wereldoorlog echt ten einde.

6 4 Nederland in bezettingstijd

DEELVRAAG
4 **Hoe onderging Nederland de Duitse bezetting?**

BRON 26

De neutraliteit geschonden
'Mijn volk, nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht genomen en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding streng en consequent vol te houden, is in de afgelopen nacht door de Duitse weermacht zonder de minste waarschuwing een plotselinge aanval op ons gebied gedaan. Dit niettegenstaande de plechtige toezegging dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien, zolang wij haar zelf handhaafden.'
Uit de toespraak van Koningin Wilhelmina, 10 mei 1940.

BRON 27 Duitse parachutisten boven Den Haag, 10 mei 1940.

Duitse overval

Op 10 mei 1940 vielen Duitse legers Nederland binnen. Parachutisten landden bij Den Haag om de koningin en haar ministers gevangen te nemen. Dat mislukte. Bij de Grebbelinie en bij Kornwerderzand (aan de Afsluitdijk) werd fel gevochten. Dapper verdedigden mariniers de Maasbruggen in Rotterdam. Na een paar dagen waren Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland nog grotendeels in Nederlandse handen. Dat het Nederlandse leger standhield, vertraagde de Duitse opmars in West-Europa. Nazi-Duitsland eiste op 14 mei 1940 de volledige overgave, anders zou Rotterdam worden gebombardeerd.

Duitse bommenwerpers waren al onderweg en wierpen, nog voor het ultimatum verstreken was, vanaf halftwee 's middags hun bommen af. In paniek vluchtten de Rotterdammers schuilkelders in, gingen op de grond liggen of drukten zich plat tegen grote gebouwen. Op honderden plaatsen brak brand uit, aangewakkerd door de harde wind. Ongeveer negenhonderd Rotterdammers stierven en 78.000 werden dakloos.
Utrecht, Den Haag en Amsterdam zouden volgen, was het dreigement. De Nederlandse opperbevelhebber Winkelman tekende daarom op 15 mei de overgave. De koningin en de regering waren intussen uitgeweken naar Londen. De Oostenrijkse nazi Seyss-Inquart werd als rijkscommissaris de baas in bezet Nederland.

Collaboratie en verzet

De hoogste ambtenaren van de ministeries, de secretarissen-generaal, bleven volgens opdracht op hun post en werkten mee met de bezetter. Dat deden veel meer mensen, zoals bestuursambtenaren, de politie en het bedrijfsleven dat veel Duitse orders kreeg. Door de Ariërverklaring te ondertekenen moesten ambtenaren verklaren geen Jood te zijn. Tot verbazing van de bezetters weigerden slechts acht van de 200.000 ambtenaren dit. De meeste Nederlanders probeerden er het beste van te maken, ze pasten zich aan. Je noemt dat **accommodatie**. In 1941 werden alle politieke partijen verboden, behalve de nationaalsocialistische beweging (NSB) van Anton Mussert. NSB'ers vervingen onwillige burgemeesters, werkten voor de bezetter en verraadden tegenstanders van de Duitsers. Ongeveer 23.000 Nederlandse vrijwilligers vochten vanaf 1941 mee aan het oostfront, waar een derde van hen sneuvelde. Dat actief meewerken met de bezetter heet **collaboratie**.

BRON 28 Nederlandse vrijwilligers worden uitgewuifd met de Hitlergroet op het station van Den Haag, 1 augustus 1941. Op de wagon staat een hakenkruis, een grote V met *Deutschland* erbij geschreven, 'naar de Jodenhoek' en 'Wij gaan Stalin halen'.

BRON 29 Bij razzia's op 22 en 23 februari 1941 werden 427 Joodse Amsterdammers opgepakt en afgevoerd.

Andere Nederlanders, zoals Bernard IJzerdraat die met zijn Geuzenactie in kettingbrieven opriep tot actie, gingen in het **verzet**, maar werden al snel opgepakt en gefusilleerd. In totaal zijn zo 25.000 Nederlanders actief geweest, variërend van hulp aan onderduikers, aanslagen op Duitsers of verraders tot het drukken van illegale kranten. Na de politieke partijen werden ook de vakbonden verboden en was er van een vrije pers geen sprake meer. Verzetslieden richtten illegale bladen op, zoals *Trouw*, *Het Parool* en *Vrij Nederland*, die tot op de dag van vandaag bestaan.

Jodenvervolging, pesterijen en razzia

Al gauw kwamen er maatregelen tegen de Joodse Nederlanders. Volgens de Duitse rassenwetten waren er 160.000 Joden in Nederland. Joodse leraren, scholieren en studenten moesten hun school of universiteit verlaten. Bioscopen, zwembaden of parken waren verboden voor Joden en ze moesten een 'Jodenster' dragen. Vanaf de winter van 1940-1941 terroriseerden leden van de Weerbaarheidsafdeling (WA) van de NSB de armoedige Amsterdamse Jodenbuurt rond het Waterlooplein. Ze vernederden de Joden en stalen hun spullen. Als reactie vormden de Joden knokploegen, samen met niet-Joodse Amsterdammers. In februari 1941 stierf Hendrik Koot, lid van de WA, aan de gevolgen van een straatruzie op het Waterlooplein die hij zelf had uitgelokt. De NSB greep zijn begrafenis aan om aandacht te vragen voor het haar aangedane onrecht. Vervolgens ontstond er een relletje bij de ijssalon van Kahn, een Jood die in de jaren dertig uit Duitsland was gevlucht. Het personeel verdedigde zich tegen de NSB'ers. Die konden het niet alleen af en riepen de hulp in van een Duitse patrouille. De verdedigers spoten een fles ammoniak leeg op de Duitsers.

Als reactie verschenen er op zaterdagmiddag 22 februari 1941 Duitse vrachtwagens in de buurt van het Waterlooplein. De omgeving werd afgezet. Meedogenloos dreven de Duitsers jonge Joodse mannen op het Jonas Daniel Meijerplein bijeen. Ook op de dag daarna pakten ze nog velen op. In totaal 427 Joden tussen de twintig en vijfendertig jaar werden afgevoerd en via kamp Schoorl naar het Duitse concentratiekamp Buchenwald overgebracht. Na drie maanden waren al 77 van hen omgekomen als gevolg van mishandelingen en uitputting. De overgebleven mannen werden doorgestuurd naar kamp Mauthausen. Uiteindelijk keerde slechts één man levend in Nederland terug.

BRON 30 Een dinsdag in Westerbork: de trein naar de vernietigingskampen wordt volgestouwd.

Februaristaking

Het maakte diepe indruk op de Amsterdamse bevolking. Uit solidariteit met de Joodse medeburgers werd voor maandag 25 februari 1941 een algehele werkstaking afgekondigd. De oproep, een pamflet met de aanhef: 'Staakt, staakt, staakt' dat overal verspreid werd, ging uit van de illegaal opererende Communistische Partij Nederland (CPN) en vond massaal gehoor. De staking sloeg over naar de Zaanstreek, Haarlem, Weesp, Hilversum en Utrecht. De Duitsers waren totaal verrast en grepen hard in. Ze schoten op de stakers en daarbij vielen doden. Vele stakers werden gearresteerd. Aan het eind van de tweede stakingsdag was de weerstand gebroken. De stad Amsterdam moest vijftien miljoen gulden boete betalen. Zeven stakingsleiders werden doodgeschoten, een aantal gemeenteambtenaren werd ontslagen en de burgemeester moest vertrekken.
De **Februaristaking** is de enige keer geweest dat zoveel mensen geprotesteerd hebben tegen de Jodenvervolging. Door de staking werd de afkeer tegen het nationaalsocialisme en de Duitse bezetter groter, maar het hielp niet. Er volgden al gauw nieuwe antisemitische maatregelen, zoals het verplicht dragen van de Davids- of Jodenster. Later werden alle Joden gedwongen om naar Amsterdam te verhuizen, naar een afgesloten stadswijk, een getto. De familie Frank, gevlucht uit Hitler-Duitsland, was al bekend met de naziterreur en dook onder. 25.000 andere Joden volgden dit voorbeeld, van wie driekwart het overleefde.

BRON 31

Een vreselijk doel
Anne Frank schreef in haar nu wereldberoemde dagboek:
'Talloze vrienden en kennissen zijn weg naar een vreselijk doel. Avond aan avond tuffen groene of grijze militaire auto's langs, de Duitsers bellen aan elke deur en vragen of er ook Joden wonen. Zo ja, dan moet de hele familie dadelijk mee, zo nee, dan gaan ze weer verder. Niemand kan zich aan zijn lot onttrekken als hij niet onderduikt.'
Naar: A. Frank, Het Achterhuis, 1947.

In 1942 en 1943 werd de overgrote meerderheid van de Nederlandse Joden afgevoerd naar de vernietigingskampen. Eerst naar kamp Westerbork en uit Westerbork vertrok elke dinsdag een trein met duizenden Joden naar de werk- en vernietigingskampen. Er waren maar weinig Duitsers bij dit alles betrokken. Nederlandse politie, Amsterdams trampersoneel en de NS, die zes-personen-kortingskaarten leverde, knapten dit op. Ongeveer 102.000 Nederlandse Joden overleefden dit niet, onder wie Anne Frank, haar moeder en haar zus Margot.

BRON 32

Sal Santen krijgt een briefkaart uit Westerbork van zijn broer Maurits.
'Beste Salie, Bep en Elsie,
Nu, het moment is daar. Trots mijn aanstelling als schoenmaker ga ook ik naar Polen. Nu, ik had het al drie weken verwacht en ga, dankzij jullie, niet zonder kleren. Salie, jouw plusfour heb ik aangetrokken, hij zit warm. Je zal het wel goed vinden. Bedankt voor wat jullie alles gedaan hebben voor mij. Laat Elsje vooral een flinke lekkere meid worden.
Een poot, Maurits.'

Naar: Sal Santen, Jullie is Jodenvolk, herinneringen aan een jeugd, 1969.

BRON 33

Uit het dagboek van een Friese onderwijzer

Op 3 mei 1943 schreef een Friese onderwijzer van 35 jaar voor het laatst in zijn dagboek.
Drie weken later, op 24 mei 1943, pakte zijn vrouw Aukje haar pen en schreef onder zijn laatste woorden verder:
'Mijn liefste – hoe zal ik verder gaan in jouw dagboek nu jij niet meer naast en achter mij staat? Jij, mijn liefste, had het dagboek gesloten in de kast gezet en wij gingen tezamen naar bed, in grote eensgezindheid, zoals wij dat nu al langer dan tien jaar gedaan hebben. Elf uur was het en moe als we waren vielen wij tamelijk gauw in slaap. Om halftwaalf werd er gebeld en daar stond de auto van de Grüne Polizei om jou, mijn liefste, op te halen en niet meer te laten gaan. Op de drempel van ons huis hebben wij afscheid van elkaar genomen. 5 Mei, des morgens, heeft de kogel een eind gemaakt aan het leven van jou, mijn liefste. Hoe graag had ik naast je willen staan in dat laatste ogenblik en was ik met je gevallen. Wat is het leven zonder jou, mijn schat? Een brok pijn, een brok heimwee. Nu blijft er voor mij alleen nog een taak, een plicht over: de kinderen terzijde staan in het uitgroeien van hun eigen wezen.'

Naar: NIOD, Dagboekfragmenten 1940-1945, 1985.

Onderduik

De bezetter gaf zoveel orders aan de Nederlandse bedrijven dat de werkloosheid van de crisisjaren snel afnam. Toen arbeiders weigerden vrijwillig in Duitsland te gaan werken om de Duitse frontsoldaten te vervangen, volgde de ***Arbeitseinsatz***, de gedwongen tewerkstelling. Zo'n 330.000 mannen doken onder. De organisatie van het verzet groeide: verzetsmensen regelden onderdak en voedsel voor onderduikers en hielpen door de Duitsers gezochte verzetslieden of Joden om naar het buitenland te vluchten (via Frankrijk naar neutraal Spanje bijvoorbeeld). Hierop intensiveerden de Duitsers hun onderdrukkende activiteiten. Regelmatig werden in parken of op straathoeken, of stiekem in de duinen, gijzelaars doodgeschoten als er weer een verzetsdaad was gepleegd.

In Londen onderhielden Wilhelmina en haar regering onder leiding van premier Gerbrandy contact met de andere geallieerden, zoals de Britse premier Churchill. Via de illegale zender Radio Oranje spraken ze bezet Nederland moed in. Ondertussen zorgden ze voor de koloniën. Na de aanval op Pearl Harbor (7 december 1941) was de Japanse opmars in de Europese koloniën begonnen. Begin februari 1942 bezetten de Japanners Nederlands-Indië. De Nederlanders daar werden in kampen opgesloten of moesten dwangarbeid verrichten aan de Birmaspoorweg. Indonesische nationalisten, zoals Soekarno, werden met de belofte van onafhankelijkheid overgehaald tot collaboratie: ze werkten met de Japanse bezetter mee.

Hongerwinter en bevrijding

Met spanning volgde menigeen in Nederland via de stiekem beluisterde radio en de verzetsbladen de strijd aan het Oostfront en later de invasie in Normandië. Begin september 1944 bevrijdden de geallieerden Brussel en Antwerpen. In bezet Nederland ontstond de hoop op een snelle bevrijding. De Duitsers en NSB'ers raakten in paniek. Massaal sloegen ze op de vlucht naar Duitsland. Optimistische Nederlanders gingen op dinsdag 5 september de straat op en vierden alvast feest. Deze dag zou bekend worden onder de naam **Dolle Dinsdag**.
Maar van een snelle bevrijding was helemaal geen sprake. Het geallieerde commando besloot om troepen voor de linies uit met parachute en zweefvliegtuig te laten landen ten noorden van Arnhem. In de Slag om Arnhem moesten zij de brug over de Rijn bezetten, in afwachting van de opmars van de hoofdmacht via Brabant en de Betuwe. Dat mislukte door onverwacht felle tegenstand van Duitse eenheden. De geallieerden richtten zich nu eerst op Duitsland zelf en lieten Nederland links liggen. De regering in Londen riep een spoorwegstaking uit. Het onbedoelde gevolg was dat de voedseltoevoer vanuit Oost- en Noord-Nederland stokte. Nederland boven de grote rivieren ging een barre hongerwinter tegemoet. Op fietsen met houten banden ondernamen stedelingen hongertochten naar het platteland, op zoek naar voedsel. Duizenden stierven.
In mei 1945 viel Berlijn en kwam eindelijk de bevrijding ook voor de rest van Nederland. Pas op 15 augustus 1945, na de overgave van Japan, werd ook Nederlands-Indië bevrijd.
Na hun gruwelijke bezetting met moordpartijen op Joden en andere Nederlanders lieten de Duitsers een leeggeplunderd en verwoest land achter. De schade werd geschat op 40% van het vooroorlogse nationale vermogen. 800.000 Nederlanders bezaten in 1945 geen andere kleren dan die zij aanhadden.

6 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De economische wereldcrisis.
2. Het racistisch en totalitair karakter van het nationaalsocialisme.
3. De Duitse bezetting en de Jodenvervolging.

JE WEET

1. Waardoor Duitsland na de Eerste Wereldoorlog in een grote economische crisis raakte.
2. Hoe Hitler aan de macht kwam.
3. Hoe de Tweede Wereldoorlog ontstond en hoe deze verliep.
4. Hoe Nederland de Duitse bezetting onderging.

JE KUNT

Propaganda toetsen op het waarheidsgehalte. Vooral wanneer in een samenleving grote veranderingen plaatsvinden en bevolkingsgroepen dreigen hun positie te verliezen, zijn mensen ontvankelijk voor propaganda. Maar is de informatie juist? En waartoe zal een stem op bepaalde partijen of steun aan groeperingen leiden?

BEGRIPPEN

accommodatie
Je aanpassen aan de bezetting, om te proberen die door te komen. Niet in verzet komen en niet collaboreren.
antisemitisme
Jodenhaat.
appeasementpolitiek
Politiek van Frankrijk en Engeland om Hitler telkens iets toe te geven, om een grote oorlog te voorkomen.
Arbeitseinsatz
Gedwongen tewerkstelling in Duitsland.
Blitzkrieg
Snelle aanvalsstrategie, waarbij troepen diep doorstoten in vijandelijk gebied.
collaboratie
Medewerking met de Duitse of Japanse bezetter.
Dawesplan
Steunprogramma bestaande uit leningen van de Verenigde Staten van Amerika aan Duitsland om de herstelbetalingen te kunnen doen en de economie weer op gang te helpen.
Dolkstootlegende
Onwaar verhaal dat de linkse opstanden, stakingen en de nieuwe democratische regering de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog hebben veroorzaakt.

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

1900
1920
- **1919** ▸ Begin Weimarrepubliek
- **1922** ▸ Mussolini dictator in Italië, voorbeeld voor Hitler
- **1923** ▸ Frankrijk bezet Ruhrgebied vanwege uitblijven herstelbetalingen
- **1926** ▸ Duitsland lid van de Volkenbond
- **1929** ▸ Duitsland diep getroffen door beurscrisis New York, werkloosheid loopt op.

1930
- **1933** ▸ januari: Coalitieregering met NSDAP en Hitler als rijkskanselier
- **1933** ▸ februari: Brand in de Rijksdag, noodtoestand afgekondigd
- **1938** ▸ Anschluss Oostenrijk bij Duitsland
- **1939** ▸ september: Hitler valt Polen aan, oorlogsverklaring Frankrijk en Engeland aan Duitsland
- **1940** ▸ mei: Terreurbombardement op Rotterdam, generaal Winkelman ondertekent overgave van Nederland
- **1940** ▸ Ariërverklaring massaal ondertekend, eerste verzetsacties (Bernard IJzerdraat), eerste maatregelen tegen Joden

1940
- **1941** ▸ Februaristaking tegen de Jodenvervolging
- **1941** ▸ Pearl Harbor, verrassingsbombardement Japan op Amerikaanse vlootbasis
- **1942-1943** ▸ De meeste Nederlandse Joden worden omgebracht in concentratiekampen
- **1942** ▸ januari: Japan overvalt Nederlands-Indië, Nederlanders in concentratiekampen
- **1944** ▸ Geallieerde bevrijders in Limburg
- **1944** ▸ Slag om Arnhem mislukt, 'brug te ver'
- **1944-1945** ▸ Hongerwinter in nog bezet Nederland
- **1945** ▸ mei: Russen in Berlijn, Hitler pleegt zelfmoord, Duitsland geeft zich over
- **1945** ▸ mei: Nederland bevrijd
- **1945** ▸ augustus: atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, Japan geeft zich over, Nederlands-Indië vrij

1950

Dolle Dinsdag
Dinsdag 5 september 1944, toen NSB'ers massaal naar Duitsland vluchtten en Nederlanders, die een snelle bevrijding verwachtten, feestvierend de straat op gingen.

Endlösung
Letterlijk 'eindoplossing'; bedoeld wordt de moord op Joden om hen van de aardbodem te laten verdwijnen.

entartete Kunst
Abstracte kunst of kunst van Joodse kunstenaars die verboden was in Hitler-Duitsland.

Erfüllungspolitiek
Politiek van de Weimarrepubliek om gehoorzaam de bepalingen van het Verdrag van Versailles uit te voeren.

fascisme
Ideologie van Mussolini. Algemeen begrip voor ideologie met totalitaire dictatuur, nationalisme en ontbreken van vrijheid van meningsuiting.

Februaristaking
Staking in februari 1941 van Nederlandse arbeiders en anderen tegen de Jodenvervolging, begonnen in Amsterdam.

genocide
Moord op een heel volk of een bevolkingsgroep.

Holocaust
Volkerenmoord op de Joden.

Kellog-Briand-Pact
Verdrag om oorlog uit te bannen. Politiek belang dat overwinnaars en overwonnenen van de eerste Wereldoorlog samen een verdrag sloten.

BRON 34 Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten in 1942. De namen van de grootste vernietigingskampen staan erop vermeld. Er waren echter nog heel veel kleintjes met alleen een gaskamer en verbrandingsovens.

massacommunicatiemiddel
Communicatiemiddel waarmee je de massa van de bevolking kunt bereiken.

massavernietigingswapen
Wapen, zoals een atoombom, waarmee je een massa mensen tegelijkertijd kunt doden.

nationaalsocialisme
Ideologie van Hitler en zijn NSDAP. Kenmerken: antisemitisme, sterk nationalisme en totalitaire dictatuur met persoonsverheerlijking.

Republiek van Weimar
Duitsland 1919-1933, democratische republiek, waarvan de grondwet in de plaats Weimar is geschreven.

totalitarisme of totalitair systeem
Het totale doen en laten wordt bepaald door de staat.

Tweede Wereldoorlog
Oorlog waaraan landen uit verschillende continenten deelnamen, 1939-1945.

Verdrag van Locarno
Verdrag waarbij de Weimarrepubliek vrijwillig de nieuwe westgrenzen erkende.

verzet
Actief of passief tegenstand bieden tegen de Duitse of Japanse bezetter.

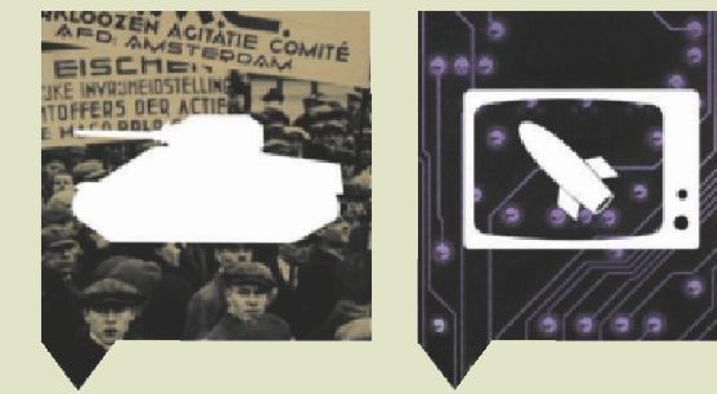
Volksgemeinschaft
Idee van Hitler dat Duitsers vroeger een echte gemeenschap vormden.

vrijkorpsen
Vrijwillige bewapende groepen in de Weimarrepubliek die linkse tegenstanders en Joden aanvielen.

BRON 35 Het oprukken van de geallieerde legers, 1942-1945.

7 De wereld onder hoogspanning

MODERNE TIJD
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

Berlijn, een verdeelde stad

Op 13 augustus 1961 werd sergeant Rudi Thurow een minuut na middernacht uit zijn slaap gewekt. Kort daarna las zijn commandant een verklaring voor. 'Er is een grendel in het slot gegooid', zei hij, 'om het de drieëntachtig spionage- en terreurcentra in West-Berlijn onmogelijk te maken nog langer de beste mensen uit de DDR (Oost-Duitsland) weg te zuigen.' Hierna werden Thurow en zijn mannen eropuit gestuurd om de grensovergangen af te sluiten om zo te voorkomen dat de inwoners van Berlijn van de ene naar de andere stadshelft konden gaan.
Thurow was een van de veertigduizend Oost-Duitse militairen en politieagenten die op 13 augustus 1961 de grensovergangen moesten bewaken. Een deel van hen moest de prikkeldraadversperring aanbrengen, terwijl de anderen de Oost-Berlijners moesten tegenhouden en de toegang tot de metrostations afsluiten. Kort na vier uur meldden zich de eerste Oost-Berlijners die op weg waren naar hun werk in West-Berlijn. Niemand van hen had het nieuws over de afsluiting gehoord. Thurow kon niets anders doen dan deze arbeiders naar huis terugsturen. Een van hen riep nog: 'Sei doch ein Mensch!' [Wees toch een mens!] De sergeant durfde hem niet recht in de ogen te kijken.
Thurow weigerde ook maar iemand te laten passeren. Hij wist dat hij goed in de gaten gehouden werd en dat er genoeg mensen waren die hem zouden aanbrengen als hij niet stipt zijn opdrachten zou uitvoeren. 'Ik heb mijn orders; ik kan u niet door laten gaan!' Hoe vaker hij dit zinnetje herhaalde, hoe meer hij ervan overtuigd raakte dat deze maatregel onrechtvaardig was. En hij was niet de enige die er zo over dacht. In de loop van de middag kwam soldaat Gottfried Hermann het kantoor van sergeant Thurow binnen. Hij liep naar de gootsteen in de hoek, waste zijn handen zoals eens Pontius Pilatus dat deed. 'Ik schaam mij over mijzelf', zei hij bitter.
Kort daarop vluchtte deze Gottfried Hermann als eerste van de legereenheid waarvan ook Thurow deel uitmaakte naar West-Berlijn. In de daaropvolgende twaalf maanden volgden nog zestien van de zesennegentig manschappen zijn voorbeeld. Een van hen was Rudi Thurow.

BRON 1 Op deze foto is haarscherp het dilemma in beeld gebracht waar elke Oost-Duitse Volkspolizist mee worstelde: wegkijken of helpen.

Op dat moment was Berlijn een van de brandhaarden waar de twee machtsblokken – de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie – regelmatig met elkaar in botsing kwamen. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog waren Duitsland en Berlijn in vier bezettingszones verdeeld. De Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Sovjet-Unie zouden er ieder in hun zone voor zorgen dat Duitsland weer een 'fatsoenlijk land' werd. De verhouding tussen de drie 'westerse' bondgenoten en de Sovjet-Unie werd in korte tijd zo slecht dat ze alleen militair niet op voet van oorlog verkeerden. Dit wordt de Koude Oorlog genoemd, omdat er niet letterlijk gevochten werd.
Van overleg met betrekking tot de Duitse bezettingszones kwam in de praktijk niets terecht. Al na vier jaar waren er twee Duitslanden: de Bondsrepubliek Duitsland (de BRD; ook bekend als West-Duitsland) en de Duitse Democratische Republiek (de DDR; ook Oost-Duitsland genoemd). De vroegere hoofdstad was verdeeld in West-Berlijn en Oost-Berlijn. Omdat veel inwoners uit de DDR via Oost-Berlijn naar het westen vluchtten, werd in augustus 1961 begonnen met de bouw van de Berlijnse Muur. Deze zou uitgroeien tot hét symbool van de Koude Oorlog.

Het belang van de Koude Oorlog

Al ver vóór het einde van de Tweede Wereldoorlog was nagedacht over een nieuwe wereldorde. Deze catastrofe, met wereldwijd 55 miljoen slachtoffers, moest de laatste ramp zijn geweest die de mensheid ooit had getroffen. Iedereen was het erover eens dat er afspraken gemaakt moesten worden om een herhaling te voorkomen. Met de oprichting van de Verenigde Naties leek een belangrijke stap op de goede weg te zijn gezet.
Maar voordat de handtekeningen onder het Handvest van de Verenigde Naties gezet waren, was de wereld al op weg om verdeeld te raken in twee grote machtsblokken. Een groot struikelblok was Duitsland (en de hoofdstad Berlijn in het bijzonder). De tegengestelde ideologie en de geheel andere kijk op de wereld tussen de kapitalistische landen enerzijds en de communistische landen anderzijds, leidde in Berlijn regelmatig tot grote conflicten.
De West-Europese landen vormden samen met de Verenigde Staten het Westblok. De Oost-Europese landen kwamen in 1945 binnen de invloedssfeer van de Sovjet-Unie terecht. Samen vormden deze landen het Oostblok. Ook in andere delen van de wereld was de tegenstelling tussen de machtsblokken zichtbaar. Maar ook hier stond de uitkomst niet op voorhand vast. Zo kwam China in het communistische kamp terecht en Japan in het kapitalistische.

BRON 2 Na de bouw van de Muur waren veel families van elkaar gescheiden en was het onderhouden van contacten moeilijk. Foto uit 1961.

BRON 3 In 1946 testten de Amerikanen een nieuwe atoombom uit op een atol in de Stille Oceaan.

De bestaande tegenstellingen tussen deze twee machtsblokken werden zienderogen verscherpt. Het wantrouwen groeide in korte tijd uit tot openlijke vijandschap. De VS en de SU bewapenden zich tot de tanden. De wapenwedloop die hiervan het gevolg was, leidde ertoe dat een totale vernietiging van de mensheid mogelijk was. Een klein incident kon uitgroeien tot een alles vernietigende oorlog. Mogelijk is het juist daardoor niet tot een direct militair treffen tussen de twee supermachten – de VS en de SU – gekomen en bleef het bij een 'Koude Oorlog'. Omdat de atoombom in de periode vanaf 1945 het belangrijkste militaire én diplomatieke wapen was, wordt deze periode ook wel het Atoomtijdperk genoemd.

KENMERKENDE ASPECTEN

9 Tijd van de wereldoorlogen
1. Het totalitair karakter van het communistisch politiek systeem.

10 Tijd van televisie en computer
2. De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.

HOOFDVRAAG

Hoe leidde de tegenstelling tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oostblok tot steeds meer spanning in de wereld?

DEELVRAGEN

1. Waardoor kwamen na het einde van de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tegenover elkaar te staan en welke gevolgen had dat voor Duitsland?
2. Hoe gingen de landen in Oost-Europa deel uitmaken van het communistische Oostblok en welke gevolgen had dat voor de inwoners van die landen?
3. Hoe leidde de wederopbouw in de West-Europese landen tot het begin van de Europese integratie?
4. Wat waren de oorzaken van de ineenstorting van het communistische Oostblok en hoe zorgde dit voor het einde van de Koude Oorlog?

7 1 Van wereldoorlog naar Koude Oorlog

DEELVRAAG

1 **Waardoor kwamen na het einde van de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tegenover elkaar te staan en welke gevolgen had dat voor Duitsland?**

De Grote Drie

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontmoetten de regeringsleiders van de geallieerden elkaar regelmatig. Ze kwamen bij elkaar in Teheran (1943), in Moskou (oktober 1944) en in Jalta (februari 1945). Daar werd niet alleen gesproken over de manier waarop de oorlog zo snel mogelijk beëindigd kon worden, maar ook over de vraag hoe het na de oorlog verder moest. Toen **de Grote Drie** nog een gemeenschappelijke vijand hadden, was de onderlinge verhouding redelijk goed. 'We komen er samen wel uit', was het algemene gevoel. Er werden in het begin alleen maar vage afspraken gemaakt.

BRON 4 Een officiële conferentiefoto van Jalta, februari 1945. Zittend (v.l.n.r.) Churchill, Roosevelt en Stalin. Achter hen staan de ministers van buitenlandse zaken: Eden, Stettinius en Molotov.

Dat veranderde na de capitulatie van Duitsland. De gemaakte afspraken moesten in praktijk worden gebracht. Dat was niet eenvoudig vanwege de chaos in het overwonnen Duitsland.
Vooruitlopend op de vredesregeling met Duitsland werden uit veel gebieden in Oost-Europa grote groepen Duitsers zonder mededogen verjaagd. Het grootste aantal was afkomstig uit Polen. Volgens cijfers van de Duitse overheid waren dit er zeven miljoen. Drie miljoen Sudeten-Duitsers werden gedwongen Tsjechoslowakije te verlaten. Uit andere landen kwamen er nog eens 1,8 miljoen bij. Dit brengt het totaal op bijna twaalf miljoen van huis en hof verdreven Duitstaligen.

BRON 5

Als vee vervoerd

Een Duitse priester nam bij een grensovergang waar, hoe weinig zachtzinnig de Duitsers bij hun deportatie uit andere landen werden behandeld.
'Mannen, vrouwen en kinderen, zaten stijf opeengepakt in de trein, waarbij die veewagons van buiten waren afgesloten. Dagenlang waren ze op deze manier vervoerd, waarna de wagons in Görlitz voor het eerst werden geopend. Ik heb met eigen ogen gezien hoe uit één enkele wagon tien lijken werden gehaald en in lijkkisten werden gegooid die men bij de hand had gehouden. Ik merkte verder op dat verscheidene mensen volledig in de war waren. De mensen waren overdekt met uitwerpselen, waarschijnlijk vanwege het feit dat ze zo dicht opeen geperst waren dat ze niet meer in staat waren geweest hun behoefte op de daarvoor bestemde plek te doen.'

Aangehaald in: K. Lowe, Het woeste continent. Europa in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, 2014.

BRON 6 Duitsland en Berlijn verdeeld in bezettingszones.

De Conferentie van Potsdam

Een paar maanden na de capitulatie van Duitsland kwamen de Grote Drie in Potsdam bij elkaar. Hier kwamen de tegenstellingen openlijk aan het licht. De vage afspraken bleken voor meer dan één uitleg vatbaar te zijn. Zo verschilden de Amerikanen en de Britten aan de ene kant en de Russen aan de andere kant met elkaar van mening over de kwestie van de herstelbetalingen. Een hoofdofficier van het Rode Leger deed in het najaar van 1945 zijn verhaal tegen een Britse journalist (bron 7).

BRON 7

Duitsland zal betalen!

Ik wou dat je de woestijn kon zien die de Duitsers van de Oekraïne hebben gemaakt. Ik wou dat onze regering zo wijs was geweest een paar honderd Amerikaanse en Britse journalisten uit te nodigen om onze onder water gezette kolenmijnen, onze vernielde fabrieken, onze in puin gelegde steden, onze verwoeste akkers en de ellende van onze dakloze miljoenen te zien. Moeten wij tegen onze overwinnende legers zeggen: 'Vergeet je eigen verwoeste land en zorg dat je in hemelsnaam Duitsland ongemoeid laat'? Zouden we misschien tegen de boerenjongens onder onze soldaten hebben moeten zeggen: 'Raak het vee van de Duitse boeren niet aan. Ga terug naar je verwoeste kolchozen en bezit je ziel in lijdzaamheid. Op de een of andere manier zal het verdwenen vee wel weer terugkomen'?

Uit: The London Observer, 4 november 1945.

Er werd wél overeenstemming bereikt over de volgende punten:

1 De oorlogsmisdadigers zouden bestraft worden.
2 De grens tussen Duitsland en Polen zou verder naar het westen opgeschoven worden (voortaan zouden – voorlopig – de rivieren de Oder en de Neisse de grens vormen).
3 De Duitstalige minderheden uit Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije zouden deze landen moeten verlaten.
4 Duitsland zou een economische eenheid blijven.
5 Er zou een vredesverdrag voor geheel Duitsland worden voorbereid.

De eerste drie afspraken werden daadwerkelijk uitgevoerd. Het vierde punt was de bron van grote meningsverschillen en van het vijfde punt kwam in de praktijk niets terecht. Aan het eind van de oorlog was Duitsland verdeeld in vier **bezettingszones**; hetzelfde gebeurde ook met de hoofdstad Berlijn. Het was de bedoeling dat de opperbevelhebbers van de vier zones minstens drie keer per maand bij elkaar zouden komen en dat ze unaniem beslissingen zouden nemen.

Stop het Rode Gevaar!

Hoewel de regeringen van de vroegere geallieerden elkaar in de eerste naoorlogse jaren met een zeker respect behandelden, werd de afscherming van de – als tijdelijk bedoelde – invloedssferen steeds groter. De westelijke geallieerden onder leiding van de VS opereerden gezamenlijk als **Westblok**. De landen in Oost-Europa werden steeds meer een verlengstuk van de Sovjet-Unie (hierover meer in paragraaf 2) en vormden gezamenlijk het **Oostblok**. Al in maart 1946 introduceerde Winston Churchill in dit kader het begrip **IJzeren Gordijn**, dat 'van Stettin aan de Oostzee tot Triëst aan de Adriatische Zee dwars door het Europese continent was neergelaten'. Daarachter ging de Sovjet-Unie zijn gang en had het democratische westen geen invloed.

BRON 8 Na de oorlog heerste in Duitsland gebrek aan alles. Deze vrouw uit Berlijn moest dertien kilometer lopen met het sprokkelhout dat ze in de bossen buiten de stad had verzameld.

Het Westen zag de communistische machtsovername in Oost-Europa met lede ogen aan. Maar veel kon men er niet aan doen. Deze door Russische troepen bevrijde landen waren als **invloedssfeer** aan de Sovjet-Unie toegewezen. Dan had men maar vooraf hardere afspraken moeten maken. Toen het er in 1947 op ging lijken dat nog meer landen communistisch dreigden te worden (onder andere Griekenland en China), besloot de Amerikaanse president Harry S. Truman in te grijpen. In een beroemd geworden toespraak voor het Amerikaanse Congres kondigde hij een koerswijziging aan, die later bekend is geworden als de **Trumandoctrine**.

BRON 9

Trumans kijk op de wereld

Eén systeem berust op de wil van de meerderheid en wordt gekenmerkt door vrije instellingen, representatieve regeringen, vrije verkiezingen, gewaarborgde vrijheidsrechten, vrijheid van meningsuiting en godsdienst en vrijwaring van politieke onderdrukking. Het tweede systeem berust op de wil van de minderheid, die met dwang aan de meerderheid wordt opgelegd. Het berust op de terreur en de onderdrukking, censuur van pers en radio, onvrije verkiezingen en de onderdrukking van het individu.
Ik geloof dat het de politiek van de Verenigde Staten moet zijn, steun te verlenen aan vrije volkeren die zich verweren tegen pogingen tot onderwerping door gewapende minderheden of door druk van buiten.

Uit: Rede voor het Congres door Harry S. Truman, 12 maart 1947

Van Bizonia naar Trizonia

In Potsdam hadden de Grote Drie afgesproken dat Duitsland een economische eenheid zou blijven. De Geallieerde Controleraad zou daarop toezien. De samenwerking op economisch gebied tussen de vier bezettingsmachten verliep stroef. De Russen en de Fransen namen in hun bezettingszone veel machines en spoorwegmaterieel in beslag. Zij beschouwden dit als een voorschot op de later toe te kennen herstelbetaling. De westelijke zones waren voor de voedselvoorziening sterk afhankelijk van aanvoer uit het oosten, waar de belangrijkste Duitse landbouwgebieden lagen. De Sovjet-Unie leverde de afgesproken hoeveelheden voedsel echter niet, maar transporteerde die rechtstreeks naar de Sovjet-Unie.
De voedseltekorten in het westen werden nog vergroot door de toestroom van ongeveer twaalf miljoen vluchtelingen. De chaos in Duitsland nam hand over hand toe. Onder deze omstandigheden besloten de Verenigde Staten en Engeland om hun bezettingszones samen te voegen: Bizonia was een feit. De Amerikanen maakten hier de dienst uit. Zij wilden de rust in het land terugbrengen door zo snel mogelijk de economie te herstellen.
Frankrijk was in het begin vooral geïnteresseerd in herstelbetalingen en inlijving van het Saarland. Maar in 1948 wijzigde zij haar koers. De Fransen werkten voortaan samen met de Amerikanen en Engelsen: Bizonia werd Trizonia. Om het economische herstel mogelijk te maken, moest eerst het geldsysteem op orde worden gebracht. In het geheim werd daarom gewerkt aan een geldhervorming. Op 23 juni 1948 werd alleen in de drie samengevoegde zones een nieuwe Duitse munteenheid ingevoerd: de Deutsche Mark. Vanaf dat moment was Duitsland geen economische eenheid meer.

Berlijn aan het infuus

De houdbaarheid van de Trumandoctrine werd in Berlijn op de proef gesteld. De Sovjet-Unie zag de invoering van de D-Mark als een schending van de afspraken. Als reactie blokkeerde zij de toegangswegen naar de westelijke bezettingszones van Berlijn. Deze drie zones vormden een westerse enclave in de Russische zone (zie bron 6). Stalin wilde met een uithongeringstactiek afdwingen dat 'de Duitse kwestie' naar zijn wensen werd afgehandeld. In plaats van Berlijn op te geven, besloten de Amerikanen en Engelsen om West-Berlijn met vliegtuigen te bevoorraden. De 'Luchtbrug naar Berlijn' was een knap staaltje van organisatorisch en technisch vernuft.

Op de Berlijnse luchthavens bereikte de efficiency ongekende hoogten. Had het bij het begin van de operatie nog zeventien minuten geduurd voor een vliegtuig was uitgeladen, na een paar maanden had men nog maar vijf à zes minuten nodig. Kort na het begin van de blokkade landde er elke acht minuten een tweemotorige Dakota in Berlijn. Op de recorddag, 16 april 1949, vervoerden de vliegtuigen op één dag het gewicht dat onder normale omstandigheden dagelijks over de weg, het spoor, via waterwegen en door de lucht samen de Duitse hoofdstad had bereikt: bijna 13.000 ton aan consumptiegoederen.
De blokkade van Berlijn versterkte de samenwerking tussen de drie westelijke zones. De West-Duitsers en de West-Berlijners zagen de westerse geallieerden niet meer zozeer als bezetters, maar als bondgenoten tegen het communisme. Vanaf september 1948 werd gewerkt aan een nieuwe democratische grondwet. Deze werd in mei 1949 door de deelstaatparlementen en door de westelijke geallieerden goedgekeurd: de **Bondsrepubliek Duitsland (BRD)** was een feit. Stalin antwoordde direct door de Oostzone om te vormen tot een eigen staat: de **Duitse Democratische Republiek (DDR)**. Hiermee was ook de politieke tweedeling van Duitsland definitief. Dit zou tot 1990 zo blijven.

BRON 10 Inwoners van de westelijke zones van Berlijn kijken hoopvol naar de vliegtuigen met hulpgoederen. Sommige piloten maakten er een sport van om de Berlijners te verassen. Piloot Halverson kreeg de bijnaam 'chocoladevlieger'. Hij had een keer, vlak voor de landing, honderden chocoladerepen aan uit zakdoeken in elkaar geflanste parachutes naar beneden gegooid. Voor het eerst sinds de oorlog proefden de gelukkige Berlijners weer chocolade.

Militaire blokvorming

De Blokkade van Berlijn, aan het begin van de **Koude Oorlog**, had nog een ander belangrijk gevolg. Deze crisis leidde ook tot een koerswijziging van het westerse militaire beleid. Wilde het Westen de Duitsers kunnen beschermen tegen de Sovjetagressie, dan moest het wel over de militaire middelen beschikken om dit te kunnen doen. De oplossing hiervoor werd gevonden in de oprichting van de **Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)**. De Verenigde Staten, Canada en tien Europese landen beloofden elkaar in geval van een aanval militaire bijstand te verlenen. Hierdoor verplichtten de Amerikanen zich om zich voor onbepaalde tijd met Europese aangelegenheden te bemoeien.
De positie van de BRD was daarbij een lastig punt van discussie. Na lang onderhandelen kwam er in 1955 een compromis uit de bus: de Bondsrepubliek mocht een leger van maximaal een half miljoen manschappen opbouwen en Duitsland mocht als soevereine staat lid worden van de NAVO. Om te voorkomen dat Duitsland opnieuw 'in de fout zou gaan' en om aanwezig te zijn in geval van Sovjet-agressie, bleven geallieerde troepen in Duitsland gestationeerd.
De Sovjet-Unie reageerde zeer verontwaardigd over het West-Duitse lidmaatschap van de NAVO. Tien dagen na de formele toetreding van West-Duitsland tot de NAVO kondigde de Sovjet-Unie de vorming van het **Warschaupact** aan. Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije, Roemenië, Bulgarije, Albanië en de Sovjet-Unie gingen een alliantie aan van 'vriendschap, samenwerking en wederzijdse bijstand', onder een verenigd commando. Ook de DDR trad tot dit militaire bondgenootschap toe.
Op zich veranderde de oprichting van de NAVO en van het Warschaupact niet veel aan het militaire 'evenwicht' in Europa: de Sovjet-Unie kon twaalf keer zo veel grondtroepen op de been brengen als de westerse bondgenoten. De echte betekenis van de militaire bondgenootschappen lag dan ook elders: het was een uiting van de nieuwe bereidheid om informatie te delen en samen te werken op het gebied van defensie en veiligheid.

7 2 Aan de leiband van Moskou

DEELVRAAG
2 Hoe gingen de landen in Oost-Europa deel uitmaken van het communistische Oostblok en welke gevolgen had dat voor de inwoners van die landen?

Een geruïneerd land

In het Westen bestond een grote angst voor 'het Rode Gevaar'. De voormalige Britse premier, Winston Churchill, wond er in zijn toespraak waarin hij het begrip IJzeren Gordijn lanceerde, geen doekjes om.

BRON 11

Vrij versus onvrij

Alleen Athene, met zijn roemrijke verleden, kan vrij beslissen over zijn toekomst in vrije verkiezingen onder Brits, Amerikaans en Frans toezicht. De door Rusland gedomineerde regering van Polen is aangemoedigd om enorme en ontoelaatbare inbreuken te maken op Duitsland. De communistische partijen, die heel klein waren in deze oostelijke staten van Europa, zijn in aanzien en macht verheven in geen verhouding tot hun getal en proberen overal totalitaire macht te verkrijgen. Politie-regeringen hebben bijna overal de overhand, en tot dusver bestaat er, behalve in Tsjechoslowakije, geen ware democratie.

Uit: De Fulton-speech van Winston S. Churchill, 5 maart 1946.

De westerse politici en militairen die bang waren voor de Russische politiek in Oost-Europa beseften echter onvoldoende hoe zwaar gehavend de Sovjet-Unie uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn was gekomen. De verwoestingen waren enorm: zes miljoen huizen en gebouwen, 31.850 fabrieken, 65.000 km spoorlijn, 90.000 km verkeerswegen, 90.000 bruggen, 10.000 elektrische centrales, 1135 kolenmijnen, 98.000 collectieve boerderijen en 40.000 ziekenhuizen.
Maar boven alles was de tol die de Sovjet-Unie aan mensenlevens had moeten betalen erg hoog: er zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog ongeveer 24 miljoen slachtoffers gevallen, waarvan elf miljoen militairen en dertien miljoen burgers. Dit verlies kon niet snel worden goedgemaakt en werkte nog erg lang door.

BRON 12 Omdat er tijdens de Tweede Wereldoorlog zo veel mannen gesneuveld waren, speelden in de Sovjet-Unie de vrouwen in alle sectoren van de economie nog lange tijd een hoofdrol.

Alleen een communist als vriend

Stalins doelen waren: een herhaling van deze onbeschrijflijke ramp voorkomen én de tijd en middelen krijgen voor de wederopbouw van de Sovjet-Unie. De Oost-Europese landen – die als invloedssfeer aan de Sovjet-Unie waren toegewezen – kregen de rekening gepresenteerd. Na 1945 werden zij binnen enkele jaren echte **satellietstaten** van de Sovjet-Unie. Daarbij maakte Stalin handig gebruik van de aanwezige communistische partijen en vakbonden die soms flinke aanhang hadden onder de verarmde bevolking. Dit alles verliep niet zonder protesten, maar uiteindelijk waren in 1948 in Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije, Joegoslavië, Roemenië, Bulgarije en in Albanië communistische partijen aan de macht. Deze partijen waren allemaal strikt hiërarchisch georganiseerd en bepaalden het openbare leven op alle niveaus. Andere partijen werden alleen maar geduld als ze het eens waren met de totalitaire communisten. Een belangrijke rol was weggelegd voor de geheime diensten. Berucht was de Stasi, de veiligheids- en inlichtingendienst van de DDR.

BRON 13

Blinde gehoorzaamheid aan het systeem

Medewerkers van de Stasi moesten de volgende eed ondertekenen.
'Ik, Bruno Kunkel, verklaar mezelf te verplichten om te werken voor het staatsveiligheidsorgaan van de DDR. Ik verplicht mezelf mensen op te sporen wier activiteiten gericht zijn tegen de DDR of de Sovjet-Unie, en hen onmiddellijk aan te geven. Ik beloof nauwgezet de orders uit te voeren die mijn superieur mij geeft. Mij is te verstaan gegeven dat mijn werk voor het staatsveiligheidsorgaan geheim moet blijven en ik verplicht mezelf derden, onder wie mijn familieleden, daarover niet te vertellen. Teneinde dit alles geheim te houden zal ik de door mij schriftelijk ingediende rapporten tekenen met de codenaam Kunz. Ik zal zwaar worden gestraft als ik deze door mij getekende verklaring verspreid.'

Aangehaald in: A. Applebaum, IJzeren Gordijn. De inlijving van Oost-Europa, 1944-1956, 2013.

BRON 14 De Amerikaanse politieke tekenaar Marcus maakte in 1949 deze prent van Stalin. Op de doodskisten van zijn satellietstaten ging hij tekeer tegen 'de Amerikaanse agressie'.

De communistische partijen konden – zowel in de Sovjet-Unie als in de Oost-Europese satellietstaten – alleen via heel veel propaganda en met harde hand aan de macht blijven. De strafkampen in de **Goelag Archipel** waren in het begin van de jaren vijftig voller dan ooit. Op het vooroorlogse hoogtepunt, rond 1937, zaten 1,8 miljoen Sovjetburgers in de kampen. In 1953 waren het er 2,4 miljoen. Ook in de satellietstaten deed de terreur haar intrede. In Bulgarije werden zeker 100.000 mensen vastgehouden in het beruchte 'Klein-Siberië'. In Roemenië werden 180.000 politieke gevangenen naar strafkampen afgevoerd en in Tsjechoslowakije bijna 140.000.

Stalin ontmaskerd

Terwijl men zich in 1953 opmaakte voor een nieuwe golf van 'zuiveringsprocessen', overleed Stalin. In de verwarring die toen ontstond, werden de terreur en onderdrukking een beetje verzacht. Na enige tijd kwam Nikita Chroesjtsjov aan de macht. In 1956 haalde hij op het twintigste partijcongres buitengewoon fel uit naar zijn voorganger Stalin. In een geheime toespraak – waarvan de inhoud natuurlijk uitlekte – werd Stalin beschuldigd van ernstig machtsmisbruik, van persoonsverheerlijking en van blunders op politiek, militair en economisch terrein.

BRON 15

Geen land van melk en honing, maar ...

Stalin had niet het minste begrip van de werkelijke situatie die zich aan het front ontwikkelde. Dat was begrijpelijk, want hij heeft gedurende de gehele Vaderlandse Oorlog nooit één sector van het front of een bevrijde stad bezocht.
Ieder die zich zelfs maar een beetje bekommerde om de toestand in ons land, zag de problemen in de landbouw, maar Stalin zag ze niet. Hebben wij Stalin hierover dan niets verteld? Jazeker, dat deden we, maar Stalin deed er niets mee. Waarom? Omdat Stalin nooit ergens naartoe reisde en geen arbeiders uit de steden of boeren van de kolchozen sprak. Hij wist niets van de werkelijke situatie in de provincies. Hij kende het platteland en de landbouw alleen maar uit films. En deze films stelden de situatie in de landbouw veel te rooskleurig voor. In films over het leven in de kolchozen bogen de tafels door onder het gewicht van de kalkoenen en ganzen. Stalin geloofde dat dit de werkelijkheid was. Vladimir Iljitsch Lenin had een andere kijk op het leven. Hij was altijd nauw bij het wel en wee van zijn volk betrokken. Hij was gewend om delegaties van boeren te ontvangen en sprak regelmatig op bijeenkomsten in de fabrieken. Hij bezocht dorpen en sprak er met de boeren. Stalin zonderde zich van het volk af en ging nergens naar toe. De laatste keer dat hij een dorp bezocht, was in januari 1928, toen hij door Siberië reisde.

Uit: Rede van N. Chroesjtsjov voor het XXste partijcongres, 25 februari 1956.

BRON 16 Standbeelden van Stalin werden omvergetrokken, zoals in november 1956 in de Hongaarse hoofdstad Boedapest. Drie jaar na zijn dood werd Stalin alsnog 'onthoofd'.

Deze rede sloeg in als een bom. Het feit dat iemand in het openbaar durfde uit te spreken wat velen in het geheim dachten, was uniek in de geschiedenis van de Sovjet-Unie. Het luidde het begin in van dooi: de **destalinisatie**. De vele gedenktekens van Stalin werden verwijderd en zijn naam verdween op diverse plaatsen uit de Russische geschiedenisboeken. Tal van slachtoffers van Stalin werden – veelal postuum – gerehabiliteerd.

Hongaarse Opstand en Praagse Lente

De toespraak van Chroesjtsjov wekte niet alleen in de Sovjet-Unie verwachtingen voor een betere toekomst, ook in de satellietstaten groeide de onrust. In Hongarije probeerden studenten te profiteren van de nieuwe koers in Moskou. Hun wensen waren in het begin nog bescheiden, zoals afschaffing van het verplichte onderwijs in het Russisch. Later werd hun eisenpakket breder: persvrijheid en afschaffing van de doodstraf.
Eind oktober 1956 raakten de ontwikkelingen in een stroomversnelling. Aan de demonstraties namen steeds meer Hongaren deel. Zelfs een deel van het Hongaarse leger koos de kant van de demonstranten. De nieuw benoemde premier, Imre Nagy, beloofde dat hij een regering zou vormen die uit meer partijen bestond. Tijdens een radiotoespraak eindigde hij met de toezegging dat hij streefde naar een 'vrij, democratisch en onafhankelijk Hongarije'. Hij liet met opzet het woord 'socialistisch' weg. Nagy voegde de daad bij het woord: op 31 oktober kondigde hij aan dat Hongarije zich uit het Warschaupact zou terugtrekken.
Dat ging Moskou te ver. Een paar dagen later trokken Russische troepen het 'ongehoorzame en eigenzinnige' Oostblokland binnen. Bij de daaropvolgende straatgevechten kwamen 2700 Hongaren om het leven. In een paar dagen tijd ontvluchtten 200.000 – veelal jonge en hoogopgeleide – Hongaren het land. De dooi in Oost-Europa was van korte duur geweest.
In 1968 vond de Praagse Lente plaats. In dat jaar wilde de regering van Tsjechoslowakije een hervormingsgezinde politieke koers volgen. De nieuwe partijleider Dubček pleitte openlijk voor 'een socialisme met een menselijk gezicht'. Hij streefde naar een democratischer en meer liberaal communisme dan in de andere satellietstaten van de Sovjet-Unie. Hiervoor kreeg hij geen ruimte: eind augustus 1968 maakten troepen van het Warschaupact hardhandig een einde aan de drang naar meer vrijheid in Tsjechoslowakije.
In de Sovjet-Unie maakte partijleider Brezjnev duidelijk dat het ingrijpen in dit Oostblokland geen incident was. Voortaan zou dit – indien nodig – ook in andere Oostbloklanden gebeuren. Met de **Brezjnevdoctrine** maakte de Sovjet-Unie duidelijk dat de lidstaten van het Warschaupact het elkaar niet zouden toestaan dat één land een eigen richting insloeg. In zo'n geval zouden ze gezamenlijk militair ingrijpen. 'Broederlijke solidariteit' was belangrijker dan 'nationale solidariteit'.

7 3 Europese samenwerking

DEELVRAAG
3 **Hoe leidde de wederopbouw in de West-Europese landen tot het begin van de Europese integratie?**

The Red Scare

In tegenstelling tot Europa en de Sovjet-Unie, waren de Verenigde Staten betrekkelijk ongeschonden uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn gekomen. De Amerikanen kozen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog voor een heel andere oplossing dan na de Eerste Wereldoorlog. In plaats van weer in hun schulp te kruipen, bleven ze nu een hoofdrol in de internationale politiek spelen. Sterker nog: de Verenigde Staten ontwikkelden zich tot een echte **supermacht** die de rol van scheidsrechter op het wereldtoneel naar zich toe trok.
De onderhandelingspositie van de Verenigde Staten was vanaf de zomermaanden van 1945 ijzersterk geworden. Zij waren immers niet alleen economisch sterk, maar ook de enige die beschikten over het allesvernietigende atoomwapen. Toch konden de Amerikanen niet verhinderen dat in veel landen de communisten de macht in handen kregen. Om een verdere uitbreiding van het communisme een halt toe te roepen werd in 1947 de Trumandoctrine van kracht. De Amerikanen beseften echter goed dat alleen maar politiek en militair ingrijpen niet voldoende was om 'het Rode Gevaar' te stoppen. De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken kondigde in juni 1947 een hulpprogramma aan dat naar hem is vernoemd: het **Marshallplan**.

BRON 17

Tegen de honger, armoede en chaos
Het spreekt vanzelf dat de VS doen wat ze kunnen om bij te dragen aan de terugkeer van gezonde economische omstandigheden in de wereld. Zonder dat zijn geen politieke stabiliteit en geen vrede mogelijk. Onze politiek is niet tegen een of ander land of ideologie gericht, maar tegen honger, armoede en chaos. Het gaat ons om de herleving van de economie in de wereld waardoor politieke en sociale omstandigheden mogelijk worden waarbinnen vrije instellingen kunnen bestaan.
Uit: George C. Marshall, toespraak op de Harvard University, juni 1947.

BRON 18 Ook de BRD – de vroegere vijand – ontving Amerikaanse hulp bij de wederopbouw van het land.

Hulp en eigenbelang

De gevolgen van de hulp – in totaal ging het om 12,5 miljard dollar – bleven niet uit. Mede dankzij de Marshallhulp beleefden de West-Europese landen een snelle wederopbouw en een welvaartsexplosie. De Oost-Europese landen mochten de hulp niet accepteren, omdat Stalin bang was voor westerse invloed in zijn invloedssfeer. De Marshallhulp wordt weleens een 'briljante combinatie van hulp en verlicht eigenbelang' genoemd. En dat eigenbelang was politiek én economisch. Welvarende mensen zouden immers minder snel op de communisten stemmen. Economisch leverde de Marshallhulp de Verenigde Staten ook voordelen, want al snel konden Amerikaanse bedrijven hun producten weer verkopen op de oplevende Europese markt.
Het Marshallplan is niet de enige verklaring voor het snelle herstel van de West-Europese economie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog had Europa kennisgemaakt met talloze nieuwe – vooral Amerikaanse – technieken en productiemethoden. In veel landen werden in de verwoeste industrie- en havengebieden de nieuwste technieken geïntroduceerd. Nog grotendeels traditionele en agrarische gebieden maakten noodgedwongen een snelle inhaalslag en industrialiseerden op ongekende schaal.

BRON 19 Na de Tweede Wereldoorlog dumpten de geallieerde legers massaal hun voertuigen. Vooral de Jeeps maakten op landbouwbedrijven een tweede leven mee.

Europese integratie

De Amerikanen verbonden strikte voorwaarden aan de hulp. Alle ontvangende landen moesten bereid zijn om binnen Europa nauwer te gaan samenwerken. Om het onderlinge handels- en betalingsverkeer te bevorderen werd de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking opgericht. Het was voor veel West-Europese landen duidelijk geworden dat samenwerking grote voordelen kon opleveren. In het begin van de jaren 1950 sloegen de landen definitief de weg van economische integratie in. Een eerste stap was in 1951 de oprichting van de **Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)**. Frankrijk, West-Duitsland, Italië en de drie Benelux-landen werkten hierin samen. Samenwerking op het gebied van kolen en staal en onderlinge handel zou het per se in bezit moeten hebben van de grondstofgebieden wegnemen. De concurrentie tussen Frankrijk en Duitsland zou minder zijn. Daardoor was de vrede beter te handhaven. In 1957 tekenden de regeringen van deze landen het Verdrag van Rome, dat voorzag in de oprichting van de **Europese Economische Gemeenschap (EEG)**.
Het was de eerste keer in de geschiedenis dat men in Europa vrijwillig ging samenwerken. Alle vroegere vormen van 'samenwerking' waren met militaire middelen afgedwongen.

BRON 20

Idealisme

Een van de Nederlandse voortrekkers van het samenwerkingsproces in Europa, Sicco Mansholt, zei hierover:
'Iedereen had belangstelling voor wat er in Europa gebeurde. Dat was nieuw, uniek. De ambtenaren hadden het gevoel dat men het middelpunt van de wereld was. In het begin was het intellectueel niveau hoog. Men stuurde de beste mensen naar Brussel. Er was een speciale geest bij de eerste mensen. Alles was gefocust op wat er ging gebeuren in Europa, ook in de Verenigde Staten.'

Aangehaald in: J. van Merriënboer, Mansholt. Een biografie, 2006.

In de daaropvolgende jaren breidde het aantal lidstaten zich geleidelijk uit. In 1995 kwam het aantal lidstaten van de inmiddels tot de **Europese Unie (EU)** omgedoopte instelling op vijftien. Sinds 1 juli 2013 zijn het er al 28. Er zijn nog zes kandidaat-lidstaten. Dit zijn landen die al bezig zijn om de EU-wetgeving in het nationale recht te verwerken. Daarnaast is er nog een potentiële kandidaat-lidstaat (Kosovo). Dit land voldoet nog niet aan de voorwaarden voor het EU-lidmaatschap.

Brusselse regelzucht en onmacht

Veel mensen zien de voordelen van de EU: vrede, één gemeenschappelijke munt, betere economische samenwerking en daardoor meer economische groei en werkgelegenheid, vrij reizen, gezamenlijke afspraken over het milieubeleid, Europese studiebeurzen en uitwisselingen van studenten. Dit rijtje kan moeiteloos uitgebreid worden. De afgelopen decennia is echter op detailgebieden een overmaat aan regels gegroeid. Zelfs met de maat van een glas bier en de dikte van een fietsband bemoeit Brussel zich. Daardoor groeide in verschillende landen het ongenoegen met de 'Brusselse regelzucht'. Door dit ongenoegen wees in 2005 een deel van de Nederlandse bevolking in een referendum een herziening van de Europese Grondwet af. Toen in 2008 de financiële wereld in een crisis belandde, kon door de Europese samenwerking een ramp worden voorkomen. Toch bleef de economie stagneren en de werkloosheid groot. Daarbij vormde vanaf 2012 een steeds aanzwellende groep vluchtelingen (vooral afkomstig uit Afrika en uit oorlogsgebieden in het Midden-Oosten) naar Europa een volgend probleem. De bereidheid om EU-lidstaten, die in de problemen waren gekomen, te ondersteunen, werd minder. Ook al was de EU niet de veroorzaker van die problemen, toch koos een nipte meerderheid van de Britten (onder invloed van enkele populistische politici) in 2016 in een referendum voor een 'Brexit'. Vooral de lager opgeleiden, de ouderen en de bewoners van het platteland stemden voor uittreding uit de EU.

7 4 Het einde van de Koude Oorlog

DEELVRAAG

4 **Wat waren de oorzaken van de ineenstorting van het communistische Oostblok en hoe zorgde dit voor het einde van de Koude Oorlog?**

Crisis in de Sovjet-Unie

Aan het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw stond de Sovjet-Unie er slecht voor. Het werd steeds duidelijker dat de planeconomie niet werkte. De ambtenaren in Moskou bepaalden hoe en waar de producten gemaakt moesten worden en controleerden het productieproces. Dat leidde tot een enorme bureaucratie. Hierdoor waren er van sommige producten te veel en van andere weer te weinig. Bovendien was de kwaliteit vaak slecht. Deze planeconomie had nog een groot nadeel. Bedrijven hadden te maken met honderden regeltjes en moesten voortdurend formulieren invullen. Deze bureaucratie zorgde ervoor dat alles traag verliep. Dit werkte door in de houding en motivatie van de bevolking. De historicus en politicus Yuri Afanassiev typeerde de Sovjet-Unie in deze jaren in sombere zwart-wit kleuren.

BRON 21

De homo sovjeticus

Ons systeem heeft een slag mensen voortgebracht dat door de samenleving onderhouden wordt en meer geïnteresseerd is in nemen dan in geven. De hele Sovjetsamenleving is in tweeën verdeeld: degenen die beslissen en verdelen en degenen die gecommandeerd worden en ontvangen. Dit is een hoogst belangrijke rem op de ontwikkeling van onze samenleving. De *homo sovjeticus* is een ballast en een rem. Aan de ene kant is hij tegen hervorming, aan de andere kant vormt hij de steunpilaar van het huidige systeem.

Aangehaald in: E. Hobsbawm, Een eeuw van uitersten. De korte twintigste eeuw 1914-1991, 1995.

Hervormingen van Gorbatsjov

In 1985 kwam er een nieuwe partijleider, die zag dat de Sovjet-Unie 'ziek' was: Michail Gorbatsjov. Deze boerenzoon werkte eerst als oogstmedewerker op een groot staatslandbouwbedrijf. Daarna studeerde hij rechten in Moskou. Na zijn studie vervulde hij verschillende functies binnen de Communistische Partij. In 1979 werd hij lid van het Politbureau, het dagelijks bestuur van de Communistische Partij. In de Sovjet-Unie lag de feitelijke macht bij dit Politbureau. In 1985 werd Gorbatsjov de algemeen leider van het Politbureau.

BRON 22 Michail Gorbatsjov was de eerste partijleider in de Sovjet-Unie die zich in het openbaar vaak door zijn vrouw liet vergezellen (zoals op deze foto tijdens een bezoek aan een landbouwbedrijf). Zijn conservatieve tegenstanders vonden dit verschrikkelijk. Dat hij zelfs staatszaken met haar doorsprak was in hun ogen een onvergeeflijke fout.

Gorbatsjov kwam met een groot programma van veranderingen. Hierbij draaide het om ***perestrojka*** en ***glasnost***. *Perestrojka* betekent 'hervorming'. Gorbatsjov was niet van plan om de planeconomie af te schaffen, maar hij wilde die zo veranderen dat de economie weer gezond werd. Door het gedeeltelijk invoeren van de vrijemarkteconomie en het weer toelaten van kleine eigen bedrijfjes, moest de productie verhoogd worden. Daarnaast vroeg hij het Westen om te helpen bij het herstel van de Sovjeteconomie.
Het geld dat hiervoor nodig was, wilde hij halen bij de defensie. Gorbatsjov rekende uit dat de Amerikaanse economie vier keer zo groot was als die van de Sovjet-Unie. In zijn ogen kon de Sovjet-Unie onmogelijk een leger hebben dat net zo groot en sterk was als dat van de Verenigde Staten. Hij zette er het mes in. Zo haalde hij een groot deel van de Sovjettroepen terug uit de landen van het Warschaupact. Ook maakte hij een einde aan de dure **wapenwedloop**.
Niet alleen de economie moest hervormd worden, ook in de rest van de maatschappij moest meer 'openheid' komen. Gorbatsjov noemde dat *glasnost*. Hervormingen kunnen alleen slagen als mensen de vrijheid hebben om voor hun eigen mening uit te komen. Voor het eerst kregen personen op hoge functies openlijk kritiek. Dat was voor hen moeilijk te accepteren. Daarom had Gorbatsjov in eigen land met veel tegenwerking te maken. In het buitenland daarentegen was hij erg populair.

Het Oostblok valt uiteen

Omdat Gorbatsjov al zijn aandacht op de Sovjet-Unie wilde concentreren, kon hij zich niet meer op dezelfde manier met de Oostbloklanden bezighouden als zijn voorgangers. Het was voor de leiders van de Oostbloklanden dan ook even slikken toen Gorbatsjov hun meteen na zijn benoeming meedeelde dat ze niet langer hoefden te rekenen op een militaire interventie door troepen van de Sovjet-Unie om hen in het zadel te houden. Zij moesten zelf de steun van hun bevolking zien te winnen of te behouden. Ook bij latere ontmoetingen heeft hij de Oost-Europese communistische partijleiders steeds dezelfde boodschap meegegeven.
In één land sloeg de nieuwe politiek van Gorbatsjov meteen aan: Hongarije. Een week nadat op 25 april 1989 de eerste eenheden van het Rode Leger uit dit land vertrokken, knipten Hongaarse grenswachten het prikkeldraad van de zwaarbewaakte grens met Oostenrijk door. Voor het eerst was er een groot gat in het IJzeren Gordijn. Hierdoor was ontsnapping naar het Westen mogelijk. De hele zomer reisden burgers uit de DDR via Tsjechoslowakije naar Hongarije, zogenaamd om hier vakantie te vieren. Maar in werkelijkheid gingen ze de grens met Oostenrijk over om van daaruit verder naar het westen te reizen.

BRON 23 Hongaarse grenswachten begonnen begin mei 1989 met het verwijderen van de prikkeldraadversperringen bij de grens met Oostenrijk.

De val van de Muur

De regering van de DDR kwam door deze ontwikkelingen in grote problemen. Hoe meer maatregelen zij nam om te voorkomen dat mensen het land ontvluchtten, hoe groter de onrust in eigen land werd. In november 1989 was er geen houden meer aan. Toen tienduizenden DDR-burgers eensgezind naar de Muur wandelden, durfden de grenswachten geen geweld te gebruiken en werd de poort geopend.

BRON 24 De val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 leidde tot een groot volksfeest. Jongeren beklommen massaal de Muur en maakten duidelijk dat voor hen de Koude Oorlog voorbij was.

BRON 25

De Muur valt

De afbraak van de Muur begon op donderdag 9 november, kort nadat de eerste golf Oost-Berlijners, of '*Ostlers*' zoals de West-Berlijners hen noemen, het Westen binnenstroomde. Eén *Ostler*, een jongeman met een rugzak, wist op een of andere manier op de Muur recht tegenover de Brandenburgse Poort te klimmen. Hij wandelde er bovenop en zwaaide achteloos met zijn armen, een uitstekend doelwit voor de kogels die vele andere Muurbeklimmers noodlottig waren geweest; bijvoorbeeld de achttien jaar oude bouwvakker Peter Fechter, die op 17 augustus 1962 een paar meter voor Checkpoint Charlie werd neergeschoten en ter plekke doodbloedde. Nu, 27 jaar later, richtte een nieuwe generatie grenswachten op een nieuw soort doelwit – maar dan met het waterkanon en zonder al te veel overtuiging. De veroveraar van de Muur zette zijn wandeling voort, drijfnat, tot de grenswachten het maar opgaven. Toen opende hij zijn rugzak en goot het water naar het oosten, alsof hij wilde zeggen: 'Dat was het dan.'
Enkele minuten later stonden er honderden *Ostler* en *Westler* op de Muur, die elkaar omarmden en bloemen gaven, dansten, wijn dronken, nieuwe 'veroveraars' naar boven hesen – en op de Muur zelf inhakten. Tegen middernacht, onder een volle maan en het licht van de schijnwerpers op de wachttorens in niemandsland, krioelden duizenden figuren rond de Muur, hamerend, beitelend, zijn oppervlak aanvretend als een kolonie roofmieren. Beneden wierpen 'veroveraars' stenen naar de Muur of hakten erop in met pikhouwelen. Er ontstonden lange scheuren en vanuit het Oosten scheen er al licht doorheen.

Uit: R. Darnton, Berlijns Dagboek 1989-1990, 1990.

Duitse eenwording

Na de val van de Muur vertrokken tienduizenden Oost-Duitsers naar het Westen. De West-Duitse regeringsleider Helmut Kohl zag nu een goede kans om de BRD en de DDR te verenigen in één Duitsland. De Verenigde Staten en de andere Europese landen steunden hem hierin vanaf het begin: het Westblok zou hierdoor groter en sterker worden en het Oostblok zou nog verder verzwakken. Omdat Gorbatsjov zijn handen vol had met problemen in eigen land, werkte hij niet tegen. De door de BRD toezegde voedselhulp en financiële steun aan de Sovjet-Unie zullen hierbij ook wel geholpen hebben. Evenals de verzekering aan Polen en de Sovjet-Unie dat Duitsland niet zou streven naar herstel van de grenzen van vóór de Tweede Wereldoorlog.
Bij de democratische verkiezingen die in Oost-Duitsland gehouden werden, wonnen de partijen die zich wilden aansluiten bij West-Duitsland. Op 3 oktober 1990 gingen de DDR en de BRD samen en voortaan was er weer sprake van één Duitsland. Berlijn werd de hoofdstad van het verenigde Duitsland. De verschillen tussen de vroegere BRD en DDR waren groot. Oost-Duitsland had in vergelijking met West-Duitsland een weinig efficiënte landbouw en industrie en de infrastructuur voldeed niet aan de moderne maatstaven. Het kostte veel tijd en geld om beide delen weer op elkaar te laten lijken. In de jaren die volgden, kostte dit het vroegere West-Duitsland meer dan 900 miljard euro.

BRON 26 Frits Müller maakte in 1990 met een politieke prent duidelijk hoe hij aankeek tegen de eenwording van de BRD en de DDR.

Het einde van de Sovjet-Unie

De *glasnost* en *perestrojka* hadden in de Sovjet-Unie zo veel op gang gebracht, dat Gorbatsjov het proces niet meer in de hand kon houden. Door de komst van nieuwe kleine bedrijfjes en een gedeeltelijk vrije markt werden de prijzen door 'de markt' bepaald in plaats van door 'de staat'. Het gevolg was dat de prijzen snel stegen. Ook de prijzen van levensmiddelen schoten omhoog. De lonen bleven laag. Hierdoor nam de ontevredenheid onder de bevolking toe.

BRON 27 Een spotprent met Gorbatsjov in de hoofdrol.

Door de glasnost veranderde ook de politiek. Er werden steeds meer onafhankelijke kandidaten gekozen. Hierdoor raakte de Communistische Partij haar overwicht kwijt. In de grensgebieden van de Sovjet-Unie kreeg het nationalisme weer de ruimte. De deelrepublieken eisten onafhankelijkheid. Het begon in maart 1990 in Litouwen. Andere gebieden volgden dit voorbeeld. Eind december 1991 was de ontbinding van de Sovjet-Unie compleet. In plaats van één supermacht waren er nu vijftien onafhankelijke staten waarvan Rusland de grootste was.
Met het wegvallen van de bondgenoten in Oost-Europa en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie kwam er tussen 1989 en 1991 plotseling een einde aan de Koude Oorlog. Dit einde kwam snel en voor velen onverwacht én het verliep – wonder boven wonder – geweldloos. Na het einde van de Koude Oorlog bleef er nog maar één supermacht over: de Verenigde Staten.
Met het uiteenvallen van het Oostblok veranderde er ook veel in Midden- en Oost-Europa. Aan de westgrens van Rusland kwamen er veel nieuwe onafhankelijke landen bij. In het voormalige Joegoslavië leidde het nationalisme tot bloedige burgeroorlogen. Nu bestaat dit land uit zeven zelfstandige staatjes. Tsjechië en Slowakije gingen vreedzaam uit elkaar.

Verdieping bij hoofdstuk 7

Nationalistisch China

De periode tussen de twee wereldoorlogen was voor China een tijd van burgeroorlogen. Lokale krijgsheren vochten onderling of tegen de centrale regering. Ook de twee belangrijkste politieke stromingen, de nationalisten en de communisten, bestreden elkaar. Bovendien was er oorlog tegen Japan, dat in 1931 Mantsjoerije in noordoost China bezette en vervolgens in 1937 de verovering van China naar het zuiden toe voortzette. Korte tijd werden de interne Chinese tegenstellingen vergeten en werkten de Chinezen samen tegen deze buitenlandse indringer.
Maar na de Japanse nederlaag in 1945 werd de burgeroorlog hervat. Chiang Kai-shek, die al vanaf 1926 opperbevelhebber van het leger en leider van de nationalistische regering in China was, verloor steeds meer aanhang en terrein. De Chinese bevolking had de buik vol van de corruptie en zelfverrijking door de machthebbers. Ook de enorme inflatie deed de populariteit van de regering geen goed: tussen januari 1946 en augustus 1948 stegen de prijzen met 670 procent. De populariteit van de Chinese Communistische Partij (CCP) nam snel toe. De communistische leider Mao Zedong beloofde de grond te verdelen onder de arme boeren. In 1947 startten de communisten met een groot offensief. Twee jaar later zag Chiang Kai-shek zich gedwongen om naar het eiland Taiwan, voor de zuidkust van China, te vluchten. Op het vasteland werd op 1 oktober 1949 de Volksrepubliek China uitgeroepen.

BRON 28 Het Chinese Volksbevrijdingsleger werd in 1946 omgedoopt in het Rode Leger. Sindsdien is dit de grootste werkgever ter wereld. Een van de militairen op deze poster zwaait met het Rode Boekje, waarin citaten van de 'Grote Roerganger' (Mao Zedong) waren samengebracht en dat voor alle Chinezen verplichte lectuur was.

Volksrepubliek China

Om een einde te maken aan de chaos en armoede in het immens grote land, voerde Mao meteen een drastische landhervorming door. Er kwam een einde aan het grootgrondbezit en aan het pachtstelsel. Naar Sovjet-voorbeeld werd de grond gemeenschappelijk bezit gemaakt (collectivisering). Onder leiding van de CCP werden leden van de grondbezittende klasse beschuldigd en verhoord in volksrechtbanken. In het gunstigste geval verloren rijke boeren en grootgrondbezitters alleen hun grond. Vaak werden ze schuldig bevonden aan uitbuiting, ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Een kernpunt in het Eerste Vijfjarenplan (1952-1957) was de oprichting van landbouwcoöperaties, waarin boeren gedwongen gingen samenwerken. Ook de handel en industrie werden voor het grootste deel genationaliseerd.

BRON 29 Volksrechtbank 1950

BRON 30

Afrekening

In 1950 begon de eerste grote landhervormingscampagne. Een onderdeel daarvan was het afrekenen met de 'vijanden van het volk'. Tijdens door de CCP georganiseerde bijeenkomsten werden de arme boeren en landarbeiders aangemoedigd om hun grieven tegen de rijke boeren en grootgrondbezitters kenbaar te maken. Hierbij kon het er heftig aan toegaan. In het gunstigste geval volgde er iets wat in ieder geval nog de schijn had van een eerlijk proces. Hoe het er bij deze volksrechtbanken aan toe kon gaan, laat deze foto zien waarop landheer Huang Chin-chi door de arme boeren uit zijn dorp wordt aangeklaagd.
Met deze landheer liep het slecht af. Er is ook een foto waarop de man die achter hem staat, aanstalten maakt om Huang Chin-chi (in het open veld) van achteren neer te schieten. Naar de manier waarop hij geboeid was te oordelen, lijkt het erop dat de executie kort na dit tribunaal voltrokken is.
Elke vorm van openlijke of vermeende oppositie werd met harde hand bestreden. De staat verleende steun aan hen die met de nieuwe machthebbers meewerkten en trad genadeloos op tegen tegenstanders. De schattingen van het aantal mensen dat in China tussen 1949 en 1953 is geëxecuteerd, lopen enorm uiteen: de laagste schatting is 800.000 en de hoogste 5 miljoen.

Gegevens ontleend aan: Library of Congres, Washington DC.

BRON 31 Chinese postzegel ter gelegenheid van het in 1950 gesloten vriendschapsverdrag tussen de Volksrepubliek China en de Sovjet-Unie.

John King Fairbank was een vermaarde Amerikaanse kenner van de Chinese geschiedenis. Tijdens zijn verblijf in China merkte hij waarom de populariteit van Mao en zijn CCP bij het Chinese volk tot grote hoogte steeg.

BRON 32

Een nieuw China

'Hier was sprake van een toegewijde regering die echt schoon schip maakte – niet alleen in de riolen en straten, maar ook de bedelaars, prostituees en kleine misdadigers werden opgepakt om te worden heropgevoed. Hier was sprake van een nieuw China, een China om trots op te zijn, dat de inflatie in de hand hield, buitenlandse privileges afschafte, een eind maakte aan corruptie en het roken van opium, en de burgerbevolking aanzette tot een groot aantal sociale activiteiten om de openbare werken te herstellen, analfabetisme te bestrijden, ziektes tegen te gaan, te verbroederen met de ondergeschikte klasse en het gedachtegoed van Mao Zedong over de nieuwe democratie te bestuderen. Al deze activiteiten boden idealistische en ambitieuze jongeren alle kansen.'

Aangehaald in: A. Brown, De opkomst en ondergang van het Communisme, 2009.

Bij de ontwikkeling van de economie was de opbouw van de zware industrie een eerste vereiste. Maar dan wel op de Chinese manier, zoals blijkt uit de herinneringen van Jung Chang.

BRON 33

Hoogoventjes

In de herfst van 1958, toen ik zes was, ging ik voor het eerst naar een lagere school. Iedere dag onderweg naar school en terug zocht ik iedere centimeter grond af naar gebroken spijkers, roestige tandwieltjes en andere metalen voorwerpen die tussen de keien in de modder waren getrapt. Ze waren bestemd voor hoogovens om er staal van te maken. Op zesjarige leeftijd was ik betrokken bij de staalproductie en was met mijn schoolkameraadjes in een wedstrijd verwikkeld wie het meeste ijzerafval mee naar school nam. Al ons ijzerafval werd in de hoogovens van de school gestopt. De ovens moesten permanent brandend worden gehouden. Onze leerkrachten voorzagen ze vierentwintig uur per dag van brandhout. We kregen daarom niet veel les.

Jung Chang, Wilde zwanen. Drie dochters van China, 1992.

Verdieping

BRON 34 Bij de aanleg van kanalen voor irrigatiewerken werd op een paar handen meer of minder niet gekeken. Tijdens de winter van 1957-1958 werden tientallen miljoenen mensen ingezet om handmatig irrigatiekanalen te graven.

De CCP heerst

De campagne om van schroot 'nieuw' ijzer en staal te maken, was een onderdeel van de **Grote Sprong Voorwaarts**. Een kleine tien jaar na de overwinning van de communisten was China nog ver verwijderd van het einddoel: een klasseloze communistische heilstaat. Mao Zedong hoopte met een tussensprint de bestaande sociale en economische problemen op te lossen. Hiertoe werden ongeveer honderd miljoen mensen tewerkgesteld bij de aanleg van dammen, kanalen en andere irrigatiewerken. Ondanks berichten in de Chinese media over de grote successen van de politiek van Mao, kon een massale hongersnood maar met de grootst mogelijke moeite afgewend worden.
Het China van Mao Zedong had een totalitair karakter: alles was ondergeschikt aan de wil van Chinese Communistische Partij (en daarbinnen aan die van de CCP-leiders). De grenzeloze verheerlijking van Mao is niet de enige overeenkomst tussen de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China. De overheid oefende door de veiligheidsdiensten een allesomvattende controle uit op het politieke en intellectuele leven van de onderdanen. Elke vorm van openlijke of vermeende oppositie werd met harde hand bestreden.
Ook na de dood van Mao hield de CCP de macht stevig in handen. Vanaf het begin van de 21ste eeuw doet China haar uiterste best om de wereld te laten zien dat voortaan met China rekening gehouden moet worden. Zo moesten de Olympische Spelen, die in 2008 in Beijing gehouden werden, een succes worden. Kosten noch moeite werden gespaard. Organisatorisch liep alles op rolletjes. Mogelijke 'politieke lastposten' was het onmogelijk gemaakt om wantoestanden aan de kaak te stellen of de vuile was buiten te hangen.

Economische liberalisering

Al vóór de dood van Mao in 1976 veranderde de CCP heel voorzichtig van koers. De rol van de staat en de partij werd kleiner en er was ruimte voor **liberalisering**. De verantwoordelijkheid van de producenten werd vergroot. Hij die belangrijke prestaties levert of extra werk verricht, moet daarvoor ook extra beloond worden. Hiermee werd een kerngedachte van het kapitalisme overgenomen. Ook in latere jaren werden steeds meer communistische idealen ingeruild voor kapitalistische praktijken. Op dit moment is het moeilijk te zeggen of China een communistisch of een kapitalistisch land is. Het lijkt erop dat de economie zich steeds verder kapitalistisch ontwikkelt, maar dat de politiek en cultuur streng gecontroleerd blijven door de CCP.
Vooral vanwege de enorm snelle economische ontwikkeling heeft China zich ontwikkeld tot een nieuwe supermogendheid waar de wereld rekening mee moet houden. Maar het schenden van de mensenrechten zorgt ervoor dat de samenwerking met China nog altijd moeizaam verloopt.

BRON 35 De zestigjarige Li Rui doorzoekt de puinhopen van het dorp waar hij tot drie jaar geleden woonde. Hij werkte hier als boer, tot de overheid hem en zijn dorpsgenoten onteigende, het dorp met de grond gelijkmaakte en flats begon te bouwen.
Justin Jin (6 januari 2013)

7 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

9 Tijd van de wereldoorlogen

1 Het totalitair karakter van het communistisch politiek systeem.

10 Tijd van televisie en computer

2 De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.

JE WEET

Hoe de tegenstelling tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oostblok tot steeds meer spanning in de wereld leidde.

1 Hoe na het einde van de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tegenover elkaar kwamen te staan en welke gevolgen dat voor Duitsland had.
2 Hoe de landen in Oost-Europa deel gingen uitmaken van het communistische Oostblok en wat de gevolgen daarvan waren voor de inwoners van deze landen.
3 Hoe de wederopbouw in de West-Europese landen tot het begin van de Europese integratie leidde.
4 Wat de oorzaken van de ineenstorting van het communistische Oostblok waren en hoe dit voor het einde van de Koude Oorlog zorgde.

JE KUNT

1 Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert). Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen en dat niet alles tegelijkertijd hoeft te veranderen.
2 Je kunt bronnen beoordelen op hun betrouwbaarheid. Je doet dit door te vragen wanneer de bron is gemaakt, hoe de maker van de bron aan zijn informatie is gekomen en met welke bedoeling hij de bron heeft gemaakt.
3 Je kunt de begrippen oorzaak en gevolg hanteren. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. Wat er gebeurt is het gevolg. Oorzaak en gevolg vormen meestal een keten waarbij het gevolg ook weer een oorzaak is. Je kunt verschillende soorten oorzaken en gevolgen onderscheiden (zoals politieke, economische en culturele). Ook is er variatie in de tijd. Dan spreken we van korte en lange termijn. Bovendien zijn er bedoelde en onbedoelde gevolgen.
4 Je kunt bij het beoordelen van de betrouwbaarheid van een bron je realiseren dat mensen vroeger of elders anders dachten en handelden dan dat we nu gewend zijn te doen. Gebondenheid aan tijd en plaats is dat mensen vroeger (tijd) of in andere landen (plaats) of in een andere cultuur anders denken over bepaalde situaties dan wat wij nu en hier gewend zijn.

1945
1945 ▸ Conferentie van Jalta
Einde van de Tweede Wereldoorlog
Conferentie van Potsdam
1947 ▸ Trumandoctrine / Marshallplan
1948/1949 ▸ Blokkade van Berlijn
1949 ▸ Oprichting BRD en DDR
Oprichting NAVO
1950
1951 ▸ Oprichting EGKS
1955 ▸ Oprichting Warschaupact
1956 ▸ Hongaarse Opstand
1957 ▸ Oprichting EEG
1960
1961 ▸ Bouw van de Muur
1968 ▸ Praagse lente
Brezjnevdoctrine
1970
1980
1989 ▸ Val van de Muur
1990 ▸ Hereniging BRD en DDR
1990
1991 ▸ Uiteenvallen van de Sovjet-Unie
2000

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

2010
2015
NU

BEGRIPPEN

bezettingszones
In 1945 werd het bestuur over Duitsland en Berlijn in handen van vertegenwoordigers van vier landen (Groot-Brittannië, Verenigde Staten, Frankrijk en Sovjet-Unie) gelegd, die ieder een gedeelte van het territorium van Duitsland en Berlijn kregen toegewezen.

Bondsrepubliek Duitsland (BRD)
Het land dat in 1949 ontstond door samenvoeging van de drie westelijke bezettingszones; ook bekend als West-Duitsland.

Brezjnevdoctrine
In 1968 gelanceerde politiek waardoor de Sovjet-Unie in een Oostblokland mocht ingrijpen als dat land uit het Warschaupact wilde stappen of de greep van de Communistische Partij wilde verslappen.

de Grote Drie
Naam voor de regeringsleiders van Groot-Brittannië (Churchill), de Verenigde Staten (Roosevelt) en de Sovjet-Unie (Stalin) die tijdens de Tweede Wereldoorlog als geallieerden gezamenlijk tegen Duitsland en Japan optrokken.

destalinisatie
In 1956 maakte Chroesjtsjov een einde aan de enorme persoonsverheerlijking van Stalin, wat ook leidde tot een (tijdelijke) vermindering van de spanning tussen Oost en West.

Duitse Democratische Republiek (DDR)
Land dat in 1949 ontstond uit de oostelijke bezettingszone; ook bekend als Oost-Duitsland.

Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Samenwerkingsverband tussen Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië om een gemeenschappelijke markt te vormen met een vrij verkeer van personen, goederen en diensten.

Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS)
Eerste Europese supranationale organisatie, opgericht om de kolen- en staalindustrie gezamenlijk te beheren (lidstaten: Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië).

Europese Unie (EU)
Samenwerkingsverband tussen Europese landen op economisch, politiek en juridisch gebied.

glasnost
Nieuwe politiek van openheid waardoor de burgers in de Sovjet-Unie de mogelijkheid kregen om kritiek op het communistische bestuur te uiten.

Goelag Archipel
Verzamelnaam voor een groep moeilijk toegankelijke strafkampen in de Sovjet-Unie.

Grote Sprong Voorwaarts
Naam voor het vijfjarenplan in China (1958-1963) waarmee Mao Zedong probeerde het land versneld te industrialiseren.

IJzeren Gordijn
Gangbare naam tijdens de Koude Oorlog voor de hermetisch afgesloten grens tussen het westen en het oosten van Europa.

invloedssfeer
Gebied waar een staat veel invloed kan laten gelden, meestal met stilzwijgende goedkeuring van andere staten.

Koude Oorlog
Periode van vijandschap (1945-1985/9) tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oosten, waarin het nooit tot een échte oorlog tussen de grootmachten (de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie) kwam.

liberalisering
Overheid stelt zich ten doel om in de samenleving en economie minder te willen regelen en meer aan het initiatief van de burgers en de bedrijven over te laten, waarbij 'vrije markt' en 'concurrentie' sleutelbegrippen zijn.

Marshallplan
Economisch hulpprogramma van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Marshall, om na de Tweede Wereldoorlog Europa weer op de been te brengen.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)
Militair bondgenootschap van het Westblok, opgericht in 1949, met als doel West-Europa tegen het communisme te beschermen.

Oostblok
Groep Oost-Europese communistische landen onder leiding van de Sovjet-Unie.

perestrojka
Nieuwe politiek om de economie van de Sovjet-Unie te hervormen.

satellietstaten
Staten die politiek, economisch en militair volledig onder controle staan en afhankelijk zijn van een ander land.

supermacht
Land dat zo veel macht heeft dat het in staat is om de loop van de (wereld)geschiedenis beslissend te beïnvloeden.

Trumandoctrine
Door de Amerikaanse president Truman verkondigde richtlijn dat het Westen ieder land (eventueel militair) mag steunen waar een communistische machtsovername dreigt.

wapenwedloop
Denkbeeldige wedstrijd tussen het Oostblok en Westblok waarbij partijen steeds meer en krachtiger (kern)wapens ontwikkelden om zich veiliger te voelen en de andere partij af te schrikken.

Warschaupact
Militair bondgenootschap van de Sovjet-Unie en de Oostbloklanden, opgericht in 1955.

Westblok
Groep kapitalistische landen onder leiding van de Verenigde Staten.

BRON 36 De lidstaten van de Europse Unie.

8 De lange weg naar gelijkheid

BRON 1 *De anatomische les anno 1945* is een spotprent op onderhandelingen tussen Nederland en Indonesiërs na de Tweede Wereldoorlog. De maker vindt dat Nederlands-Indië onder controle van Nederland moet blijven. Hij maakt dat duidelijk met twee elementen. De tekst zegt: 'Niet onderhandelen... maar handelen...!' De afbeelding lijkt op een schilderij uit de zeventiende eeuw. Er staat een operatie afgebeeld; in plaats van een patiënt ligt nu Nederlands-Indië op een operatietafel. De belangrijkste vertegenwoordigers van Nederland en Indonesië zijn afgebeeld als dokters. De tekenaar stelt vraagtekens bij de 'operatie'. Hij schrijft: 'Nederlanders, stopt dat knippen!! Het Koninkrijk mag niet aan eigen politiek ten onder gaan.'

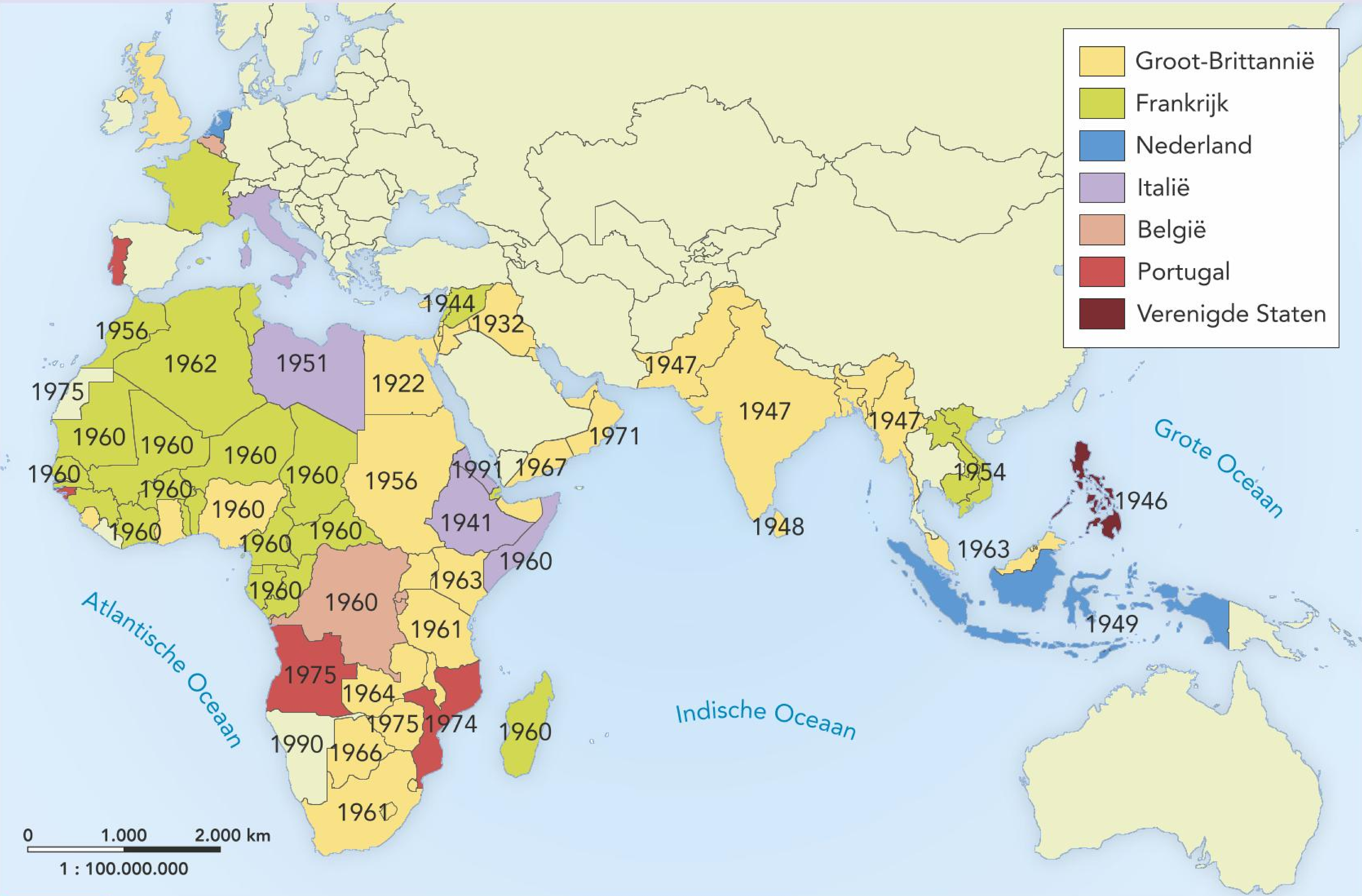
MODERNE TIJD
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

BRON 2 De Indonesische nationalist Soekarno midden in een toespraak over de onafhankelijkheid van Indonesië, 1 juni 1945.

Soekarno bereidt zijn rechtszaak voor

Het was 1930 toen de Indonesische nationalist Soekarno gevangen zat in Bandoeng. Soekarno was een belangrijk lid van een nationalistische partij in Nederlands-Indië. De Nederlandse regering was bang voor opstand en revolutie in de kolonie. Soekarno's aanhang was niet heel groot, maar was toch in korte tijd met duizenden toegenomen. Om een voorbeeld te stellen en onrust in de kiem te smoren werd de organisatie aangepakt. En dat is exact waarover Soekarno in zijn aanklacht schreef. Anderhalve maand was hij met zijn verdediging bezig geweest. Overdag werkte hij eraan in de bibliotheek. 's Nachts in zijn gevangeniscel van anderhalf bij tweeënhalve meter. Hij zette zijn

BRON 3 Dekolonisatie: de kleur van de landen in Europa komt overeen met de kleur van hun voormalige koloniën elders in de wereld. Indonesië heeft dezelfde kleur als Nederland, omdat ze een kolonie van Nederland was. In de voormalige koloniën staat het jaartal waarin ze onafhankelijk zijn geworden.

toiletpot op het bed en gebruikte het deksel als bureaublad om zijn politieke boodschap te schrijven: *Indonesië klaagt aan!* De titel lijkt misleidend, omdat de schrijver op dat moment zelf werd aangeklaagd door de Nederlandse staat. Maar de aanval was de beste verdediging, had Soekarno besloten.
Hoewel hij er zeker van was dat hij veroordeeld zou worden, schreef Soekarno toch een uitgebreide verdediging. Die was niet bedoeld om hemzelf uit de gevangenis te houden, het was een politiek statement. Een boodschap aan het Nederlandse volk, dat Indonesiërs niet langer ongelijk wilden worden behandeld. Dat ze het Nederlandse bestuur niet als iets goeds zagen, maar als onderdrukking. Nederlanders mochten dan wel vinden dat ze welvaart en beschaving brachten, in Indonesië voelden ze dat als onderdrukking. Soekarno sprak in de rechtszaal dan ook over kolonisatie (bron 3).

BRON 4

Soekarno klaagt het imperialisme aan

'Het ware doel der kolonisatie is de exploitatie van een volk, dat op een lageren trap van ontwikkeling staat; in vrome tijden verbergt men dit achter het mom van "Christendom" en in verlichte tijden achter dat van "beschaving der Inlanders". Of zoals Friedrich Engels spottend uitroept: "De Engelschen zeggen altijd Christendom en meenen dan katoen!"
Zucht naar winst, Edelachtbare Heeren Rechters, en zucht naar winst alleen dreef Columbus over den wijden Atlantischen Oceaan; zucht naar winst deed Vasco di Gama en Bartholomeus Diaz de stormen van den Indischen Oceaan trotseeren, zucht naar winst waren het kompas en de Noorderster van Admiraal Drake, Magelhaens, Heemskerk en Cornelis de Houtman. Zucht naar winst was het wezen der V.O.C. in de 17e en 18e eeuw; de zucht naar winst is de oorzaak van de race naar koloniaal bezit in de 19e eeuw, nadat het moderne kapitalisme zich in Europa en Amerika had gevestigd.'

Naar: Soekarno, Indonesië klaagt aan!, Amsterdam, 1931.

Zijn kritiek op de koloniale houding van de Nederlanders was niet mis. Naast de klacht gaat de kern van Soekarno's betoog over het recht op eigen bestuur. Net als Soekarno, begonnen in andere koloniën steeds meer nationalisten een eigen bestuur te eisen, en na 1945 vond men steeds vaker een gewillig oor: bij het eigen volk én bij de grootmachten in de wereld.

Een babyboom van naties

In de twintigste eeuw zijn de landkaarten van Europa en de wereld flink veranderd. De eerste babyboom van naties volgde na de Eerste Wereldoorlog. Met de Vrede van Versailles werden in 1919 in Europa en in het Midden-Oosten nieuwe staten gesticht. Deze gebieden hadden eerder bijvoorbeeld tot het Habsburgse Rijk en tot het Ottomaanse Rijk behoord. De nieuwe staten in Europa waren echt helemaal zelfstandig, maar die in het Midden-Oosten waren niet vrij. De Volkenbond gaf die als zogenaamde mandaatgebieden aan de imperialistische mogendheden Frankrijk en Engeland. Dit was echter van korte duur. Een tweede babyboom van naties vond plaats na de Tweede Wereldoorlog. Volken streden voor hun onafhankelijkheid, naar het voorbeeld van de westerse wereld.

Dekolonisatie

Hoewel Amerika van noord tot zuid al praktisch gedekoloniseerd was aan het begin van de twintigste eeuw, werden het Midden-Oosten, Afrika en Azië nog volop door Europeanen geregeerd. In de eerste helft van de twintigste eeuw waren in deze werelddelen echter bewegingen ontstaan die, net zoals Soekarno, naar onafhankelijkheid streefden. De kolonisatoren moesten daar in het begin niets van hebben, maar dat veranderde na de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 werden de imperia in een rap tempo kleiner. Soms werd de onafhankelijkheid 'gegeven', andere keren moest deze bevochten worden. Het leidde ertoe dat de wereld tot in de jaren zestig een groot aantal nieuwe staten rijker was, waarin nu gestreden werd om ontwikkeling, macht en geld.

Het belang van dekolonisatie

Dekolonisatie heeft de verhoudingen in de wereld na 1945 ingrijpend veranderd. Er is vrijheid, maar er zijn ook volksverhuizingen, moord en – opnieuw – oorlog. Na de onafhankelijkheid is er binnen de nieuwe, zelfstandige staten opnieuw strijd om ontwikkeling, macht en geld. Doordat de koloniale overheersers in het verleden op de kaart kaarsrechte grenzen tussen hun gebieden hebben getrokken, wonen nu veel mensen bij elkaar in een land, zonder dat ze zich één volk voelen. Ze willen niet in een 'westerse creatie' wonen en proberen grenzen, leiders en levenswijzen te hervormen. Problemen als het Joods-Palestijns conflict vinden een oorsprong in de periode van het Britse mandaat en de dekolonisatie. Ook leden van sommige gewelddadige moslim-extremisten erkennen de grenzen niet die na de Eerste Wereldoorlog in het Midden-Oosten zijn getrokken. Als teken van protest verbranden ze hun paspoort.
Nederland is een multiculturele samenleving die zijn wortels heeft in het koloniale verleden én in de beëindiging daarvan. Denk aan het grote aantal Surinamers dat na de onafhankelijkheid in 1975 naar Nederland is gemigreerd.

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.

HOOFDVRAAG

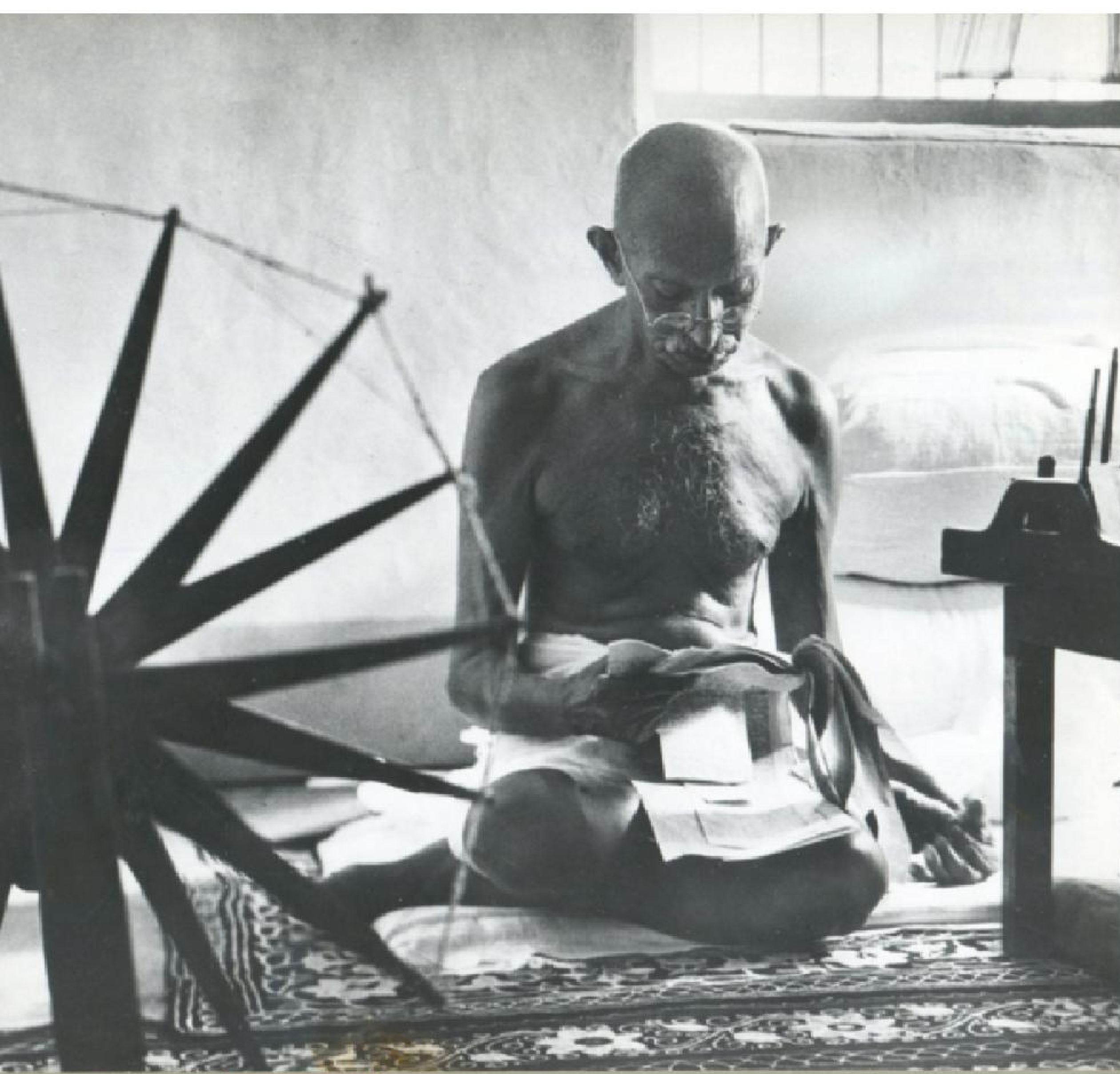
Waardoor verliep de dekolonisatie in de verschillende koloniën zo verschillend?

DEELVRAGEN

1 Was de Tweede Wereldoorlog oorzaak of katalysator van de dekolonisatie?
2 Waarom leidde de dekolonisatie van Indonesië tot oorlog?
3 Welke invloed had het koloniale verleden op Suriname?
4 Waarom is er na het ontstaan van de staat Israël geen stabiele vrede gevolgd?

8 1 Wisseling van de macht

DEELVRAAG
1 Was de Tweede Wereldoorlog oorzaak of katalysator van de dekolonisatie?

BRON 5 Mahatma Gandhi, volop in verzet. Door katoen te spinnen en dat tot kleding te maken hoefde hij geen katoenen kleding van de Britten te kopen. Gandhi riep iedereen op om hetzelfde te doen in verzet tegen de Britse overheersing. Ruwe katoen was het belangrijkste product dat de Britten uit India haalden. En de daarvan geproduceerde stoffen werden deels weer naar India geëxporteerd.

Gandhi als boegbeeld

India was hét voorbeeld voor Aziaten en Afrikanen die streefden naar onafhankelijkheid. Hun onafhankelijkheidsstreven werd geïnspireerd door Mahatma Gandhi (1869-1948). Deze kleine tengere man met een ijzeren wil bond de strijd aan met het grote Britse Rijk. Hij deed dat echter niet door de wapens op te nemen. Gandhi bepleitte **vreedzame burgerlijke ongehoorzaamheid** als verzet tegen het imperialisme. Hij bestreed de Britse macht door symbolen van de Indiase (hindoe)gemeenschap te benadrukken en oneerlijke koloniale regels niet na te leven.

BRON 6

Mahatma Gandhi over de Britse wijze van regeren
Ik erken u als mijn regeerders, maar ofschoon u de regeerders bent, zult u slechts kunnen blijven als dienaren van het volk. Niet wij hebben te doen wat u wenst, maar u wat wij wensen. We houden uw civilisatie voor het omgekeerde van ware beschaving. We houden onze beschaving als ver uitgaande boven de uwe.
Uw scholen en rechtbanken achten we nutteloos. De taal van India is niet Engels, maar Hindi. We kunnen niet toestaan, dat u geld besteedt aan spoorwegen en het leger. We hebben geen behoefte aan Europese kleding. We kunnen slechts samenwerken als onze plannen parallel lopen. Dit wordt niet aanmatigend tot u gezegd. U hebt grote militaire macht. Als u wilt, kunt u ons verbrijzelen door de mond van het kanon. Maar als u tegen onze wil handelt, zullen we u niet helpen. En we weten, dat uw zonder onze hulp geen stap voorwaarts kunt doen.
Naar: P.A.M. Geurts, Bronnenboek. De laatste vijftig jaar in teksten en documenten, 1971.

Een deel van de inheemse elite in Afrikaanse en Aziatische koloniën was, net als Gandhi, voor een deel geschoold in het 'moederland'. Zij hadden de ideeën van democratie en zelfbeschikkingsrecht bestudeerd en kwamen net als Gandhi tot het besef dat hun volk niet als gelijke werd beschouwd door de Britten. Dit leidde tot verzet tegen raciale ongelijkheid en tegen de uitbuiting door een kolonisator. Inwoners van de koloniën eisten hun persoonlijke waardigheid op. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was immers al gebleken dat de kolonisatoren minder superieur waren dan voorheen gedacht werd. Ondanks alles lukte het in de verschillende koloniën niet om een inheemse partij op te zetten die een sterke politieke kracht werd.

De Tweede Wereldoorlog als breekpunt?

Na de uitputtingsslag tegen Duitsland waren grote delen van Europa een economische puinhoop. Met de hulp van de Verenigde Staten konden de West-Europeanen aan de wederopbouw beginnen. In Europa hadden linkse partijen geen zin meer in een koloniaal avontuur. Waren zij niet tijdens de Tweede Wereldoorlog zelf onderdrukt geweest? Het zou ook een stuk lastiger worden om koloniaal bestuur opnieuw te vestigen. Japan had als Aziatische macht de koloniale macht van Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland gebroken. De Europeanen hadden hun prestige verloren. Bovendien waren de nationalistische

bewegingen in de koloniën sterker geworden (met name in Azië). In de koloniën groeide de weerstand tegen de vreemde bezetters.

De belangrijkste koloniale mogendheden waren niet alleen in de koloniën, maar ook op het wereldtoneel hun macht kwijtgeraakt. Ook al waren Frankrijk en Groot-Brittannië nog wel landen van aanzien, ze hadden hun leidende rol moeten afstaan aan de Verenigde Staten (VS) en de Sovjet-Unie (USSR). Beide grootmachten waren tegenstanders van het imperialisme. De Sovjet-Unie was communistisch. Communisten zagen het imperialisme als de ergste vorm van kapitalisme: voor je eigen gewin andere landen veroveren, overheersen en uitbuiten. De Verenigde Staten waren vroeger zelf een kolonie geweest. Na de overwinning op de nazi's moest de wereld beter worden en vrijer. In die wereld pasten geen koloniën meer. De Amerikaanse president Roosevelt en de Britse premier Churchill hadden tijdens de Tweede Wereldoorlog het Atlantisch Handvest ondertekend. Hierin stond hoe een betere wereld er volgens hen na de oorlog uit zou moeten zien.

BRON 7

Punten uit het Atlantisch Handvest
'Ten eerste, de landen zoeken geen vergroting, territoriaal of anders;
Ten tweede, zij willen geen territoriale veranderingen zien die niet overeenstemmen met de vrije wil van de betrokken volken;
Ten derde, zij respecteren het recht van volken om hun eigen regeringsvorm te kiezen waaronder ze willen leven; en ze willen de soevereine rechten en zelfbestuur hersteld zien van diegenen van wie ze geroofd zijn;
Ten zesde, na de vernietiging van de Nazitirannie hopen ze dat er een vrede wordt gevestigd die alle naties de mogelijkheden geeft om binnen de eigen grenzen veilig te verblijven... .
Naar: The Avalon Project, Atlantic Charter, *14 augustus 1941.*

Dat het zo'n vaart niet liep met de mooie idealen van beide naties bleek wel uit het feit dat de Britten niet van alle koloniën afscheid wilden nemen en de Verenigde Staten overal ter wereld invloed zocht om het communisme weerstand te bieden: in de koloniën én in de ex-koloniën.

BRON 8 Een Japanse propagandaposter uit 1943 die ook in Vietnam heeft gehangen. Op de afbeelding zie je een man opstaan en zich van ketenen vrij breken. Om dat te onderstrepen staat er geschreven: Rise of Asia (Azië ontwaakt). Het overwonnen Westen wordt gesymboliseerd door de Amerikaanse en Nederlandse vlag, en door de figuur op de voorgrond die de Britse leider Winston Churchill voorstelt. Hij heeft de Britse vlag in de hand.

Zelfbeschikkingsrecht en vrijheid in Azië

In de tien jaar na de Tweede Wereldoorlog werden grote delen van Azië onafhankelijk, waaronder Indonesië, India, Pakistan en voormalig Indochina (Laos, Cambodja en Vietnam). De weg naar de onafhankelijkheid verliep verschillend. In Indonesië (paragraaf 8.2) moest men er hard voor vechten. In Pakistan en India kreeg men betrekkelijk vredig de autonomie. Dat wil echter niet zeggen dat met de onafhankelijkheid de problemen voorbij waren. In beide landen kwamen vele duizenden inwoners om het leven bij gewelddadigheden tijdens een migratie van moslims naar Pakistan en van hindoes naar India. Oostelijker, in Vietnam, vielen de meeste slachtoffers tijdens de Vietnamoorlog (1957-1975). De VS wilden na de dekolonisatie namelijk een democratische, kapitalistische staat zien in Vietnam. Hiermee wilden ze de uitbreiding van het communisme voorkomen. De VS

stortten zich in een oorlog, die ze uiteindelijk verloren. Niet alleen konden ze het communisme niet indammen, het werd duidelijk dat zelfs de VS niet almachtig waren en niet overal hun zin konden doordrijven.

Afrika

Afrika had (net als Azië) eigen leiders die de overheersers uitdaagden. De Egyptische president Gamal Abdel Nasser was zo'n held voor veel Arabieren. Hoewel Egypte geen kolonie meer was, beheersten de Britten een belangrijke waterweg door Egypte: het Suezkanaal. Dit kanaal bracht de Britten veel inkomsten. Nasser vond dat het kanaal van Egypte was. Zonder overleg nam hij het in 1956 in bezit. De Britten zetten meteen een militaire actie op touw en het lukte ze om het kanaal te heroveren. Toen greep de Sovjet-Unie in. De Sovjets dreigden zelfs een atoomwapen in te zetten als de Britten zich niet terugtrokken. De Verenigde Staten konden niet werkeloos toezien en dwongen de Britten af te zien van de herovering. Nasser had gewonnen, en deze **Suezcrisis** had laten zien hoe de machtsverhoudingen in de wereld lagen.

In Afrika verliep de bevrijding van het imperialisme niet overal zo voorspoedig voor de bevolking. In de meeste Afrikaanse koloniën was praktisch geen nationalisme. Veel grenzen van de koloniën waren immers kaarsrecht getrokken door de kolonisatoren, dwars door stamgebieden heen. Wat een staat was konden velen zich niet voorstellen, en daarom gingen eigen stam en familie voor. Toch ontstonden na de oorlog tot 1980 zo'n veertig onafhankelijke nationale staten. De onafhankelijkheid werd vaak in overleg met de koloniale overheerser verkregen. De elites zagen dat als ze meewerkten, het land stabieler bleef. Dit leidde er wel vaak toe dat de elite alle macht in handen kreeg of dat zich een dictatuur onder leiding van het leger ontwikkelde.

BRON 9 Gamal Abdel Nasser hijst de Egyptische vlag in Port Saïd bij het Suezkanaal. De Britten zijn hiermee hun heerschappij over hun meest strategische basis in het Midden-Oosten kwijt.

Neokolonialisme en problemen

Niet iedereen zag met de dekolonisatie het einde van de macht van het Westen. Landen mochten dan politiek vrij zijn, vaak bleef men economisch gebonden aan het vroegere moederland. Verschillende Afrikaanse landen kregen bijvoorbeeld financiële hulp als ze beloofden het communisme te bestrijden. Intussen nam de nieuwe bestuurlijke elite in de ex-koloniën meestal een luxe, westerse levensstijl aan. Dat riep onder de arme (vaak strenggelovige) bevolking weer verzet op. Nasser was bijvoorbeeld populair onder zijn Egyptische volk, dat hij bevrijdde van een corrupte en in weelde levende koning. Maar Nasser vervreemdde veel strenggelovige moslims van zich door zijn westerse levensstijl. Protesten daartegen heeft hij hard onderdrukt.

8 2 De worsteling van Indonesië

DEELVRAAG
2 Waarom leidde de dekolonisatie van Indonesië tot oorlog?

BRON 10 Indonesië

BRON 11 Koningin Juliana en Mohammed Hatta (tweede van links) kijken naar premier Willem Drees tijdens de ceremonie in het paleis op de Dam, waarin de soevereiniteit van de Republiek Indonesië erkend werd. Na de tekening werden plechtig de volksliederen: het *Indonesia Raja* en het *Wilhelmus* gespeeld. Foto uit 1949.

PKI en PNI

'Persoonlijk hoop ik dat de oplossing voor het koloniale probleem vreedzaam komt', zei de nationalist Hatta in 1928. 'Ik vrees echter dat de onafhankelijkheid van Indonesië alleen door geweld tot stand kan komen.' Hatta had geen vertrouwen in de politiek van de Nederlanders, die Indië als wingewest bleven beschouwen. In 1916 had het even geleken dat de weg naar onafhankelijkheid was ingeslagen. Er werd een **volksraad** ingericht, een soort parlement. De leden mochten echter niet meebeslissen, ze mochten alleen advies geven. Om toch meer invloed te krijgen werden politieke partijen opgericht. De **Partai Kommunis Indonesia (PKI)** bestond al sinds 1914, maar begon zich na 1916 te roeren. In 1926 werd zelfs een massale opstand georganiseerd. De Nederlandse regering had er echter lucht van gekregen en sloeg de opstand hard neer. De PKI werd in 1927 verboden. In dat jaar werd de **Partai Nasional Indonesia (PNI)** opgericht. In artikel 2 van hun manifest stond zonder omhaal dat de partij, onder leiding van Soekarno, streefde naar onafhankelijkheid. Soekarno had een opleiding tot ingenieur gevolgd aan de eerste technische hogeschool van Nederlands-Indië. Hij was daarna enige tijd werkzaam als architect, maar ging zich al snel inzetten voor de onafhankelijkheid van zijn land. Gandhi was zijn voorbeeld om het koloniale bestuur te bestrijden: door burgerlijke ongehoorzaamheid. Angst voor de PNI nam echter snel toe bij de Nederlandse regering. De ledentallen van de PNI groeiden en omdat inspraak uitbleef, wilde Soekarno een weg van actie gaan bewandelen.

BRON 12
De rol van de PNI volgens Soekarno
'Ons beginsel betreffende de Indonesische Vrijheid.
Welke wegen moeten wij nemen? De Partai Nasional Indonesia antwoordt hierop in volle overtuiging: de wegen, die voeren naar Indonesia Merdeka! Achter Indonesia Merdeka ziet de P.N.I. de heerlijkheid van het moederland van welvaart en het moederland der grootheid, achter Indonesia Merdeka ziet de P.N.I. het schijnsel der toekomst schitteren! De voornaamste voorwaarde tot reconstructie van de Indonesische samenleving is de Nationale Vrijheid en daarom moet het streven van het geheele Indonesische volk in de eerste plaats gericht worden naar de Nationale Vrijheid.'
Naar: Soekarno, Indonesië klaagt aan! Amsterdam, 1931.

Soekarno werd vastgezet. Hoewel het bestuur in Nederlands-Indië niet wilde horen van inspraak en onafhankelijkheid, vond in Nederland al wel een omslag plaats in het denken over koloniale overheersing. Dat het oude koloniale systeem niet kon voortbestaan maakte de Amerikaanse president Roosevelt duidelijk aan koningin Wilhelmina. Maar de koningin reageerde pas nadat Japan begin 1942 Nederlands-Indië had bezet. Op 6 december 1942 hield Wilhelmina in Londen voor Radio Oranje een toespraak waarin ze verwees naar het Atlantisch Handvest en het recht op zelfbeschikking voor alle inwoners, ook van het Koninkrijk der Nederlanden.

BRON 13

De toespraak van Wilhelmina

Na een historische verbondenheid van eeuwen, waarin het tijdperk van koloniale verhoudingen reeds lang tot het verleden behoorde, stonden wij aan den vooravond van een samengaan op voet van gelijkheid, toen wij plotseling voor de huidige, harde beproeving werden geplaatst. De verraderlijke overval op Nederland in 1940 was de eerste onderbreking in het ontwikkelingsproces. Ik weet dat geen politieke eenheid en verbondenheid op den duur kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door de vrijwillige aanvaarding en de trouw van de overgrote meerderheid der burgerij. Ik weet, dat Nederland dieper dan ooit de verantwoordelijkheid voelt, voor den krachtige groei der overzeese gewesten, en dat de Indonesiërs, in de lang gegroeide samenwerking den beste basis vinden voor het herstel van hun vrede en geluk. De laatste jaren hebben getoond, dat in beide volken, de wil en het vermogen tot harmonisch en vrijwillig samengaan aanwezig zijn. Ik stel mij voor dat zij zich richten zullen op een rijksverband, waarin Nederland, Indonesië, Suriname en Curaçao tezamen deel zullen hebben. Terwijl zij ieder op zichzelf de eigen inwendige aangelegenheden in zelfstandigheid en steunend op eigen kracht, doch met den wil elkander bij te staan, zullen behartigen. Daarbij zal voor verschil van behandeling of verschil van ras, of landaard geen plaats zijn. Doch zullen slechts de persoonlijke bekwaamheid der burgers en de behoeften der verschillende bevolkingsgroepen den doorslag geven voor het beleid der regering.

Naar: www.npogeschiedenis.nl

Tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië werden tienduizenden Nederlanders door de Japanners in zogenaamde 'Jappenkampen' vastgezet. Soekarno werd vrijgelaten. Een aantal Indonesische nationalisten werkte actief met de Japanners mee onder leiding van Soekarno. Zij hoopten uiteindelijk van de Japanners hun onafhankelijkheid te krijgen, maar de Japanners wilden Nederlands-Indië voor zichzelf houden, net als de Nederlanders.

BRON 14

Soekarno roept de onafhankelijkheid uit

'Wij, volk van Indonesië verklaren door deze 'de vrijheid van Indonesië'. Aangelegenheden betreffende de verschuiving der macht en wat daarmede samenhangt, zullen in de kortst mogelijke tijd met toewijding worden uitgewerkt.
Djakarta 17e dag van de 8e maand 2605 (19 augustus 1945).
Uit naam van het Indonesische volk.
Soekarno, Hatta

Naar: P.A.M. Geurts, Bronnenboek. De laatste vijftig jaar in teksten en documenten, 1971.

BRON 15 De Indonesische tweekleur wordt gehesen in de voortuin van Soekarno's huis. Het hijsen van de vlag en het zingen van het volkslied, het *Indonesia Raja*, na het voorlezen van de onafhankelijkheidsverklaring zijn symbolische handelingen die de onafhankelijkheid benadrukken. Foto uit 1945.

Onafhankelijkheid en reactie

Toen de Japanners verslagen waren lieten zij toe dat Soekarno de onafhankelijkheid uitriep. Fanatieke, vaak jeugdige, nationalisten gebruikten geweld tegen de Nederlanders om te voorkomen dat zij hun oude gezag zouden herstellen.
In Nederland werd de onafhankelijkheidsverklaring slecht ontvangen. Hoe kon deze 'verrader' Soekarno zich tegen het goedwillende moederland keren? In Nederland was men niet goed op de hoogte van de stand van zaken in Indonesië. Soekarno en Hatta werden in de bekende termen 'goed' en 'fout' meteen aan de verkeerde kant van de geschiedenis geplaatst, omdat ze de Japanse overheersing hadden aangegrepen om de eerste stappen naar zelfstandigheid te zetten.
Met deze mensen onderhandel je niet, was de gangbare mening in Nederland. De Nederlandse Gouverneur-

Generaal in Indië dacht daar anders over. Ondanks de tegengestelde belangen van Indonesiërs en Nederlanders stelde hij onderhandelingen voor. Hij besefte namelijk dat voor Nederland de enorme archipel, waar de Republiek en het idee van onafhankelijkheid inmiddels sterk genesteld waren, niet makkelijk te heroveren zou zijn. Na moeizame onderhandelingen kwamen beide partijen toch tot het **Akkoord van Linggadjati**. Nederland erkende de soevereiniteit van de nieuwe republiek over Java, Madoera en Sumatra, en men sprak af om een samenwerkingsverband aan te gaan in een Verenigde Staten van Indonesië. Daarnaast zouden Nederland en Indonesië verbonden moeten worden in een unie om gezamenlijke belangen te behartigen. De Nederlandse Kroon zou aan het hoofd staan. Ondanks spanningen van beide kanten, was het akkoord volgens een Nederlandse vertegenwoordiger dé kans om vreedzaam te dekoloniseren.

'Indië verloren, rampspoed geboren'

'Linggadjati' was echter voor veel Nederlanders onacceptabel. Maar waarom wilde Nederland de kolonie niet geheel op eigen benen laten staan? Het verlies van de kolonie zou volgens velen voor Nederland een economische ramp zijn. Na de Tweede Wereldoorlog kon men voor de wederopbouw immers de broodnodige inkomsten wel gebruiken. De investering in een regering en troepen in Indië wilde men dan ook terugverdienen. Met de zogenaamde Operatie Product die in juli 1947 van start ging, werden de belangrijke voedsel- en exportproducten veiliggesteld. Voor Nederland was deze **politionele actie** een succes. Men wilde zich niet alleen vanwege economische reden ingraven. Nederland was ook bang om zijn status in de wereld als koloniale mogendheid kwijt te raken en 'te vervallen tot de rang van Denemarken'. Nadat Nederland zich weer gevestigd had, zou het zijn 'roeping' weer kunnen vervullen om Indië langzamer naar zelfstandigheid te leiden. De internationale gemeenschap liet niet al te hard van zich horen, maar protesteerde wel tegen het Nederlandse militaire optreden. Men ging dus terug naar de onderhandelingstafel.

BRON 16 De bovenste helft van deze poster laat zien hoe het leven onder Japan en de Republiek is, de onderste helft hoe het leven onder Nederlands bestuur is. Bovenaan op de poster staan een man en een draak die uit een vulkaan gespuwd worden. Tussen hen zwaait de rood-witte vlag van de Republiek. Op de draak staat Japan. De tekst erboven laat geen misverstand bestaan: 'onder de rood-witte vlag terreur en armoede'. Dit laat de tekenaar zien met de man die het zwaard heft om een vrouw met kind aan te vallen. Op de onderste helft heerst rust, is een boer op het land aan het werk en wappert de Nederlandse vlag.

De Verenigde Staten voeren de druk op

De onderhandelingen liepen al snel weer vast. Gefrustreerd door haar onvermogen om met overleg het Nederlandse standpunt door te drukken, besloot de Nederlandse regering in november 1948 weer tot actie over te gaan. In deze tweede politionele actie nam het Nederlandse leger de Republikeinse leiding gevangen en veroverde het Djokjakarta. De nationalistische Indonesiërs zetten hun guerrillaoorlog voort. In deze onafhankelijkheidsoorlog begingen beide partijen verschrikkelijke wreedheden. De Verenigde Naties grepen in met een boycot en de Verenigde Staten dreigden zelfs de Marshallhulp in te trekken. De VS en de Sovjet-Unie waren immers tegen imperialisme. Het intrekken van de Marshallhulp zou een financiële strop betekenen voor de wederopbouw. Nederland kon daarom niet anders dan de wapens neerleggen. Op 27 december 1949 droeg Nederland de soevereiniteit over aan de Republiek Indonesië.

8 3 Suriname

DEELVRAAG
3 **Welke invloed had het koloniale verleden op Suriname?**

BRON 17 Suriname en de Nederlandse Antillen op een schoolkaart uit 1960.

BRON 18 Een Chinees en zijn creoolse vrouw in Suriname, ca. 1900.

Suriname vóór de Tweede Wereldoorlog

De geschiedenis van Nederland met Suriname gaat terug tot de zeventiende eeuw. De koloniale periode heeft door de slavenhandel en de arbeidsmigratie grote invloed gehad op de samenstelling van de Surinaamse bevolking. Vanaf 1667 was Suriname een Nederlandse kolonie, waar op de plantages slaven uit Afrika het werk deden. In de loop van de negentiende eeuw veranderde de samenleving in Suriname ingrijpend. In 1863 schafte ook Nederland de slavernij af. Om genoeg arbeiders op de plantages te houden, haalde Nederland tot 1873 vooral Chinezen als contractarbeiders naar Suriname. Daarna, tot omstreeks 1916, Brits-Indiërs (de **Hindoestanen**). Vervolgens haalde men tot aan de Tweede Wereldoorlog vooral Javaanse contractarbeiders. Deze arbeiders hoopten in dit nieuwe land een bestaan op te bouwen dat beter was dan het armoedige bestaan in hun eigen land. Daar waren ze immers derderangs inwoners, hier hoopten ze gewaardeerde arbeidskrachten te zijn.

BRON 19 *'Tante Mientje, wordt het niet langzaamaan tijd ...'* Een oudere vrouw in Nederlandse klederdracht geeft de fles aan een jongvolwassen, gekleurde man. Aan de muur hangen foto's van de jongen, die Suriname voorstelt. Het blijft een kleine jongen en hij wordt als Oranjegezind, deel van het rijk, afgebeeld. De spotprent vergelijkt Nederland met een tante die haar neefje niet zelfstandig wil laten zijn. Tekening van Fritz Behrendt, 1969.

Op weg naar onafhankelijkheid: 1945-1975

Nederland was vlak na de oorlog niet klaar om de volledige soevereiniteit over te dragen aan Suriname en de Nederlandse Antillen. In 1948 werd na een rondetafelconferentie afgesproken dat Suriname een autonoom onderdeel zou zijn van het rijk. Met autonoom bedoelde men dat Suriname de binnenlandse aangelegenheden zelf zou regelen. Het bestuur hiervoor werd door de Surinamers zelf gekozen. Naar buiten toe zou Nederland namens het koninkrijk spreken. Uiteindelijk werden de afspraken in 1954 officieel vastgelegd. Twintig jaar later, in 1974, verzocht premier Henck Arron van Suriname om volledige zelfstandigheid. De Nederlandse regering, met aan het hoofd premier Joop den Uyl (PvdA), omarmde dit idee meteen. Het was in de jaren zeventig niet meer beschaafd om nog overzeese gebiedsdelen te hebben. Nederland (vooral de PvdA) wilde de onafhankelijkheid dus graag een handje helpen. De Partij van de Arbeid had al een plan gelanceerd dat *Keerpunt 72* heette. Met dit plan zou in het volgende kabinet de onafhankelijkheid van de overzeese gebiedsdelen moeten worden bereikt. Er werden afspraken gemaakt over migratierechten en over ontwikkelingshulp aan de jonge staat, die zo'n 4,3 miljard gulden bedroeg.

Verdeeldheid vóór en na de onafhankelijkheid

Het was een uitdaging om een stabiele democratie op te bouwen in een samenleving die zo verdeeld was als de Surinaamse. Elke bevolkingsgroep had zijn partij. Leiders van de verschillende politieke partijen werkten nauw samen, maar moesten zich verantwoorden aan duidelijk etnisch afgebakende groepen. De groepen waren niet alleen etnisch anders, maar ook geografisch gespreid en economisch erg verschillend. In de aanloop naar de onafhankelijkheid hadden **creolen** (de nakomelingen van de Afrikaanse slaven) en Hindoestanen daardoor een zeer moeizame verhouding ontwikkeld. De Hindoestanen waren tegen een snelle onafhankelijkheid. Creolen wilden juist snel onafhankelijkheid. De grootste Hindoestaanse partij was bang dat het bestuur uit balans zou raken. Er was dan ook veel wantrouwen naar elkaar.

BRON 20

Beesten zijn het

Aangezien zelfs de grote traditionele partijen geen duidelijke toekomstvisie hebben en weinig doen aan serieuze voorlichting, heeft de "man in de straat" werkelijk geen flauw idee van wat hem te wachten staat na de onafhankelijkheid. Hij reageert op vragen oppervlakkig en – beïnvloed door zijn milieu en kortzichtige politici – racistisch; de Hindoestanen bang en bezorgd, de creolen zelfverzekerd en optimistisch. Een creoolse krantenverkoper; "Het zal wel beter worden na de onafhankelijkheid. Het is met een land net als met een kind; het moet eerst leren kruipen en dan leren lopen. Wie niet mee wil werken, moet maar gaan. We doen met de Hindoestanen net als Idi Amin: ze er gewoon uitgooien." Een Hindoestaanse onderwijzer/taxichauffeur; "Die Surinamers (lees creolen) willen alleen maar feesten. Ze geven het geld al uit voordat ze het hebben. Die beesten (lees creolen) willen niet werken. Dit land kan niks worden met zijn vier bevolkingsgroepen. Iedere groep trekt eraan als aan een rubberen band, totdat hij springt. Nederland moet die beesten (lees opnieuw creolen) niet zoveel geld geven. Je geeft een aap toch geen porseleinen kop, die breekt hij." Hij verwacht ernstige onlusten na de onafhankelijkheid. Een creoolse ambtenaar in Coronie; "Wij zijn niet bang voor de onafhankelijkheid, dat zijn alleen de kapitalisten en de handelaren."

Naar: Amigoe di Curaçao: weekblad voor de Curaçaosche eilanden, 25-11-1975.

BRON 21

Bevolking van Suriname in 1971-2, per district

Steden:	Europeaan	Creool	Hindoestaan	Javaan	Chinees	Indiaan*		Bosneger	Overige
Paramaribo	1804	53841	27841	10063	3653	1395	231	2542	2368
Nickerie	203	5368	22088	5721	243	205	539	120	366
Coronie	2	2710	40	318	242	-	-	18	
Saramacca	21	610	7141	2868	70	46	413	264	47
Districten:									
Commewijne	45	1035	4983	9894	92	98	142	393	109
Marowijne	76	3155	676	2976	182	346	1748	16088	219
Brokopondo	35	297	40	72	5	4	11	15070	18
Para	**228**	**5507**	**1858**	**6008**	**202**	**323**	**976**	**991**	**383**
Overig Suriname	1585	46486	78250	19766	1558	1510	61	370	2549
Totaal	**3999**	**119009**	**142917**	**57688**	**6029**	**3929**	**4121**	**35838**	**6077**

Naar: H. Buddingh', Geschiedenis van Suriname, 2012.

**Onder het kopje 'Indiaan' is de eerste kolom 'niet in stamverband levend' en de tweede kolom 'in stamverband levend'. Met 'overige' worden voornamelijk afstammelingen van Portugezen uit Madeira bedoeld, Libanezen en Syriërs.*

Instabiliteit na de onafhankelijkheid

De onafhankelijkheid werd dan ook niet door iedereen met vreugde begroet. Tot aan de dag van de zelfstandigheid op 25 november 1975 wilde een grote minderheid binnen het koninkrijk blijven. Van de ongeveer 600.000 Surinamers migreerde vanaf 1970 bijna de helft naar Nederland, alleen al in 1975 waren dat er 40.000.
Het onafhankelijke Suriname bleek inderdaad instabiel. In 1980 sloeg de vlam in de pan. Een groep sergeanten uit het leger deed een staatsgreep. De meerderheid van het volk steunde de actie, omdat ze ontevreden waren met de regering. Legerleider Desi Bouterse greep de macht en duldde geen tegenstand. Dit leidde tot de zogenaamde Decembermoorden. Vijftien tegenstanders van het militaire regime werden gevangengenomen en vermoord. Nederland stopte uit protest de ontwikkelingshulp. 'Koloniale politiek', vond Bouterse. Toch zette hij het democratiseringsproces in 1984 weer in gang: er kwam een nieuwe grondwet (1987) en er werd een nieuwe democratische regering gekozen (1988). Ook al leek Suriname op de goede weg te zijn, het blijft tot op de dag van vandaag een moeilijk regeerbaar land.

BRON 22 De voorpagina van *Elseviers Magazine* op 24 november 1984. Op de voorkant zie je Desi Bouterse die in 1982 de macht greep in Suriname. De tekst op het omslag spreekt duidelijke taal.
Naar: H. Buddingh', Geschiedenis van Suriname, 2012.

8 4 Het Joods-Palestijns conflict

DEELVRAAG

4 Waarom is er na het ontstaan van de staat Israël geen stabiele vrede gevolgd?

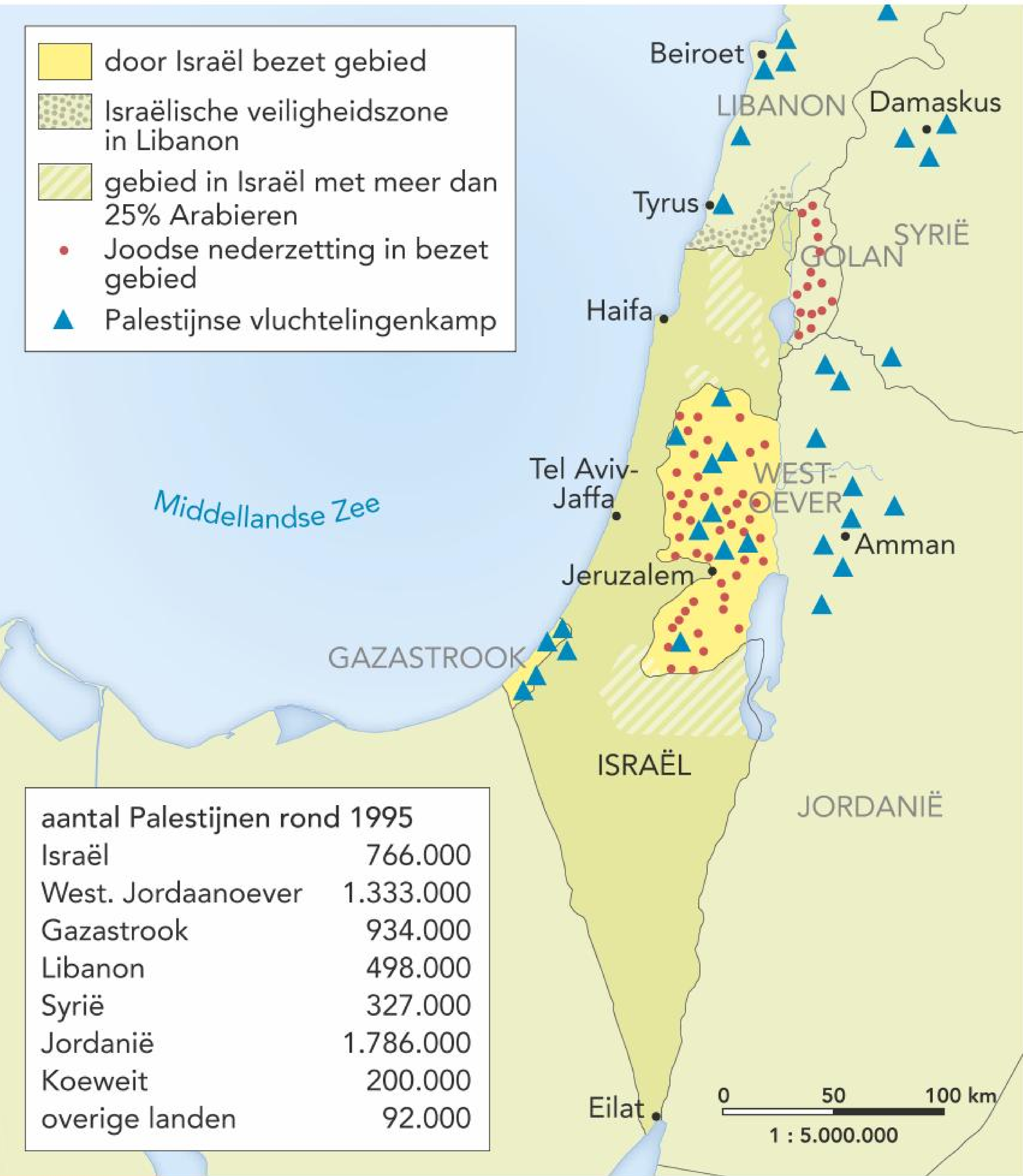

BRON 23 Naftali, Gilad en Eyal. De moord op deze Israëlische jongens was de aanleiding voor de Gaza-oorlog van 2014.

Vier moorden en een oorlog

'Ze hebben me gekidnapt! Hallo? Hallo?' De verbinding met de noodlijn werd verbroken en Gilads stem verstomde. Die dag, 12 juni 2014, waren hij, Naftali en Eyal ontvoerd nadat ze naar huis liftten. Het Israëlische leger startte een zoektocht naar de jongens, maar tevergeefs. Volgens Israël zat Hamas, een Palestijnse verzetsorganisatie, achter deze ontvoering, maar hun leider ontkende dat. Palestijnse huizen werden doorzocht, Hamas-doelwitten gebombardeerd. Hamas-leden lanceerden vanaf de Gazastrook in elkaar geknutselde raketten op Israël. Op 30 juni werden de levenloze lichamen van de drie jongens teruggevonden, vermoord. De frustratie in de Israëlische gemeenschap leidde ertoe dat inwoners van Oost-Jeruzalem de volgende ochtend de jonge, Palestijnse Mohammed ontvoerden en levend verbrandden.
Na de moorden escaleerde de situatie snel. Tegen half juli was het leger van Israël volop bezig met de *Operation Protective Edge*, een oorlog tegen de Palestijnse verzetsorganisatie Hamas die de scepter zwaait in de Gazastrook. Aan Palestijnse zijde vielen naar schatting ruim 2200 doden, aan Israëlische zijde 71. De Israëlische krant *Haaretz* schatte de schade in Gaza op vier tot zes miljard dollar. De Amerikaanse televisiezender CNN schatte dat er in Israëlisch gebied voor elf miljoen dollar schade was aangericht.

Hoe kan het dat de moord op deze jongens het startschot gaf voor een complete oorlog in Gaza? Wat waren de onderliggende oorzaken? Voor een antwoord moeten we de twee kanten van het honderdjarige conflict bestuderen.

BRON 24 Israël sinds 1982. Bron: Bosatlas van de wereldgeschiedenis, Wolters Noordhoff, Groningen,1997.

Joden en Arabieren in Palestina vóór 1948

Het conflict tussen Joden en Palestijnen (Arabieren die in Palestina wonen) ontstond omstreeks 1900. Zowel de Arabieren als de Joden claimden rechten op Palestina, dat toen onder Ottomaans bestuur stond. En beide bevolkingsgroepen, zowel de Joden als de Palestijnen, ontkenden dat 'de ander' daar thuishoort. **Zionisten** trokken rond 1900 massaal naar Palestina. Zij hadden twee redenen om zich in Palestina te willen vestigen. Ten eerste was volgens de Joodse religieuze geschriften Palestina door God aan hen beloofd. Ten tweede zochten Joden een veilig heenkomen, omdat ze in Europa en Rusland gediscrimineerd werden of zelfs erger, slachtoffer werden van pogroms. Tussen 1882 en 1914 groeide het Joodse aandeel in Palestina van 24.000 naar 85.000. Hoewel Palestina dunbevolkt was, was de Zionistisch leuze 'een land zonder bewoners voor bewoners zonder land' wel wat overdreven. De Palestijnse Arabieren vormden veruit de grootste bevolkingsgroep. Of er sprake

BRON 25 Een Palestijn en een Jood groeien uit dezelfde boom, hun wortels zijn verstrengeld. Ze vechten om het land, en roepen: 'Wij waren hier eerst'. Tekening van Fritz Behrendt.

was van een Palestijns volk, is nog maar de vraag. Onder invloed van de Joodse immigratie ontstond echter een gevoel van lotsverbondenheid onder de Arabieren in Palestina. De grote mogendheden letten daar niet op. Om de Arabieren in de Eerste Wereldoorlog aan de geallieerde zijde te krijgen, werd hun onafhankelijkheid in het vooruitzicht gesteld. Met de zogenaamde **Balfourverklaring** die in 1917 werd gepubliceerd, steunde Groot-Brittannië tegelijkertijd de vestiging van Europese Joden in Palestina.

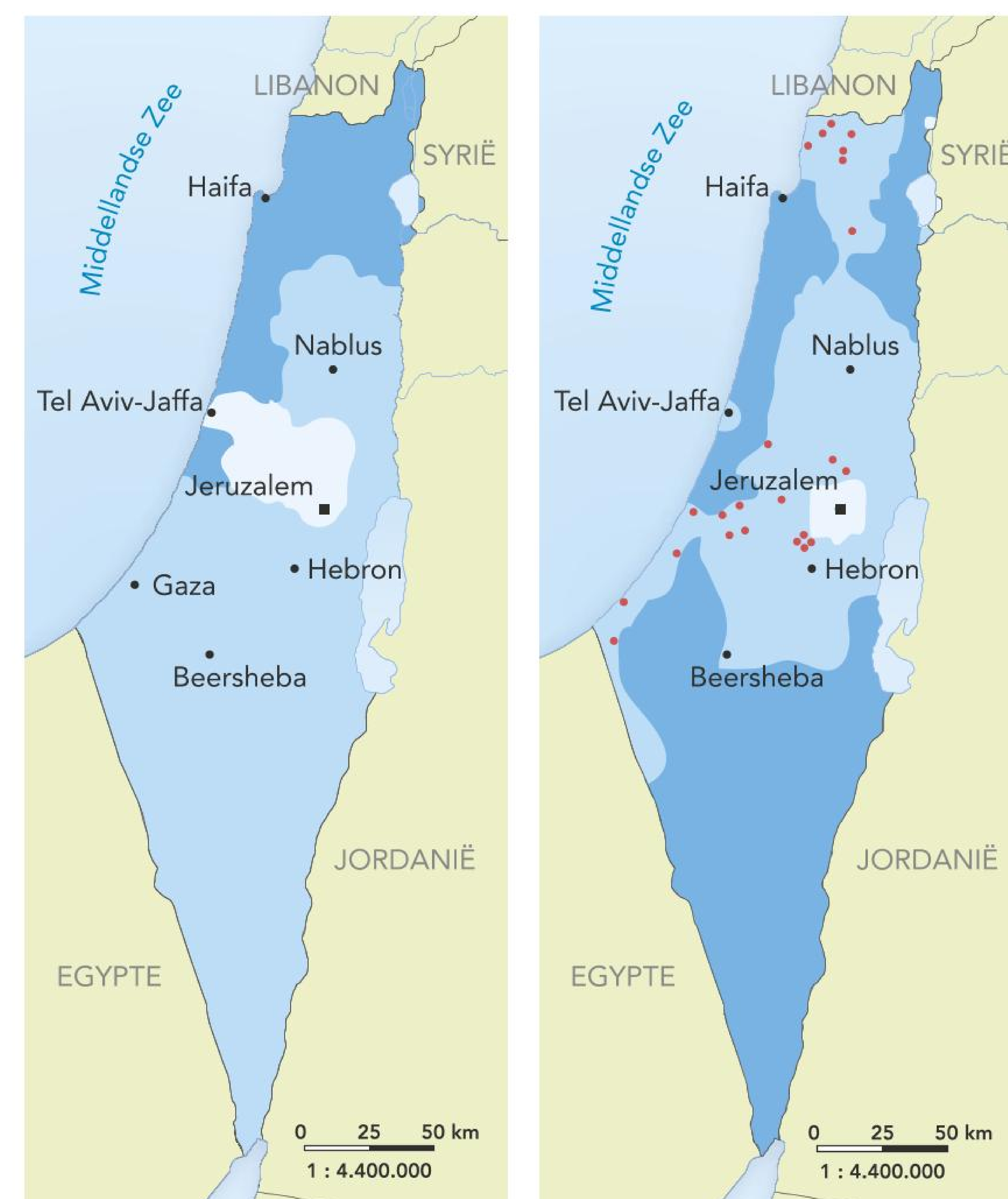
BRON 26

De Balfourverklaring

'Zijner Majesteits regering is de stichting van een nationaal tehuis voor het Joodse volk in Palestina gunstig gezind, en zal haar beste krachten geven om het bereiken van dat doel te vergemakkelijken, waarbij duidelijk in het oog moet worden gehouden dat er niets mag gebeuren dat de burgerlijke en godsdienstige rechten van de bestaande niet-Joodse gemeenschappen in Palestina of de rechten en politieke status die de Joden in andere landen genieten, zou kunnen aantasten'.

Naar: P.A.M. Geurts, Bronnenboek. De laatste vijftig jaar in teksten en documenten, 1971.

De Britten namen na de Eerste Wereldoorlog echter zelf de controle over Palestina. Ze kregen een zogenaamd **mandaat** van de Volkenbond. De Arabieren waren furieus, omdat zij de indruk hadden gekregen dat zij delen van Palestina onder bestuur zouden krijgen. In de jaren dertig kwam het geregeld tot conflicten. Het aandeel van de Joodse bevolking in Palestina was tot 27% gestegen. Er ontwikkelde zich een goed georganiseerde en bloeiende Joodse gemeenschap in Palestina, compleet met bestuur en militair orgaan. Dat laatste was nodig omdat het vaak tot botsingen kwam tussen Palestijnen en Joden. Arme Palestijnse boeren raakten de grond die ze bewerkten kwijt, omdat hun landheren dit verkochten aan goed betalende Joden. Ook bij de Arabieren werd de roep om onafhankelijkheid luider. De Britten, die de spanningen wilden oplossen, lieten een commissie de situatie beoordelen. Deze commissie-Peel stelde in 1937 voor Palestina op te delen. De Joden gingen akkoord met het voorstel. De Palestijnse Arabieren echter niet, ze vonden het plan sterk in hun nadeel én het beloofde hun geen onafhankelijkheid. De Britten moesten met bruut geweld een opstand neerslaan. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog deden de Britten een concessie aan de Palestijnen en hun Arabische medestanders. De migratie van Joden naar Palestina zou worden beperkt. De Britten waren namelijk bang dat Arabieren nazi-Duitsland zouden steunen en probeerden – met een oorlog in Europa in het vooruitzicht – zo een oorlog in het Midden-Oosten te voorkomen. De Joden voelden zich bekocht: in een tijd dat een veilig thuisland meer dan ooit nodig was, werd Palestina voor hen gesloten.

1937
- voorgestelde Joodse Staat
- voorgestelde Arabische Staat
- voorgesteld gebied onder controle van Brits Mandaat

1947
- voorgestelde Joodse Staat
- voorgestelde Arabische Staat
- Jeruzalem en voorsteden, internationale zone
- Joodse nederzettingen opgenomen in de Arabische Staat

BRON 27 Kaart met verdelingsplannen van Palestina. Links staat het plan van de commissie-Peel uit 1937 getekend. Rechts het verdelingsplan van de Verenigde Naties uit 1947.

BRON 28 David Ben Goerion roept de staat Israël uit op 14 mei 1948. Ben Goerion staat op een podium onder het portret van Theodor Herzl, de grondlegger van het zionisme. Op de vlag van Israël die aan de muur hangt, zie je een Davidsster.

Het verhaal van Fort Israël

Israël heeft sinds de stichting van de staat in 1948 onder vuur gelegen. Het heeft daarom een ijzersterke verdediging opgebouwd. Na de Holocaust wilde de Joodse bevolking van Israël nooit meer zo kwetsbaar zijn. Israël begon met het opzetten van een sterk militair apparaat. En dat was nodig. Na het vertrek van de Britten uit Palestina en het uitroepen van de staat Israël, werd de jonge staat meteen vanuit Egypte, Irak, Syrië, Jordanië en Libanon aangevallen. Maar Israël kon alle aanvallen afslaan. De staat Israël werd snel erkend door de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Na eeuwen diaspora (de verstrooiing van de Joden over de aarde), en na de verschrikkingen van de Holocaust hadden de Joden in Israël eindelijk weer hun eigen plek. Aanval na aanval sloeg het land af: in 1948, 1967, 1973, 1982, 2006 en 2009. Elk van deze jaren viel een Arabisch land, een groep Arabische landen of een groepering Israël aan, en keer op keer bewees het land te sterk te zijn om zich van de kaart te laten vegen.
Tussen de oorlogen door, en nog steeds, is het onrustig door zelfmoordaanslagen en raketaanvallen. Israël slaat hard terug in de verdediging tegen terreur. De meest besproken maatregel is het bouwen van een muur om Palestijnse gebieden. Volgens eigen zeggen van de Israëli's staat die er ter bescherming van de Joodse nederzettingen, volgens de Palestijnen om Palestijns gebied binnen de grenzen van Israël te brengen.

Het verhaal van de Palestijnse *underdog*

Het jaar 1948 staat bij de Palestijnen bekend als *am al-Nakba*: het rampjaar. Terwijl de Joden in de nieuwe staat Israël een eigen plek vonden, werden veel Palestijnen vluchteling. De omringende landen lieten de Palestijnse vluchtelingen met grote tegenzin toe. Tot een echte integratie van de Palestijnen kwam het niet. Ze werden gehuisvest in vluchtelingenkampen in de buurlanden Egypte (vooral in de Gazastrook), Jordanië (op de Westelijke Jordaanoever) en Libanon. Hun wens was terug te keren naar hun bezittingen, maar daarvan kwam niets terecht. Wie kwam voor de Palestijnen op?
In 1964 werd een organisatie opgericht die ging strijden voor de belangen van Palestijnen, de **Palestinian Liberation Organisation (PLO)**. Hoewel zij met name politiek hun belangen behartigden, streefden ze radicaal naar een Palestijns Palestina, van de rivier de Jordaan tot aan de zee. De belangrijkste groep binnen de PLO, **Fatah**, was radicaal tegen de staat Israël en kwam bekend te staan als een terroristische beweging. Ze streefden niet alleen naar bevrijding van Palestijnen, maar ook naar vernietiging van de staat Israël.
Toen Arabische landen en de PLO geen resultaten boekten in de bestrijding van Israël, sloeg in 1987 de vlam in de pan met de eerste **intifada** (opstand). Maandenlang gooiden jonge Palestijnen stenen naar het superieure Israëlische leger uit onvrede over de houding naar hun volk. In 1988 verklaarde de PLO de Staat Palestina, bestaande uit de Gazastrook en de Westelijke Jordaanoever, onafhankelijk. Tevens erkende de PLO Israël, zodat onderhandelingen over vrede konden beginnen. **Hamas**, opgericht tijdens de intifada van 1987, vond dat de PLO de belangen van de Palestijnen verkwanselde en besloot de strijd tegen Israël voort te zetten. Veel Hamasleden waren zowel nationalistisch als religieus gemotiveerd. Als onderdeel van een grotere organisatie verzette Hamas zich tegen westerse, culturele inmenging in Arabische, islamitische landen. Israël was volgens hen onderdeel van die westerse cultuur. Het handvest van Hamas is dan ook onverzoenlijker dan dat van de PLO: 'Wanneer een vijand een deel van een moslimland bezet, wordt **jihad** een verplichting voor iedere moslim. In de strijd tegen de Joodse bezetting van Palestina, moet het vaandel van de jihad worden gevoerd'. Terwijl de PLO de weg open had gezet naar vredebesprekingen, bleef Hamas vechten. Voor Hamas was de strijd tegen Israël zelfs onderdeel van een grotere militaire strijd ter verdediging van de islamitische wereld.
In de jaren negentig leek het erop dat er vrede zou komen. Yasser Arafat van de PLO en de Israëlische premier Yitzak Rabin schudden elkaar de hand, maar uiteindelijk liepen de besprekingen in 2001 op niets uit. Een **tweestaten-oplossing**, een oplossing waarin Israël wordt verdeeld in een Palestijnse en Israëlische staat, leek weer ver weg. De Palestijnen verweten de Israëli's dat de besprekingen mislukten en verhardden. In 2006 werd Hamas in de Palestijnse gebieden tijdens de verkiezingen als grootste partij gekozen. Volgens Israël kan er met Hamas aan de macht geen vrede of een vrij Palestina komen.

Verdieping bij hoofdstuk 8

BRON 29 De vredesduif wil naar Syrië vliegen, het bordje wijst hem de weg. Zijn vlucht wordt echter onmogelijk gemaakt door de zware bol met het logo van de Verenigde Naties, die aan een ketting om zijn hals hangt.

Het beeld van de Verenigde Naties

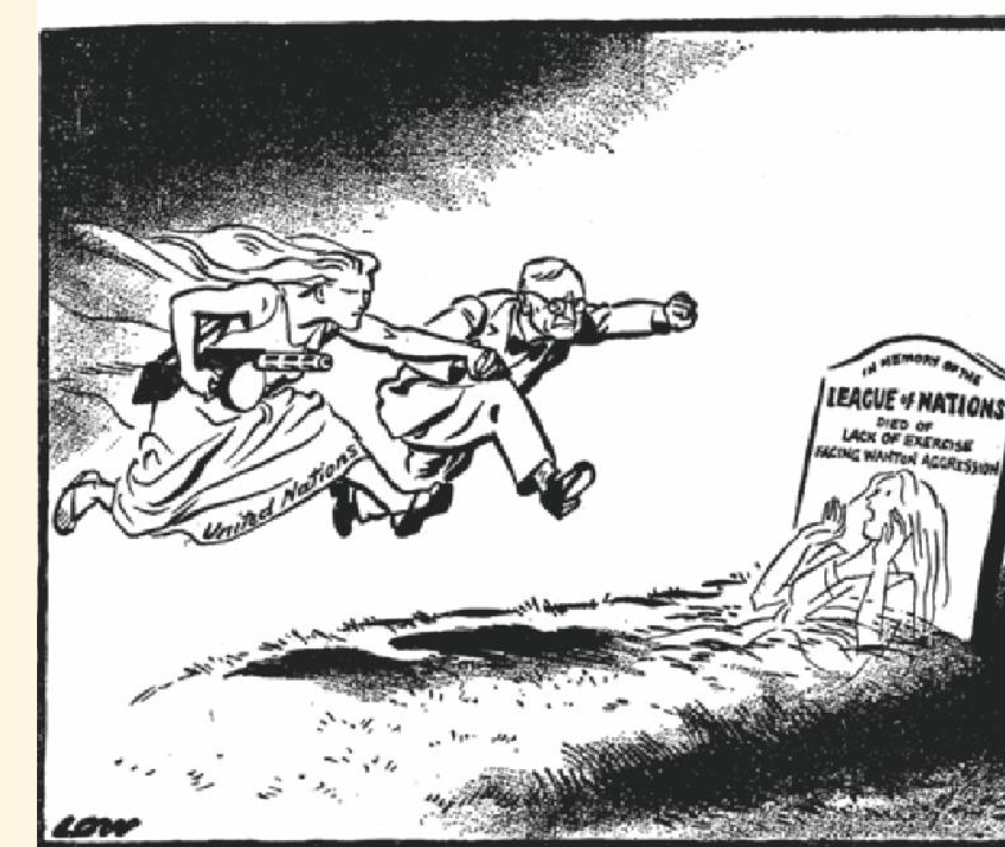
In 2011 brak in Syrië een conflict uit dat leidde tot een burgeroorlog en een humanitaire ramp. De internationale organisatie die de vrede moet bewaken of stichten, de **Verenigde Naties (VN)**, stond machteloos. Er waren 193 landen verenigd in de organisatie. Toch wisten ze geen einde te maken aan het conflict. Of juist hierdoor? Volgens veel mensen is de VN een tandeloze tijger. Ruim vijftig jaar eerder, in 1960, beschreef het Nederlandse dagblad *De Telegraaf* al een soortgelijk beeld. In Congo zou kolonisator België afstand doen van de soevereiniteit, maar de overdracht van de soevereiniteit aan de jonge staat liep stroef. Moesten de Verenigde Naties niet ingrijpen? *De Telegraaf* schreef op 8 augustus van dat jaar dat elke diplomaat zijn hart vasthield bij het bericht dat de VN zich met de crisis gingen bezighouden: 'Weer ging het "praatcollege" zich met een kritieke aangelegenheid bezighouden', zo schreef de krant, 'en opnieuw vreesde men dat er weinig resultaten van de debatten was te verwachten.' Tegen de verwachting in deden de VN het in het eerste jaar in Congo best goed. Men kon echter niet voorkomen dat het tot 1964 chaos bleef in het land. Er was een zelfstandige staat ontstaan, die met dank aan de VN één was gebleven. Maar de VN waren niet bij machte om voor stabiliteit te zorgen. Waarom verwachtte men zo weinig van de VN? In deze verdieping kijken we aan de hand van cartoons naar het beeld dat van de Verenigde Naties is ontstaan.

BRON 30 Tussen de puinhopen van Europa in 1945 staat een man die het vredesteken maakt. Op zijn lichaam staat 'nooit meer oorlog'. Op de voorgrond is een flink aantal conflicten afgebeeld die na 1945 tot oorlog en moordpartijen hebben geleid. Tekening van Fritz Behrendt uit 1985.

Waarom de VN

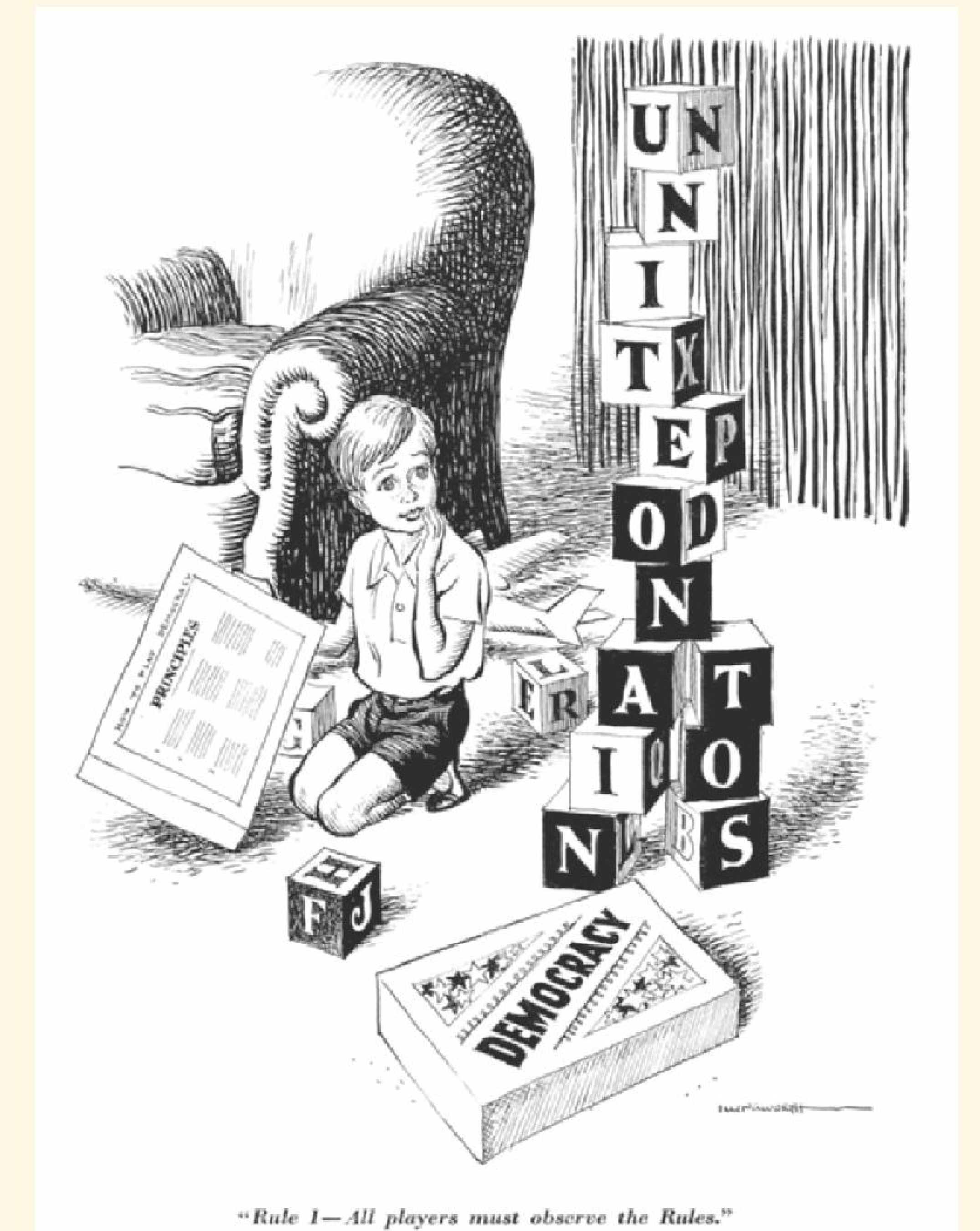
In 1945, nadat Japan was verslagen en nadat de Tweede Wereldoorlog ten einde was, wilden de geallieerden de wereld behoeden voor een volgende wereldoorlog. Ze richtten de Verenigde Naties op, een orgaan dat door overleg internationale geschillen moest oplossen. De leden zouden ellende van oorlogen en genocide moeten voorkomen. Ze probeerden ook eerbied voor de mensenrechten te kweken en samenwerking te stimuleren om economische en sociale kwesties op te lossen.
Het ledental breidde zich snel uit. In 1955 waren er al 76 landen lid van de VN; dit aantal groeide uit tot 159 leden in 1989 en 193 leden in 2015. Na de dekolonisatie werkten verschillende naties hard om als zelfstandig land erkenning te krijgen. Eén van de manieren om dat voor elkaar te krijgen was, het lidmaatschap van de VN bemachtigen.

BRON 31 Hand in hand rennen president Truman en een vrouw (de VN) naar een brandhaard. De VN draagt een automatisch geweer. Op hun weg rennen ze over het graf van de Volkenbond (League of Nations), de voorloper van de VN. Op de grafsteen staat: 'Ter herinnering aan de Volkenbond, gestorven aan een gebrek aan oefening in een tijd van ongebreidelde agressie'. Onder de prent staat het bijschrift: 'De geschiedenis herhaalt zich niet.' Tekening van LOW uit 1950.

De zwakte van de VN

Het beeld van de VN was vanaf het begin bepaald door het beeld dat men van de voorloper, de Volkenbond, had. Deze organisatie was na de Eerste Wereldoorlog in het leven geroepen om de vrede te bewaren. De Verenigde Staten zijn echter nooit tot de Volkenbond toegetreden.
De organisatie werd gedomineerd door de koloniale machten Groot-Brittannië en Frankrijk, die dan ook in naam van de Volkenbond de zorg (het mandaat) voor gebieden in het Midden-Oosten op zich namen. Deze landen zouden zich ook nooit door de Volkenbond en later door de VN laten voorschrijven wat ze moesten doen. Deze situatie werd na de Tweede Wereldoorlog niet beter. In het begin van de jaren vijftig vertraagde de Koude Oorlog een sterk optreden door de VN in Korea. Voor ingrijpen was de VN afhankelijk van de lidstaten, want de organisatie had geen eigen leger. En die lidstaten konden het niet eens worden. De **Veiligheidsraad** (het orgaan van de VN dat belast is met het bewaren van vrede en veiligheid) bestond uit landen met tegengestelde belangen, zoals China, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Als de één wilde optreden, stemde de ander tegen. Elk lid van de Veiligheidsraad had en heeft een vetostem. Door overleg zouden grootschalige conflicten misschien kunnen worden voorkomen. Maar regionale conflicten konden de VN niet voorkomen, laat staan dat ze een einde aan conflicten konden maken.

BRON 32 Een jongetje speelt met het democratiespel. Hij houdt een doos vast met daarop de instructies: 'Hoe moet je democratie spelen. Uitgangspunten'. De blokken vormen het woord 'Verenigde Naties'. Onder de afbeelding staat de tekst: Regel 1 – Alle spelers moeten zich aan de regels houden.

8 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.

JE WEET

Op welke manieren verschillende koloniën onafhankelijk zijn geworden.

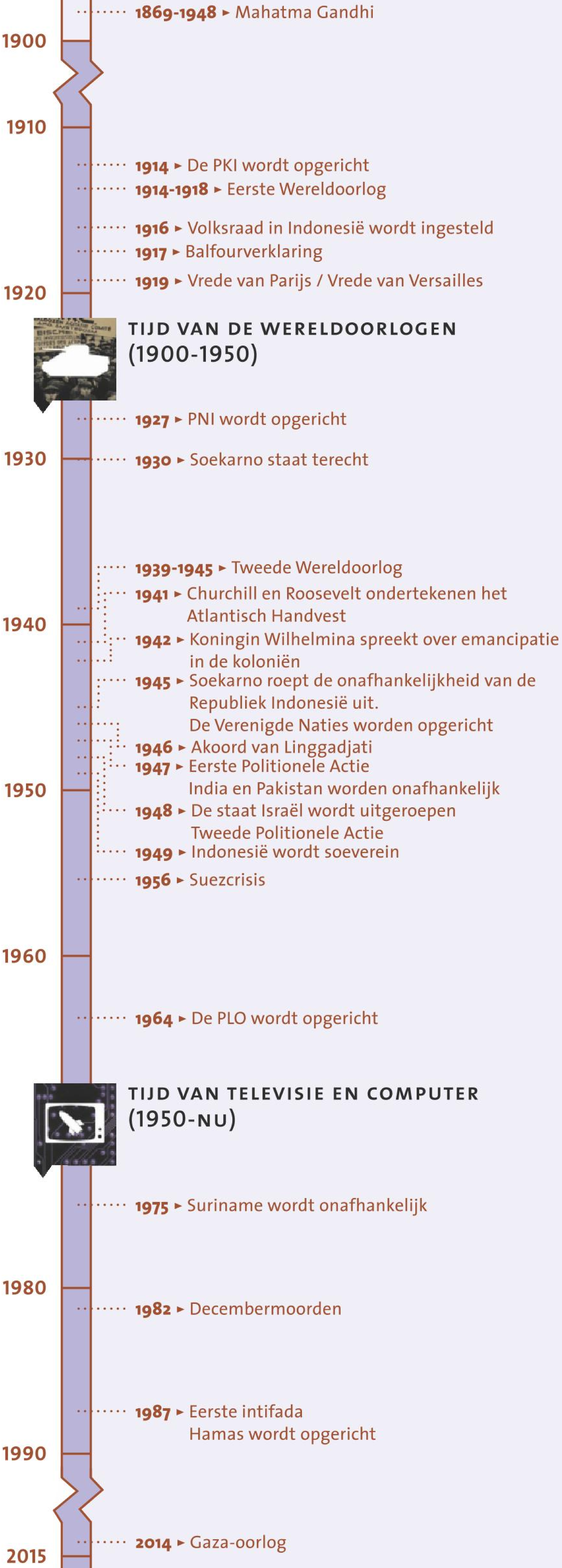
1 Waarom na de Tweede Wereldoorlog de dekolonisatie versnelde.
2 Waarom Nederland de Indische kolonie in het Oosten wilde houden.
3 Welke invloed de koloniale tijd had op het dekoloniserende Suriname.
4 Hoe het Joods-Palestijns conflict een kruitvat vormt voor hedendaagse gebeurtenissen.

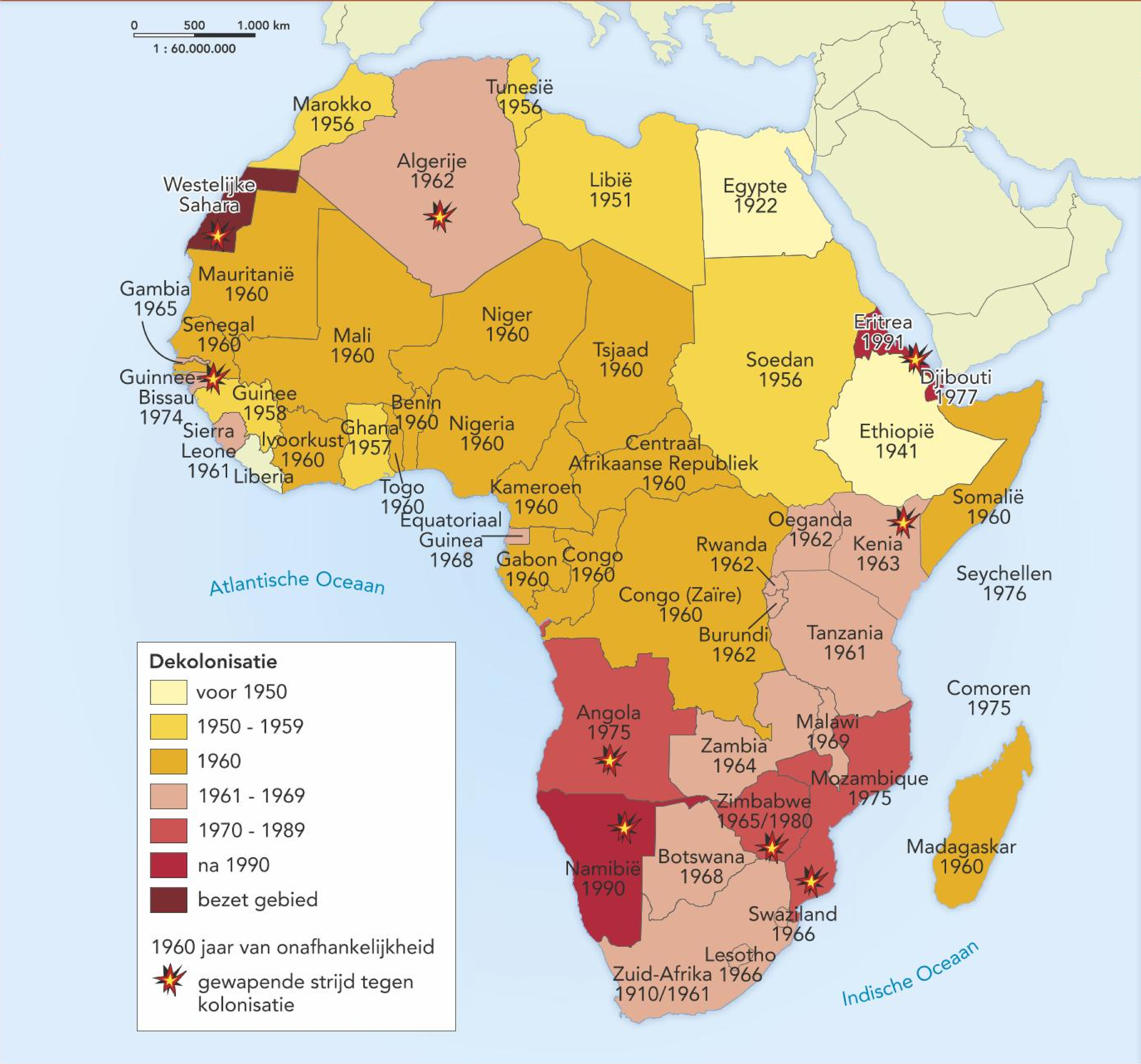
JE KUNT

1 Je kunt gebeurtenissen in de tijd plaatsen en daarmee aangeven waarom verschillen tussen gebeurtenissen bestaan als ze in andere tijden en op andere plekken plaatsvinden.
2 Je kunt onderscheid maken tussen structurele en incidentele oorzaken om een historische gebeurtenis te verklaren.

BEGRIPPEN

Akkoord van Linggadjati Overeenkomst in 1946 tussen de Nederlandse regering en vertegenwoordigers van de Republiek Indonesië over nieuwe, onderlinge verhoudingen.
Balfourverklaring Steunbetuiging van de Britten in 1917 aan de Joodse wens om in Palestina een gemeenschap te stichten.
creolen Nakomelingen van Afrikaanse slaven in Suriname.
Fatah Betekent letterlijk 'de overwinning'. Een Palestijnse groepering die zowel politieke partij als verzetsbeweging is.
Hamas Betekent letterlijk 'Islamitische verzetsbeweging'. Het is een islamitische Palestijnse beweging die de bevrijding van Palestina beoogt.
Hindoestanen Nakomelingen van de contractarbeiders uit Brits-Indië.
intifada Betekent letterlijk 'afschudden'. Opstand van Palestijnen tegen de Israëlische autoriteiten.

BRON 33 De dekolonisatie van Afrika.

jihad Jihad betekent 'inspanning' of 'strijd'. Er wordt vaak onderscheid gemaakt tussen de grote en de kleine jihad. Met de grote jihad wordt de poging van een persoon bedoeld om zichzelf of de samenleving te verbeteren. Met de kleine jihad wordt de gewapende verdediging van het geloof bedoeld.
mandaat, mandaatgebied Gebied waarvoor een land, dat daartoe door de Volkenbond of Verenigde Naties is aangesteld (het mandaat heeft gekregen), bestuurlijke verantwoordelijkheid neemt.
Palestinian Liberation Organization (PLO) Palestijnse organisatie, opgericht in 1964 met als doel een staat te stichten voor Palestijnse Arabieren op het grondgebied van het huidige Israël.
Partai Kommunis Indonesia (PKI) Communistische partij in Indonesië. Deze partij ontstond uit een Nederlandse beweging in 1914. Tot 1927 probeerde ze, op steeds radicaler wijze, meer inspraak voor Indonesiërs te krijgen.
Partai Nasional Indonesia (PNI) Nationalistische partij in Indonesië die streed voor de rechten van inwoners van de Nederlandse kolonie in Oost-Indië.
politionele acties Offensieven van Nederland om na de Tweede Wereldoorlog het Nederlandse bestuur in Nederlands-Indië te herstellen. Omdat Nederland het zag als het herstel van de orde, werd het als ordehandhaving (politie) gezien.
Suezcrisis Conflict in 1956 waarin Egypte zich het Suezkanaal toe-eigende. Groot-Brittannië greep in (samen met Frankrijk en Israël) maar werd door de grootmachten Sovjet-Unie en VS teruggefloten.
tweestaten-oplossing Oplossing voor het Joods-Palestijns conflict dat twee aparte soevereine staten voorstelt op het grondgebied van het huidige Israël.
Veiligheidsraad De Veiligheidsraad van de Verenigde Naties is het orgaan dat de vrede en veiligheid in de wereld moet bewaren. In deze raad zitten vijf permanente leden (Rusland, Verenigde Staten, China, Frankrijk, Groot-Brittannië) met een veto.
Verenigde Naties (VN) Internationale organisatie die is opgericht na de Tweede Wereldoorlog om een dergelijk conflict in de toekomst te voorkomen. Het beoogt vriendschappelijke relaties tussen staten en volken te ontwikkelen en samen te werken op het gebied van economie en sociale kwesties.
Volksraad Soort parlement in Nederlands-Indië, opgericht in 1916, dat alleen adviserende bevoegdheden had.
vreedzame burgerlijke ongehoorzaamheid Vreedzaam verzet in de koloniën zoals door Mahatma Gandhi is voorgesteld en beoefend. Men grijpt niet naar de wapens, maar weigert bevelen op te volgen of brengt economische schade toe door geen producten van de kolonisator af te nemen.
zionisten Joden die de wens hebben om zich te vestigen, en om een staat te vestigen, in Palestina (het land waar de berg Sion ligt).

9 Nederland na 1945

MODERNE TIJD

TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

Rookbommen in Amsterdam

Een groep Amsterdamse nozems rondom Roel van Duijn noemde zich 'provo', afgeleid van 'provoceren': uitdagen. Volgens Provo moesten de autoriteiten, zoals de politie, de burgemeester en de politici, ontmaskerd worden als tegenstanders van de democratie. De gewone burger moest gaan inzien dat hij door de toegenomen welvaart hebzuchtig, saai en fantasieloos was geworden. Met humor wilden de provo's de ingeslapen burgerij laten zien dat het 'één groot, grijs klootjesvolk van verslaafde consumenten' was.
Zo schreef een van de voormannen van Provo, Rob Stolk, het volgende 'sprookje': 'Een jongetje zat op de stoep poppetjes van stront te maken. Een voorbijgaande minister vroeg hem: "Wat maak jij?" "Ministers!", zei het jongetje. Een voorbijgaande rechter vroeg hem: "Wat maak jij?" "Rechters!", zei het jongetje. De minister en de rechters richtten zich tot een politieagent, zodat ook deze vroeg: "Wat maak jij?" "Ministers en rechters!", zei het jongetje. "Geen politieagenten?" vroeg de agent. "Nee!! Daar heb ik niet genoeg stront voor."'
Provo is begonnen als een vorm van spottend amusement. Al snel bleek dat het erg eenvoudig was om met allerlei provocaties het gezag op de kast te jagen. Zo gingen vrouwelijke provo's de straat op om aan politieagenten krenten uit te delen. Deze zagen dat als een verstoring van de openbare orde en gingen tot actie over. De gezagsdragers reageerden op een heftige manier op de provocaties van de jongeren. Doordat spandoeken tijdens demonstraties steevast in beslag genomen werden, omdat de teksten nooit de instemming van de autoriteiten konden wegdragen, kwamen de provo's met een ludieke tegenactie. Zij gingen de straat op met blanco spandoeken. Maar ook die werden in beslag genomen.
In 1966 dreigde de confrontatie tussen de ontevreden jongeren en de angstige gezagsdragers helemaal uit de hand te lopen. Op 10 maart 1966 vond het omstreden huwelijk plaats van kroonprinses Beatrix met Claus von Amsberg (een Duitse diplomaat uit de lagere adel). Ondanks zeer uitgebreide veiligheidsmaatregelen slaagden enkele omstanders erin om tijdens de rijtoer met de Gouden Koets rookbommen te gooien. In de daaropvolgende maanden lieten de gezagsdragers zich telkens opnieuw uitdagen. Journalisten registreerden pijnlijk nauwkeurig het autoritaire en kinderachtige gedrag van de autoriteiten.

BRON 1 De rookbom op 10 maart 1966 in Amsterdam werd hét beeld van de roerige jaren zestig in Nederland.

BRON 2 Dienstplichtige militairen lieten niet alleen hun haar lang groeien, ze lieten ook op andere manieren merken dat ze weinig ontzag hadden voor de boven hen geplaatste officieren. Zo weigerden ze om hen nog langer de militaire groet te brengen. De groetplicht werd uiteindelijk in 1973 afgeschaft. Deze foto is op 1 augustus 1972 gemaakt voor de poort van legerplaats 't Harde.

Het verzet bleef niet beperkt tot de jongeren. In alle groepen van de samenleving klonk de roep om verandering. In korte tijd werd de hele maatschappij op zijn kop gezet. De veranderingen op politiek, sociaal en cultureel gebied waren enorm. Overal waren de gevolgen merkbaar: in het parlement, op de werkvloer in de fabrieken, op school, op straat. Zelfs in de kazernes was de geest uit de fles.

Grenzeloos optimisme

Toen de Duitsers op 5 mei 1945 de capitulatie tekenden, lieten ze een verwoest en leeggeplunderd Nederland achter. Een eerste snelle schatting leerde dat de schade aan de economie ongeveer 40% van het vooroorlogse nationale vermogen bedroeg. Om die reden wilden partijen en vakbonden de politieke strijdbijl begraven. De 'Wederopbouw' vroeg saamhorigheid en de inzet van iedereen.
Nederland veranderde door de industrialisatie ingrijpend van karakter. Niet alleen de samenstelling van de beroepsbevolking wijzigde sterk. Nog nooit eerder waren er zo veel mensen in loondienst geweest als in de jaren vijftig en zestig. Een steeds groter deel van de mensen ging in steden of in verstedelijkte gebieden wonen. Overal verrezen nieuwe woonwijken als paddenstoelen uit de grond. Terwijl in de oude wijken in de steden en in de kleinere dorpen op het platteland iedereen elkaar kende, waren de contacten in deze nieuwbouwwijken een stuk onpersoonlijker.

Rond 1970 leek het alsof Nederland zich de luxe kon permitteren om niet al te zwaar te tillen aan allerlei problemen. Ondanks het feit dat er in 1965 tweemaal zo veel mensen in Nederland woonden als in 1910, werd in deze jaren niet gesproken over een overbevolkt Nederland. Voor de groeiende bevolking was namelijk voldoende werk. De geregistreerde werkeloosheid was tot beneden de 1% van de beroepsbevolking gedaald.
Er heerste een bijna grenzeloos optimisme. Bij grote groepen in de samenleving won de gedachte veld dat de samenleving 'maakbaar' was. In korte tijd was men erin geslaagd iedereen een garantie te geven tegen alle mogelijke risico's van het bestaan. In de jaren zeventig was dit proces voltooid: ziekte, pensioen, invaliditeit en lasten voor kinderen werden door de gemeenschap gedekt. De overheid was hiermee niet tevreden. Ze wilde, behalve het beheersen van sociale risico's, ook sociale gelijkheid bewerkstelligen en individuele ontplooiing mogelijk maken. Door de toenemende individualisering werd de binding met de traditionele, verzuilde instellingen losser. Vooral vanaf 1960 werd hierdoor de invloed van de kerken geringer.

Multiculturele samenleving

In de periode na 1945 veranderde Nederland nog in een ander opzicht. In een aantal fasen werd Nederland een multiculturele samenleving. Vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog nam de culturele verscheidenheid van de Nederlandse samenleving spectaculair toe. Daar zorgden om te beginnen degenen voor die kort na de oorlog vanuit voormalig Nederlands-Indië in Nederland waren komen wonen. Vanaf de jaren zestig voegde zich hier een snelgroeiende groep 'gastarbeiders' bij, die met name vanuit Turkije en Marokko hierheen kwamen. Ook zij vestigden zich hier, nadat ze hun gezinnen hadden laten overkomen, definitief. De in 1975 met medewerking van de Nederlandse regering uitgeroepen onafhankelijkheid van Suriname zorgde vervolgens voor een grote toevloed van Surinamers, die in hun geboorteland geen toekomst zagen.

BRON 3 Een gastarbeider tijdens de lunchpauze in ijzergieterij Driessen-Billikens in Tegelen, 1976.

De totale bevolking van Nederland is sinds 1997 met 3,5% toegenomen. Het aantal mensen van niet-westerse afkomst groeide in dezelfde periode ongeveer acht keer zo snel. Momenteel bedraagt hun aantal in Nederland ruim twee miljoen, op een totale bevolking van 17 miljoen mensen. De 'klassieke' niet-westerse groepen, zoals Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen, zijn daarbinnen met grote afstand de omvangrijkste. Tezamen maken zij ongeveer twee derde uit van deze bevolkingsgroep.

Het belang van de Nederlandse geschiedenis na 1945

Na de oorlog is Nederland in korte tijd een van de welvarendste landen van de wereld geworden. Er kwamen uitkeringen in geval van ziekte, ouderdom of arbeidsongeschiktheid. Er kon gespaard worden voor goede pensioenen en er was geld voor onderwijs, gezondheidszorg en bejaardenzorg. Nederland is daardoor een verzorgingsstaat. Inmiddels is de bevolkingsopbouw drastisch gewijzigd. Het werkende deel van de bevolking groeit minder snel dan het aantal studerenden en de ouderen die zorg nodig hebben. De vergrijzing van de bevolking en de enorme kostengroei in de gezondheidszorg laten de grenzen zien van die verzorgingsstaat. Is dat hoge niveau van zorg nog wel te handhaven?
Door de omvangrijke immigratie is Nederland een multiculturele samenleving geworden, wat specifieke problemen met zich meebrengt. In het begin werd gedacht dat aanpassingsproblemen vanzelf zouden verdwijnen, maar in de praktijk bleek deze veronderstelling niet te kloppen. De kloof tussen de verschillende etnische groepen is vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw af en toe pijnlijk zichtbaar geworden. Het oplossen van dit integratievraagstuk is een van de grootste uitdagingen waarvoor de Nederlandse bevolking zich momenteel geplaatst ziet.

KENMERKENDE ASPECTEN
1. Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2. De Europese integratie.
3. Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

HOOFDVRAAG
Hoe is Nederland vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog in economisch, sociaal, politiek en cultureel opzicht veranderd?

DEELVRAGEN
1. Welke economische ontwikkelingen deden zich voor in Nederland na 1945?
2. Hoe ontwikkelde Nederland zich na de Tweede Wereldoorlog tot een multiculturele samenleving en met welke problemen ging dit gepaard?
3. Hoe en waardoor veranderden vanaf 1945 de politieke verhoudingen in Nederland?
4. Onder invloed van welke culturele processen veranderden vanaf 1945 de houding en de rol van jongeren en vrouwen in de Nederlandse samenleving?

9 1 Handen uit de mouwen

DEELVRAAG

1 Welke economische ontwikkelingen deden zich voor in Nederland na 1945?

Wederopbouw

Op 5 mei 1945 was de vreugde over het einde van de oorlog groot. Maar voor veel Nederlanders was deze van korte duur. Daarvoor was er te veel verwoest en was de ontreddering te groot. Van de negen miljoen Nederlanders had meer dan een half miljoen zijn woning verloren.
Voor de regering was duidelijk dat deze acute problemen als eerste moesten worden aangepakt. Herstel en **wederopbouw** van Nederland was alleen mogelijk als de bevolking daarvoor offers wilde brengen en stevig de handen uit de mouwen wilde steken. Daarom moest iedereen genoegen nemen met lage lonen. Het distributiestelsel dat tijdens de bezetting was ingevoerd, werd voor bepaalde schaarse artikelen gehandhaafd. Dat de economie zich snel herstelde, was voor een belangrijk deel te danken aan het Marshallplan. Nederland profiteerde flink van dit hulpprogramma, dat in 1947 was afgekondigd door de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Marshall. Tussen 1948 en 1954 ontving Nederland 1127 miljoen dollar uit Amerika. In 1949 bedroeg de hulp maar liefst 8,4% van het nationaal inkomen.

Landbouw wordt agro-industrie

Behalve de oorlogsschade die hersteld moest worden, werd de Nederlandse regering na de Tweede Wereldoorlog met andere problemen geconfronteerd. Er was in ons land sprake van een sterke bevolkingsgroei. In 1950 bedroeg de bevolkingsdichtheid 309 inwoners per vierkante kilometer, tweemaal zoveel als in 1900. Behalve dat er huizen nodig waren voor de groeiende bevolking, moesten er ook arbeidsplaatsen bijkomen. In de jaren vijftig kwamen er jaarlijks tussen de 30.000 en 40.000 mensen bij op de arbeidsmarkt. Waar moesten die allemaal werken? Niet in de sectoren die van oudsher de meeste mensen werk verschaften, de landbouw en de handel en scheepvaart. Binnen de landbouw werden de bakens helemaal verzet. De boeren kregen de opdracht om te voorkomen dat de Nederlandse bevolking nog een keer met echte honger te maken kreeg. 'Voldoende voedsel produceren tegen lage prijzen' werd het doel. Dit luidde het begin in van een ongekend proces van **mechanisatie**, **rationalisatie**, **specialisatie** en **schaalvergroting**.

BRON 4

Een Drentse boerenzoon over mechanisatie

Jannes Hoenderken: 'Tot 1954 was het rooien van aardappelen handwerk. Na het losmaken van de aardappelruggen, kwam een hele rooiploeg in het veld. Op de knieën trokken we de ruggen uit elkaar en verzamelden we de aardappels in rieten manden. In die tijd verdienden wij ons schoolreisje voor het volgende jaar met het rooien van enkele percelen aardappelen. We waren met tachtig kinderen op school en iedereen die kon, hielp mee. Kinderarbeid? Het was ongelooflijk gezellig. Iedereen wilde toch op schoolreisje. In twee zaterdagen hadden we het geld bij elkaar. Na de komst van de Sterbo-aardappelrooimachine behoorde dit tot het verleden.'

Aangehaald in: J. Bieleman, e.a., red., De geschiedenis van het boerenleven in Nederland, 2006.

BRON 5 In de jaren zestig gingen in veel plattelandsgebieden 'oud' en 'nieuw' nog hand in hand. Foto van Cor Peters Rit genomen op de Noord-Brabantse zandgronden.

De fabriek in ...

Volgens de regering moest het groeiende leger arbeidskrachten in de industrie werk vinden. Vanaf 1949 voerde de overheid een krachtige, actieve industrialisatiepolitiek.

Daarvoor waren grote investeringen nodig. Het geld hiervoor was er niet of nauwelijks. De overheid bedacht een nieuw instrument om het industrialisatiebeleid toch mogelijk te maken: de **geleide loonpolitiek**. Door de lonen laag te houden, kon de concurrentiepositie met het buitenland sterker worden. Dan kon Nederland meer exporteren en kwam er dus meer geld binnen.

Architect van deze plannen was de minister van Economische Zaken, J. van den Brink.

BRON 6

Zonder industrie geen welvaart

'Van de wijze waarop de problemen zullen worden opgelost, is in grote mate het toekomstig welvaartspeil van het Nederlandse volk, alsmede de stabiliteit van zijn economische en sociale structuur afhankelijk. Een bevredigende oplossing is naar het inzicht van ondergetekende slechts denkbaar, indien zij in belangrijke zo niet overwegende mate steunt op een krachtige verdere ontwikkeling van de Nederlandse industrie.'

J. van den Brink, aangehaald in: J.M. Roebroek en M. Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds', 1998.

Op den duur zou er voor iedereen werk zijn.
Deze aanpak wierp haar vruchten af. In 1950 kwam het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking al boven het niveau van 1938 uit. Hierna begon een fabuleuze groei van de economie, met een gemiddeld groeicijfer van 5%, die tot 1973 aanhield. In de jaren zestig was de groei zelfs zo sterk dat er een tekort aan arbeidskrachten ontstond. Werkgevers gingen in het buitenland op zoek naar nieuwe arbeiders.

BRON 7 Een affiche ter ondersteuning van de industrialisatiepolitiek uit 1950.

BRON 8 Een vertrouwd beeld in een Nederlandse industriestad in de jaren vijftig: grote groepen arbeiders fietsen aan het eind van een werkdag naar huis.

Een steeds sterker vangnet

De gedaanteverandering die de Nederlandse landbouw onderging, de industrialisatiepolitiek en de enorme groei van het aantal banen zorgden ervoor dat de Nederlanders zich aan het begin van de jaren zestig geen zorgen meer hoefden te maken om werk en inkomen. Dit gevoel werd nog sterker toen in 1959 een groot aardgasveld bij Slochteren werd ontdekt.

BRON 9

Aardgas in Slochteren

Een van de betrokkenen, Jaap Boering, haalde vijfentwintig jaar later zijn herinneringen op: 'Achteraf kun je inderdaad zeggen dat 22 juli 1959, 's morgens om 6.33 uur, een historisch moment is geweest. Toen is eigenlijk het Slochteren-veld ontdekt. We reageerden allemaal heel nuchter op deze vondst. Je moet niet vergeten dat we dit veel vaker hadden meegemaakt. Er zat gas, dat wisten we zeker, maar we hadden er op dat moment geen idee van dat we zo'n enorme voorraad hadden aangeboord. Niemand dacht er toen aan dat we voor honderden miljarden guldens aan aardgas hadden gevonden. 's Avonds in ons hotel in Sappemeer hebben we dus heus geen champagne gedronken. Er is zelfs nauwelijks over die vondst gesproken. Ik geloof zelfs dat we vroeg naar bed zijn gegaan.'

Aangehaald in: K. Huisman, red., De twintigste eeuw in meer dan 100 verhalen, 2005.

Vanaf 1963 kwam de geleide loonpolitiek op losse schroeven te staan en begonnen de lonen explosief te stijgen. De toenemende welvaart had tot gevolg dat Nederland een moderne **consumptiemaatschappij** werd. Net als vóór de oorlog in Amerika werden mensen er via reclame toe aangespoord om huishoudelijke apparaten te kopen die het werk een stuk eenvoudiger maakten. Maar geen mens in Nederland die daarvoor geld zou lenen. Geheel in de Nederlandse traditie spaarden de mensen om een 'luxeartikel' te kunnen kopen. Achtereenvolgens drongen de stofzuiger, de wasmachine en de koelkast het huishouden binnen. Menigeen ging niet langer op de fiets naar het werk, maar op de brommer en later met de auto; de radio kreeg een geduchte concurrent in de televisie. Veel mensen durfden het geld te laten rollen omdat de overheid voor meer zekerheid ging zorgen. De regering zag het als een overheidstaak dat mensen die door ziekte, ouderdom of werkloosheid niet konden werken voortaan een uitkering zouden krijgen. Het bekendste voorbeeld was de Algemene Ouderdomswet uit 1957 die voorzag in een ouderdomspensioen voor elke Nederlander van 65 jaar en ouder, en waardoor PvdA-premier Willem Drees beroemd zou blijven. Dankzij de Algemene Bijstandswet uit 1963 hoefde niemand in Nederland nog tot echte armoede te vervallen. Nederland was een **verzorgingsstaat** geworden. Wie niet voor zichzelf kon zorgen, kon terugvallen op de overheid.

Grenzen aan de groei

Aan de gouden periode kwam in 1973 door de **eerste oliecrisis** plotseling een eind. Vanwege Nederlandse steun aan Israël weigerden enkele Arabische landen tijdelijk olie aan Nederland te leveren. Plotseling bleek hoe kwetsbaar de Nederlandse economie was. Op korte termijn merkte de Nederlandse bevolking de gevolgen in de vorm van distributie van benzine en enkele verplicht 'autoloze' zondagen. Snel werd duidelijk dat het linkse kabinet-Den Uyl (1973-1977) te weinig geld had om alle plannen te kunnen verwezenlijken.

BRON 10

Bewustwording

'Wij moeten beseffen met elkaar dat wij niet kunnen doorgaan met het verbruik van beperkte voorraden brandstoffen en grondstoffen zoals wij in de laatste kwarteeuw hebben gedaan. Zo bezien, keert de wereld van voor de oliecrisis niet terug. Wij zullen ons blijvend moeten instellen op een levensgedrag met een zuiniger gebruik van energie.'

Fragment uit een televisietoespraak van premier J.M. den Uyl, 3 december 1973.

In 1975 moest er al bezuinigd worden. Veel kiezers hadden het daar moeilijk mee en lieten dat luidkeels horen. De vakbonden legden zich er niet zonder slag of stoot bij neer dat de arbeiders moesten inleveren. Regelmatig vonden er grote protestdemonstraties en stakingen plaats.
Door de oliecrisis van 1973 drong het besef door dat het dagelijks leven op een andere wijze ingericht diende te worden.

De eerste oliecrisis legde de kwetsbaarheid van de welvaartsstaat bloot. De bezorgdheid sloeg om in een paniekerige stemming toen Nederland in 1979-1980 getroffen werd door een **tweede oliecrisis**. De regering probeerde de crisis met een oud recept onder controle te krijgen: de overheid moest door zelf te investeren de vastgelopen economie weer op gang brengen. Dit bleek niet te werken: de werkloosheid nam niet af en de inflatie en schulden namen alleen maar toe.
Het dieptepunt van deze crisis viel in 1982. De economische groei was teruggelopen tot 1,2% per jaar, de inflatie liep op tot 7%, de werkloosheid vloog omhoog tot 13% van de beroepsbevolking en een even groot percentage zat in de WAO. In 1982 gingen 7000 bedrijven failliet, twee à drie keer zo veel als enkele jaren daarvoor. De oudere generatie dacht dat de jaren dertig weer zouden terugkeren.

Industrie is geen banenmotor meer

Vanaf 1970 nam het aandeel van de landbouw en de industrie aan de totale Nederlandse economie verder af. In de industrie verminderde het aantal banen zelfs flink. In 1970 werkten nog meer dan een miljoen mensen in de industrie, in 2013 waren dat er nog 771.600. Deze terugval had met twee ontwikkelingen te maken.
De eerste ontwikkeling is dat enkele bedrijfstakken bijna geheel uit Nederland verdwenen. Na het sluiten van de steenkoolmijnen verdween de mijnindustrie uit Zuid-Limburg. In de omgeving van Rotterdam en Dordrecht verdween de scheepsbouw. En in Twente en Tilburg sloot de ene na de andere textielfabriek de poorten. Deze bedrijfstakken konden de concurrentie met de lagelonenlanden niet volhouden.

De tweede ontwikkeling is dat bij de overblijvende bedrijven de productie per werknemer sterk steeg: de arbeidsproductiviteit ging omhoog doordat een steeds groter deel van het werk door machines en robots kon worden gedaan. Vooral door de invoering van de computer werden veel arbeiders overbodig. Deze elektronische revolutie, de toepassing van computerprogramma's samen met robotisering maakte veel werknemers overbodig, maar leverde in de sectoren van elektronica en informatietechnologie ook weer arbeidsplaatsen op. Een door een computer aangestuurde robot kan 24 uur per dag, zeven dagen per week werken. Geen wonder dat op dit moment een van de snelst groeiende ondernemingen in Nederland een bedrijf is dat machines maakt waarmee computerchips gemaakt kunnen worden.

BRON 11 In veel plaatsen kwamen grote fabriekscomplexen leeg te staan. Vaak werd gekozen voor sloop, zoals in 1980 in Oss, waar de gebouwen van een vestiging van Philips afgebroken werden om plaats te maken voor nieuwbouw.

BRON 12 In de auto-industrie hebben robots het werk van veel arbeiders overgenomen.

De Nederlandse regering heeft tijdig ingezien dat er in Nederland op lange termijn geen plaats meer is voor een 'maakindustrie'. In andere landen kan de productie veel goedkoper plaatsvinden. In plaats daarvan moet Nederland zich vooral bezighouden met die zaken waarin dit land goed is. Al in de Gouden Eeuw waren de Hollanders specialisten op het gebied van handel en transport. Schiphol en de Rotterdamse haven worden voor de Nederlandse economie steeds belangrijker. Daarnaast zijn de kennisdiensten (banken, verzekeringskantoren, zakelijke dienstverlening) steeds belangrijker geworden. Tussen 1970 en 2015 verdrievoudigde het aantal banen in deze sector.
Maar die concentratie in twee sectoren maakt de Nederlandse economie opnieuw kwetsbaar. Toen in 2008 een wereldwijde financiële crisis uitbrak, werd Nederland hard getroffen. De verschuiving van landbouw en industrie naar dienstverlening maakt de afhankelijkheid van het buitenland een stuk groter. Door de **globalisering** is de Nederlandse economie geen eilandje meer.

9 2 Multiculturele samenleving

DEELVRAAG

2 Hoe ontwikkelde Nederland zich na de Tweede Wereldoorlog tot een multiculturele samenleving en met welke problemen ging dit gepaard?

Van emigratie- naar immigratieland

Kort na de Tweede Wereldoorlog was Nederland een tijdlang een emigratieland. Vooral boerenzoons die geen uitzicht hadden op een eigen bedrijf verlieten het land. Favoriete bestemmingen waren Canada, Australië en Nieuw-Zeeland. In deze landen was nog ruimte in overvloed. Ruim een half miljoen mensen verlieten het 'volle en arme' Nederland en emigreerden naar landen die nog 'leeg en rijk' leken. Dit gebeurde met de volle steun van de Nederlandse overheid. Nog in 1950 sprak de regering in de Troonrede heldere taal: 'De sterke bevolkingsgroei en de beperktheid van de beschikbare grond blijven krachtige bevordering der emigratie eisen.'

BRON 13 Voor sommigen was niets te veel om maar uit Nederland weg te kunnen. Foto genomen in 1951 in Rotterdam.

Op het moment dat Koningin Juliana deze woorden uitsprak, was echter al duidelijk dat Nederland ook met immigratie te maken zou krijgen. Dit had alles te maken met een handtekening die op 27 december 1949 gezet was, toen de Nederlandse regering de onafhankelijkheid van Indonesië had erkend. Veel Nederlanders verlieten de voormalige kolonie. Tussen 1946 en 1964 kwamen ongeveer 300.000 zogenoemde 'repatrianten', voor het merendeel van gemengd Nederlands-Indische afstamming, naar hun 'onbekende vaderland'.

Molukkers: tijdelijk of blijvend?

In deze jaren maakte ook een andere groep, die zich in Indonesië niet langer veilig voelde, de oversteek naar Nederland: de Molukkers. De bewoners van de eilandengroep de Molukken, waarvan het eiland Ambon het belangrijkste is, waren niet gelukkig met het uitroepen van de Republiek Indonesië. Velen van hen waren christen geworden of hadden als beroepsmilitair gediend in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). In 1950 werd het KNIL opgeheven. De Molukse militairen werden naar Nederland overgebracht. In groepen werden ze ondergebracht in enkele grote woonoorden. Die waren bedoeld als tijdelijk onderkomen, want zowel de Molukse gemeenschap als de Nederlandse regering dacht dat er een Molukse staat zou komen binnen een federaal Indonesië. In 1956 werd duidelijk dat daarvan niets terechtkwam. De overheid stuurde erop aan dat de Molukkers in gewone huizen tussen de Nederlanders zouden gaan wonen en dat zij hun kinderen naar Nederlandse scholen zouden sturen, kortom, dat zij zouden integreren in de Nederlandse samenleving.

BRON 14 Molukse vrouwen werd geleerd hoe ze zo snel mogelijk 'Nederlandse huisvrouwen' konden worden.

Van Paramaribo naar de Bijlmer

Aan het begin van de jaren zeventig kwam er een tweede stroom koloniale migranten naar Nederland op gang. Na de inwilliging van het verzoek van het Surinaamse gebiedsdeel om geheel zelfstandig te worden, probeerde het kabinet-Den Uyl er een snelle en fatsoenlijke scheiding van te maken. Veel Surinamers twijfelden ernstig aan de levensvatbaarheid van een onafhankelijk Suriname en vertrokken naar Nederland. Velen vreesden een verscherping van de tegenstellingen tussen creolen en Hindoestanen en waren bang voor uitbraak van gewelddadigheden. Maar ook de beperkte economische mogelijkheden in de voormalige kolonie stonden in schril contrast met de grote welvaart en de ruime kansen op de arbeidsmarkt in het moederland.

BRON 15

De sprong in het diepe, of niet?

De uit Suriname afkomstige schrijver Anil Ramdas bracht zijn worsteling tussen blijven of vertrekken fraai onder woorden.

'Eigenlijk wilde ik niet weg. Ik sprak er met niemand over. Maar ik kon geen beslissing nemen. Het was zo'n grote stap. Ik, een jongen van het platteland. Ik hield intens veel van het leven daar. Het was eenvoudig, overzichtelijk, je kende iedereen, je wist wat je aan de mensen had. Maar alle dagen waren hetzelfde. Je kwam nooit vooruit. Maar durfde ik de grote wereld in? Ik had wel twee ooms in Nederland, maar was ik flink en slim genoeg om mij daar te redden?'

Uit: A. Ramdas, Het geheugen van de stad, 2000.

In de jaren rondom de onafhankelijkheid in 1975 groeide de groep immigranten sterk. De groep in Suriname geboren Nederlanders groeide van 27.000 in 1970 naar 183.000 in 1999. Met de 'tweede generatie' erbij geteld, telt Nederland momenteel meer dan 350.000 Surinaamse Nederlanders. Een groot aantal van deze migranten kwam in Amsterdam terecht, vooral in het Zuidoosten van de stad. De Bijlmer ontwikkelde zich tot het kloppend hart van de Surinaamse gemeenschap in Nederland.

Buitenlandse arbeidskrachten

De wederopbouw van Nederland na de Tweede Wereldoorlog verliep zo voorspoedig dat al in de jaren 1950 van een krapte op de arbeidsmarkt sprake was. Er werd besloten om arbeiders uit het buitenland aan te trekken. De werving van tijdelijke arbeidskrachten in Spanje, Italië en Griekenland viel echter nogal tegen. In deze landen verflauwde na verloop van tijd de interesse om een tijdlang in West-Europa als '**gastarbeider**' te gaan werken. Vandaar dat al vroeg in de jaren 1960 de werving van tijdelijke arbeidskrachten uitgebreid werd naar Turkije en Marokko. Overheid en bedrijfsleven gingen hand-in-hand op zoek naar ongeschoolde mannen, aan wie in de textiel-, de metaal- en de voedingsmiddelenindustrie een grote behoefte bestond.

BRON 16 Gastarbeiders konden vooral in die sectoren aan de slag waar het werk onaangenaam was: eentonig, smerig en veel lawaai of stank.

Toen in 1973, mede als gevolg van de eerste oliecrisis, een einde kwam aan de snelle ongeremde economische groei, werd de actieve werving van gastarbeiders stopgezet. Maar in plaats van de verwachte afname van de immigratie, groeide ook in de jaren 1970 het aantal nieuwkomers. De meerderheid van de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders gaf er de voorkeur aan zich definitief in Nederland te vestigen in plaats van terug te keren. Velen van hen hadden in de jaren dat ze in Nederland verbleven allerlei rechten opgebouwd. Eén daarvan was dat van gezinshereniging. In plaats van zelf terug te keren, lieten zij hun gezinnen of een huwelijkspartner naar Nederland overkomen.
Deze 'volgmigratie' was vele malen groter dan de oorspronkelijke immigratie. De bevolkingsgroep van Turkse en Marokkaanse afkomst in Nederland is daarmee gegroeid naar een kleine 800.000 mensen. De grootste helft van deze groep (ruim 424.000 mensen) behoort tot de tweede generatie, die in Nederland is geboren en getogen.

‘Eilanden van armoede en onwetendheid’

De laatste decennia heeft de komst van grote aantallen politieke (en ook economische) vluchtelingen gezorgd voor de verdere ontwikkeling van Nederland tot een **multiculturele samenleving**. Zo groeide Amsterdam uit tot een stad met maar liefst 180 verschillende nationaliteiten. Rotterdam volgt met 176 nationaliteiten de hoofdstad op de voet.
In de jaren 1970 konden de **etnische minderheden** nog rekenen op een betrekkelijk warm welkom in Nederland. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw voert de overheid een heel terughoudend beleid met betrekking tot nieuwkomers, van welke herkomst ook. Aanvankelijk dacht men dat **integratie** van immigranten vooral gezien moest worden als een kwestie die je met voldoende tijd, begrip en subsidie kon oplossen. De praktijk pakte anders uit. Bijna ongemerkt klonterde een groot deel van de immigranten in aparte woonwijken samen. Er was sprake van maatschappelijke **segregatie**. De Amsterdamse historicus Piet de Rooy noemde deze woonwijken ‘eilanden van armoede en onwetendheid, met de daarmee verbonden criminaliteit’. Vooral de oude wijken in de grote steden hebben hierdoor in betrekkelijk korte tijd een ander karakter gekregen.

BRON 17

De metamorfose van woonwijken
Waar voorheen de warme bakker zijn broodjes verkocht en de visboer zijn Hollandse Nieuwe, verschenen nu islamitische slagers, bakkers, koffiehuizen, Surinaamse kappers en juweliers, en niet te vergeten de belwinkels. Ook ontstond een aansprekende verscheidenheid aan ‘etnische’ restaurants en eethuizen, en sommige oude schoolgebouwen en bedrijfjes veranderden in een Turkse of Marokkaanse moskee. Er doken rastakapsels in het straatbeeld op, in Hollandse ogen uitdagend geklede Surinaamse vrouwen en meisjes, naast decent gesluierde moslima’s.
Uit: J. Vogel, Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenleven, 2005.

BRON 18 Momenteel staan er meer dan 450 moskeeën in Nederland. De Mevlana Moskee in Rotterdam is een fraai voorbeeld.

BRON 19

Een multicultureel drama?
‘Een parlementair onderzoek naar het immigratie- en integratiebeleid is nodig, want nu worden hele generaties onder het mom van tolerantie afgeschreven. Het huidige beleid van ruime toelating en beperkte integratie vergroot de ongelijkheid en draagt bij tot een gevoel van vervreemding in de samenleving. De tolerantie kreunt onder de last van achterstallig onderhoud. Het multiculturele drama dat zich voltrekt is dan ook de grootste bedreiging voor de maatschappelijke vrede.’
Uit: P. Scheffer, Het multiculturele drama, in: NRC Handelsblad, 29 januari 2000.

Het multiculturele drama

In 2000 gooide de publicist Paul Scheffer de knuppel in het hoenderhok. Zijn essay *Het multiculturele drama* (bron 19) vormde het begin van een groot debat in Nederland en van een turbulente periode in de politiek. Dieptepunten waren de twee moorden op politicus Pim Fortuyn en filmmaker Theo van Gogh. In het buitenland bezag men met verwondering hoe het ogenschijnlijk altijd zo tolerante en ontspannen Nederland veranderde in een wat verkrampte samenleving, waar velen hun ongenoegens ongeremd luchtten op sociale media. De gevoelens van onvrede groeiden bij een deel van de bevolking toen Nederland grote groepen vluchtelingen uit het Midden-Oosten moest opvangen. Deze beslissing was niet door de regering in Den Haag genomen, maar was het gevolg van afspraken in de Europese Unie. Daardoor bestond er bij een aantal Nederlanders weinig begrip voor. Het behoud en misschien zelfs de ‘wederopbouw’ van een saamhorige maatschappij in Nederland is een van de grootste politieke vraagstukken van onze tijd.

Verdieping bij 9.2

In de jaren zeventig zetten jonge Molukkers met gewelddadige acties hun eisen kracht bij. In 1975 vond een treinkaping plaats bij de Drentse plaats Wijster. Twee jaar later vonden twee acties gelijktijdig plaats:
1 een treinkaping bij De Punt;
2 de bezetting van een lagere school in Bovensmilde.
Met de bronnen in het leesboek en het werkboek onderzoek je de achtergronden, het verloop en het resultaat van deze acties.

BRON 20

Het grondgebied waar het over gaat zijn de Molukken, in het oosten van Indonesië, zoals wij dat nu kennen, ingeklemd tussen het eiland Celebes en de Filippijnen. De afstand van Nederland naar de Molukken is 13.000 kilometer. De Molukken beslaan een grondgebied van 74.505 km². Ter vergelijking is het grondoppervlak van Nederland 41.528 km². Het is een gebied dat uit ongeveer duizend eilanden bestaat, waarvan de bekendste Ambon, Ceram, Banda en Ternate zijn.
Uit: M. van Exel, Door de eeuwen trouw geweest. Overheid, media en beeldvorming bij de Zuidmolukse bezettingen in de jaren ’70, 2009.

BRON 21

‘Herhaaldelijk zijn aan Ambon binnenskamers vóór de soevereiniteitsoverdracht van Nederlandse ministeriële zijde toezeggingen gedaan, in die zin dat zij (de Zuid-Molukkers) in vrijheid over hun lot zouden kunnen beschikken.’
Uit: P. Gerbrandy (minister-president van Nederland van 1940-1945), aangehaald in: F. Bovenkerk, e.a., Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie, 1982.

BRON 22

‘Voor mijn vader was het even moeilijk als voor de andere mannen die met hun gezinnen in Westerbork waren ondergebracht. Het kamp lag afgelegen in de bossen van Drenthe, volledig afgesloten van de buitenwereld. Het kamp Westerbork, ook bekend als ‘Kamp Schattenberg’, was voorzien van hoge hekken en prikkeldraad met daaromheen een sloot van bijna drie meter breed.’
Uit: C. Thenu, Korban. Het verhaal van een Molukse activist, 1998.

BRON 23

Begin jaren zeventig radicaliseerde een deel van de Molukse jongeren. Op het eerste gezicht lijkt de radicalisering van de Molukse jongeren niet te passen in de tijdgeest, omdat deze afkomstig waren uit een conservatieve, kolonialistische (KNIL-)achtergrond. Bij nader inzien klopt dit niet helemaal. Sommige jonge Molukkers werden geïnspireerd door revolutionaire, niet-westerse bewegingen die in de jaren zeventig actief waren. Anderen oriënteerden zich vooral op de internationale communistische beweging. Bovendien waren de Amerikaanse radicale Black Panthers een voorbeeld.
Uit: D. Hellema, Nederland en de jaren zeventig, 2012.

BRON 24

Hansina, de vrouwelijke kaapster had voordat ze die ochtend van huis weg was gegaan een brief achtergelaten. Vol van overtuiging over het goede doel dat ze aan het nastreven was met haar medegijzelaars, had ze het volgende geschreven:
‘Ik ben een Molukse en een christen en ben niet bang te sterven. Het wapen dat ik draag, draag ik met geloof in mijzelf. Kijk niet naar mij als een kind dat de bedoeling heeft met dit wapen mensen te doden. Als ik doodgeschoten word, dan is dat niet erg, omdat het niet voor niets gedaan wordt. Met een doel dat niet zinloos is. Als ik word doodgeschoten of de andere jongens, dan zullen onze vrienden verder voortgaan. Ik weet, alhoewel onze weg erg lang zal zijn en moeilijk om onze vrijheid te bereiken, toch zullen we met gods hulp dit eens bereiken.’
Aangehaald in: F. Bovenkerk, e.a., Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie, 1982.

BRON 25

Naarmate de gijzeling langer en langer duurde moesten er plannen gemaakt worden over hoe de beëindiging in zijn werk zou gaan. Er waren plannen om deuren te laten ontploffen door middel van springramen of het naderen van de gekaapte trein door een gepantserde trein. Over dat laatste schreef op 31 mei het Algemeen Dagblad. Minister van Agt was hierover woedend: hij vond berichtgeving hierover ongepast.
'Het is onbegrijpelijk dat u bij de huidige stand van zaken deze publicaties heeft willen verrichten. U brengt door Uw handelswijze mensenlevens in gevaar, ongeacht of en, zo ja, in hoeverre uw mededelingen waar zijn. Tot dusver hebben zowel de audiovisuele als de schrijvende pers grote behoedzaamheid betracht bij het verspreiden van berichten en zichzelf blijkbaar bij voortduring afgevraagd of een publicatie een nadelige invloed zou kunnen hebben op het bewerkstelligen van een goede afloop van deze gijzelingen. U heeft vandaag deze discipline niet betracht.'

Uit: J. van Merriënboer, e.a., Van Agt Biografie. Tour de force, 2008.

BRON 26

Mede met het oog op de gezondheid van de gegijzelden, vond Van Agt het tijd worden voor de aanval. De militairen konden echter niet garanderen dat bij de uitvoering van de actie geen doden zouden vallen. Als er besloten werd met geweld in te grijpen, zou de actie er als volgt uit gaan zien:
'De opzet was dat Starfighters laag over de trein zouden scheren, zodat een verdovingseffect zou optreden. Van een afstand zou de trein onder vuur worden genomen met kogels die door het staal van de trein heendrongen. Het idee was de trein zo onder vuur te nemen, dat de kapers zich niet onder de gegijzelden konden mengen. Daarom werden de gedeelten van de trein tussen de compartimenten doorzeefd. Vervolgens zouden toegesnelde militairen met behulp van 'springramen' de treindeuren opblazen, desnoods in man-tegen-man-gevecht en de kapers uitschakelen en de gegijzelden ontzetten.'

Uit: J. van Merriënboer, e.a., Van Agt Biografie. Tour de force, 2008.

BRON 27 De ligging van de Molukken in het tegenwoordige Indonesië.

BRON 28 Op de achtergrond is vaag de stilstaande trein te onderscheiden. Met behulp van een met de hand voortbewogen lorrie werden dagelijks alle voedsel en andere noodzakelijke voorzieningen naar de inzittenden van de gekaapte trein gebracht. Foto uit 1977.

BRON 29 De bestorming ging gepaard met een spervuur. Uit de autopsierapporten bleek dat de zes gedode kapers waren doorzeefd door respectievelijk 12, 12, 18, 28, 33 en 40 kogels. Foto uit 1977.

9 3 Politiek Nederland

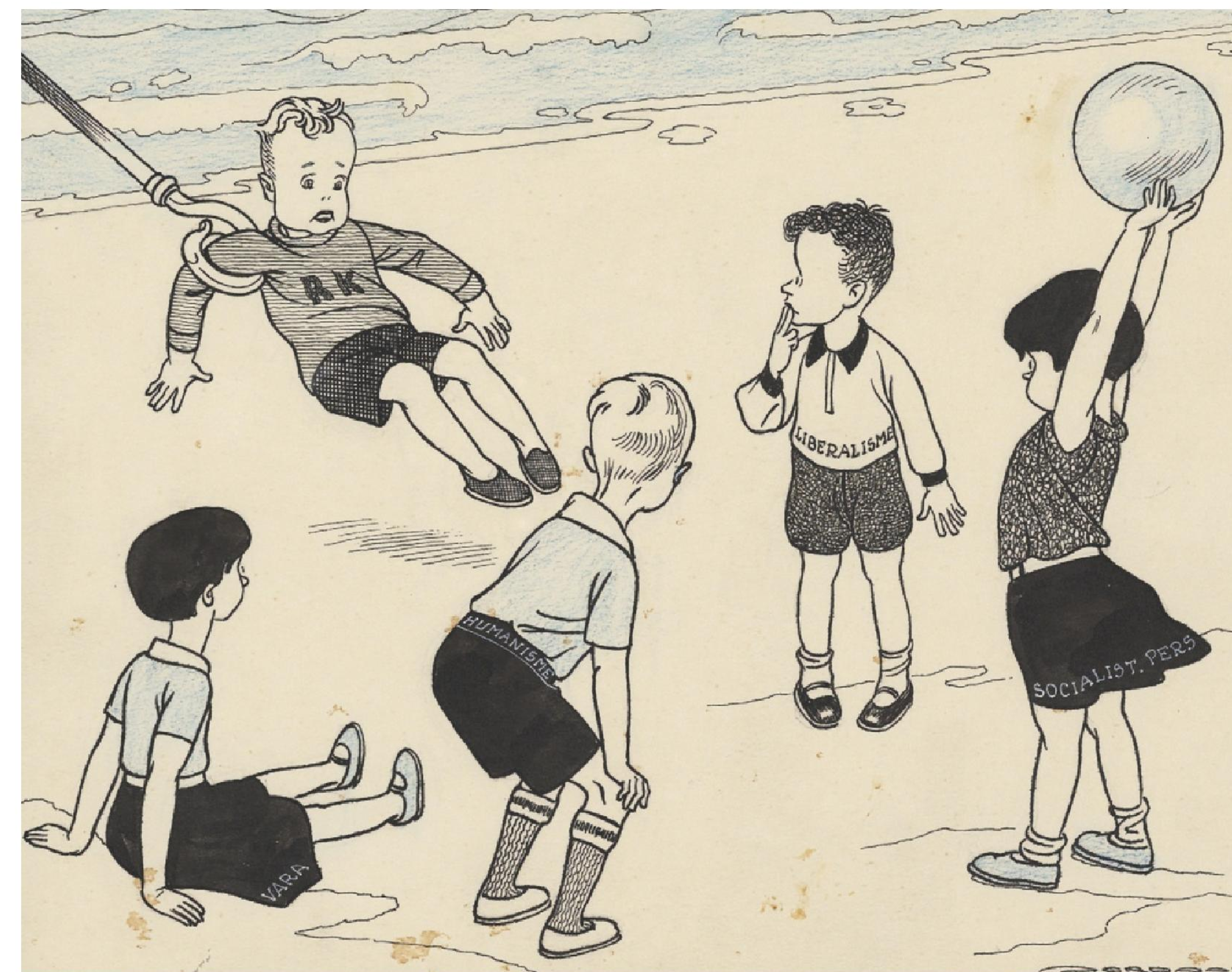
DEELVRAAG

3 **Hoe en waardoor veranderden vanaf 1945 de politieke verhoudingen in Nederland?**

Nederland, een verzuilde samenleving

Vanaf het einde van de negentiende eeuw werd Nederland een 'verzuilde' samenleving. De naam **verzuiling** is afgeleid van het beeld van een Griekse tempel: vier los van elkaar staande zuilen dragen het dak en vormen zo samen één gebouw. Het verbindende element binnen elke zuil was een gezamenlijk gedeelde godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag. In Nederland waren er vier zuilen: protestants-christelijk, rooms-katholiek, socialistisch en liberaal.
Wat betekende dit in de praktijk? Als je was geboren in een gezin met katholieke ouders, was het vanzelfsprekend dat je naar een katholieke school ging, dat je lid werd van katholieke sportverenigingen en dat je, als je ziek werd, in een katholiek ziekenhuis werd opgenomen. Daarnaast las je in je vrije tijd katholieke jeugdbladen of een katholieke krant en luisterde je naar de Katholieke Radio-Omroep. Als dienstplichtig militair kon je in de vrije tijd terecht bij het Katholiek Militair Tehuis (in 1963 waren er in Nederland maar liefst 51 KMT's en in Suriname en de Nederlandse Antillen nog eens vier). En uiteraard stemde je bij de verkiezingen op een kandidaat van een katholieke politieke partij.

Voor nagenoeg elk onderdeel van het dagelijks leven waren binnen de zuilen aparte instellingen opgericht. Bij het katholieke en het protestants-christelijke volksdeel was de verzuiling het sterkst. De socialisten gingen minder ver en de liberalen wilden eigenlijk zo weinig mogelijk verzuiling. Maar omdat zij zich niet wilden aansluiten bij organisaties die zich baseerden op een geloofsovertuiging of ideologische grondslag, moesten zij wel eigen verenigingen oprichten. Vaak noemden die zich dan 'neutraal' of 'algemeen'.

BRON 30 Een spotprent op de verzuiling uit 1954.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden veel van deze verzuilde organisaties opgeheven. Het leek erop dat hiermee een streep door de verzuiling was gezet. Na de bevrijding in 1945 overheerste korte tijd het gevoel dat het vooroorlogse verzuilde Nederland maar beter geen nieuw leven ingeblazen kon worden. Een groep politici streefde naar vernieuwing: geen verdeeldheid, maar eenheid was hun devies.

BRON 31

De regering sloot zich, bij monde van Koningin Wilhelmina aan het einde van haar eerste naoorlogse Troonrede, aan bij het streven naar vernieuwing: 'Het vergt beleid van hoog gehalte om enerzijds de waarde van oude zekerheden en tradities in volle kracht te bewaren, en anderzijds ruimte te laten voor een vernieuwing, die niet alleen historisch noodzakelijk is, maar ook het resultaat is van een morele bewustwording tijdens de bezettingsjaren. De nieuwe krachten die gewekt zijn, zullen zich blijven opdringen en ze zullen bewuster en krachtiger worden. Wij zullen dit nieuwe elan meer dan ooit nodig hebben. Want wij staan voor een opgave die minstens even zwaar en belangrijk is als die tijdens de oorlogsjaren: de strijd om de vrede, om de ware vrijheid en om de hernieuwde voorspoed.'

Vrij naar: Troonrede 1945.

Alles blijft bij het oude

Maar van deze vernieuwing kwam in de praktijk niets terecht. Binnen een paar jaar waren er weer politieke partijen opgericht die precies binnen het verzuilde kader pasten. De confessionelen liepen hierbij voorop. Voor de protestants-christelijken werden de vooroorlogse partijen weer opnieuw opgericht (de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk Historische Unie (CHU)). Bij de katholieken ontstond een nieuwe partij, de Katholieke Volkspartij (KVP). Bij de socialisten keerde de vooroorlogse SDAP terug onder een nieuwe naam, de Partij van de Arbeid (PvdA). De liberalen bundelden in 1948 hun krachten met de oprichting van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD).

BRON 33 Koningin Wilhelmina leest in de Ridderzaal in Den Haag de troonrede voor. Links van haar zit kroonprinses Juliana en rechts prins Bernhard.

Zowel de katholieken, de protestanten, de socialisten als de liberalen stemden in grote meerderheid op de partijen die tot hun zuil behoorden. In deze jaren waren de verkiezingsuitslagen redelijk voorspelbaar. Omdat geen enkele partij in haar eentje een meerderheid in de Tweede Kamer kon behalen, moesten altijd twee of meer partijen samen een kabinet vormen. Van 1948 tot 1958 vormden de KVP en de PvdA de 'rooms-rode coalitie'. Tijdens deze jaren van wederopbouw was bij de politici de bereidheid om samen te werken groot. Willem Drees (PvdA) was tien jaar lang premier. Hij was zuinig, werkte hard en toonde veel zelfbeheersing. Hij was het schoolvoorbeeld van een 'oerdegelijke, oerbetrouwbare en oerfatsoenlijke' Nederlander. Precies de eigenschappen die volgens veel mensen nodig waren om het land er weer bovenop te helpen.
Ondanks de verzuilde tegenstellingen moest er vreedzaam samengewerkt worden. Drees en zijn ministers waren bedreven in het sluiten van compromissen. Liever gingen zij met vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers aan tafel zitten om er al pratend uit te komen, dan dat ze de kwesties op straat uitvochten. Drees keurde stakingen heel resoluut af. Mede dankzij dit

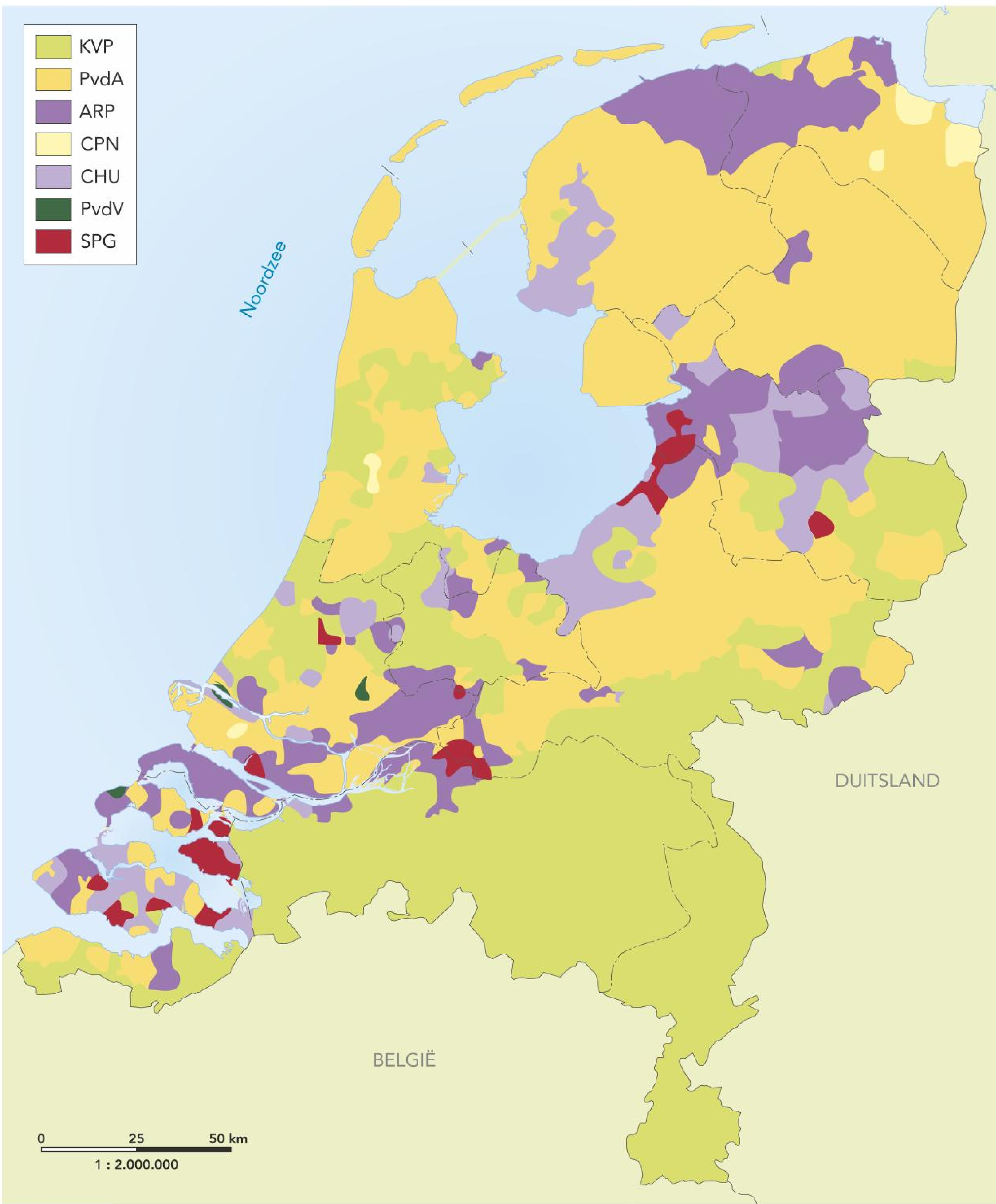

BRON 32 De affiches waarmee vier belangrijke politieke partijen in 1948-1952 hun boodschap uitdroegen.

tactvolle optreden kwam de Nederlandse economie er weer snel bovenop en kon met de opbouw van de verzorgingsstaat begonnen worden.

Een nieuwe wind

In de jaren zestig werden de eerste scheuren in dit politieke bestel zichtbaar. Vroeger werden meningsverschillen nog binnenskamers gehouden. Nu traden jonge en goed opgeleide politici op de voorgrond die zich niet langer de mond lieten snoeren. Omdat zij goed wisten hoe ze de media moesten bespelen – niet langer alleen maar de kranten, maar vooral ook de tv – klonk hun stem steeds luider. Toen zij binnen de bestaande politieke partijen onvoldoende gehoor vonden, richtten zij nieuwe partijen op. Het gevolg was een enorme versnippering van het politieke landschap. Het aantal partijen in de Tweede Kamer verdubbelde tussen 1956 en 1972 van zeven naar veertien.
Het gevolg hiervan was ook dat de bestaande politieke partijen hun toon veranderden. In plaats van compromissen te sluiten, benadrukten zij nu de onderlinge verschillen. De Nederlandse politiek stond een tijdlang in het teken van **polarisatie**. Politieke partijen konden niet langer op een vaste aanhang rekenen. Het aantal Kamerzetels dat de traditionele partijen behaalden, schommelde sterk. De KVP zag haar aanhang slinken van 50 zetels in 1963 naar 27 in 1972; een paar jaar later ging deze partij, samen met de ARP en CHU, op in de fusiepartij Christen Democratisch Appèl (CDA). De PvdA ging als een jojo van 50 zetels in 1956, via 37 in 1967 naar 52 zetels in 1977. Ook nieuwkomers konden niet op een trouwe kiezersgroep bouwen. Een voorbeeld daarvan is D66: 6 zetels in 1971, 17 in 1981 en een jaar later weer een terugval naar 6 zetels.
Dit kwam de bestuurbaarheid van het land niet ten goede. Aan de vorming van een nieuw kabinet gingen eindeloze onderhandelingen vooraf. In 1972/1973 waren er 151 dagen nodig voordat een nieuw kabinet beëdigd kon worden. Na de verkiezingen in 1977 duurde de kabinetsformatie zelfs 208 dagen. In 1973 werd er een kabinet gevormd met

BRON 34 Op deze kaart is duidelijk te zien welke partijen in welke delen van Nederland in 1946 als winnaar uit de stembusstrijd kwamen.

bewindslieden uit vijf verschillende politieke partijen. Onder leiding van Joop den Uyl (PvdA) probeerde het eerste 'linkse' kabinet uit de Nederlandse geschiedenis allerlei vernieuwingsidealen in praktijk te brengen. Het kabinet-Den Uyl had één hoofddoel: 'spreiding van kennis, macht en inkomen'.

Alles moet anders

In de daaropvolgende jaren bleek al snel dat Nederland het geld niet had om die idealen te bereiken. Omdat hun aanhang afbrokkelde, waren de KVP, de ARP en de CHU samengegaan in het CDA. Onder leiding van Ruud Lubbers (CDA) werd de verzorgingsstaat een stuk versoberd. Het recht op uitkeringen bleef, maar het niveau van de uitkeringen werd verlaagd. Lubbers trad in 1982 aan in een periode met een hoge werkloosheid en een groot financieringstekort van de overheid. Toen hij in 1994 afscheid nam, stond Nederland er een stuk beter voor: zijn *'no-nonsense'* politiek had zijn vruchten afgeworpen.
In 1994 werd het roer weer omgegooid. Sinds de invoering van het algemeen kiesrecht (1917) hadden er altijd christendemocratische bewindslieden (vertegenwoordigers van katholieke en/of protestants-christelijke partijen) in

het kabinet gezeten. Op aandrang van D66 werd onderzocht of het mogelijk was om een kabinet te vormen zonder inbreng van christendemocraten. Dat lukte. Voor het eerst werkten D66, de socialisten (PvdA) en de liberalen (VVD) in één kabinet samen. Zij hielden het twee regeringsperioden vol: de tijd van de 'paarse' kabinetten. In economisch opzicht werd de lijn van voorgaande kabinetten doorgezet. Privatisering van staatsbedrijven, marktwerking als motor van de economie en het snoeien in de overheidsuitgaven bleven drie 'speerpunten van beleid'. Maar nu was de tijd rijp om enkele morele kwesties, waarover met de christendemocratische partijen geen akkoord bereikt kon worden, in nieuwe wetten te regelen. Zo kwam er in 2001 een wet waarin, onder bepaalde voorwaarden, euthanasie mogelijk was en mochten vanaf datzelfde jaar mensen van hetzelfde geslacht een wettelijk erkend huwelijk sluiten.

Op één terrein slaagden premier Wim Kok (PvdA) en zijn ministers er niet in om de belofte in te lossen. Bij hun aantreden hadden ze beloofd dat de politieke besluitvormingsprocessen transparanter zouden worden. Zij wilden als politici wat dichter bij de mensen komen en dat niet alleen tijdens de verkiezingscampagnes. In de praktijk gebeurde het tegendeel. De rol van de Tweede Kamer – op papier de 'wetgevende macht' in Nederland – werd kleiner dan ooit tevoren. De in het kabinet vertegenwoordigde partijen sleutelden voor de start een zo compleet mogelijk regeerakkoord in elkaar. De Kamerleden konden weinig anders doen dan zich bij de voldongen feiten neerleggen. Afspraak was immers afspraak. Hierdoor verloor een groot deel van de Nederlandse bevolking haar vertrouwen in de politiek in het algemeen en de politici in het bijzonder.

Het was de charismatische Pim Fortuyn die hiertegen rond de eeuwwisseling genadeloos van leer trok. Behalve zijn afkeer van de 'achterkamertjespolitiek' was er nog een kwestie waarvoor hij bij een deel van de Nederlandse bevolking de handen op elkaar kreeg. Hij was de eerste die er in de politieke arena openlijk voor uit kwam dat het experiment van de multiculturele samenleving in Nederland mislukt was. Toen hij de islam een 'achterlijke godsdienst' noemde, was hij bij geen enkele bestaande politieke partij nog langer welkom. Hij begon toen een eigen partij, de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Op 6 mei 2002, een week voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer, werd hij op het Mediapark in Hilversum doodgeschoten door een milieuactivist. Bij die verkiezingen won de LPF in één keer 26 zetels. Bij de kabinetsformatie kon men daarom niet om de LPF heen. Het nieuwe kabinet (onder leiding van Jan-Peter Balkenende, (CDA) hield echter niet lang stand. Bij de volgende verkiezingen herstelden de traditionele partijen zich enigszins en was het gebeurd met de LPF.

Toch is er in Nederland blijkbaar draagvlak voor politici die de gevoelens van onvrede onder delen van de bevolking een stem proberen te geven. Na Fortuyn is het een voormalig VVD-politicus, Geert Wilders met zijn beweging Partij voor de Vrijheid (PVV), die openlijk alle moslims buiten de Nederlandse samenleving probeert te plaatsen. Hij laat een afkeer van alles wat volgens hem 'on-Nederlands' is, vergezeld gaan van een kruistocht tegen 'Brussel'.

BRON 35 Dit beeld van Pim Fortuyn stond tot 2011 bij diens woning in Rotterdam, het Palazzo di Pietro.

9 4 Protesteren en emanciperen

DEELVRAAG

4 Onder invloed van welke culturele processen veranderden vanaf 1945 de houding en de rol van jongeren en vrouwen in de Nederlandse samenleving?

De zuilen brokkelen af

Na de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk dat de leidende figuren van de zuilen zich terecht zorgen maakten over het voortbestaan van de hun vertrouwde maatschappij. Het bouwwerk van de verzuiling, dat in de jaren dertig nog onverwoestbaar sterk leek, vertoonde slijtage. Door de opkomst van de verzorgingsstaat werden individuen minder afhankelijk van hun zuil. Als er thuis of op het werk iets misging, kregen ze hulp van de overheid en hoefden ze niet voor hulp aan te kloppen bij verzuilde instellingen. De grotere hoeveelheid vrije tijd en de toenemende welvaart maakten het leven eenvoudiger en prettiger. De urbanisatie, de grotere mobiliteit en hogere opleidingen zorgden ervoor dat steeds meer mensen in aanraking kwamen met 'andersdenkenden'. Zo konden zij uit eigen ervaring vaststellen dat met de leden van de andere zuilen niets mis was. Hierdoor kwam er vrij baan voor de **ontzuiling**. Een ontwikkeling die zich grotendeels door dezelfde oorzaken gelijktijdig voltrok was de **ontkerkelijking**. Dat godsdienst een minder belangrijke rol in het leven van mensen ging spelen, was een proces dat zich in het begin bijna onopgemerkt voltrok.

Ontsnappen uit de sleur

Maar vanaf de jaren zestig was het overal merkbaar. Vooral de jongeren lieten van zich horen. In Amsterdam zorgden groepjes werkende jongeren voor veel opschudding. Lanterfanten en niet denken aan de dag van morgen was hun specialiteit. Ze zaten niet knus om de tafel in de zitkamer, maar hingen het liefst op straat rond. Rotzooi trappen, met andere groepjes jongeren knokken en agentje pesten was hun manier om de tijd te doden. Deze groepen jongeren werden 'nozems' genoemd: Nederlands Onderdaan Zonder Enige Moraal. De journalist Jan Vrijman gaf in 1955 in een serie reportages deze jongeren een stem.

BRON 37

Hoe worden die groepen van tien, twaalf knapen, die zich op vaste straathoeken hebben gevestigd, gevormd? Meestal komen ze uit een buurt, soms vinden ze elkaar doordat ze een gemeenschappelijke belangstelling hebben. Allemaal verschillende clubs, die elkaar opzoeken en elkaar – groep tegen groep – aftuigen, maar allemaal dezelfde nozems. Allemaal jongens die geloven dat het stuk vandaag speelt, en dat er morgen weer een dag komt. Maar het zijn overal dezelfde nozems: uitgekookte jongeren die iets anders van het leven verwachten dan een keurige betrekking, een degelijk huwelijk en fatsoenlijk aanbelanden bij Drees.

Herkomst: J. Vrijman, 'De nozems eisen het volle pond', in: Vrij Nederland, 3 september 1955.

BRON 36 Vooral in de tweede helft van de jaren zestig stonden jongeren en gezagsdragers regelmatig lijnrecht tegenover elkaar. Foto uit 1966.

Het duurde niet lang of het gedrag van de Amsterdamse nozems vond overal navolging en al snel was er sprake van een echte **jongerencultuur**, inclusief eigen kledingstijlen en (pop)muziek. Begin jaren zestig was de jeugd overal bezig aan het ouderlijk gezag te ontsnappen. Vele jongeren hadden een langere en betere schoolopleiding gekregen dan hun ouders en wisten heel goed wat er in de wereld om hen heen gebeurde. In 1963 had al een op de drie jongens van zeventien jaar een brommer. Ze konden er in de weekends op uit trekken. Hun leefwereld werd zo al snel ruimer dan die van hun ouders ooit geweest was. De televisie, die in deze jaren aan de grote doorbraak begon, zette daarna de vensters op de wereld helemaal open.
Zeker als omroepen bereid waren de grenzen op te zoeken van wat nog net wel door de beugel kon. Zo zond de VARA vanaf 1963 het satirisch televisieprogramma *Zo is het toevallig ook nog 's een keer* uit. De waarschuwing vooraf dat daarin 'gebeurtenissen met ironie en een tikkeltje spot zouden worden behandeld' was niet voldoende. Al na de derde aflevering ging het mis. In een variant op het 'Onze Vader', een belangrijk gebed uit de christelijke eredienst, werd de draak gestoken met al die Nederlanders die avond aan avond aan de buis zaten gekluisterd.

BRON 38

Nog tijdens de uitzending belden er verschillende mensen naar de politie met het verzoek 'of er niet kon worden ingegrepen'. *De Telegraaf* schreef in haar hoofdredactioneel commentaar: 'De geborneerde minachting voor de gevoelens van andersdenkenden heeft er ditmaal toe geleid, dat in een televisie-uitzending een deel van het Nederlandse volk in zijn diepste gevoelens werd gekwetst.' Het *Algemeen Dagblad*: 'Nog nooit is voor het Nederlandse beeldscherm zulk een alle perken van fatsoen en beschaving te buiten gaand programma vertoond.'
Aangehaald in: V. Crone, Spelprogramma's & studiogasten. Over televisie, 2009.

De vrouw als individu

Nadat de jongeren met succes hun eigen plan waren gaan trekken, was een tweede grote bevolkingsgroep aan de beurt om haar eigen plaats in de samenleving veilig te stellen: de vrouwen. In de jaren zestig groeide bij steeds meer vrouwen het verzet tegen hun ondergeschikte positie. In tegenstelling tot hun moeders voelden zij er niets voor om hun hele leven alleen maar huisvrouw te zijn in een traditioneel gezin.
Een radicale groep, de Dolle Mina's, vroeg met enkele opmerkelijke acties aandacht voor de achterstelling van de meisjes en vrouwen. Meisjes moesten op school net zo'n goede opleiding krijgen als jongens, zodat ze later evenveel kans op een goede baan zouden hebben. Om dit doel te bereiken was emancipatie nodig niet alleen van de vrouwen, maar ook van de mannen. Die zouden zich meer bezig moeten houden met het opvoeden van de kinderen en met huishoudelijk werk.

BRON 39 Leden van Dolle Mina probeerden met ludieke acties aandacht te krijgen voor onderwerpen die zij veranderd wilden hebben.

De zich emanciperende vrouwen hadden in de jaren zestig de wind in de rug. Door de snelle economische groei nam de werkgelegenheid sterk toe. Op kantoor, in de gezondheidszorg en in het onderwijs waren vrouwelijke arbeidskrachten hard nodig om al het werk gedaan te krijgen. De invoering van de anticonceptiepil – kortweg 'de pil' genoemd – betekende een aardverschuiving in de verhouding tussen mannen en vrouwen. Voor het eerst konden stellen die dat wilden op een betrouwbare en effectieve manier het krijgen van kinderen plannen. Voor vrouwen betekende het huwelijk niet meer automatisch het moederschap. Door al deze ontwikkelingen zette de **individualisering** zich krachtig door. Een aantal mannen en vrouwen koos vanaf dat moment bewust niet meer voor de vorming van een gezin, maar besloot alleen te gaan wonen, zoals blijkt uit de indeling van de bevolking naar type huishouden.

BRON 40 Indeling van de bevolking naar type huishouden, 1950-2010 (kolom 1, 2 en 3: x 1000).

Jaar	totaal aantal huishoudens	eenpersoonshuishoudens	meerpersoonshuishoudens	gemiddeld aantal personen per huishouden
1950	2535	245	2290	3,0
1960	3171	387	2784	3,6
1970	3986	679	3307	3,2
1980	5006	1085	3921	2,8
1990	6061	1813	4249	2,4
2000	6801	2272	4529	2,3
2010	7386	2670	4717	2,2

Herkomst cijfers: CBS, Statline

9 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN
1 Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2 De Europese integratie.
3 Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

JE WEET
Hoe Nederland vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog veranderde in economisch, sociaal, politiek en cultureel opzicht.
1 Welke ontwikkelingen zich in Nederland vanaf 1945 op het gebied van de economie voordeden.
2 Op welke wijze Nederland zich na de Tweede Wereldoorlog tot een multiculturele samenleving ontwikkelde en met welke problemen dit gepaard ging.
3 Hoe en waardoor vanaf 1945 de politieke verhoudingen in Nederland veranderden.
4 Onder invloed van welke culturele processen vanaf 1945 de houding en rol van jongeren en vrouwen in de Nederlandse samenleving veranderden.

JE KUNT
1 Je kunt oorzaken, gevolgen en omstandigheden indelen naar de volgende onderdelen van de maatschappij (zowel in het verleden als in het heden): sociaaleconomisch, politiek-bestuurlijk en cultureel-mentaal.
2 Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert). Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen en dat niet alles tegelijkertijd hoeft te veranderen.
3 Je kunt de begrippen oorzaak en gevolg hanteren. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. Wat er gebeurt is het gevolg. Oorzaak en gevolg vormen meestal een keten waarbij het gevolg ook weer een oorzaak is. Je kunt variatie in de tijd onderscheiden. Dan spreken we van korte en lange termijn. Bovendien zijn er bedoelde en onbedoelde gevolgen.

1945 1950 1960 1970 1980 1990 2000 2010 2015 NU

- **1945** ▸ Einde aan de Duitse bezetting van Nederland
- **1947** ▸ Wederopbouw krijgt extra stimulans dankzij het Marshallplan
- **1948-1958** ▸ Willem Drees premier van Nederland (geeft leiding aan de 'rooms-rode' coalitie)
- **1949** ▸ Nederland erkent de onafhankelijkheid van Indonesië
- **1957** ▸ Algemene Ouderdomswet (de AOW)
- **1959** ▸ Ontdekking van een groot aardgasveld bij Slochteren
- **1963** ▸ Algemene Bijstandswet
- **1966** ▸ Onrust in Amsterdam (o.a. tijdens het huwelijk van kroonprinses Beatrix)
- **1973** ▸ Eerste Oliecrisis
- **1975** ▸ Suriname wordt onafhankelijk van Nederland
- **1979-1980** ▸ Tweede Oliecrisis
- **1982-1994** ▸ Ruud Lubbers premier van Nederland (voert een 'no-nonsense' politiek)

TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

- **1994-2002** ▸ Wim Kok premier van Nederland (geeft leiding aan de 'paarse' kabinetten)

BEGRIPPEN

consumptiemaatschappij
Samenleving waarin, dankzij een hoog welvaartspeil, de consumptie niet alleen bestaat uit eerste levensbehoeften, maar óók veel luxegoederen omvat.

eerste oliecrisis
Nederland steunde van oudsher Israël in het conflict met de Arabische buurlanden. Hiervoor werd in 1973 de rekening gepresenteerd: de Arabische olie-exporterende landen weigerden olie aan Nederland te leveren.

etnische minderheden
Aparte bevolkingsgroepen die elk slechts een kleine groep binnen een samenleving vormen.

gastarbeiders
Mensen afkomstig uit landen rondom de Middellandse Zee, die in de jaren zestig en zeventig op uitnodiging naar Nederland kwamen om hier te werken.

geleide loonpolitiek
Economische politiek van vlak na de Tweede Wereldoorlog waarbij geprobeerd werd de lonen zo weinig mogelijk te laten stijgen.

globalisering
Bij globalisering zijn er sterke economische, culturele en politieke verbindingen over de grenzen van staten heen.

individualisering
Tendens in de samenleving waarbij de belangen van het individu centraal staan en de belangen van de gemeenschap als geheel op de tweede plaats komen.

integratie
Zich aanpassen aan de regels en omgangsvormen in een samenleving, zonder daarbij afstand te doen van alle eigen gewoonten en gebruiken.

jongerencultuur
Levensstijl van jongeren (op het gebied van kleding, haardracht, muziekvoorkeur) die afwijkt van die van andere groepen in de samenleving.

mechanisatie
Proces waarbij menselijke en dierlijke arbeid wordt vervangen door het gebruik van machines.

multiculturele samenleving
Samenleving waarin verschillende bevolkingsgroepen, ieder met een duidelijk verschillende cultuur, naast elkaar bestaan.

ontkerkelijking
Proces waarbij godsdienst steeds minder invloed heeft op de inrichting van het leven van mensen en op hun doen en laten.

ontzuiling
Proces waarbij de samenleving steeds minder een verzuild karakter kreeg (dat wil zeggen niet langer ingedeeld was op basis van godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag).

polarisatie
Verscherping van de tegenstellingen in de samenleving in het algemeen (en de politiek in het bijzonder).

rationalisatie
Door toepassing van nieuwe hulpmiddelen en meer doelmatige technieken een hogere opbrengst proberen te realiseren.

schaalvergroting
Proces waarbij de bedrijven steeds groter worden en waarbij in steeds grotere eenheden geproduceerd wordt.

segregatie
Zich afzonderen of afgezonderd worden binnen een samenleving.

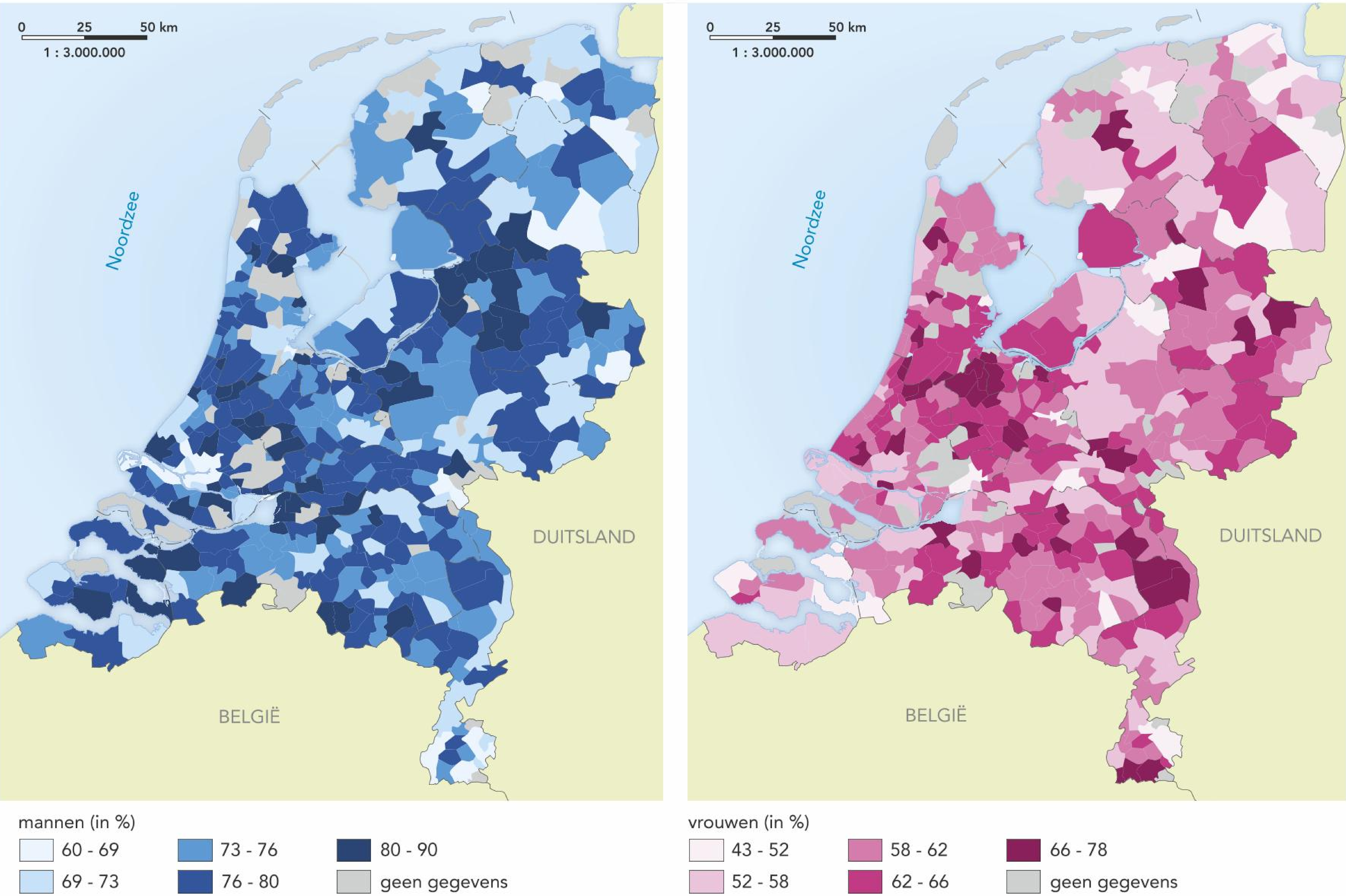
specialisatie
Proces waarbij steeds meer bedrijven in de landbouw en de industrie zich toeleggen op het produceren van maar één product.

tweede oliecrisis
In de winter van 1979/1980 kondigden de olie-exporterende landen een prijsverhoging voor ruwe olie aan, die de Nederlandse economie in een drie jaar durende crisis stortte.

verzorgingsstaat
Samenleving waarin de overheid verantwoordelijkheid neemt voor het welzijn van mensen; door middel van sociale voorzieningen zijn zieken, ouderen en werklozen van minimale middelen van bestaan verzekerd.

verzuiling
Indeling van de samenleving op basis van godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag.

wederopbouw
Naam voor de naoorlogse periode die helemaal in het teken stond van het herstel van datgene wat tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest was.

BRON 41 Netto-arbeidsparticipatiegraad van vrouwen en mannen in Nederland, 2010-2012.

10 Twitter, democratie en terrorisme

BRON 1 De Amerikaanse president George W. Bush kijkt strak voor zich uit, geschokt. Dit is het moment waarop hij hoort dat de Verenigde Staten van Amerika worden aangevallen. Op de achtergrond zie je een krijtbord met de tekst: '*Reading makes a country great*'. Bush zat in een klas te luisteren naar voorlezende leerlingen. Hij wacht tot de oefening is afgelopen en loopt dan het lokaal uit.

MODERNE TIJD
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN (1900-1950)
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER (1950-NU)

Wat lees je op het gezicht van Bush?

George W. Bush, president van de Verenigde Staten van Amerika (VS), woont op 11 september 2001 een les bij op een basisschool. Een medewerker loopt naar hem toe en fluistert: 'Een tweede vliegtuig is in de tweede toren gevlogen. Amerika wordt aangevallen.' De zevenjarige leerlingen laten de president intussen hardop horen hoe goed ze al kunnen lezen. Bush let nauwelijks meer op. Achter in de klas dringt via de mobieltjes van de aanwezige journalisten het wereldnieuws door: gekaapte passagiersvliegtuigen zijn de Twin Towers van het World Trade Center ingevlogen. Ook in het Pentagon – het gebouw van het Amerikaanse ministerie van defensie – heeft zich een vliegtuig geboord. Een vierde vliegtuig, dat waarschijnlijk op weg was naar het Witte Huis of het Capitool, is in een veld neergestort. Wie doet zoiets, en waarom?
Eerder die ochtend hadden negentien moslimmannen zich gereedgemaakt voor de zelfmoordactie die aan ruim 3000 mensen het leven zou kosten. De kapers waren eerder in Afghanistan in aanraking gekomen met Osama Bin Laden, de leider van het terreurnetwerk Al-Qaida. Bin Laden wilde het 'duivelse' Amerika een vernietigende klap toebrengen.
Terwijl journalisten berichten de wereld in sturen van de eerste rokende WTC-toren, zien ze hoe het tweede vliegtuig zich in de tweelingtoren boort. Voor de verslaggevers is het nu duidelijk: 'Dit is opzet, mensen.' De Verenigde Staten van Amerika, de onbetwiste grootmacht in de wereld, zijn in het hart geraakt. Het symbool van de handel en het kapitalisme, het WTC, ligt in puin. Het Pentagon, het kloppend hart van de militaire macht, smeult nog na terwijl men zich de vraag stelt: 'Is dit een teken dat de macht van de Verenigde Staten ten einde is? Is dit het begin van een nieuwe wereldorde?'

BRON 2 Grote rookpluimen boven Manhattan, waar de Twin Towers ingestort zijn, nadat twee passagiersvliegtuigen zich in deze torens hadden geboord. Een moment later storten ze in. Op de voorgrond staat het Vrijheidsbeeld.

Nieuwe wereldorden in de twintigste eeuw

Dit hoofdstuk gaat over veranderende verhoudingen in de wereld: tussen mensen, bedrijven, staten en ideologieën. Deze veranderingen vinden plaats door uitvindingen, oorlogen, aanslagen en opstanden. Het veranderen van machtsverhoudingen is niets nieuws. Het Romeinse Rijk is opgekomen en ondergegaan. Het eens zo machtige Ottomaanse rijk werd na zes eeuwen de 'zieke man van Europa' genoemd. Het Britse Imperium is na de Tweede Wereldoorlog ingestort. En na '9/11' (*nine-eleven*) wordt gespeculeerd of de ondergang van de supermacht de Verenigde Staten nabij is. Is '9/11' ook, net als de val van het West-Romeinse Rijk in 476 of de Tweede Wereldoorlog, een gebeurtenis waarna er nieuwe wereldverhoudingen ontstaan?

1900-1945
Aan het begin van de twintigste eeuw waren enkele Europese landen (Engeland, Frankrijk en Duitsland) het machtigst in de wereld. Ze hadden hun dominantie te danken aan de industrialisatie en aan de koloniën. Door twee wereldoorlogen kwam er een einde aan hun macht: grote rijken vielen uiteen, koloniën gingen verloren en de schade van de oorlog was zo groot, dat de Tsjechische politicus Thomas Masaryk Europa omschreef als 'een uitgestrekte dodenakker'.

De Koude Oorlog
Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog waren Duitsland, Japan en Italië verslagen en Frankrijk en Engeland ernstig verzwakt. Terwijl grote volksverhuizingen in Europa plaatsvonden en troosteloze groepjes mensen een plek zochten om hun leven opnieuw op te bouwen, bevonden zich nog twee grote legers in Europa. De macht lag niet meer bij West-Europa, maar bij de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. De wereldorde was 'simpel': er waren twee supermachten, met hun eigen manier om de samenleving in te richten. Elk probeerde de rest van de wereld in zijn invloedssfeer te krijgen.

1989
De val van de supermacht Sovjet-Unie luidde een periode van onzekerheid in. Waren de Verenigde Staten van Amerika nu de leidende macht in de wereld? En wat betekende dat voor de manier van leven? Filosoof Francis Fukuyama wist het zeker: het einde van de geschiedenis was gekomen. Daarmee bedoelde hij dat langzamerhand iedereen dezelfde idealen van individuele vrijheid zou aannemen, of je nu moslim, christen of boeddhist was. In verschillende landen riep men om democratie en om verbetering van de rechten van de mens. En over de hele wereld werden de hamburgers van McDonalds verkocht. De westerse leefwijze zou de standaard worden. Politicoloog Samuel Huntington was het niet met hem eens. Juist de westerse leefwijze zou voor andere culturen ook weleens een bedreiging kunnen vormen en verzet oproepen. Dat zou zelfs tot een oorlog tussen beschavingen kunnen leiden.

Na '9/11' 2001
De Amerikaanse president Bush verklaarde na de aanslagen van '9/11' de *War on terrorism*. De VS wilden vergelding voor de aanval op hun land. Ze wilden hun vrijheid verdedigen en democratie uitbreiden. Bush verdeelde de wereld in tweeën: 'Je bent met ons, of tegen ons'. Anti-Amerikaanse regimes werden bestempeld als de 'As van het Kwaad'. Het Amerikaanse leger viel landen binnen zoals Afghanistan en Irak, die werden verdacht van samenwerking met Al-Qaida. Als reactie daarop gingen radicale moslims nog meer de Verenigde Staten, het Westen, terechtwijzen voor hun inmenging in islamitische landen, met als gevolg aanslagen.

BRON 3 Verschillende revoluties staan als persoon afgebeeld op de cover van *The Economist* van juni/juli 2013. Links staat Vrijheid, een figuur van een negentiende-eeuws schilderij met de titel *Vrijheid leidt het volk*. Daarnaast staat een hippie, die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw in verzet kwam tegen het gezag van ouders en staat. Naast de hippie staat een arbeider, die staat voor de opstand tegen het communistische regime in de jaren tachtig door de Poolse vakbond Solidariteit. Ten slotte kwam in 2011 het volk in verschillende Arabische landen in opstand. Van links naar rechts zie je staan: '1848 EUROPA', '1968 AMERIKA & EUROPA', '1989 SOVJETRIJK', '2013 OVERAL'.

Het belang de wereldorde na 2001

We leven in een tijd waarin jonge moslims uit Nederlandse steden via Facebook en Twitter worden geronseld om voor Islamitische Staat (IS) te vechten. Door de moderne communicatiemiddelen en door verregaande globalisering lijken ideeën en organisaties alle uithoeken van de wereld te kunnen bereiken. Op dezelfde media plaatsen IS-strijders foto's van zichzelf met onthoofde slachtoffers. Over de hele wereld vinden aanslagen plaats. In Parijs wordt de redactie van het tijdschrift *Charlie Hebdo* uitgemoord, omdat zij de vrijheid van meningsuiting gebruikt om de islamitische profeet Mohammed af te beelden.
Maar is er een botsing van culturen of is dat veel te zwart-wit? Zijn er ook nog andere krachten aan het werk? De grote meerderheid van de moslims wil geen terreur of oorlog. Ook zij willen leven in vrijheid. Vanaf 2010 kreeg de strijd tussen democratie, dictatuur en moslimfundamentalisme in de Arabische wereld onverwacht een democratische wending met het uitbreken van de Arabische Lente. En de oude Oost-West-tegenstelling is niet helemaal verdwenen. Denk maar aan Rusland dat aan de oostgrens van Europa zijn spierballen laat zien om het oude aanzien te herstellen.
Hoe zijn deze nieuwe, dynamische verhoudingen gegroeid?

KENMERKENDE ASPECTEN
1 Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2 De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.
3 Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

HOOFDVRAAG
Hoe hebben de verhoudingen in de wereld tussen 1989-2015 vorm gekregen?

DEELVRAGEN
1 Hoe heeft globalisering de verhoudingen tussen mensen en landen beïnvloed?
2 Welke gevolgen had het uiteenvallen van de Sovjet-Unie voor Europa?
3 Strijdt men in de ex-koloniën om de macht of om het paradijs?
4 Waarom leidde moslimfundamentalisme tot antiwesters geweld?

10 1 Globalisering

DEELVRAAG

1 Hoe heeft globalisering de verhoudingen tussen mensen en landen beïnvloed?

BRON 4 Shakira met 'Jabulani', de bal van het WK 2010.

Het WK voetbal 2010

In 2010 stond Nederland tegen Spanje in de finale van het wereldkampioenschap voetbal in Johannesburg, Zuid-Afrika. Het was een strijd tussen nationale teams, lokaal bekeken door de aanwezigen in het stadion én wereldwijd nog eens door 620 miljoen televisiekijkers. Dat was bijna 10% van de wereldbevolking! Een evenement dat zo groots wordt gevierd, wordt ook spectaculair geopend. In 2010 had popster Shakira de eer om het officiële nummer van het WK te componeren. De zangeres staat erom bekend dat ze verschillende culturele invloeden gebruikt om muziek te maken. In het nummer *Waka Waka* zitten dan ook sterke Afrikaanse invloeden. De identiteit van de bal van het WK, die 'Jabulani' is genoemd, is een verhaal apart (bron 5).

BRON 5

Jabulani, de wedstrijdbal

De bal die werd geleverd door Adidas, een gigantisch internationaal bedrijf met het hoofdkantoor in Duitsland, werd 'Jabulani' genoemd, wat 'viering' betekent in Zulu [een Afrikaanse taal]. Ondanks hun lokale identiteit werden alle Jabulani-ballen gemaakt in China van een latex blaas uit India en plastic uit Taiwan. Dit plastic was gewonnen uit petroleum uit het Midden-Oosten en Noorwegen, en was grotendeels vervoerd in schepen die in Zuid-Korea gebouwd waren.

Vrij naar: M.B. Steger, Globalization. A very Short Introduction, 2013.

Globalisering nu

Het WK laat zien wat globalisering inhoudt. **Globalisering** betekent dat er sterke economische, culturele en politieke verbindingen zijn over de grenzen van staten heen. Maar hoe bijzonder is dat? In de negentiende eeuw waren verbindingen ook snel; de stoomtrein en telegraaf 'maakten de wereld kleiner'. Al in de tijd van Karel V waren er wereldwijde handelscontacten. Hij had een immers rijk waarvan men zei dat de zon er nooit onderging. Waarom is globalisering nu zo anders?

De snelheid van transport en communicatie is in de Tijd van televisie en computer enorm toegenomen. Denk aan telefonie, vliegverkeer, radio en televisie, computergebruik en internet. Nauwelijks enkele seconden na een ramp worden de mensen, overal op de wereld, ervan op de hoogte gebracht. Iedereen is wereldwijd via supersnelle netwerken met elkaar verbonden. Deze revolutie in de communicatie heeft ervoor gezorgd dat de plaats waar we onderhandelen, betalen, nieuws of berichten afwachten minder belangrijk geworden is.

Na 1945 maakte het Westen een sterke economische groei door. Aan de snelgroeiende markten klampten zich al snel Aziatische en Latijns-Amerikaanse economieën vast. In 1989 gaven de val van het communisme en de Sovjet-Unie aan de globalisering een extra stimulans. De wereld raakte niet alleen de tegenstelling tussen Oost en West kwijt, tussen democratie en communisme, maar ook die tussen twee verschillende economische markten. Economisch contact ondervond minder ideologische belemmering en er kon één wereldmarkt ontstaan.

Globalisering gaat echter niet alleen over economie. Het heeft ook een culturele, een milieu- en een politieke dimensie. Hierna bekijken we globalisering op al die gebieden.

Een vrachtwagenchauffeur bedenkt containers

Malcom Maclean was een vrachtwagenchauffeur die zijn bedrijf met één tweedehands vrachtwagen uitbouwde tot een groot transportbedrijf. Hij zag dat de laad- en losmethoden heel inefficiënt waren en kwam met een idee. Hij verving in de jaren vijftig tonnen, kratten, vaten en dozen door containers van één maat. Het idee sloeg aan. Nu, jaren later, hebben containers standaardmaten en zijn havens, kranen, schepen, treinen en vrachtwagens op die maten gebouwd. Overal ter wereld kan het transport van goederen snel en efficiënt plaatsvinden. Het voorbeeld van Maclean laat zien dat handelsactiviteiten over de hele wereld steeds meer op elkaar afgestemd en met elkaar verweven raken. Door de revolutie in

informatie- en communicatietechnologie zijn de markten voor arbeid, goederen en kapitaal op de hele wereld geïntegreerd tot één grote vrije markt waar vraag en aanbod de dienst uitmaken.

BRON 6

Geen inwoners van landen, maar internationale consumenten

'Vreemde landen hebben voor mij niets vreemds.' Welkom in McWorld. Er bestaat geen activiteit die meer over de wereld is verspreid dan de handel, er bestaat geen ideologie die minder belangstelling heeft voor naties dan het kapitalisme, niets tart de landsgrenzen stoutmoediger dan de markt. In vele opzichte spelen bedrijven tegenwoordig bij vraagstukken die de hele wereld aangaan een belangrijkere rol dan naties. Ze heten multinationals. Hun klanten zijn geen inwoners van een bepaalde natie of leden van een stad: ze behoren tot de universele stam van de consumenten die wordt bepaald door alomtegenwoordige wensen en behoeften: als die behoeften er niet al zijn, worden ze wel gewekt door slimme reclame. Een consument is een consument is een consument.

Naar Alfred M. Zeien, voorzitter van het scheermesmerk Gilette. In: Benjamin R. Barber, Jihad vs McWorld, 1995.

Identiteit en McDonaldisering

Een scène in een typisch Midden-Oosters koffiehuis: mannen zitten aan tafel op lage stoeltjes, drinken thee of koffie en roken een sigaret. Ze spelen een bordspel of lezen de krant. Intussen luisteren ze half naar muziek op de radio of ze volgen een programma op televisie. Het tafereel is minder Midden-Oosters dan je zou denken. De stoel is in de negentiende eeuw overgewaaid uit Europa, net als het drukken van kranten. De kleding is in Europese stijl en de techniek westers. De sigaret is Amerikaans.

De identiteit van deze mannen verschilt sterk van die van hun voorouders. Lange tijd waren roken en koffiedrinken verboden. Tot in de twintigste eeuw droeg men geen westerse kledij, maar kaftan en tulband of fez. Als deze veranderingen al in de negentiende eeuw plaatsvonden, wat is er nu dan nieuw?

De opkomst van de sociale media sinds de jaren negentig heeft internationale mediabedrijven voortgebracht. Instagram, Facebook en Youtube zenden 24 uur per dag wereldwijd trends uit over kleding, make-up, muziek, eten en mooie auto's. De verspreiding van dezelfde beelden via televisie en populaire media, gekoppeld aan de grote snelheid van handel en transport, zorgt ervoor dat de cultuur overal zo'n beetje hetzelfde wordt. Dit wordt ook wel McDonaldisering genoemd.

BRON 7 Een ontmoeting van oost en west. Een islamitische vrouw in de Saoedische stad Riyad poseert voor een moskee bij een McDonalds.

Lucht, water en voedsel

Bezorgd over de toekomst van de wereld kwam in 1968 een groep wetenschappers bijeen in Rome. Ze bespraken de toestand van het milieu. Vier jaar later bracht deze **Club van Rome** een rapport uit: *Grenzen aan de groei*. Hierin bespraken ze 'vijf ontwikkelingen van wereldbelang': versnellende industriële groei, de snelle bevolkingsgroei, het voedselprobleem, uitputting van natuurlijke bronnen en de achteruitgang van het milieu. Dit 'Rapport van Rome' zorgde voor meer bewustwording van milieuproblemen en voor de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de oplossing daarvan. De mensheid is immers verbonden door de lucht die ze ademt, het water dat ze drinkt en het voedsel dat ze eet.

BRON 8 'Keizer' Zuckerberg, heerser over het sociale imperium Facebook. De oprichter van Facebook, Mark Zuckerberg, is afgebeeld als Romeins keizer. Onder het beeld van Zuckerberg staat de tekst: 'Marcus Zuckerbergus. Coniunge et impera', ofwel: 'Verbind en heers'.
The Economist, 9 april 2016.

De natiestaat en de geglobaliseerde wereld

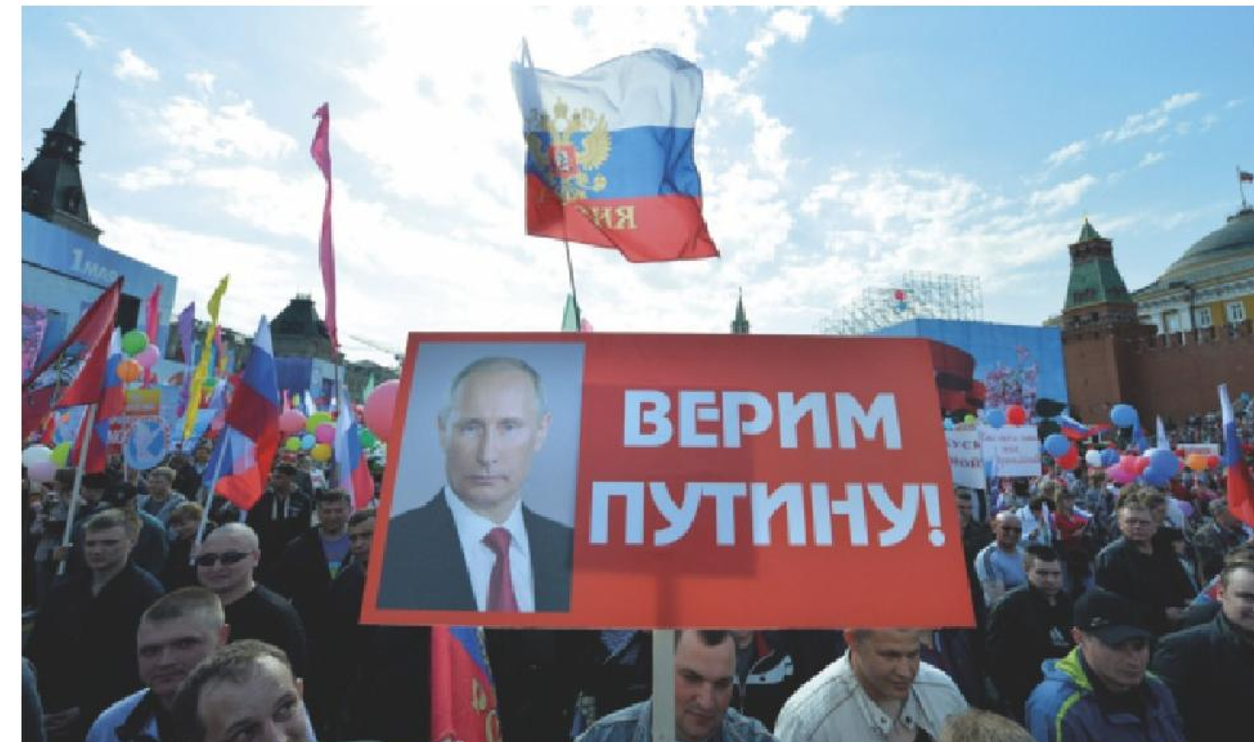
In de eerste helft van de twintigste eeuw leek de politieke macht duidelijk bij regeringen te liggen. Nu hebben bedrijven als Shell of Facebook enorme invloed en macht, soms groter dan die van regeringen. Staten hebben organisaties in het leven geroepen om wereldwijd macht uit te oefenen: de Verenigde Naties, bijvoorbeeld, hebben als doel om de vrede in de wereld te bewaken, en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) controleert de wisselkoersen.
Verregaande samenwerking tussen landen leidt wel tot vragen. Ligt de macht nog wel bij de nationale (lid)staat? Of dragen staten een stukje van hun soevereiniteit over aan een internationale organisatie, zoals het IMF of de **Europese Unie (EU)**? Milieuvervuiling, terrorisme, klimaatverandering en het vluchtelingenprobleem trekken zich niets aan van landsgrenzen. Deze problemen zullen hoe dan ook nog intensievere samenwerking nodig maken. Zo gaven wereldleiders er blijk van het probleem van de opwarming van de aarde gezamenlijk op te willen lossen. Ze sloten in 1997 het **verdrag van Kyoto** om de uitstoot van broeikasgassen tegen te gaan. In 2015 is de volgende stap gezet met een klimaatverdrag tegen de opwarming van de aarde.

Tegenkrachten

Globalisering leidt tot een open wereld met inspirerende, wederzijdse culturele beïnvloeding. Maar het contact met andere culturen kan er ook toe leiden dat mensen bang worden voor een invasie van 'vreemde' gewoonten en gebruiken in hun eigen leefwereld. Ze zijn bang om hun identiteit kwijt te raken. Mensen die dit ervaren zoeken houvast in hun vertrouwde nationale, etnische of religieuze gemeenschap. In het Westen, in Nederland bijvoorbeeld, willen niet alle mensen nog meer bevoegdheden aan internationale organisaties (zoals de EU) afstaan, uit angst voor verlies van hun eigen identiteit. In het Oosten zie je dat de komst van westerse producten of westerse ideeën over geloof, democratie en emancipatie verzet oproepen. Enkele islamitische groepen zien globalisering als een bedreiging voor hun geloof en zij gebruiken **terrorisme** als tegenkracht. Wat gebeurde op '9/11' is daar een dramatisch voorbeeld van. Voor deze moslimfundamentalisten staat globalisering gelijk aan verwestering en die verfoeien zij.

10 2 Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie

DEELVRAAG
2 Welke gevolgen had het uiteenvallen van de Sovjet-Unie voor Europa?

BRON 9 Een bijeenkomst op het Rode Plein in Moskou in 2014, naar aanleiding van de inname van de Krim. De vlaggen zijn getuigen van Poetins stijgende populariteit, ook al raakte hij in het buitenland steeds verder geïsoleerd. Hij had de heersende wereldorde verstoord, die na de Koude Oorlog de vrede in Europa grotendeels had weten te bewaren.

Van 2014 terug naar 1989

In 2014 verschenen op de Krim plots gemaskerde soldaten. Ze landden massaal op de vliegvelden en bezetten bijna zonder slag of stoot het schiereiland in de Zwarte Zee, dat door de Oekraïne werd bestuurd. Al snel bleek het om een Russische actie te gaan. Rusland was bang dat met de toenadering van Oekraïne tot Europa, het Westen zijn invloed zou uitbreiden naar de Zwarte Zee. Daar zijn de enige 'warmwaterhavens' die de Russen het hele jaar door kunnen gebruiken. De schending van de Oekraïense soevereiniteit leidde tot speculaties over de gevolgen. Zou er honderd jaar na de Eerste Wereldoorlog een Derde Wereldoorlog volgen? Of zou er een nieuwe Koude Oorlog volgen? Met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1989 was immers een einde gekomen aan een supermacht en aan het machtsevenwicht tussen twee ideologische blokken in de wereld. De nieuwe wereldorde na de val van de Sovjet-Unie was zich nog aan het ontwikkelen en leek nu onvoorspelbaarder dan ooit. Hoe is deze situatie ontstaan? Was Rusland terug als wereldmacht? Was Rusland van plan om verder Europa in te trekken? Voor een antwoord moeten we terug naar 1989.

De Sovjet-Unie valt uiteen

Het einde van de Sovjet-Unie betekende niet alleen de val van het communisme. Verschillende volkeren, die tot dan deel hadden uitgemaakt van de Sovjet-Unie, verklaarden zich onafhankelijk en maakten zich los van Rusland. Nieuwe staten in Europa: Estland, Letland, Litouwen, Wit-Rusland en Oekraïne keken steeds vaker naar het westen. Zij wilden aansluiten bij de landen met een vrijemarkteconomie en democratie. In het zuiden probeerden de Russen afscheidingen door oorlog te voorkomen, bijvoorbeeld in Tsjetsjenië.

BRON 10 De stad Grozny in 2009, de hoofdstad van Tsjetsjenië is totaal vernield door Russische bombardementen en aanvallen met tanks, maar desondanks gaat het leven door.

De vrijheidsoorlogen van Tsjetsjenië

De val van de Russische macht werd midden jaren negentig gesymboliseerd door president Boris Jeltsin. Onder deze president, die in het openbaar wat té vaak dronken verscheen, werd de strijd tegen het kleine Tsjetsjenië een nederlaag. Omdat de regio weigerde om deel te worden van de Russische federatie voerden de Russen tweemaal een oorlog.
Tegen het grote Russische leger hadden de Tsjetsjenen geen kans. Ze zochten hun toevlucht tot guerrillatactieken. Om het moraal van het leger en de Russische publiek te breken, werden Russische burgers ontvoerd en vermoord. De van oorsprong Russische bevolkingsgroep was veelal tijdens het communistische regime naar grensgebieden als Tsjetsjenië gestuurd. Toen hoopte de regering zo de greep op die grensgebieden te versterken. Nu werden ze een speelbal in de oorlog.
De Russen leden grote verliezen, maar ook aan de zijde van de Tsjetsjenen waren veel slachtoffers te betreuren. De schade in de regio was enorm. De inzet van de grote Russische legermacht kon de totale afscheiding van Tsjetsjenië voorkomen.

BRON 11

Russische vluchtelingen

De journaliste Anna Politkovskaja schreef in 1999:
De laatste paar weken is er iets nieuws aan de gang. In de vluchtelingenkampen zie je ineens veel Russische burgers. Mochten er lezers zijn die veel belang hechten aan iemands nationaliteit en die oude mensen en kinderen indelen op grond van de vorm van hun neus en de kleur van hun haar, dan kan ik die meedelen dat de laatste tijd veel Russen Tsjetsjenië hebben verlaten. Meestal erg arme mensen. Als je ze vraagt waarom ze tot midden november in Tsjetsjenië zijn gebleven, dan zeggen ze dat ze echt geloofden dat woonwijken niet gebombardeerd zouden worden, dat 'het leger alles wist' (d.w.z. waar de strijders zitten). Maar de bommen begonnen toch te vallen en zij moesten weg.

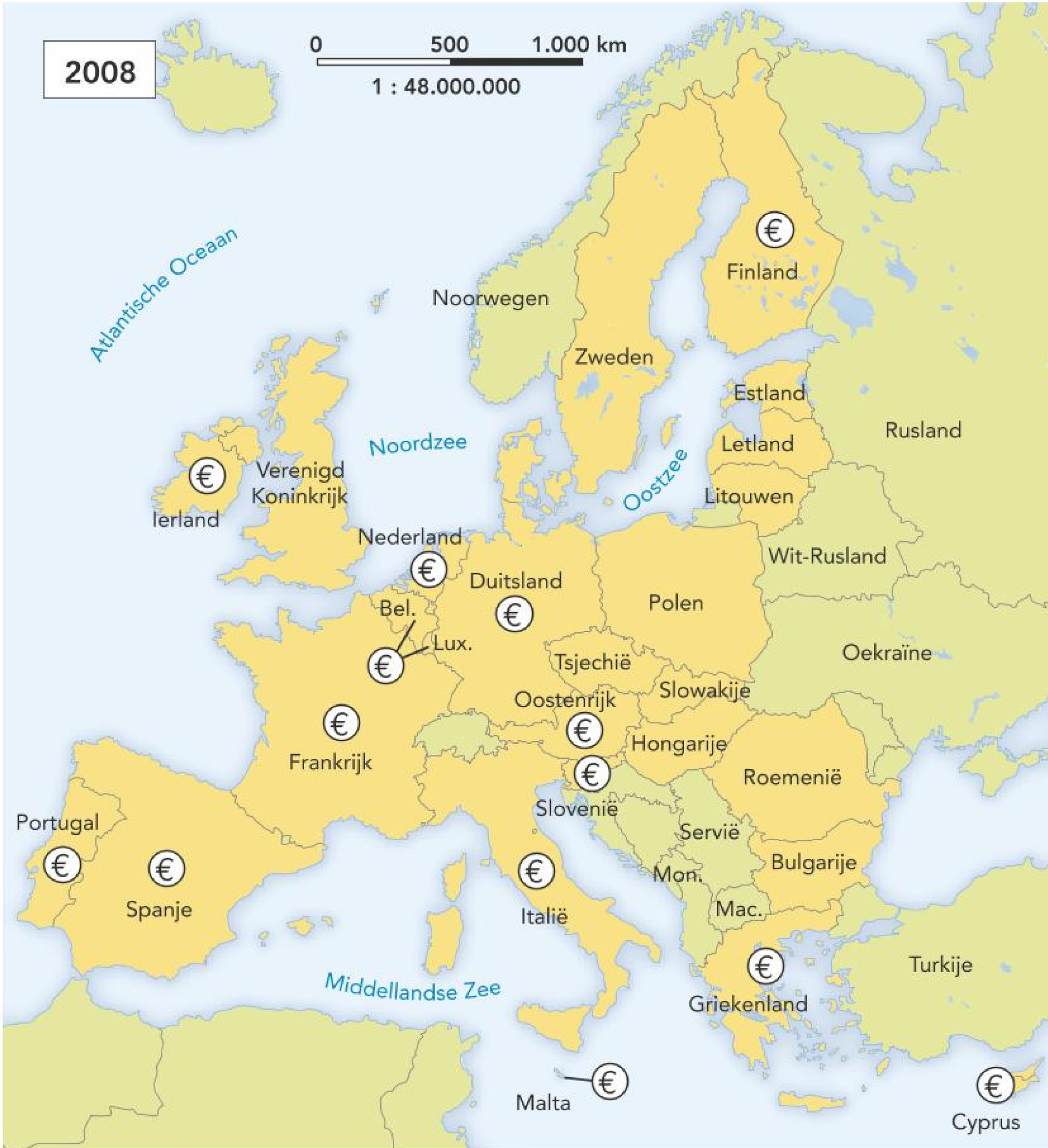
In: M. Krielaars, H. Driessen, Ooggetuigen van de Russische geschiedenis, 2007.

Oost-Europa

De val van de Muur in 1989 en het officiële einde van de Sovjet-Unie in 1991 leidden ertoe dat de communistische regimes in het Oostblok een voor een vielen. Tijdens vrije verkiezingen leden de communisten in de nieuwe, vrije staten nederlagen. De democratisch gekozen regeringen moesten echter wel een nieuwe politieke koers vinden. Dat ging niet gemakkelijk. De landen hadden gedurende de twintigste eeuw geen democratische traditie opgebouwd en de economieën waren naar communistisch model georganiseerd. Toen in 1991 een einde kwam aan de communistische overheersing, zorgde dat voor een opleving van nationalisme. Dat had over het algemeen niet zulke extreem gewelddadige gevolgen als in Tsjetsjenië, behalve in het geval van Joegoslavië.

BRON 12 Links Europa voor 1989, met een duidelijke scheiding tussen oost en west (de dikke rode lijn). Rechts Europa in 2008. Niet alleen is het IJzeren Gordijn verdwenen, de grenzen van landen in het oosten zijn als gevolg van de val van de Sovjet-Unie sterk veranderd.

IJzeren Gordijn — lid van Europese Unie — € lid van Eurozone

Joegoslavië valt uiteen

Joegoslavië was een **federatie**, een verbond van staten, zoals de Verenigde Staten van Amerika. Toen de macht van de communistische regering wegviel, scheidde een van deze staten, Slovenië, zich af. Schoorvoetend en na enkele korte gevechten werd de afscheiding geaccepteerd. Toen ook Kroatië en Bosnië zich wilden afscheiden, kwam Servië in actie. Servië wilde een groot Joegoslavië onder Servische leiding behouden. De verschillende staten en volken van het voormalige Joegoslavië bleven tussen 1991 en 1999 met elkaar in oorlog. In Nederland werd het conflict met name bekend door 'het drama Srebrenica'. Dit stadje vormde een zogenaamd veilige zone in het uiterste oosten van Bosnië-Herzegovina, dat door Nederlandse VN-soldaten beveiligd werd. Toch werden daar in 1995 achtduizend moslimmannen afgeslacht door Servische nationalisten. Het was een zwarte pagina in de geschiedenis van een reeks oorlogen vol **etnische zuiveringen**.

BRON 13 Bosnische Moslims vluchten in 1995 uit Potocari, twee dagen nadat de 'veilige enclave' Srebrenica was gevallen. Op de achtergrond zie je 'blauwhelmen', soldaten die in opdracht van de Verenigde Naties ingezet worden om vrede te stichten en bewaken.

BRON 14

Het drama Srebrenica

Veel doodgeschoten moslims werden niet eens begraven. Toen [de journalisten] Bart Rijs en Frank Westerman bijna een jaar na dato, in mei 1996, het gebied bezochten, troffen ze op een helling bij het verwoeste moslimdorp Islamovici zeker vijftig skeletten aan, 'als monsterlijke marionetten', nog in hun dagelijkse kleren. De spullen van de mannen en jongens lagen verspreid over het veld: 'een rugzakje van aan elkaar genaaide meelzakken, een plastic waterkruik, een lege portefeuille, een schoolschrift met aantekeningen over huishoudkunde, een stapeltje aan elkaar geplakte kleuren foto's, een identiteitskaart met het nummer BH04439001 op naam van Nermin Husejnovic, geboren op 9 juni 1971, Srebrenica'.

Uit: Geert Mak, In Europa. Een reis door de twintigste eeuw, 2004.

West Europa

In West-Europa was in de jaren negentig de Europese eenwording in een stroomversnelling beland. Na de Tweede Wereldoorlog werden samenwerkingsverbanden opgericht om de wederzijdse afhankelijkheid te vergroten en de banden op het vasteland weer aan te halen. De eerste grote stappen waren economisch. Frankrijk, Duitsland en Italië gingen met de Benelux op economisch gebied samenwerken. Intussen is de samenwerking allang niet meer alleen economisch. Er kwam vrij verkeer van personen en goederen binnen de grenzen van de lidstaten. Daarvoor was er steeds meer politieke samenwerking nodig, onder andere op het gebied van veiligheid en justitie. In 1992 is de gemeenschap omgedoopt tot Europese Unie. Steeds meer kwesties zijn in de loop der jaren door 'Brussel', de zetel van het Europese bestuur, opgepakt. De Europese Unie is daardoor een reële politieke macht geworden.
Door de successen van de EU richtten in de jaren negentig (na de val van het communisme) de Oost-Europese landen hun blik op West-Europa. Ze stonden te trappelen om zich bij de Europese Unie aan te sluiten vanwege de verschillende voordelen die het lidmaatschap bood. De Oost-Europeanen hoopten hulp te krijgen bij het opbouwen van een democratische traditie. Van de EU zouden ze tevens financiële steun ontvangen om hun economieën en infrastructuur te moderniseren. Het vrije verkeer van goederen zou kunnen bijdragen aan een winstgevende handel. En arme Oost-Europeanen konden werk zoeken in West-Europa met haar hoge lonen. Het lidmaatschap van de NAVO ten slotte zagen zij als een beveiliging tegen Rusland, dat hen decennialang had onderdrukt.

BRON 15

Ontwikkeling van de Europese Unie (EU)

1948	Oprichting van de Benelux.
1950	Oprichting van de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS).
1956	Oprichting van de Europese Economische gemeenschap (EEG).
1990	Verdrag van Schengen voor vrij verkeer van personen in de EEG.
1992	Verdrag van Maastricht: instelling van de Europese Unie (EU).
2001	Introductie van één munt (euro) in 19 lidstaten (de eurozone).
2004	Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Estland, Letland, Litouwen, Malta en Cyprus treden toe tot de EU, waardoor deze groeit naar 25 lidstaten.

Naar: Pim den Boer, Europa. De geschiedenis van een idee, 2003.

BRON 16 Demonstranten op het Maidan (plein) in Kiev, de hoofdstad van Oekraïne, houden een pro-Europese betoging in 2013. Op de voorgrond is de vlag van de EU te zien. Een deel van Oekraïne hoopt op toenadering tot de EU. Het land ligt binnen twee invloedssferen. De huidige regering weigert de uitgestoken hand van de Russen. Aan de andere kant voldoet het land niet aan de eisen voor toetreding tot de EU. Zo wordt het land verscheurd door zijn grensligging tussen twee invloedssferen.

Nieuwe glorie voor Rusland

Steeds meer voormalige communistische Oost-Europese landen vonden aansluiting bij de Europese Unie. In het Westen zagen de politici dit als een overwinning van de democratie en het kapitalisme. Een aantal landen werd zelfs opgenomen in de NAVO. Voor die landen en ook voor het Westen was dat een soort verzekering tegen een eventuele nieuwe machtsontplooiing van Rusland.
De Russische president Vladimir Poetin, die sinds 1999 aan de macht is, beschouwt de uitbreiding van de EU en de NAVO naar het oosten juist als een vernedering en een bedreiging. Hij probeerde het prestige en de macht van Rusland te herstellen. Om de machtspositie van Rusland te versterken ging Poetin op zoek naar bondgenoten, om een 'Euraziatisch blok' te vormen als een tegenwicht tegen het Westen. Hiervoor zocht hij landen die historische, sociale en religieuze banden met Rusland hadden. Zij zouden volgens Poetin een barrière vormen tegen het Westen, dat bezig was zijn ideologie te verspreiden. Oekraïne was de perfecte kandidaat voor Poetin. In de oostelijke gebieden van de Oekraïne en op de Krim wonen grote groepen Russen en zijn veel mensen lid van de Russisch-orthodoxe kerk.

Maar Oekraïne koos ervoor om de banden met de EU aan te halen. De daaropvolgende bezetting van de Krim was volgens Poetin slechts de terugkeer naar de vroegere situatie toen de Krim bij Rusland hoorde. De oorlog die vervolgens in de oostelijke gebieden van Oekraïne uitbrak, was een poging om Russen daar te verenigen met het moederland. Tijdens die oorlog werd een Maleisisch vliegtuig neergeschoten. De dood van bijna driehonderd inzittenden, onder wie vele Nederlanders, vergrootte de anti-Poetin gevoelens in het westen.

BRON 17

MH17 en Poetin
De wereld – althans een groot deel van het Westen – keerde zich na vlucht MH17 definitief tegen Poetin. 'Poetins raket' kopte de Britse sensatiekrant *The Sun* en zelfs meer bedaagde nieuwsmedia achtten hem onmiskenbaar verantwoordelijk. Zonder Poetin geen annexatie van de Krim, geen oorlog in het oosten van Oekraïne, geen vliegtuigbrokstukken tussen de korenvelden. Hij had de verantwoordelijken voor de moord op 298 mensen kunnen opsporen en kunnen overdragen aan justitie. Dat kon hij echter niet doen zonder andere tekortkomingen van zijn presidentschap te erkennen, de andere sensationele misdaden die begaan waren, zonder de corruptie toe te geven die het gevolg was van zijn systeem van loyaliteit. Poetin had zichzelf tot het symbool gemaakt van het herrezen Rusland en dat symbool moest overeind gehouden worden, zonder tekortkomingen te erkennen. Alleen in de cultus van de macht kan een leider onscheidbaar zijn van de staat. 'Je hebt Poetin en je hebt Rusland', stelde Vjatsjeslav Volodin in 2014. 'Geen Poetin – geen Rusland'.

Naar: Steven Lee Meyers, De nieuwe tsaar. De opkomst en heerschappij van Vladimir Poetin, 2016.

De EU reageerde met een gedeeltelijke handelsboycot tegen Rusland. Maar niet alle lidstaten zijn daarin even consequent. Poetin kon niet achterblijven en nam maatregelen tegen de invoer van producten uit de EU. Terwijl de val van het communisme in 1989-1991 de verwachting wekte van één wereld waarin tussen alle landen vrijelijk handel kon worden gedreven, liet het conflict in Oekraïne zien dat tweedracht snel gezaaid is. Niet alleen tussen Rusland en de EU, maar ook tussen de EU-lidstaten onderling.

10 3 Van dictatuur naar democratie?

DEELVRAAG
3 **Strijdt men in de ex-koloniën om de macht of om het paradijs?**

BRON 18 Het lichaam van een jonge Tunesische man die zich in 2013 vanuit wanhoop in brand had gestoken om aandacht te vragen voor zijn situatie.

Waarom landen arm of rijk zijn

In 2011 brak de **Arabische Lente** uit. Een jonge fruitboer in het Noord-Afrikaanse Tunesië stak zichzelf in brand omdat hij niet meer voor zijn familie kon zorgen. Dagelijks had hij te maken gehad met corruptie van agenten, die zijn fruit in beslag namen. Op zijn dood volgden massale protesten, waardoor de president van Tunesië moest vluchten. De protesten sloegen over naar andere landen: Libië, Algerije en Egypte. Op het Tahrirplein in Caïro, de hoofdstad van Egypte, kwamen na oproepen op Twitter vele demonstranten bijeen. Ze eisten politieke veranderingen en een einde aan corruptie en ongelijkheid. Onderzoekers hadden vaak geschreven dat de armoede in Egypte te wijten was aan het klimaat, de werkhouding of omdat de leiders dom waren. Maar de wetenschappers Acemoglu en Robinson en met hen de demonstranten kwamen tot een heel andere conclusie: het land is arm omdat een kleine elite het land zo heeft ingericht dat zij ervan profiteren ten koste van de massa. Corruptie en **nepotisme** – het toeschuiven van functies, banen en opdrachten naar familie of vrienden – zijn belangrijke oorzaken van de armoede.

BRON 19 Demonstraties op het Tahrirplein in Caïro in 2011. Vrouwen in niqab protesteren tegen het bewind van Hosni Moebarak.

BRON 20

Zonen grijpen de wereldmacht
Wanneer landen langere tijd een geboorteoverschot hebben, zodat dertig procent van de bevolking mannelijk is, tussen de 15-29 jaar is en goed gevoed en opgeleid is, dan spreekt men van de *youth bulge* (jeugd uitstulping in een bevolkingspiramide). 'Als één vader drie of vier zonen heeft, zorgt dat al voor veel spanningen binnen het gezin. Belangrijker zijn de gevolgen echter wanneer de zonen volwassen worden en een eigen bestaan moeten opbouwen. Eén op de drie, misschien één op de twee, lukt dat. De overtolligen bewandelen zowat altijd een van de volgende zes wegen. De eerste weg is emigratie. De tweede is criminaliteit. De derde uitweg is een staatsgreep. Dit is vooral een optie voor jonge mannen die een loopbaan in het leger ambiëren, maar in hun ambities worden belemmerd door ouderen die de hoge posten bezetten. De vierde is burgeroorlog of revolutie. De vijfde weg is het aanzetten tot volkerenmoord of verdrijving van minderheden om de zo vrijkomende functies in handen te krijgen. En de zesde weg, ten slotte, is gewelddadige kolonisatie om de ambities elders waar te kunnen maken'.

Naar: Gunnar Heinsohn, Zonen grijpen de wereldmacht. Terrorisme demografisch verklaard, 2003.

BRON 21 Leiders tijdens een Afrikaans-Arabische top. Vooraan in het midden zie je de charismatische en excentrieke Libische leider Moammar Khadaffi. Links van hem staat Ali Abdullah Saleh, president van Jemen. Helemaal links staat Zine El Abidine Ben Ali, president van Tunesië. Rechts staat Hosni Moebarak, president van Egypte. Al deze leiders zitten inmiddels niet meer op hun plek. Moebarak is gearresteerd, Saleh en Ben Ali hebben moeten vluchten en Khadaffi is vermoord tijdens de Arabische Lente.

Dictators en verdeeldheid

De grenzen van de landen in Afrika en het Midden-Oosten waren kaarsrecht getekend tijdens de Conferentie van Berlijn 1884-1885 of tijdens de afspraken tussen Groot-Brittannië en Frankrijk tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Op de tekentafels waren etnische en religieuze lappendekens gecreëerd. De ex-koloniën begonnen vol goede bedoelingen een democratisch bestuur naar Frans of Brits model. Maar het resultaat is teleurstellend. Van de circa vijftig Afrikaanse staten had eind jaren tachtig de meerderheid een eenpartijstelsel. Van de honderdvijftig verschillende leiders die na de Tweede Wereldoorlog aan de macht waren geweest hebben slechts zes hun macht vrijwillig afgestaan. Dictators verzamelden een kliek om zich heen die de macht in stand hield. Ze controleerden met een netwerk van trouwe sympathisanten het leger, de politie en de pers. Het Westen had de dictaturen oogluikend getolereerd of zelfs gesteund, omdat ze bang waren dat communisten de macht over zouden nemen als een dictator zou wegvallen. Na de val van de Sovjet-Unie in 1989 lette het Westen echter meer op democratie en mensenrechten en trokken ze die steun soms in. Het volk keerde zich steeds vaker openlijk tegen corruptie, onderdrukking en slechte levensomstandigheden. In de jaren negentig viel dan ook menig dictatuur. Maar de oppositie werd vaak weer geleid door lieden die zelf een dictatuur wilden neerzetten, gesteund door hun stam of geloofsgroep. De dictators Mugabe en de gevallen Moebarak en Hoessein leren ons veel over macht en verdeeldheid.

Mugabe: 'Ik heb een graad in geweld'

In 1980 kwam Robert Mugabe aan de macht in Zimbabwe nadat hij meer dan tien jaar gevangen had gezeten onder koloniaal bewind. Zijn toon leek verzoenend, maar dat zou snel veranderen. Mugabe maakte van Zimbabwe een eenpartijstaat waarin hij alle hoge functies bekleedde. Door het gedwongen vertrek van veel blanken verslechterde de economie enorm. Door zijn beleid was meer dan vijftig procent van de Zimbabwanen werkloos. Er was een grote geldontwaarding en voedsel was schaars. Dit leidde rond het jaar 2000 tot schrijnende taferelen waarin bijna zeven miljoen mensen aan hongersnood leden. Omdat er weerstand was tegen Mugabes bewind, gebruikte hij de honger als politiek wapen. Als mensen op hem zouden stemmen, dan zouden ze daarvoor in ruil mais krijgen. Met deze beloften en met grof geweld won Mugabe ook deze verkiezingen weer. In 2006 gloorde hoop voor Zimbabwe toen werd ontdekt dat er veel diamanten in de grond zaten. Het diamantveld trok veel gelukzoekers. Mugabe en zijn kliek zetten een bedrijf op. Om meer controle over het gebied te krijgen werden soldaten en helikopters ingezet die diamantzoekers zonder pardon neermaaiden. Mugabe en zijn elite hebben zich er flink mee kunnen verrijken.

Moebarak

Egypte was de bakermat van een sterke fundamentalistische stroming die tot in de jaren negentig aanslagen pleegde, met als doel het islamitische geloof een belangrijkere rol te laten spelen in het dagelijks leven. In 1981 werd de Egyptische president Anwar Sadat door die **moslimfundamentalisten** vermoord, omdat hij toenadering had gezocht tot Israël. Zijn opvolger, Hosni Moebarak, deed er alles aan om de fundamentalisten te bestrijden en verloor daarbij de rechten van de gewone mens uit het oog. Hoewel Egypte een democratie was, was er geen mogelijkheid om op een andere partij dan Moebaraks Nationaal Democratische Partij te stemmen. Het Westen kneep een oogje dicht als het ging om mensenrechten en democratie. Moebarak was een bondgenoot in de strijd tegen fundamentalisme. Het volk besloot in 2011 echter anders en kwam massaal in opstand tegen de corruptie en sociale ongelijkheid in het land. Toen Moebarak gearresteerd werd had hij volgens schattingen een vermogen van minimaal 2 miljard dollar opgebouwd.

'Eerst hadden we één dictator, nu honderden'

Kadom al-Jabouri was uitzinnig van vreugde toen de Amerikanen in 2003 Bagdad binnenreden en de Irakese dictator Sadam Hoessein verdreven. Sadam Hoessein werd ervan beschuldigd het terrorisme te steunen en aan een atoombom te werken. De soldaten stonden op het plein bij een enorm beeld van Saddam Hoessein. Kadom greep een grote slaghamer en begon op de sokkel in te slaan. Toen het beeld uiteindelijk met hulp van een tank omverviel, begonnen Irakezen met hun schoenen op het beeld in te slaan, als teken van verachting voor de persoon. De val van het beeld, symboliseerde het einde van de oorlog.
Niets was minder waar. Tien jaar later vertelde Kadom aan de pers dat de situatie in Irak nu misschien wel erger was dan onder het bewind van Saddam.
Saddam Hoessein had in 1979 de macht in Irak gegrepen. Irak was sterk verdeeld, met een grote groep **soennieten** en een grote groep **sjiieten**. De clan van Saddam was soennitisch, vandaar dat soennieten de beste banen in het bestuur en het leger kregen.
Terwijl Saddam paleizen bouwde en het land vol zette met standbeelden van zichzelf, leefden delen van het volk in bittere armoede. Saddam regeerde het land met ijzeren vuist: er was geen recht, maar wel betrekkelijke rust.
De Amerikanen wilden na hun komst in 2003 de erfenis van Saddam uitwissen en een democratie vestigen. Het land verviel echter al snel in chaos. De getrouwen van Saddam waren uit het bestuur en het leger verwijderd. Niet alleen was er nu een onervaren bestuur, er was bovendien een grote groep goed opgeleide, militair getrainde, maar ontevreden mannen, die hun toekomst somber inzagen. Ze hadden dit aan de Amerikanen te wijten, vonden ze. Door het hele land werden bomaanslagen gepleegd. De Amerikanen hebben er geen grip op gekregen. Het Amerikaanse leger is weer weg uit Irak, maar liet een nare erfenis achter. De dictator is verdwenen, maar daarvoor in de plaats is er nu een bestuurlijke chaos en zijn er nog steeds bomaanslagen. Een aantal van de ontevredenen sloot zich aan bij de terreurorganisatie **Al-Qaida**.

BRON 22

Persoonlijkheidscultus

Samenlevingen en politieke systemen in het Midden-Oosten zijn voortgekomen uit een stammensysteem en het personalisme [waarderen van persoonlijke kwaliteiten] dat van diepe en langdurige invloed is geweest in de familie en de clan. De leider in het Midden-Oosten leidde door zijn deugd en door persoonlijke relaties met zijn volgers. Formele organisaties en regeringen hebben hier zelden tussen kunnen komen. Het echte besturen en nemen van politieke beslissingen bleef plaatsvinden binnen de persoonlijke netwerken.

Vrij naar: James A. Bill en Robert Springborg in: Deborah J. Gerner & Jillian Schwedler, Understanding The Contemporary Middle East, 2004.

BRON 23 Kadom al-Jabouri, eigenaar van een winkel in motoronderdelen met in zijn handen een poster waarop hijzelf de hoofdrol speelt. Hij slaat stukken beton van de sokkel waarop een groot beeld van de dictator Saddam Hoessein staat. De Amerikaanse inval in 2003 leidde tot veel vernielingen en plunderingen van de vele paleizen van Saddam en zijn familie.

10 4 Jihad versus McWorld

DEELVRAAG
4 **Waarom leidde moslimfundamentalisme tot antiwesters geweld?**

BRON 24 Said Qutb, een van de belangrijkste islamitische hervormers van de twintigste eeuw. Hij werd ervan beschuldigd een plan te smeden om de Egyptische regering omver te werpen. In 1966 kreeg hij hiervoor de doodstraf.

Said Qutb in de Verenigde Staten

In 1948 ondernam Said Qutb de reis van Egypte naar New York om de Engelse taal te bestuderen. Al snel kreeg hij een afkeer van de stad en van de Verenigde Staten. Hij vond dat de mensen te veel bezig waren met geld, filmsterren of materiële zaken als auto's. Zijn verbazing over de beoefening van godsdienst steeg naar grote hoogten toen hij naar een dansfeest in een kerk ging. De dominee deed zijn best om de kerk te versieren en draaide nummers die zijn gemeente op uitdagende wijze lieten dansen. Hij legde zijn ervaringen vast in zijn essay *Het Amerika dat ik heb gezien*. Qutb schrijft daar: 'Ik vrees dat er geen evenwicht bestaat tussen de materiële grootheid van de Verenigde Staten van Amerika en de deugden van de bevolking'. Volgens hem waren de Verenigde Staten vervallen in de ***jahiliyya***, een periode van duisternis, onwetendheid en ongeloof. Het erge volgens Qutb was, dat niet alleen hier, maar ook in landen die zichzelf als islamitisch presenteerden, westerse normen en waarden voet aan de grond hadden gekregen. Hiermee doelde hij met name op de regering in Egypte onder leiding van de moderne, populaire Nasser. Hij besloot bij zijn terugkeer iets aan deze verloedering van de islamitische samenleving te doen.

BRON 25

Materiële begeerte
De westerlingen zijn het beeld van de hemel kwijtgeraakt, de zuivere ziel wordt niet geraakt door hebzucht en begeerte. Communisme houdt zich alleen met fysieke behoeften bezig. Het is gebaseerd op gelijkheid van hebzucht. Maar echte broederschap behoort toe aan het hart, en heeft geen materiële zaken nodig. Kapitalisme is ook begerig naar goederen, het had geen hart of ziel.
Naar: Muhammad Iqbal in 1932. In: S. Breecroft, Terroristen slaan toe. 11 september, 2005.

Moslimfundamentalisme

Om tegen het materialisme van het Westen te strijden, sloot Qutb zich aan bij de **Moslim Broederschap**. Deze beweging was opgericht in 1928 om de verspreiding van westerse waarden tegen te gaan. De Moslim Broederschap bestond uit vrome moslims die de islam als basis wilden voor de samenleving. Zij waren **fundamentalisten**, mensen die vasthouden aan de basisprincipes van hun religie zonder compromissen te sluiten. De organisatie verzette zich tegen de westers gerichte regering van Nasser. Ze richtte liefdadigheidsinstellingen op om zo de islamitische waarden te verspreiden. In naam van de Moslim Broederschap schreef Qutb hoe ongeloof en onwetendheid hun klauwen in de Egyptische islamitische samenleving hadden kunnen zetten. Bij een groot deel van de arme Egyptenaren vond de Moslim Broederschap een gewillig oor: ze beloofde gelijkheid en de uitbanning van tirannie. De Moslim Broederschap werd echter al snel verboden en Qutb werd opgepakt. Hij weigerde afstand te nemen van zijn uitspraken over de regering. Qutb betoonde zich een ware fundamentalist, zoals de lijfspreuk van de beweging nu zegt: 'Allah is ons doel, de Koran is onze grondwet, de Profeet onze leider, strijd onze weg, en sterven voor Allah onze hoogste aspiratie.'
Ondanks de onderdrukking door de regering bleef de Moslim Broederschap jarenlang een stille, maar sterke kracht in Egypte. Maar in 2010 begon de Arabische Lente en spoedig kwam er ook in Egypte protest tegen de regering. Met de demonstraties tegen president Hosni Moebarak in 2011 verscheen de Moslim Broederschap ineens weer openlijk op het politieke toneel. De beweging deelde dekens en voedsel uit aan demonstranten. Moebarak werd afgezet en er volgden verkiezingen waaraan de Moslim Broederschap deelnam. Ze leverde in 2012 zelfs de president, Mohammed Nursi. Deze werd in 2013 echter alweer afgezet, vanwege grootschalige demonstraties om de economische situatie, die alsmaar verslechterde. Daarbij kwam dat de

BRON 26 Een foto in de krant *The Telegraph* met het onderschrift: 'voor islamitische extremisten zijn alle oorlogen "cultuuroorlogen".' Moslims in traditionele kledij protesteren met borden waarop staat: 'Islam zal de wereld overheersen'.

Moslim Broederschap steeds meer zijn islamitische stempel op Egypte drukte. Veel gematigde Egyptenaren ging dat te ver. Het leger greep de macht en de Moslim Broederschap werd tot terroristische organisatie bestempeld.

BRON 27

Fundamentalisme en religieus geweld
De meeste van de krantenkoppen 'zijn toegeschreven aan moslimterroristen wier vijandigheid naar het Westen, en naar de Verenigde Staten in het bijzonder, over het algemeen wordt toegeschreven aan fundamentalistische ideeën. Hoewel religieus geweld niet iets typisch islamitisch is – Joodse, Sikh en Hindoe extremisten zijn verantwoordelijk voor moordaanslagen op drie premiers – lijkt uit de islamitische wereld in deze tijd meer religieus geweld voort te komen.
Naar: Malise Ruthven, Fundamentalism, 2004.

Osama bin Laden en de jihad

Personen, goederen en ideeën vinden steeds makkelijker hun weg over de wereld. Zo raakte de westerse cultuur steeds meer verspreid over de wereld. Deze 'McWorld' is veel fundamentalisten en nationalisten een doorn in het oog: zij zien dit als een nieuwe vorm van imperialisme. De aanslag van '9/11' is een van de sprekendste voorbeelden van islamitisch terrorisme als reactie op die verwestering. Het brein achter de aanslag was een steenrijke Arabier: Osama bin Laden. Bin Laden was sterk beïnvloed door de geschriften van Qutb.

BRON 28

Osama bin Laden en occidentalisme
Het Westen, in de visie van de occidentalisten [mensen die het Westen als onmenselijk afschilderen], vereert het materiële. De westerse religie is het materiële, en het materiële staat gelijk aan het kwaad. Door de valse god van het materialisme te aanbidden verandert het Westen in het rijk van het kwaad dat het rijk van het goede infiltreert. Daarom riep Osama bin Laden in 1998 alle moslims op om een heilige oorlog te voeren tegen 'Satans Amerikaanse troepen en de bondgenoten van de duivel die met hen samenspannen'.
Naar: Ian Buruma en Avishai Margalit, Occidentalisme. Het westen in de ogen van zijn vijanden, 2004.

Osama bin Laden had in de jaren tachtig in Afghanistan gevochten tegen de Russen, die daar een communistisch regime steunden. In de islamitische wereld had hij daardoor veel aanzien gekregen. Voor Bin Laden was de aanwezigheid van Amerikaanse troepen in Saoedi-Arabië (vanwege de oorlog in Irak) beschamend. In het land waar

de heilige plekken Mekka en Medina liggen, waren vreemde, 'ongelovige' militairen aanwezig. Hij zag dit – evenals de steun van de Russen aan het communistische regime van Afghanistan – als een aanval op een islamitisch land en riep op tot een gewapende strijd, een ***jihad***, tegen Amerika. Het woord jihad wordt vaak gebruikt wanneer groeperingen in de naam van de Islam geweld gebruiken. Het woord heeft in de Koran (het heilige boek van de islam) echter verschillende betekenissen. Jihad betekent 'inspanning' of 'strijd'. Dat kan worden opgevat als de inspanningen van iemand om zo goed mogelijk te leven, om zichzelf en de samenleving te verbeteren. Deze opvatting om zelf als een voorbeeld te fungeren van een goed leven heet de 'grote jihad'. De mindere of 'kleine jihad', zoals deze door de profeet Mohammed is omschreven, gaat om de militaire strijd die gericht is op de verdediging en het behoud van de islamitische wereld. Bin Laden zette voor zijn jihad het terreurnetwerk Al-Qaida op (1988), dat wel de eerste wereldwijde terroristische organisatie wordt genoemd.

Na de aanslagen van '9/11' dook Bin Laden onder. Hoewel hij Amerika's *most wanted* was, wist hij 'nog ruim tien jaar uit handen van de Amerikanen te blijven. Voor de aanvallen van '9/11' waren hightech voorbereidingen nodig geweest. Kenmerkend voor jihadistische terreurbewegingen is dat ze handig gebruikmaken van moderne technologie en communicatiemiddelen, zoals Twitter. Om te kunnen verdwijnen, weerde Bin Laden simpelweg alle elektronische communicatiemiddelen uit zijn omgeving. Uiteindelijk kwam het Amerikaanse leger hem op het spoor door de mobiele telefoon van een van zijn boodschappers te traceren. Hij werd in 2011 opgespoord en doodgeschoten in een gebouwencomplex in Abbottabad, Pakistan. Waarschijnlijk wist de regering van Pakistan van de verblijfplaats van Bin Laden. Toch voelde dit land, dat de balans moet bewaren tussen de internationale politiek en de islamitische bevolking, zich in zijn hemd gezet. De regering van Pakistan wist namelijk niets af van de Amerikaanse aanwezigheid op haar grondgebied.

BRON 29 De Amerikaanse krantenkoppen van 8 mei 2011 drukken opluchting uit en haat tegen de man die verantwoordelijk was voor de moord op drieduizend Amerikanen. In deze kop staat vrij vertaald: 'Er is recht gedaan. Amerikaanse troepen doden Osama bin Laden'.

Verdieping bij 10.4

BRON 30 Het is 10 september 2015. Bij het Griekse plaatsje Idomeni smeken migranten en vluchtelingen de politie van Macedonië om ze door te laten. Ze zijn gestrand in Griekenland en hopen via Macedonië verder Europa in te trekken.

Hoop

Te voet, met busjes en met bootjes proberen ze naar Europa te komen. Sinds 2011 is de vluchtelingenstroom wereldwijd toegenomen. Volgens de UNHCR (*United Nations High Commissioner for Refugees*) liep het aantal vluchtelingen dat jaar op tot 42 miljoen mensen die gedwongen hun huis moesten verlaten. De meesten werden opgenomen door Pakistan en Iran. Sinds 2011 heeft Turkije al meer dan tweeëneenhalf miljoen vluchtelingen opgenomen, allemaal op zoek naar een kans om een leven op te bouwen. Tussen de vluchtelingen zitten grote verschillen. De een loopt facebookend op een dure mobiel en kon de vlucht gemakkelijk betalen. De ander heeft zich voor een duizend dollar kostende oversteek diep in de schulden moeten steken. Wat drijft deze mensen om zo ver van huis hun geluk te beproeven?

De Arabische winter

De Arabische Lente, die zo hoopvol werd gestart met de roep om democratie en het einde van corruptie is uitgelopen in een Arabische winter: burgeroorlogen. Syrië en Libië zijn zogenaamde ***failed states*** (mislukte staten) geworden.
In Syrië is president Assad met zijn regeringsleger verwikkeld geraakt in een burgeroorlog tegen verschillende oppositiegroepen. Een van de groepen is de **Islamitische Staat**, die delen van Syrië veroverd heeft. Door gevechten, bombardementen en moordpartijen is een groot deel van de bevolking op de vlucht geslagen. Aan het begin van 2016 waren zo'n zeven miljoen mensen binnen Syrië op drift geraakt. Daarnaast zijn er nog eens zo'n zes miljoen naar het buitenland gevlucht.

In Libië werd de charismatische leider Moammar Khadaffi gedood. In het machtsvacuüm dat ontstond sprongen verschillende groepen. Ze strijden voor een democratisch Libië of een streng islamitisch Libië. Uit beide landen komt wekelijks een gestage stroom politieke vluchtelingen.

BRON 31 Een overvolle boot met vluchtelingen op de Middellandse Zee, op weg naar Europa.

'Haves and havenots'

Hoewel Libië een uitvalsbasis is voor vluchtelingen, komen de meesten niet uit het land zelf. Onder de migranten zijn er veel die niet voor oorlog vluchten, maar hopen op een beter bestaan voor hunzelf, én voor hun familie. Ze komen uit andere delen van Afrika. Het zijn met name jonge mannen die huis en haard achter zich laten om een beter leven op te bouwen in het Europa dat ze van de verhalen en de televisie kennen. Ze steken zichzelf soms voor duizenden dollars in de schulden om de overtocht in overvolle en wankele bootjes te kunnen maken. Via Italië, Spanje of Griekenland proberen ze Europa binnen te komen. In Europa hopen ze werk te vinden dat genoeg betaalt om geld naar huis te sturen om hun familie te onderhouden. Velen halen het echter niet. Duizenden van deze economische vluchtelingen zijn omgekomen omdat de overvolle boten op de Middellandse Zee omslaan. Diegenen die worden gered of aan de grenzen worden tegengehouden, worden in kampen opgevangen. De beelden hiervan doen Europeanen aan het recente verleden denken en maken veel discussie los: hoe moet Europa met de migranten omgaan?

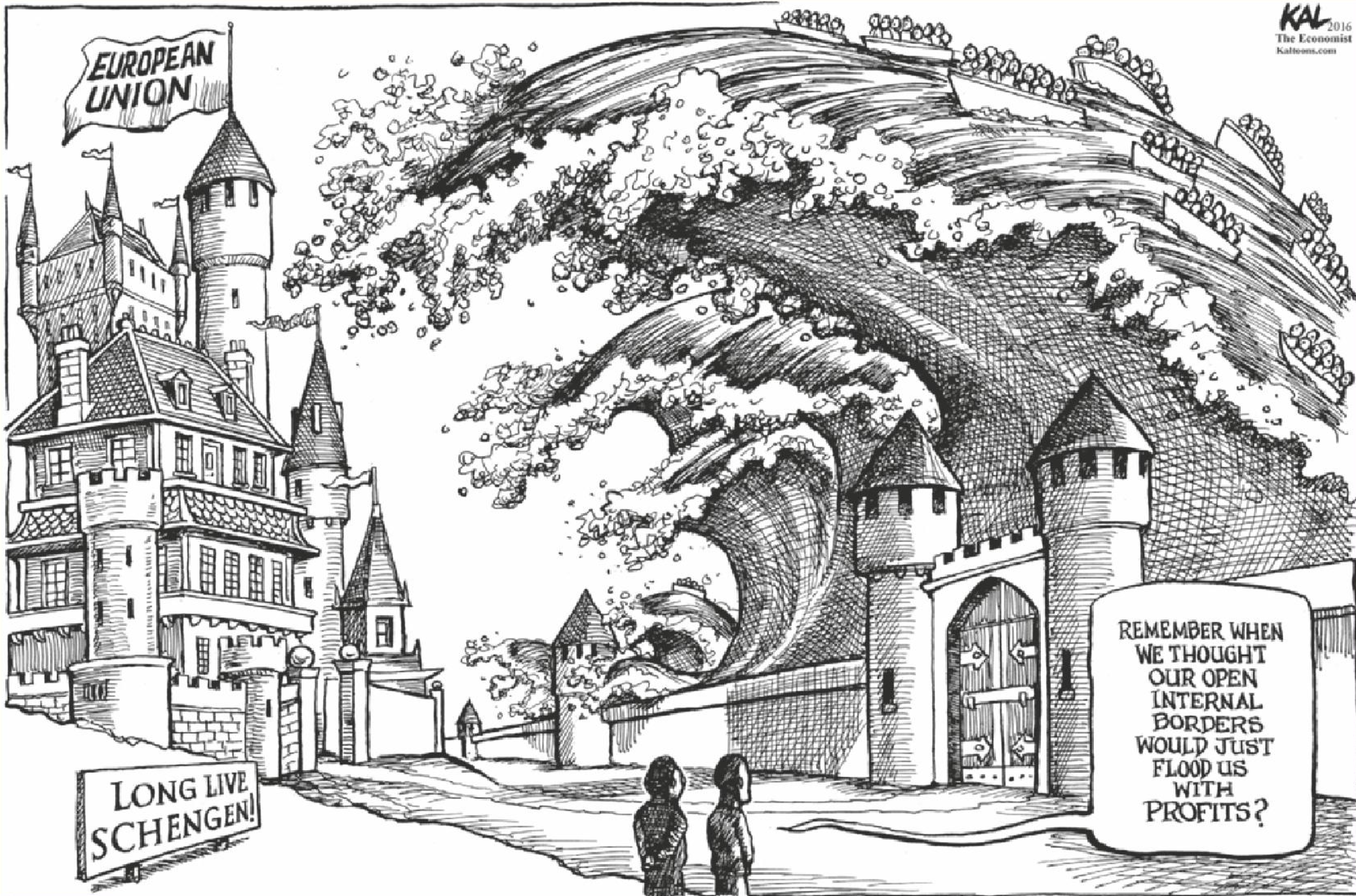
Welkomstmatten of hekken

Volgens de UNHCR zijn er in 2015 alleen al meer dan één miljoen mensen aangekomen in Europa. Dit heeft op het continent een flinke discussie losgemaakt: moeten we de

vluchtelingen verwelkomen en opnemen, of weigeren en terugsturen? Wat als er moslimfundamentalisten, terroristen onder hen zijn? En zullen moslims de westerse levenswijze aannemen? Angst voor ondermijning van de levenswijze, of het nu gaat om welvaart of om botsende culturele waarden zoals vrijheid van meningsuiting, lijkt de boventoon te voeren. Om de migrantenstroom in te dammen probeerde de EU afspraken te maken met buurlanden van Syrië: Europa zou mondjesmaat vluchtelingen opnemen, maar het gros zou moeten worden opgevangen in 'de regio'. In ruil daarvoor zou Europa miljarden in de opvangkampen investeren.

Vluchtelingenstromen vóór en na 1989

Conflicten in de twintigste eeuw hebben tot enorme migratiestromen geleid die de aantallen van het conflict in Syrië overstijgen. In 1943 waren door toedoen van Hitler en Stalin zo'n dertig miljoen mensen uit hun huizen verdreven: politieke gevangenen, arbeiders, mensen die voor oorlogsgeweld op de vlucht zijn geslagen.
Een van de voornaamste redenen, naast het oorlogsgeweld, lijkt wel etnische zuivering te zijn. Denk hierbij niet alleen aan de verschrikkelijke moord op miljoenen Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de Eerste Wereldoorlog in Europa en tijdens het dekolonisatieproces in Azië en Afrika heeft het trekken van nieuwe grenzen geleid tot gewelddadige conflicten: velen waren van mening dat de grenzen van het volk met de grenzen van de staat moesten samenvallen. Minderheden moesten de veiligheid van hun eigen etnische of geloofsgemeenschap opzoeken om te overleven.
Ook na 1989 hebben etnische zuiveringen voor migratiestromen gezorgd. Het uiteenvallen van Joegoslavië en de daarmee gepaard gaande oorlogen dreef miljoenen inwoners op de vlucht. De burgeroorlog tussen de etnische groepen Hutu's en Tutsi's in Rwanda (Afrika) leidde tot een massamoord op honderdduizenden, de schattingen lopen uiteen. Om dit lot te kunnen ontwijken vluchtten zowel Hutu's als Tutsi's naar omringende landen zoals Congo. In beide gevallen lukte het de internationale gemeenschap niet om daadkrachtig in te grijpen.

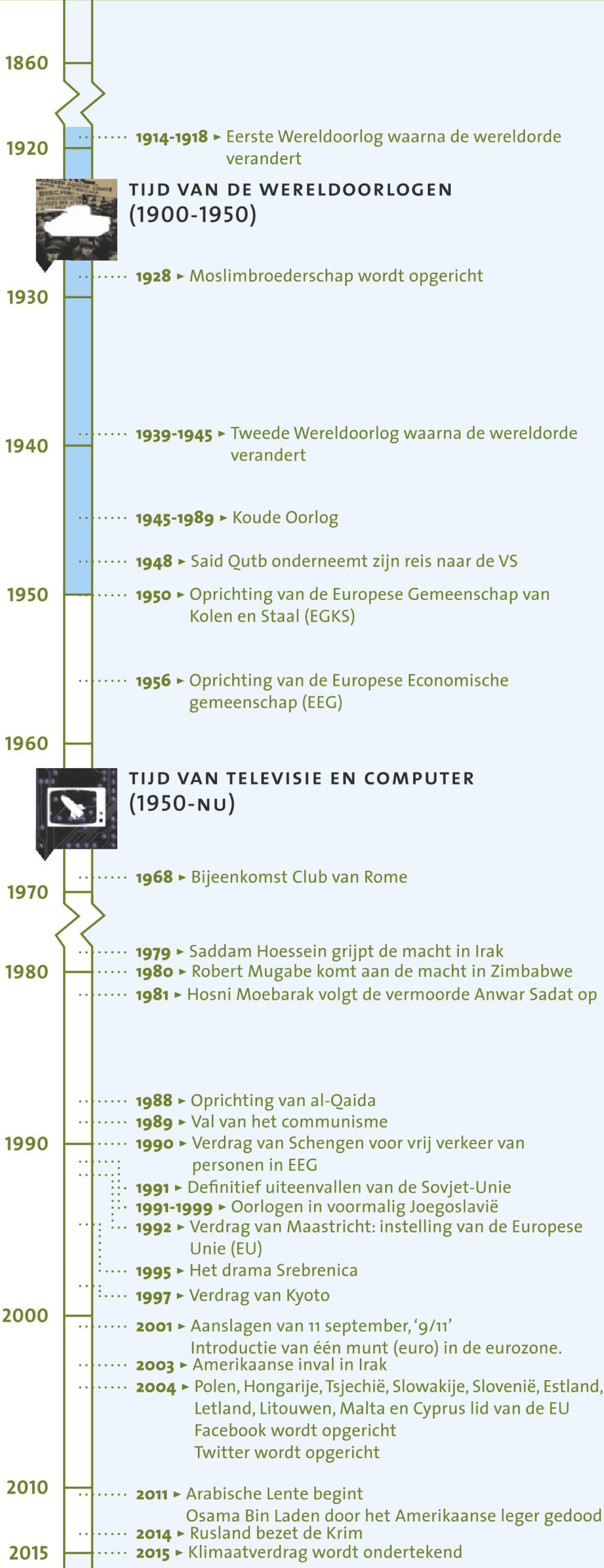
BRON 32 Europa afgebeeld als een ommuurd kasteel. Op het bord op de voorgrond staat: 'Lang leve Schengen', waarmee het verdrag wordt bedoeld dat vrij verkeer van personen en goederen in Europa toelaat. Een grote golf water stroomt over de kasteelmuren en draagt veel kleine bootjes vol vluchtelingen mee. Twee personen binnen de EU die dit observeren merken op 'Weet je nog toen we dachten dat onze interne open grenzen de sluizen van de winst open zouden zetten?'
Tekening van KAL, in: The Economist, 30 januari 2016.

10 5 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN
1. Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid.
2. De blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog.
3. Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig.

JE WEET
Hoe de verhoudingen in de wereld tussen 1989-2015 vorm hebben gekregen.
1. Hoe globalisering de verhoudingen tussen mensen en landen heeft beïnvloed.
2. Welke gevolgen het uiteenvallen van de Sovjet-Unie had voor Europa.
3. Of men in de ex-koloniën strijdt om de macht of om het paradijs.
4. Waarom moslimfundamentalisme leidde tot antiwesters geweld.

JE KUNT
- Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert).
- Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen.
- Je kunt oorzaak-gevolgrelaties onderscheiden.
- Je kunt verschillende oorzaken voor een fenomeen onderscheiden en daar gewicht aan toekennen.
- Je kunt bedoelde en onbedoelde gevolgen onderscheiden.

BEGRIPPEN

Al-Qaida
Terroristische organisatie opgericht door Osama Bin Laden in 1988. Het is een fundamentalistische organisatie, waarvan de naam 'de basis' betekent. Ze is verantwoordelijk voor de aanslagen van 11 september 2001 in de VS en vecht in Syrië en Irak voor een Islamitische Staat.

Arabische Lente
Golf van opstanden, protesten en revoluties in de Arabische wereld die begon in 2010.

Club van Rome
Groep wetenschappers die in 1972 een rapport uitbracht over de samenhang tussen de wereldproblemen zoals bevolkingsgroei, uitputting van de grondstoffen en milieuvervuiling.

etnische zuiveringen
Verdrijven of vermoorden van leden van een bevolkingsgroep in een bepaald gebied.

Europese Unie (EU)
Politiek en economisch samenwerkingsverband tussen 28 landen in Europa.

failed state
Staat waar de centrale overheid het gezag heeft verloren of zelfs niet meer bestaat. Voorbeelden van failed states (mislukte staten) na de Arabische Lente zijn Syrië en Libië.

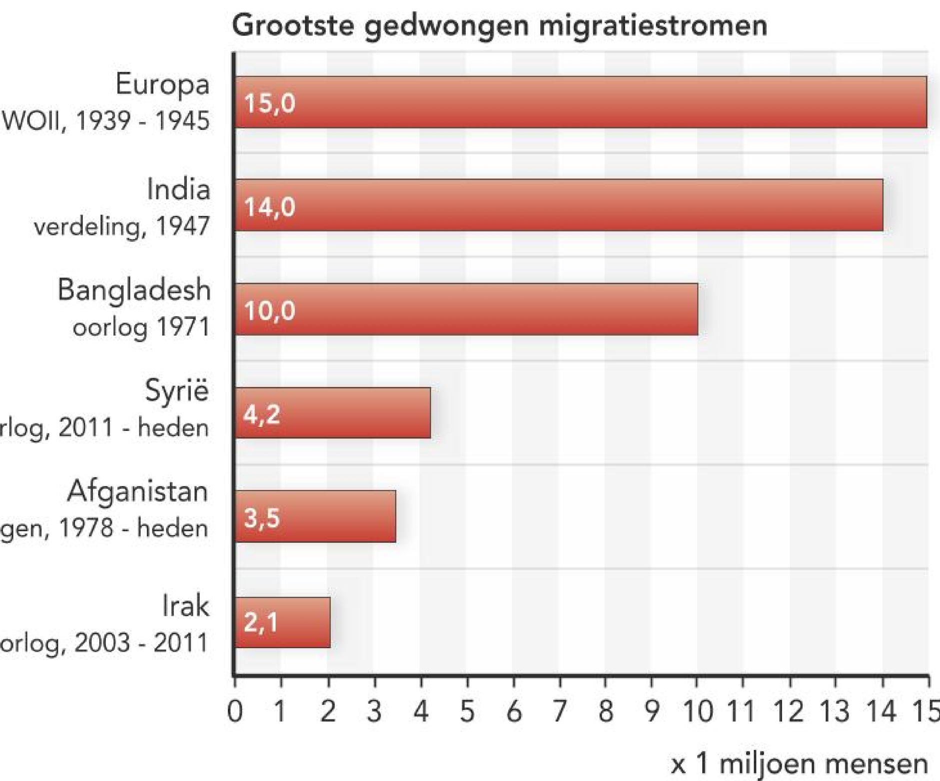
federatie
Een verbond van (redelijk) zelfstandige staten met een centrale, overkoepelende overheid, zoals de Verenigde Staten en de Russische Federatie.

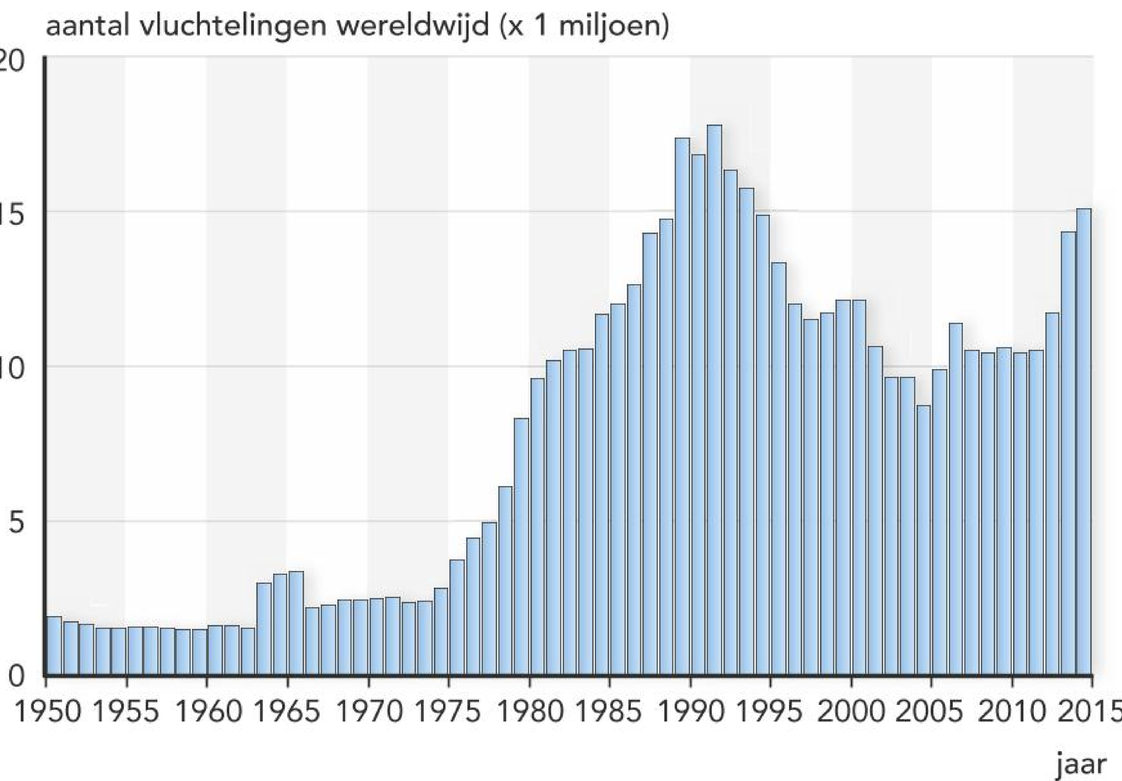
fundamentalisme , fundamentalisten
Zonder compromis vasthouden aan de basisbeginselen van een overtuiging, meestal religieus.

globalisering
Globalisering betekent dat er sterke economische, culturele en politieke, verbindingen zijn over de grenzen van staten heen.

Islamitische Staat
Soennitische strijders, gesteund door Al-Qaida, willen in Irak en Syrië een eigen staat stichten.

jahiliyya
Aanduiding voor de periode van vóór de Islam. Het betekent onwetendheid: men wist nog niet van de boodschap die via de profeet Mohammed is verkondigd. In de huidige tijd wordt de term door extremisten gebruikt om landen of situaties aan te duiden waar men niet volgens strenge regels van de Islam leeft.

BRON 33 De grootste gedwongen migratiestromen in de recente geschiedenis en de aantallen personen die op drift zijn geraakt. *The Economist, 28 mei 2016.*

jihad
Jihad betekent 'inspanning' of 'strijd'. Er wordt vaak onderscheid gemaakt tussen de grote en de kleine jihad. Met de grote jihad wordt de poging van een persoon bedoeld om zichzelf of de samenleving te verbeteren. Met de kleine jihad wordt de gewapende verdediging van het geloof bedoeld.

moslimfundamentalisten
Gelovige moslims die de islam, de teksten en de regels van hun geloof letterlijk interpreteren.

Moslim Broederschap
Conservatieve islamitische organisatie die in 1928 is opgericht tegen de westerse invloed in Egypte. De broederschap wordt vandaag de dag door veel landen als een terroristische organisatie beschouwd.

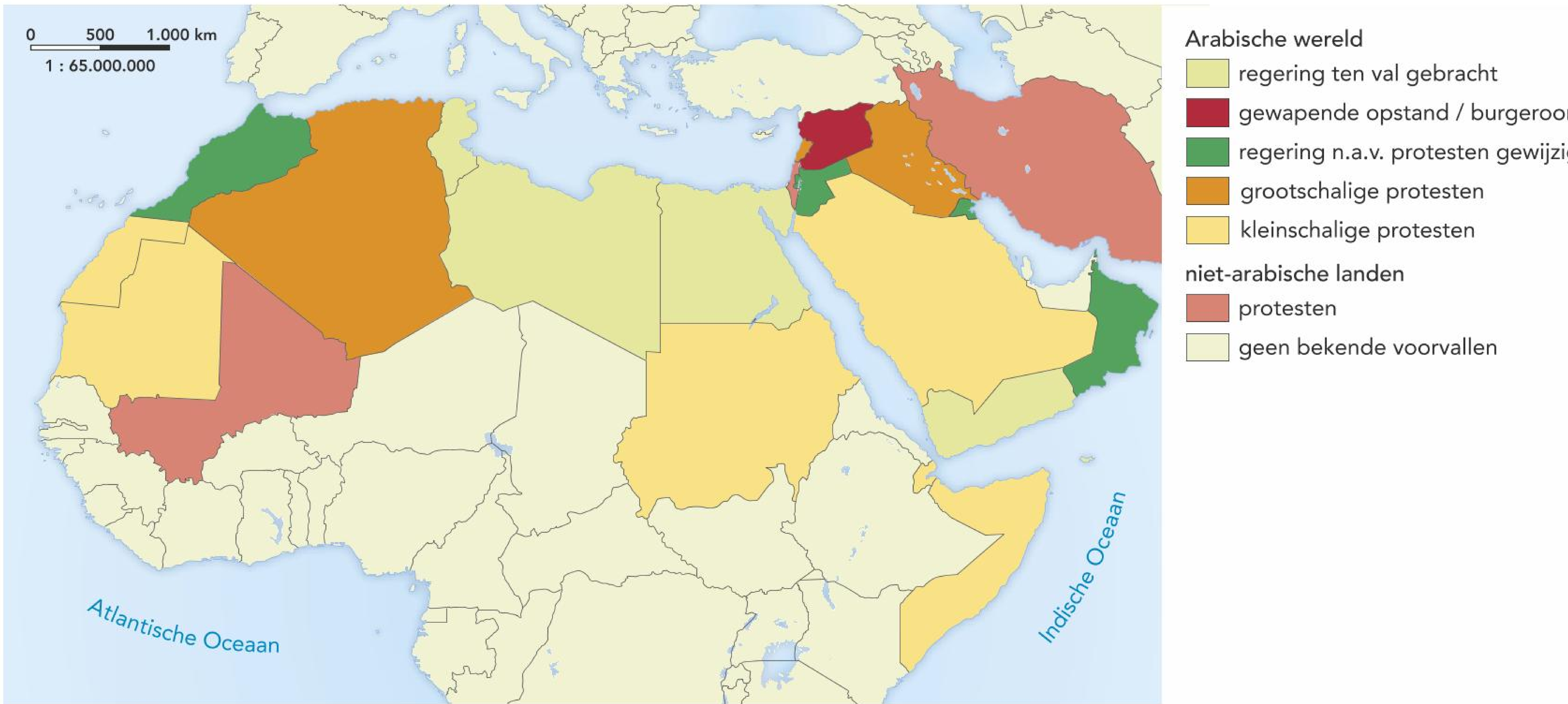
nepotisme
Geven van baantjes en belangrijke gunsten aan mensen die je kent (vriendjespolitiek).

sjiieten
Aanhangers van een van de grote stromingen binnen de islam. Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632, ontstonden het soennisme en het sjiisme. Sjiieten geloven dat de neef van Mohammed als opvolger werd aangewezen door Mohammed zelf. Na de splitsing met soennieten zijn de geloofsgebruiken uiteen gegroeid.

soennieten
Aanhangers van een van de grote stromingen binnen de islam. Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632, ontstonden het soennisme en het sjiisme. Soennieten geloven dat de kaliefen (leiders van de geloofsgemeenschap) de rechtmatige opvolgers van de Profeet waren.

terrorisme
Bedreiging of het plegen van geweld, meestal geïnspireerd door religie of ideologie.

verdrag van Kyoto
Verdrag ondertekend door wereldleiders in 1997 om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen.

BRON 34 De Arabische Lente vanaf 2010.

Overzicht van de vaardigheden

Betrouwbaarheid van bronnen

Bij het bestuderen van historische bronnen moet je je overtuigen van de juistheid van de informatie in de bron. Is de informatie wel **betrouwbaar**? Dat is afhankelijk van de vraag die je aan de bron stelt. Het antwoord op de vraag: 'Wat gebeurde er nu precies op het strand van Scheveningen toen de prins van Oranje daar op 30 november 1813 aan land kwam?', kun je niet geven op grond van één bron. Het liefst lees je daarvoor bronnen van zowel aanhangers als tegenstanders van de prins. Om de betrouwbaarheid van een bron te achterhalen moet je altijd de volgende vragen stellen en beantwoorden:

1. Wanneer is de bron gemaakt? Is het een secundaire bron of een primaire?
   Let op! Een primaire bron is niet vanzelfsprekend altijd betrouwbaar.
2. Hoe is de maker van de bron aan zijn informatie gekomen? Was hij er zelf bij of heeft hij de informatie van iemand anders?
3. Had de maker van de bron een bepaalde bedoeling met de informatie in de bron? Stelt hij de situatie extra positief of juist extra negatief voor? Maakt hij mensen zwart of bejubelt hij ze?

De beantwoording van de laatste vraag is het belangrijkst. Bij het beoordelen van de betrouwbaarheid van een bron moet je je altijd realiseren dat mensen vroeger anders dachten en handelden dan jij nu.

Bruikbare bronnen

Om het verleden goed te doorgronden en correct te beschrijven, moet je vragen stellen. Voor de beantwoording van de vragen gebruik je bronnen. Als een bron een bijdrage levert aan een juist antwoord op de vraag, dan heb je te maken met een **bruikbare** bron. Of een bron bruikbaar is hangt dus af van de vraag die je gesteld hebt.

Continuïteit en discontinuïteit

In de geschiedenis vinden ontwikkelingen plaats, ofwel **veranderingen**. Het kan ook zijn dat veranderingen over een langere tijd ontbreken. Ga bij een vraag naar een verandering na wat er eerst, of voor de gebeurtenis, was en wat er later, of na een gebeurtenis, was. Bij veranderingen spreken wij van **discontinuïteit**. Is alles hetzelfde gebleven, dan is er **continuïteit**.

Feit en mening

Bij een historisch onderzoek moet je goed opletten of de bronnen **feiten** of **meningen** bevatten. Bij een feit ben je helemaal zeker dat het zo gebeurd, gezegd of geschreven is. Een feit is controleerbaar. Of iets een feit is, stel je vast door gegevens te gebruiken uit verschillende bronnen.
Een **mening** is een oordeel van een mens over iets. Een mening hangt af van de voorkeur van een persoon. Een mening is altijd subjectief en persoonsgebonden. Als een archeoloog zegt: 'De Neanderthalers maakten mooie stenen gebruiksvoorwerpen,' dan is het een feit dat de archeoloog dat gezegd heeft; maar dat de archeoloog die stenen gebruiksvoorwerpen mooi vindt, is zijn mening.

Gebondenheid aan tijd en plaats

Bij het beoordelen van de betrouwbaarheid van een bron moet je je ervan bewust zijn dat mensen vroeger of elders anders dachten en handelden dan jij nu. Gebondenheid aan tijd en plaats is dat mensen vroeger (tijd) of in andere landen (plaats) of in een andere cultuur anders denken over bepaalde situaties dan wat wij nu en hier gewend zijn.

Motieven

Oorzaken voor menselijk handelen kunnen **omstandigheden** zijn, zoals het weer, maar ook de situatie van een mens op een gegeven moment. De eigen gedachten of de eigen wil van een mens noemen wij een **motief** (of **beweegreden**).

Oorzaken en aanleiding

Bij een indeling van oorzaken in tijd denk je aan oorzaken die al langere tijd een rol spelen. Dat zijn indirecte oorzaken. Deze oorzaken kun je ook de oorzaken van de lange termijn noemen. Ze werken namelijk al langer, het zijn de diepere oorzaken. De laatste oorzaak die iets echt in werking zet, waardoor bijvoorbeeld een oorlog begint, noemen wij de directe oorzaak. Dat is dus de druppel die de emmer doet overlopen, ofwel de **aanleiding**.

Representativiteit van bronnen

Je moet je afvragen of een bron een uitspraak doet over één persoon of een situatie, of dat de informatie geldt voor een grote groep of zelfs de gehele bevolking. Als dat laatste het geval is, dan vinden wij de bron representatief. Een bron die een uitspraak doet voor het grootste deel van de groep mensen waarover je een vraag gesteld hebt, heeft een grote **representativiteit**.

Soorten

Er zijn **soorten oorzaken**, **soorten gevolgen** en **soorten omstandigheden**. Oorzaken, gevolgen en omstandigheden kun je indelen naar een onderdeel van de maatschappij: **soorten geschiedenis**. Bij die indeling naar onderdelen van de maatschappij denk je aan: **sociaaleconomische**, **politiekbestuurlijke** en **cultureel-mentale** (waaronder **godsdienstige** of **religieuze**) geschiedenis.
Bij **economische** oorzaken en gevolgen gaat het over je brood verdienen (middelen van bestaan, geld, handel, werkgelegenheid). Bij **sociale** oorzaken en gevolgen gaat het over hoe personen en groepen van mensen (standen, klassen) met elkaar omgaan. Economisch en sociaal gaan heel vaak samen. Als iemand door zijn werk of functie rijk is (economisch) dan heeft hij ook vaak veel aanzien (sociaal): vandaar **sociaaleconomische** oorzaken en gevolgen.
Bij **politiek-bestuurlijke** oorzaken en gevolgen gaat het over hoe het bestuur werkt. De organisatie van het bestuur en hoe daarin de macht is verdeeld en hoe beslissingen worden genomen of beïnvloed en hoe dat alles invloed heeft op de gebeurtenissen.
Bij **cultureel-mentale** oorzaken en gevolgen gaat het over hoe mensen hun leven zin geven. Alle uitingsvormen van de mensen (godsdienst, kunst, boeken, kleding, uitgaan). **Godsdienstige** oorzaken en gevolgen hebben betrekking op het geloof van mensen, hun godsdienst. De woorden geloof en religie worden in dit verband ook vaak gebruikt. Het godsdienstige is een onderdeel van cultuur en kan de mentaliteit van mensen diepgaand beïnvloeden, vandaar cultureel-mentale oorzaken.

Soorten oorzaken en soorten gevolgen

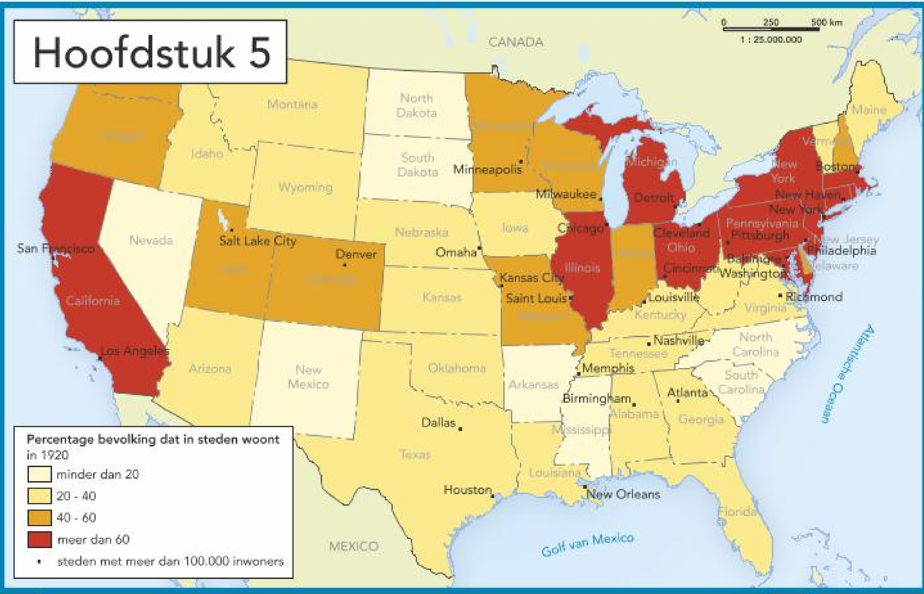
Bij gevolgen kun je spreken van bedoelde en onbedoelde gevolgen. Indien iemand een bepaald doel nastreeft en hij bereikt dat doel, dan spreken wij van een **bedoeld gevolg**. Bereikt de persoon iets wat hij vooraf juist niet wenste of wat niet tot zijn doelen behoorde, dan spreken wij van een **onbedoeld gevolg**.

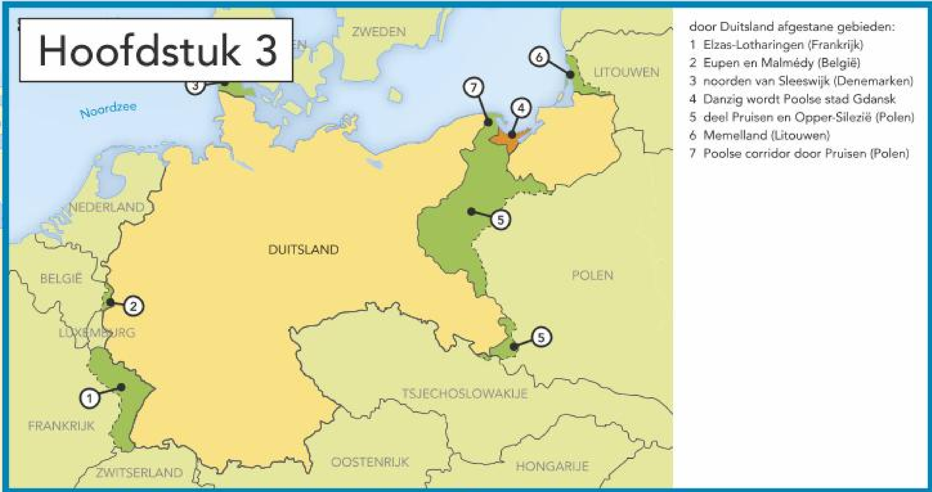
Ook bij de gevolgen zijn er gevolgen die je direct merkt, die direct optreden. Dat zijn de **gevolgen op de korte termijn**. De gevolgen die later nog te bespeuren zijn noemen wij dan **gevolgen op de lange termijn**. De scheidslijn tussen korte termijn en lange termijn is niet precies vastgelegd. Vaak is de korte termijn direct en nog een tot twee jaar na de gebeurtenis. Bij de lange termijn dan merk je de gevolgen nog na twee jaar.

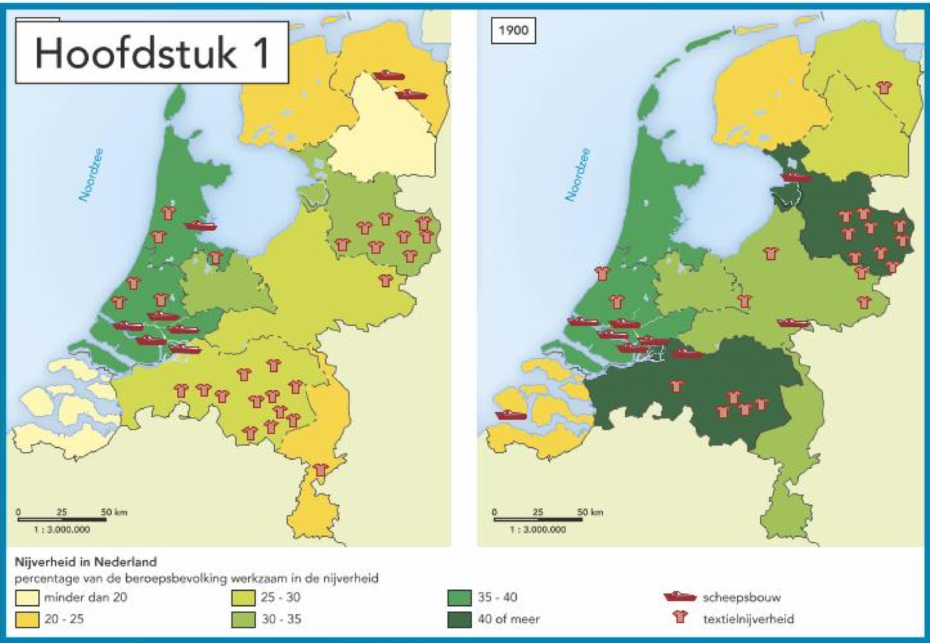
Structurele en incidentele oorzaken

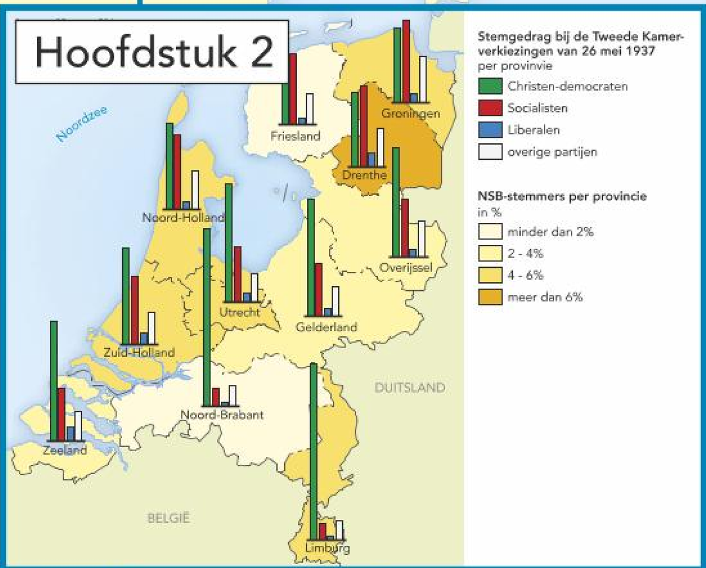
Oorzaken kun je onderverdelen in structurele en incidentele oorzaken. **Structurele oorzaken** zijn oorzaken die op de lange termijn aanwezig zijn. Iets 'structureel fout doen', bijvoorbeeld, betekent altijd hetzelfde fout doen. Het gaat dus over een langere tijd. Structurele oorzaken zijn dus geen gebeurtenissen. Het gaat om dingen die 'er zijn', zoals het klimaat, een economisch systeem of het onderwijssysteem. Gebeurtenissen noemen we incidentele oorzaken. De zoutmars van Gandhi of het binnenvallen van China door Japan, zijn incidenten. **Incidentele oorzaken** spelen op de korte termijn en zijn vaak handelingen van mensen. Er is veel debat onder historici over het belang van de structurele en incidentele oorzaken. Wat heeft meer invloed op de geschiedenis: de handelingen van mensen (incidentele oorzaken) of de omstandigheden waarin de handelingen plaatsvinden (structurele oorzaken)?

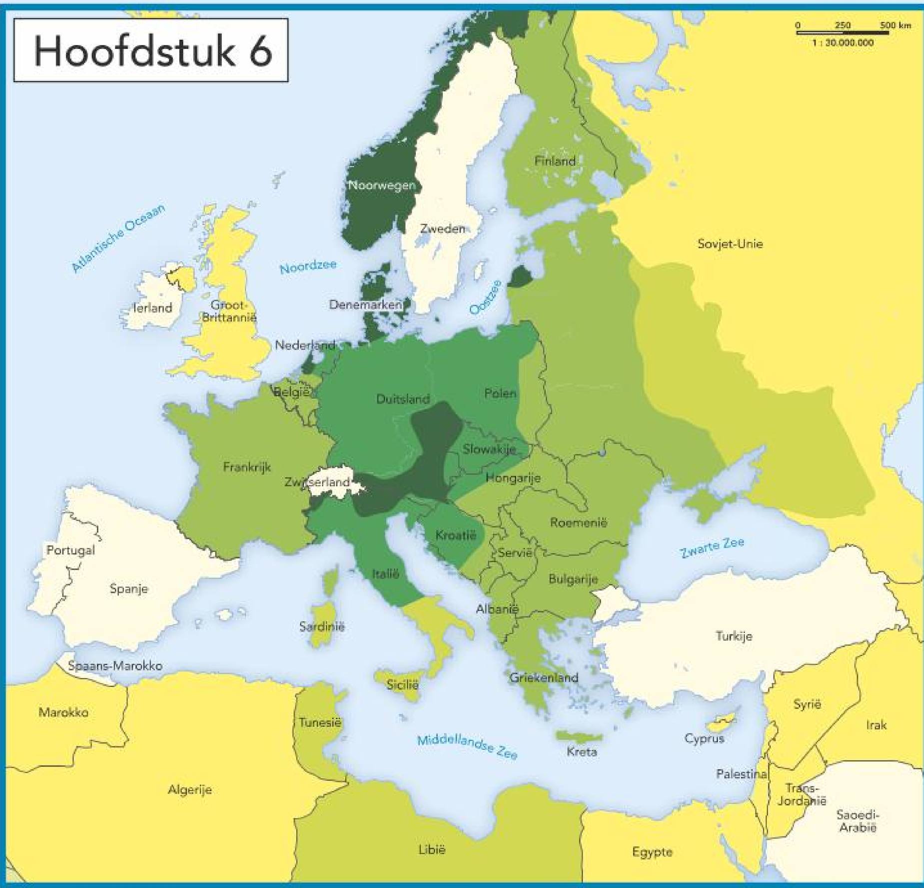
Kaarten

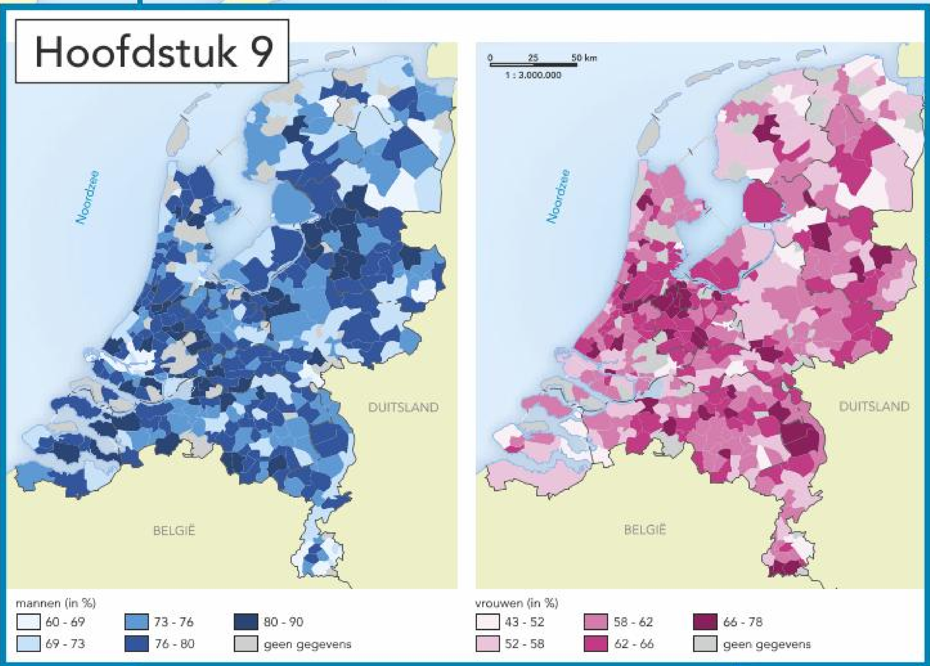

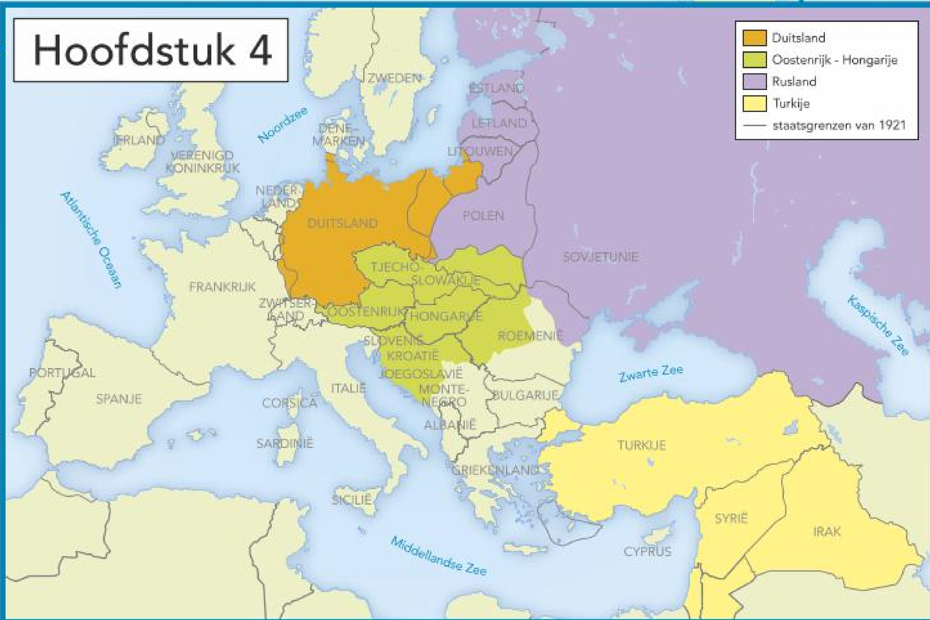

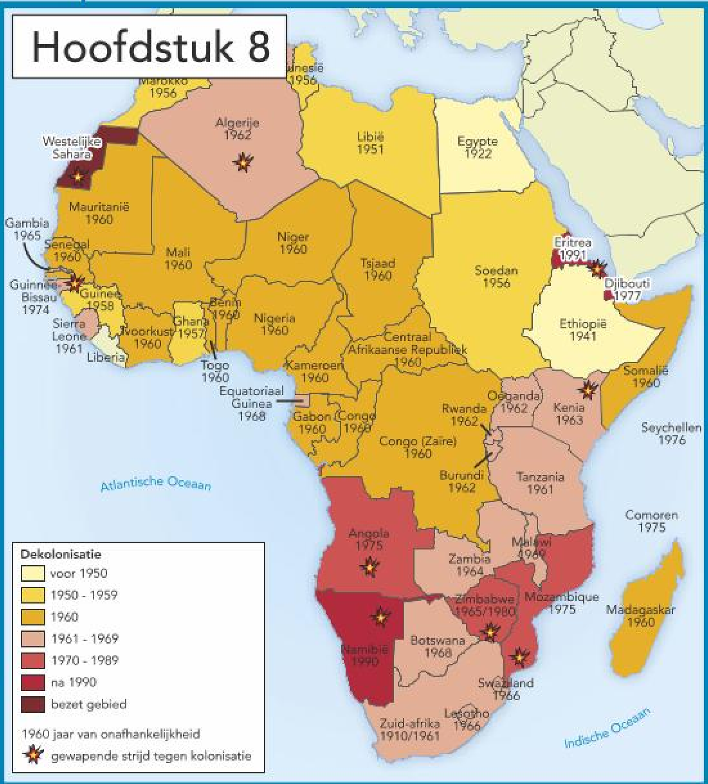

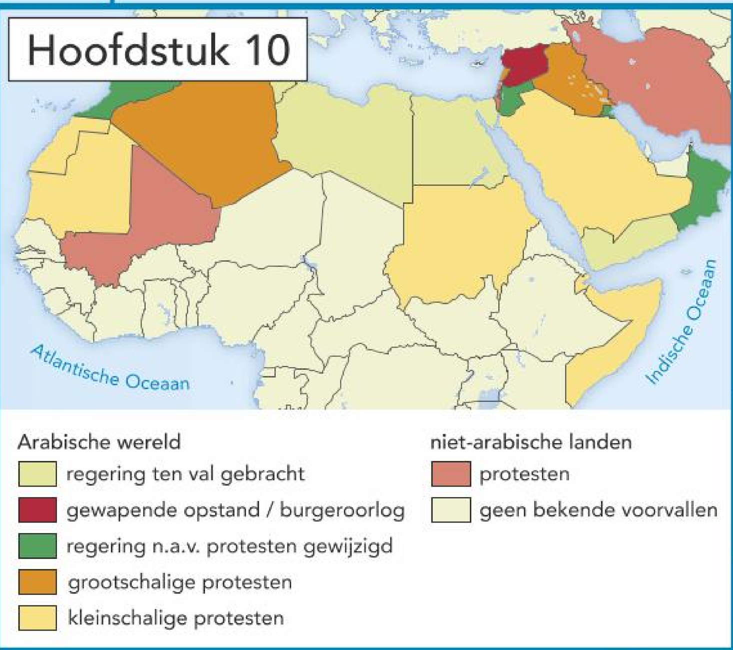

Atlantische Oceaan

Grote Oceaan

Indische Oceaan

Grote Oceaan

Begrippen

accommodatie
Je aanpassen aan de bezetting, om te proberen die door te komen. Niet in verzet komen en niet collaboreren.
Agrarische Wet
Wet uit 1870 waardoor in Nederlands-Indië particuliere ondernemers de gelegenheid kregen plantages op te zetten door middel van langlopende pachtcontracten.
Akkoord van Linggadjati
Overeenkomst in 1946 tussen de Nederlandse regering en vertegenwoordigers van de Republiek Indonesië over nieuwe, onderlinge verhoudingen.
Al-Qaida
Terroristische organisatie opgericht door Osama Bin Laden in 1988. Het is een fundamentalistische organisatie, waarvan de naam 'de basis' betekent. Ze is verantwoordelijk voor de aanslagen van 11 september 2001 in de VS en vecht in Syrië en Irak voor een Islamitische Staat.
anarchie, anarchisten
Idee van een samenleving zonder autoriteit of macht. De gedachte staat centraal dat een individu op geen enkele manier ondergeschikt aan of van iets of iemand mag zijn.
anarchisme
Socialisme zonder staat, kleine gemeenschappen regeren zichzelf.
antisemitisme
Jodenhaat.
appeasementpolitiek
Politiek van Frankrijk en Engeland om Hitler telkens iets toe te geven, om een grote oorlog te voorkomen.
Arabische Lente
Golf van opstanden, protesten en revoluties in de Arabische wereld die begon in 2010.
Arbeitseinsatz
Gedwongen tewerkstelling in Duitsland.
Balfourverklaring
Steunbetuiging van de Britten in 1917 aan de Joodse wens om in Palestina een gemeenschap te stichten.
beurskrach
Gebeurtenis waarbij de koers van de aandelen ingrijpend daalt.
bezettingszones
In 1945 werd het bestuur over Duitsland en Berlijn in handen van vertegenwoordigers van vier landen (Groot-Brittannië, Verenigde Staten, Frankrijk en Sovjet-Unie) gelegd, die ieder een gedeelte van het territorium van Duitsland en Berlijn kregen toegewezen.
bijzonder onderwijs
Door particulieren opgerichte en bestuurde scholen die van oorsprong vanuit een bepaalde levensovertuiging of geloofsrichting werken.
Blitzkrieg
Snelle aanvalsstrategie, waarbij troepen diep doorstoten in vijandelijk gebied.
bojaren
Russische edelen.
bolsjewieken
Voorstanders van een revolutie door de partij namens de arbeidersklasse.
Bondsrepubliek Duitsland (BRD)
Het land dat in 1949 ontstond door samenvoeging van de drie westelijke bezettingszones; ook bekend als West-Duitsland.
Brezjnevdoctrine
In 1968 gelanceerde politiek waardoor de Sovjet-Unie in een Oostblokland mocht ingrijpen als dat land uit het Warschaupact wilde stappen of de greep van de Communistische Partij wilde verslappen.
Burgeroorlog tussen Roden en Witten
Burgeroorlog tussen de aanhangers van de Oktoberrevolutie (de Roden) en tegenstanders van de revolutie die de tsaar en de vroegere maatschappij terug wilden (de Witten),1917-1921.
censuskiesrecht
Toekenning van het kiesrecht aan dat deel van de bevolking dat meer dan een vastgesteld minimumbedrag aan belasting betaalt.
centralen
Naam voor de bondgenoten van Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog (voordien Triple Alliantie).
Club van Rome
Groep wetenschappers die in 1972 een rapport uitbracht over de samenhang tussen de wereldproblemen zoals bevolkingsgroei, uitputting van de grondstoffen en milieuvervuiling.
collaboratie
Medewerking met de Duitse of Japanse bezetter.
collectivisatie
Gemeenschappelijk bezit maken van landbouw en industrie.
communisme, communisten
Ideologie waarin alle kapitaal, geïnvesteerd in industrie en landbouw en geld, in handen van de gemeenschap is.
confessionalisme, confessionelen
Aanhangers van de politieke stroming waarbij het geloof (rooms-katholicisme of protestantisme) uitgangspunt is bij de politieke stellingname en keuzes.
conservatisme, conservatieven
Politieke stroming waarbij zo weinig mogelijk veranderingen doorgevoerd moeten worden en zo veel mogelijk bij het oude gelaten moet worden.
constitutionele monarchie
Staatsvorm met een erfelijk koningschap, waarbij de bevoegdheden van de Koning beperkt zijn en vastgelegd zijn in een grondwet.
consumptiemaatschappij
Samenleving waarin mensen hun status ontlenen aan het bezit en het kopen van producten.
consumptiemaatschappij
Samenleving waarin, dankzij een hoog welvaartspeil, de consumptie niet alleen bestaat uit eerste levensbehoeften, maar óók veel luxegoederen omvat.
creolen
Nakomelingen van Afrikaanse slaven in Suriname.
Cultuurstelsel
Stelsel waarbij de Javaanse boerenbevolking een vijfde deel van de grond moest bebouwen met landbouwgewassen voor de Europese markt.
Dawesplan
Steunprogramma bestaande uit leningen van de Verenigde Staten van Amerika aan Duitsland om de herstelbetalingen te kunnen doen en de economie weer op gang te helpen.
de Grote Drie
Naam voor de regeringsleiders van Groot-Brittannië (Churchill), de Verenigde Staten (Roosevelt) en de Sovjet-Unie (Stalin) die tijdens de Tweede Wereldoorlog als geallieerden gezamenlijk tegen Duitsland en Japan optrokken.
democratie
Politiek stelsel dat het mogelijk maakt om op basis van meerderheidsbesluiten op vreedzame en ordelijke manier problemen op te lossen en afspraken te maken over de inrichting van de samenleving.
Democratische Partij, Democraten
Amerikaanse politieke partij die voor een actieve rol van de federale overheid in de economie en het dagelijks leven is.
destalinisatie
In 1956 maakte Chroesjtsjov een einde aan de enorme persoonsverheerlijking van Stalin, wat ook leidde tot een (tijdelijke) vermindering van de spanning tussen Oost en West.
districtenstelsel
Kiesstelsel waarbij het land is ingedeeld in kiesdistricten en de kandidaat (of partij) die in een kiesdistrict de meeste stemmen haalt (of: meer dan de helft), de parlementszetel voor dat district krijgt.
Doema
Russische volksvertegenwoordiging, de eerste werd ingesteld na de Revolutie van 1905.
Dolkstootlegende
Onwaar verhaal dat de linkse opstanden, stakingen en de nieuwe democratische regering de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog hebben veroorzaakt.
Dolle Dinsdag
Dinsdag 5 september 1944, toen NSB'ers massaal naar Duitsland vluchtten en Nederlanders, die een snelle bevrijding verwachtten, feestvierend de straat op gingen.
Dreibund
Zie Triple Alliantie.
drooglegging
Periode tussen 1920 en 1933 waarin in Amerika alcoholische dranken verbonden waren.
Duitse Democratische Republiek (DDR)
Land dat in 1949 ontstond uit de oostelijke bezettingszone; ook bekend als Oost-Duitsland.
economische wereldcrisis
Periode met grote werkloosheid en economische depressie die in grote delen van de wereld optrad na de Amerikaanse beurskrach van 24 oktober 1929.
eerste oliecrisis
Nederland steunde van oudsher Israël in het conflict met de Arabische buurlanden. Hiervoor werd in 1973 de rekening gepresenteerd: de Arabische olie-exporterende landen weigerden olie aan Nederland te leveren.
emancipatiebeweging, emancipatie
Beweging die streeft naar gelijke rechten voor groepen die in de samenleving achtergesteld worden (zoals arbeiders, vrouwen, homo's of allochtonen).
Endlösung
Letterlijk 'eindoplossing'; bedoeld wordt de moord op Joden om hen van de aardbodem te laten verdwijnen.
entartete Kunst
Abstracte kunst of kunst van Joodse kunstenaars die verboden was in Hitler-Duitsland.
Erfüllungspolitiek
Politiek van de Weimarrepubliek om gehoorzaam de bepalingen van het Verdrag van Versailles uit te voeren.
Ethische Politiek
Richting binnen de koloniale politiek waarbij gestreefd werd naar ontwikkeling in westerse richting van land en volk van Nederlands-Indië, met speciale aandacht voor onderwijs en gezondheidszorg en verspreiding van het christendom.
etnische minderheden
Aparte bevolkingsgroepen die elk slechts een kleine groep binnen een samenleving vormen.
etnische zuiveringen
Verdrijven of vermoorden van leden van een bevolkingsgroep in een bepaald gebied.
Europese Economische Gemeenschap (EEG)
Samenwerkingsverband tussen Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië om een gemeenschappelijke markt te vormen met een vrij verkeer van personen, goederen en diensten.
Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS)
Eerste Europese supranationale organisatie, opgericht om de kolen- en staalindustrie gezamenlijk te beheren (lidstaten: Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië).
Europese Unie (EU)
Politiek en economisch samenwerkingsverband tussen 28 landen in Europa.
Europese Unie (EU)
Samenwerkingsverband tussen Europese landen op economisch, politiek en juridisch gebied.
evenredige vertegenwoordiging
Kiessysteem waarbij het percentage behaalde zetels bij benadering evenredig is aan het percentage behaalde stemmen (een partij die 10% van de stemmen haalt, heeft dus recht op ongeveer 10% van de zetels).
failed state
Staat waar de centrale overheid het gezag heeft verloren of zelfs niet meer bestaat. Voorbeelden van failed states (mislukte staten) na de Arabische Lente zijn Syrië en Libië.
fascisme
Ideologie van Mussolini. Algemeen begrip voor ideologie met totalitaire dictatuur, nationalisme en ontbreken van vrijheid van meningsuiting.
Fatah
Betekent letterlijk 'de overwinning'. Een Palestijnse groepering die zowel politieke partij als verzetsbeweging is.
Februarirevolutie
Revolutie in Rusland tegen het tsarenregime in februari 1917.
Februaristaking
Staking in februari 1941 van Nederlandse arbeiders en anderen tegen de Jodenvervolging, begonnen in Amsterdam.
federatie
Verbond van (redelijk) zelfstandige staten met een centrale, overkoepelende overheid, zoals de Verenigde Staten en de Russische Federatie.
feminisme, feministen
Politieke beweging die zich ten doel stelt de achtergestelde positie van de vrouw te verbeteren.
fundamentalisme, fundamentalisten
Zonder compromis vasthouden aan de basisbeginselen van een overtuiging, meestal religieus.
gastarbeiders
Mensen afkomstig uit landen rondom de Middellandse Zee, die in de jaren zestig en zeventig op uitnodiging naar Nederland kwamen om hier te werken.
geallieerden
Naam voor de bondgenoten van Frankrijk en Engeland tijdens de Eerste Wereldoorlog (voordien Triple Entente).
gecentraliseerde eenheidsstaat
Staat met een sterk centraal bestuur en geringe macht voor de provincies.
geleide loonpolitiek
Economische politiek van vlak na de Tweede Wereldoorlog waarbij geprobeerd werd de lonen zo weinig mogelijk te laten stijgen.
genocide
Moord op een heel volk of een bevolkingsgroep.
glasnost
Nieuwe politiek van openheid waardoor de burgers in de Sovjet-Unie de mogelijkheid kregen om kritiek op het communistische bestuur te uiten.

globalisering
Globalisering betekent dat er sterke economische, culturele en politieke, verbindingen zijn over de grenzen van staten heen.

Goelag Archipel
Stelsel van concentratiekampen in Rusland, beheerd door de organisatie Goelag.

Goelag Archipel
Verzamelnaam voor een groep moeilijk toegankelijke strafkampen in de Sovjet-Unie.

Good Neighbor Policy
Buitenlandse beleid van president Roosevelt met betrekking tot Latijns-Amerika.

Great Depression
Periode na de beurskrach (1929), waarin sprake was van massale werkloosheid.

Great Migration
Periode van 1919 tot 1930 waarin veel Afro-Amerikanen vanuit de zuidelijke staten naar de steden in het noorden trokken.

grondrechten
In de Grondwet vastgelegde fundamentele rechten die de vrijheid van de burger te allen tijde garanderen.

Grote Sprong Voorwaarts
Naam voor het vijfjarenplan in China (1958-1963) waarmee Mao Zedong probeerde het land versneld te industrialiseren.

Grote Terreur
Periode van grote vervolgingen, ook binnen partij en leger, tijdens Stalin.

Hamas
Betekent letterlijk 'Islamitische verzetsbeweging'. Het is een islamitische Palestijnse beweging die de bevrijding van Palestina beoogt.

handelingsonbekwaam
Wettelijk vastgelegd principe dat de gehuwde vrouw zonder toestemming van de echtgenoot geen overeenkomsten kon afsluiten of rechtshandelingen verrichten.

Hindoestanen
Nakomelingen van de contractarbeiders uit Brits-Indië.

Holocaust
Volkerenmoord op de Joden.

ideologie
Samenhangende ideeën over hoe de maatschappij eruit moet zien.

IJzeren Gordijn
Gangbare naam tijdens de Koude Oorlog voor de hermetisch afgesloten grens tussen het westen en het oosten van Europa.

individualisering
Tendens in de samenleving waarbij de belangen van het individu centraal staan en de belangen van de gemeenschap als geheel op de tweede plaats komen.

integratie
Zich aanpassen aan de regels en omgangsvormen in een samenleving, zonder daarbij afstand te doen van alle eigen gewoonten en gebruiken.

interbellum
Periode tussen de twee wereldoorlogen.

intifada
Betekent letterlijk 'afschudden'. Opstand van Palestijnen tegen de Israëlische autoriteiten.

invloedssfeer
Gebied waar een staat veel invloed kan laten gelden, meestal met stilzwijgende goedkeuring van andere staten.

Islamitische Staat
Soennitische strijders, gesteund door Al-Qaida, willen in Irak en Syrië een eigen staat stichten.

isolationisme
Buitenlandse politiek van de Verenigde Staten waarin dit land afzijdig wilde blijven van conflicten buiten het eigen continent.

jahiliyya
Aanduiding voor de periode van vóór de Islam. Het betekent onwetendheid: men wist nog niet van de boodschap die via de profeet Mohammed is verkondigd. In de huidige tijd wordt de term door extremisten gebruikt om landen of situaties aan te duiden waar men niet volgens strenge regels van de Islam leeft.

jihad
Jihad betekent 'inspanning' of 'strijd'. Er wordt vaak onderscheid gemaakt tussen de grote en de kleine jihad. Met de grote jihad wordt de poging van een persoon bedoeld om zichzelf of de samenleving te verbeteren. Met de kleine jihad wordt de gewapende verdediging van het geloof bedoeld.

jongerencultuur
Levensstijl van jongeren (op het gebied van kleding, haardracht, muziekvoorkeur) die afwijkt van die van andere groepen in de samenleving.

Kellog-Briand-Pact
Verdrag om oorlog uit te bannen. Politiek belang dat overwinnaars en overwonnenen van de eerste Wereldoorlog samen een verdrag sloten.

Kinderwetje
Door Samuel van Houten in 1874 ingediende wet die een einde moest maken aan kinderarbeid in fabrieken; landarbeid van kinderen bleef nog wel toegestaan.

koelak
Zelfstandige vrije boer die voor de markt produceert.

kolchoz
Collectieve boerderij waarin boeren een eigen stukje grond behouden.

Koude Oorlog
Periode van vijandschap (1945-1985/9) tussen het kapitalistische Westen en het communistische Oosten, waarin het nooit tot een échte oorlog tussen de grootmachten (de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie) kwam.

Lend-Lease Act
Wet uit 1941 die het mogelijk maakte dat Amerika materialen 'uitleende' aan Engeland en de Sovjetunie, voor de strijd tegen nazi-Duitsland.

leninisme
De marxistische revolutie wordt namens de arbeidersklasse door de partij geleid.

liberalisering
Overheid stelt zich ten doel om in de samenleving en economie minder te willen regelen en meer aan het initiatief van de burgers en de bedrijven over te laten, waarbij 'vrije markt' en 'concurrentie' sleutelbegrippen zijn.

liberalisme, liberalen
Politieke stroming die streeft naar zoveel mogelijk individuele vrijheid voor burgers en zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis.

lijfeigenschap, lijfeigene
Boeren zijn niet vrij, maar horen bij de heer van het landgoed.

loopgravenoorlog
Oorlog waarbij de tegenstanders zich hebben ingegraven in loopgraven, waardoor er weinig beweging in zit.

mandaat, mandaatgebied
Gebied waarvoor een land, dat daartoe door de Volkenbond of Verenigde Naties is aangesteld (het mandaat heeft gekregen), bestuurlijke verantwoordelijkheid neemt.

mandaatgebieden
Gebieden door de Volkenbond aan westerse landen toegewezen om ze op te voeden tot onafhankelijkheid.

Marshallplan
Economisch hulpprogramma van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Marshall, om na de Tweede Wereldoorlog Europa weer op de been te brengen.

marxistisch socialisme
Socialisme met gemeenschappelijk eigendom van fabrieken invoeren zoals Karl Marx dat voorzag: door een revolutie van de arbeidersklasse als die groot genoeg was.

massacommunicatiemiddel
Communicatiemiddel waarmee je de massa van de bevolking kunt bereiken.

massamedia
Media die een groot publiek kunnen bereiken.

massavernietigingswapen
Wapen, zoals een atoombom, waarmee je een massa mensen tegelijkertijd kunt doden.

mechanisatie
Proces waarbij menselijke en dierlijke arbeid wordt vervangen door het gebruik van machines.

mensjewieken
Russische marxisten die echt wilden afwachten tot er voldoende arbeiders voor de revolutie waren.

mir
Dorpsgemeenschap, waarin de boeren gewend waren alles onderling te regelen. Het Russische 'mir' betekent ook vrede.

mobilisatie
Het onder de wapenen roepen van het leger.

modern imperialisme
Landen streven naar een koloniaal wereldrijk voor afzetgebied en grondstoffentoevoer.

modern imperialisme
Periode in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin een aantal West-Europese landen, door koloniën in Afrika en Zuidoost-Azië te veroveren, een groot koloniaal wereldrijk (imperium) opbouwde.

Moslim Broederschap
Conservatieve islamitische organisatie die in 1928 is opgericht tegen de westerse invloed in Egypte. De broederschap wordt vandaag de dag door veel landen als een terroristische organisatie beschouwd.

moslimfundamentalisten
Gelovige moslims die de islam de teksten en regels van hun geloof letterlijk interpreteren.

Multatuli
Schrijversnaam van Eduard Douwes Dekker, die met zijn boek Max Havelaar een felle aanklacht schreef tegen misstanden die op Java voorkwamen als gevolg van het Cultuurstelsel.

multiculturele samenleving
Samenleving waarin verschillende bevolkingsgroepen, ieder met een duidelijk verschillende cultuur, naast elkaar bestaan.

narodniki
Anarchistisch-socialisten die de mir als bestuurseenheid zagen.

nationaalsocialisme
Ideologie van Hitler en zijn NSDAP. Kenmerken: antisemitisme, sterk nationalisme en totalitaire dictatuur met persoonsverheerlijking.

nationale beweging
Politieke beweging die voor elk volk een eigen regering en eigen land nastreeft.

nationalisme
Overdreven vaderlandsliefde, je eigen land is beter dan alle andere.

Nederlandsche handelmaatschappij
Handelsonder-neming met als doel de bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en industrie. Vooral actief in de handel op Nederlands-Indië.

New Deal
Verzamelnaam voor de maatregelen die president Roosevelt vanaf 1933 nam om de gevolgen van de economische crisis aan te pakken.

nepotisme
Geven van baantjes en belangrijke gunsten aan mensen die je kent (vriendjespolitiek).

Nieuwe Economische Politiek (NEP)
Boeren mochten weer voor de markt produceren en kleine fabrieken mochten weer in privébezit terug, nadat het oorlogscommunisme mislukt was.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)
Militair bondgenootschap van het Westblok, opgericht in 1949, met als doel West-Europa tegen het communisme te beschermen.

Oktoberrevolutie
Communistische revolutie tegen de Voorlopige Regering van Rusland in oktober 1917.

ontkerkelijking
Proces waarbij godsdienst steeds minder invloed heeft op de inrichting van het leven van mensen en op hun doen en laten.

ontzuiling
Proces waarbij de samenleving steeds minder een verzuild karakter kreeg (dat wil zeggen niet langer ingedeeld was op basis van godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag).

oorlogscommunisme
Tijdens de burgeroorlog tussen Roden en Witten maakten de communisten fabrieken tot staatseigendom en boeren werden gedwongen in collectieve boerderijen te werken.

oorlogseconomie
De economie van een land in oorlog is dan nagenoeg helemaal gericht op het ondersteunen van het leger.

Oostblok
Groep Oost-Europese communistische landen onder leiding van de Sovjet-Unie.

openbaar onderwijs
Door de overheid opgerichte scholen die niet zijn gebonden aan een bepaalde levensovertuiging of geloofsrichting.

orthodox
Orthodoxe gelovigen houden zich strikt aan de leerstellingen van het geloof en passen die niet vrijzinnig aan de ontwikkelingen in de maatschappij aan.

pacificatie
Naam voor het in 1917 gesloten compromis om gelijktijdig twee lang slepende strijdpunten op te lossen (het einde aan de Schoolstrijd en de invoering van het algemeen kiesrecht).

pacifisten
Mensen die absoluut tegen elke vorm van oorlogvoering zijn.

Palestinian Liberation Organization (PLO)
Palestijnse organisatie, opgericht in 1964 met als doel een staat te stichten voor Palestijnse Arabieren op het grondgebied van het huidige Israël.

parlement
Gekozen volksvertegenwoordiging (in Nederland de Staten-Generaal, de verzamelnaam voor de Eerste Kamer en de Tweede Kamer).

Partai Kommunis Indonesia (PKI)
Communistische partij in Indonesië. Deze partij ontstond uit een Nederlandse beweging in 1914. Tot 1927 probeerde ze, op steeds radicaler wijze, meer inspraak voor Indonesiërs te krijgen.

Partai Nasional Indonesia (PNI)
Nationalistische partij in Indonesië die streed voor de rechten van inwoners van de Nederlandse kolonie in Oost-Indië.

perestrojka
Nieuwe politiek om de economie van de Sovjet-Unie te hervormen.

persoonsverheerlijking
Ophemelen van een politiek leider om meer aanhang te krijgen.

polarisatie
Verscherping van de tegenstellingen in de samenleving in het algemeen (en de politiek in het bijzonder).

politionele acties
Offensieven van Nederland om na de Tweede Wereldoorlog het Nederlandse bestuur in Nederlands-Indië te herstellen. Omdat Nederland het zag als het herstel van de orde, werd het als ordehandhaving (politie) gezien.

propaganda
Politieke reclame.

propaganda
Reclame maken voor een idee.

publieke opinie
Mening over een bepaald maatschappelijk thema, waarover de meeste inwoners het eens zijn.

rationalisatie
Door toepassing van nieuwe hulpmiddelen en meer doelmatige technieken een hogere opbrengst proberen te realiseren.

recht van amendement
Recht van leden van de Tweede Kamer om wijzigingen in een wetsvoorstel aan te brengen.

recht van enquête
Recht van Kamerleden om, buiten de regering om, een onderzoek in te stellen waarbij mensen onder ede gehoord kunnen worden.

recht van interpellatie
Recht van Kamerleden om een of meer ministers uit te nodigen om inlichtingen te verstrekken over handelingen van de regering (soms ook over nagelaten handelingen).

red scare
Heksenjacht op communisten in Amerika.

Republiek van Weimar
Duitsland 1919-1933, democratische republiek, waarvan de grondwet in de plaats Weimar is geschreven.

Republikeinse Partij , Republikeinen
Politieke partij waarvan de aanhangers vinden dat de overheid zich niet of nauwelijks met de economie en het dagelijks leven moet bemoeien.

roaring twenties
Bijnaam voor de jaren twintig, waarin veel moderniseringen plaatsvonden.

Rode Leger
Leger van de marxisten, georganiseerd door Trotski.

Roden
Aanhangers van de Oktoberrevolutie, meestal marxisten.

Russische Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (RSDAP)
Marxistisch-socialistische partij, later communistische partij genaamd.

satellietstaten
Staten die politiek, economisch en militair volledig onder controle staan en afhankelijk zijn van een ander land.

schaalvergroting
Proces waarbij de bedrijven steeds groter worden en waarbij in steeds grotere eenheden geproduceerd wordt.

Schoolstrijd
Strijd die in Nederland gevoerd werd over de vrijheid en financiering van het bijzonder onderwijs (in 1917 werd deze strijd beëindigd met de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs).

segregatie
Hier: het scheiden van blanke en zwarte Amerikanen door aparte voorzieningen aan te bieden.

segregatie
Zich afzonderen of afgezonderd worden binnen een samenleving.

showproces
Propagandaproces tegen vermeende tegenstanders van de communisten.

sjiieten
Aanhangers van een van de grote stromingen binnen de islam. Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632, ontstonden het soennisme en het sjiisme. Sjiieten geloven dat de neef van Mohammed als opvolger werd aangewezen door Mohammed zelf. Na de splitsing met soennieten zijn de geloofsgebruiken uiteen gegroeid.

sociaal-realistische kunst
Kunst waarvan je kunt zien wat het voorstelt en die het communisme dient.

sociale kwestie
Bewustwording van het feit dat er in de eerste fase van de industriële revolutie een groot ver-schil tussen de verschillende sociale groepen was ont-staan (rijk – arm) die dringend om een oplossing vroeg.

sociale wetgeving
Beleid waarbij de overheid met wetgeving probeert om de misstanden op het gebied van woon-, werk- en leefomstandigheden op te lossen.

socialisme
Ideologie waarbij fabrieken en boerderijen gemeenschappelijk bezit zijn.

socialisme, socialisten/ sociaaldemocraten
Aanhangers van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse door het invoeren van sociale hervormingen via het parlement, wilde breken om zo de positie van de arbeider te verbeteren.

Socialistische Revolutionaire Partij, socialisten-revolutionairen
Partij die boerensocialisme nastreefde. De boeren waren de motor van een socialistische revolutie.

soennieten
Aanhangers van een van de grootste stromingen binnen de islam. Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632, ontstonden het soennisme en het sjiisme. Soennieten geloven dat de kaliefen (leiders van de geloofsgemeenschap) de rechtmatige opvolgers van de Profeet waren.

sovchoz
Collectieve staatsboerderij, waarin de boeren in dienst stonden van de staat.

sovjet
Raad die fabrieken, boerderijen en dorpen ging besturen. Later ook benaming voor de communisten, de sovjets.

specialisatie
Proces waarbij steeds meer bedrijven in de landbouw en de industrie zich toeleggen op het produceren van maar één product.

stalinisme
Communisme met één man als dictator, Stalin.

Suezcrisis
Conflict in 1956 waarin Egypte zich het Suezkanaal toe-eigende. Groot-Brittannië greep in (samen met Frankrijk en Israël) maar werd door de grootmachten Sovjet-Unie en VS teruggefloten.

supermacht
Land dat zo veel macht heeft dat het in staat is om de loop van de (wereld)geschiedenis beslissend te beïnvloeden.

terrorisme
Bedreiging of het plegen van geweld, meestal geïnspireerd door religie of ideologie.

totale oorlog
Oorlog waarin ook burgers volop betrokken worden.

totalitaire staat
Het totale doen en laten van de inwoners wordt bepaald door de staat.

totalitarisme of totalitair systeem
Het totale doen en laten wordt bepaald door de staat.

transitohandel
Doorvoerhandel; de aangevoerde goederen worden direct doorgevoerd en niet zoals op de stapelmarkt tijdelijk opgeslagen in afwachting van een prijsstijging.

Triple Alliantie
(= Dreibund) Bondgenootschap tussen Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië.

Triple Entente
Bondgenootschap tussen Frankrijk, Rusland en Engeland.

Trumandoctrine
Door de Amerikaanse president Truman verkondigde richtlijn dat het Westen ieder land (eventueel militair) mag steunen waar een communistische machtsovername dreigt.

tsaar
Keizer van Rusland.

tweede oliecrisis
In de winter van 1979/1980 kondigden de olie-exporterende landen een prijsverhoging voor ruwe olie aan, die de Nederlandse economie in een drie jaar durende crisis stortte.

Tweede Wereldoorlog
Oorlog waaraan landen uit verschillende continenten deelnamen, 1939-1945.

tweefronten-oorlog
Oorlog die wordt uitgevochten op twee fronten tegelijk. Voor Duitsland een oost- en een westfront.

tweestaten-oplossing
Oplossing voor het Joods-Palestijns conflict dat twee aparte soevereine staten voorstelt op het grondgebied van het huidige Israël.

veelvolkerenstaten
Staten waarin verschillende volken samenleven onder één centrale regering.

Veiligheidsraad
De Veiligheidsraad van de Verenigde Naties is het orgaan dat de vrede en veiligheid in de wereld moet bewaren. In deze raad zitten vijf permanente leden (Rusland, Verenigde Staten, China, Frankrijk, Groot-Brittannië) met een veto.

verdrag van Kyoto
Verdrag ondertekend door wereldleiders in 1997 om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen.

Verdrag van Locarno
Verdrag waarbij de Weimarrepubliek vrijwillig de nieuwe westgrenzen erkende.

Verenigde Naties (VN)
Internationale organisatie die is opgericht na de Tweede Wereldoorlog om een dergelijk conflict in de toekomst te voorkomen. Het beoogt vriendschappelijke relaties tussen staten en volken te ontwikkelen en samen te werken op het gebied van economie en sociale kwesties.

verzet
Actief of passief tegenstand bieden tegen de Duitse of Japanse bezetter.

verzorgingsstaat
Samenleving waarin de overheid verantwoordelijkheid neemt voor het welzijn van mensen; door middel van sociale voorzieningen zijn zieken, ouderen en werklozen van minimale middelen van bestaan verzekerd.

verzuiling
Indeling van de samenleving op basis van godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag.

verzuiling
Opdeling van de samenleving in bevolkingsgroepen die zich verenigd hebben in sterk van elkaar gescheiden maatschappelijk of politieke organisaties en instellingen op levensbeschouwelijke grondslag (in Nederland: rooms-katholiek, protestants-christelijk, socialistisch en liberaal).

Vijfjarenplan
Vanaf 1928 werd in de Sovjet Unie de productie in de landbouw en de industrie telkens voor vijf jaren vooruit gepland.

Volksgemeinschaft
Idee van Hitler dat Duitsers vroeger een echte gemeenschap vormden.

Volksraad
Soort parlement in Nederlands-Indië, opgericht in 1916, dat alleen adviserende bevoegdheden had.

Von Schlieffen-plan
Duitse strategie om een tweefronten-oorlog te voorkomen door een snelle opmars in Frankrijk, terwijl de Russen nog aan het mobiliseren zijn.

Vrede van Versailles
Vredesverdrag dat de oorlog tussen Duitsland en de geallieerden afsloot (1919).

vreedzame burgerlijke ongehoorzaamheid
Vreedzaam verzet in de koloniën zoals door Mahatma Gandhi is voorgesteld en beoefend. Men grijpt niet naar de wapens, maar weigert bevelen op te volgen of brengt economische schade toe door geen producten van de kolonisator af te nemen.

vrijkorpsen
Vrijwillige bewapende groepen in de Weimarrepubliek die linkse tegenstanders en Joden aanvielen.

wapenwedloop
Denkbeeldige wedstrijd tussen het Oostblok en Westblok waarbij partijen steeds meer en krachtiger (kern)wapens ontwikkelden om zich veiliger te voelen en de andere partij af te schrikken.

Warschaupact
Militair bondgenootschap van de Sovjet-Unie en de Oostbloklanden, opgericht in 1955.

wederopbouw
Naam voor de naoorlogse periode die helemaal in het teken stond van het herstel van datgene wat tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest was.

wereldoorlog
Grote oorlog waaraan landen uit verschillende continenten deelnemen.

werkgelegenheidsprojecten
Projecten die door de overheid worden georganiseerd en waarbij werklozen aan het werk worden gezet.

Westblok
Groep kapitalistische landen onder leiding van de Verenigde Staten.

Witten
Tegenstanders van de revolutie die de tsaar en de vroegere maatschappij terug wilden.

zionisten
Joden die de wens hebben om zich te vestigen, en om een staat te vestigen, in Palestina (het land waar de berg Sion ligt).

zwarte donderdag
24 oktober 1929, de dag waarop de aandelenbeurs van Wall Street instortte.

Illustratieverantwoording

Omslagbeeld: © Illustrated London News Ltd/Mary Evans / via Imageselect, Wassenaar
Beeldinformatie: Fairey 'Swordfish' Torpedo-Bomber; Second World War. A Fleet Air Arm Fairey 'Swordfish' torpedo-bomber-reconnaissance airplane flying over a British destroyer (bottom centre) and the aircraft carrier HMS 'Illustrious' (back right), 1941.
Ingekleurd door: Noustha Koeckhoven / Noustha Fotografie

©
p6 Szilas/ Royal Museums of Fine Arts of Belgium, Brussels
p8 Rijksmuseum, Amsterdam
p9 Zuiderzee Museum, Enkhuizen
p10l Museum Simon van Gijn, Dordrecht
p10r Regionaal Archief Alkmaar, Alkmaar
p11l Rijksmuseum, Amsterdam
p11r Rijksmuseum, Amsterdam
p12 Rijksmuseum, Amsterdam
p13 Rijksmuseum, Amsterdam
p14 Kleingrothe, C.J/ Universiteit Leiden, Leiden
p15 Kröller Müller, Otterlo
p16 Uitgave F.B. van Ditmar/ Rijksmuseum, Amsterdam
p17b Spaarnestad Foto Archief
p17o Vereniging van Vrienden der Aziatische Kunst / Rijksmuseum, Amsterdam
p18 Koninklijk Instituut voor de Tropen, Berg en Dal
p19 Rijksmuseum, Amsterdam
p20 Korpershoek, W.A/ Cultureel erfgoed, Amersfoort
p21 Gemeente archief Rotterdam
p22 Collectie Centraal Museum Utrecht
p23b Rijksmuseum, Amsterdam
p23o Jordaan Museum, AmsterdAM
p25 EMK, Deventer
p26 Textielmuseum, Tilburg
p28 Persmuseum/ IISG, Den Haag
p29 Atria
p30 Rijksmuseum, Amsterdam
p31b Amsterdam Museum, Amsterdam
p31o Rijksmuseum, Amsterdam
p32 Rijksmuseum, Amsterdam
p33 bron onbekend
p34 IISG, Amsterdam
p35 Rijksmuseum, Amsterdam
p36b Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad, Den Haag
p36o Stadsarchief Amsterdam
p37 Historiek.nl
p38b Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Wiel van der Randen
p38o Rijksmuseum, Amsterdam
p40l IISG, Amsterdam
p40r De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918/ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
p41 Groninger Museum, Groningen
p42 nationale beeldbank, Amsterdam
p45 EMK, Deventer
p46 Otto Dix/ Der Kriek/ Staatliche Kunstsammlungen, Dresden
p48 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p49l Nationaal Archief/ Spaarnestadphoto, Den Haag
p49r Rijksmuseum, Amsterdam
p50 National Library of France, Parijs
p51b Imperial War Museum, Londen
p51o National Library of France, Parijs
p52 EMK, Deventer
p53 Orange Licencing/ Anton Pieck Museum, Hattum
p54 AKG Images/Image Select, Wassenaar
p55 Imperial War Museum, Londen
p56 Alamy/ Image Select, Wassenaar
p57b Imperial War Museum, Londen
p57o Zeeuws Archief, Middelburg
p58 Alamy/ Image Select, Wassenaar
p59b Uitgeverij de Klaproos, Brugge
p59o Imperial War Museum, Londen
p60 RF-erfgoedbank west, Roeselare belgie
p61 Rijksmuseum, Amsterdam
p62 AKG Images/Image Select, Wassenaar
p63 hergebruik, bron onbekend
p65 EMK, Deventer
p66 State Museum of Ethnography of the Peoples of the USSR, Leningrad
p68 Tate Gallery/David King Collection, Londen
p69 AKG Images, Berlijn
p70 Museum voor beeldende Kunsten,Yekaterinburg, Russia
p71 Russian State Museum, St Petersburg
p72 Deutsches Plakat Museum (German Poster Museum/AKG
p73 AKG Images, Image Select, Wassenaar
p74 Getty Images, Ullstein
p75 Getty Images, Ullstein
p76 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/W. Gircke
p77b Al Rusian Decorative Art Museum, Moscow
p77o AKG Images
p78 Getty Images, Ullstein
p79 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Fotograaf onbekend
p80l Public Domain
p80r AKG Images
p81 Tsarist police document
p82 AKG IMAGES, Berlijn
p84 EMK, Deventer
p86 Chicago Triburne, Chicago
p88 Alamy, Londen
p89 Peter Horree/ Met Museum/ Alamy, Londen
p90 Simon and Schuster, Penguin, Londen
p91 Advertisings archive. Londen
p92b MPI / Freelancer/ Getty Images, Londen
p92o Library of congress, Washington
p93 Alamy, Londen
p94 Library of congress, Washington
p95 Alamy/ Image Select, Wassenaar
p96 Library of Congress, Washington
p97l Granger/Alamy/ Image Select, Wassenaar
p97r the art archive/ Alamy/ Image Select, Wassenaar
p99b Library of Congress, Washington
p99o Central States Paper Trade Association/ Wilson Special Collection Library
p100 Getty Images, Londen
p101b Getty Images, Londen
p101o Library of Congress, Washington
p103 EMK, Deventer
p104 Allen Memorial Art Museum, Oberlin OH
p106 AKG/Image Select, Wassenaar
p107 Niod/Beeldbank WO2, Amsterdam
p108l AKG/Image Select, Wassenaar
p108r AKG Images, Berlijn
p109 AKG/Image Select, Wassenaar
p110b AKG/Image Select, Wassenaar
p110o AKG/Image Select, Wassenaar
p111b AKG/Image Select, Wassenaar
p111o Corbis, Londen
p112 AKG/ Image Select, Wassenaar
p113 AKG/ Image Select, Wassenaar
p114b AGE/ Image Select, Wassenaar
p114o AKG Images/ Imageselect, Wassenaar
p115 AKG Images, Berlijn
p116 AKG Images, Berlijn
p117 AKG/ Image Select, Wassenaar
p118 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Fotograaf onbekend
p119l Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad
p119r Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Stapf Bilderdienst/fotograaf onbekend
p120 Niod/Beeldbank Wo2
p121 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad
p124 EMK, Deventer
p125 EMK, Deventer
p126 AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p128 La Collection / LÈon Herschtritt/ AKG Images/ Image Select, Wassenaar
p129 Nasa.Gov
p130l Interphoto/ Alamy/ Image Select, Wassenaar
p130r EMK, Deventer
p131 Getty Images/Bettman, Londen
p133 Getty Images/Bettman, Londen
p134 Getty Images/Bettman, Londen
p135 Edwin Marcus/ Library of Congress, Washington
p136 Getty Images, Bettman, Londen
p137 Bundes archive, Berlijn
p138 Getty Images/ Bettmann, Londen
p139 SVF2/ Getty Images
p140l AP/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p140r Reuters Photographer / Reuters
p141l Frits Müller/Pictoright
p141r Tom Jansen/ Persmuseum, Den Haag
p142l onbekend
p142r Bettmann/Getty Images, Londen
p143 Shutterstock, New York
p144l Magnum Photos/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p144r Hollandse Hoogte, Den Haag / JUSTIN JIN
p147 EMK, Deventer
p148 Niod/ Beeldbank WO2, Amsterdam
p149 Time Life/ Getty Images, Londen
p150 EMK, Deventer
p152 AKG Images, Berlijn
p153 Koninklijke Bibliotheek/Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
p154 Ap Images/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p155b EMK, Deventer
p155o Nationaal Archief/Anefo, foto: J. van Bilsen
p156 fotograaf onbekend/ Spaarnestadphoto, Den Haag
p157 Niod/ Beeldbank WO2, Amsterdam
p158b Antiquariaat De Wereld aan de Wand, www.wereldaandewand.nl
p158o Eugen Klein/ Bibliotheca Surinamica
p159 Fritz Behrendt, Amstelveen
p160 Elsevier archief, Amsterdam
p161l Getty Images, Londen
p161r EMK, Deventer
p162b Fritz Behrendt, Amstelveen
p162o EMK, Deventer
p163 Getty Images, Londen
p164b Political Cartoons/ Rick Mc Kee
p164o Fritz Behrendt, Amstelveen
p165l David Low/ Solosyndication/ University of Kent, Kent
p165r Punch/ Photoshelter, Londen
p167 EMK, Deventer
p168 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/André Hei, Den Haag
p170 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Anefo
p171 © Bert Nienhuis/Maria Austria Instituut
p172 geleverd via auteur / WBooks, Zwolle
p173b Het Utrechts Archief/ 86826, Utrecht
p173o Reclame Arsenaal, Hilversum
p175b ANP/ Historisch achief, Rijswijk
p175o Bloomberg/ Gettty Images, Londen
p176l geleverd via auteur / WBooks, Zwolle
p176r Muma
p177 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Jan van Eyk
p178 Nationale Beeldbank, Amsterdam
p180b EMK, Deventer
p180m Anefo/Nationaal Archief/ Spaarnestradphoto, Den Haag
p180o ANP Historisch Achief, Rijswijk
p181 Leo Jordaan/ Atlas van Stolk, Rotterdam
p182b ANP Historisch archief, Den Haag
p182o1 Nederlandse Affiches, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
p182o2 Reclame Arsenaal, Hilversum
p182o3 Reclame Arsenaal, Hilversum
p182o4 VVD/ Library Of congress, Washinhton
p183 EMK, Deventer
p184 Bert Juistinga/ Nationale Beeldbank, Amstedam
p185 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Anefo/J. Evers, Den Haag
p186 Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/'t Sticht/ Jaap Herschel
p189 EMK, Deventer
p190 Win McNamee/ Reuters/Novum Nieuws, Amsterdam
p192 AP Imags/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p193 The Economist/RightsLink®
p194 Getty Images, Londen
p195 Gamma press/Hollandse Hoogte
p196 The Economist/RightsLink®
p197l AFP PHOTO / YURI KADOBNOV/ ANP, Rijswijk
p197r AFP/ ANP, Rijswijk
p198 EMK, Deventer
p199 Reuters/NovumNieuws, Amsterdam
p200 Wikipedia RF
p201l Reuters/NovumNieuws, Amsterdam
p201r Corbis Documentary/ Getty Images, Londen
p202 AP Images/ Hollandse Hoogte, Den Haag
p203 Adghimi/ Folhapress, San Paulo
p204 Sayyid Qutb on trial in Nasser's Egypt. Wikimedia commons
p205 CARL COURT / AFP/ ANP, Rijswijk
p206 JEWEL SAMAD/AFP/ ANP, Rijswijk
p207l Reuters/ Annis Behrakis / Novum Nieuws
p207r Massimo Sestini
p208 Kevin KAL Kallaugher, The Economist, Kaltoons.com
p210 EMK, Deventer
p211 EMK, Deventer
p214-215 EMK, Deventer